ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.717

Cild: 18 Sayı: 4

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 2.717

Volume: 18 Issue: 4

Bakı – Baku
2024

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 99 809 67 68
+ 994 12 510 63 99

e-mail
elmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/8-14

Rafail Əhmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru
ehmedli.rafail@mail.ru
Lalə Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
lala.ahmadova@sport.edu.az

MİRZƏ KAZIMBƏYİN İSLAM DİNİNƏ DAİR ELMİ TƏDQİQATLARI

Xülasə

Elmi məqalədə Şərq fəlsəfi və siyasi ədəbiyyatını dərindən bilən, gənclik dövrlərindən “Quran”ı, dini kitabları öyrənən, islam ehkamlarını daxili bir inamla sevən, Şotland missionerləri ilə mübahisələr edən Mirzə Kazımbəyin Həştərxana getməsi və xristianlığı qəbul etməsi araşdırılır. Eyni zamanda həqiqət axtaran bir alim kimi M.Kazımbəyin “Quran”ı tərcümə etməsinə, çətin anlaşılan yerlərini şərh etməsinə, düzgün tələffüz edilməsinə, qramatik qaydaların izah edilməsinə dair fikirnə diqqət yetirilir

Məqalədə həmçinin M.Kazımbəyin elmi tədqiqat əsərləri olan “Quranın”ın bəzəi ayələrinin şərhi”, “Müxtəsər-ül-vakiyət”, şərqşünas F.F.Tornau ilə birlikdə yazdığı “Zaqafqaziya müsəlmanlarının məhkəmə işlərinin təşkili haqqında” və s. əsərləri təhlil olunur. Alimin “fiqh elmi”nin tarixinə, şəri qanunlar və onlara əlavələr edilməsinə dair fikirləri, hüquq məktəbləri və onların yayılma arealları haqqında məlumatları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *İslam dini, «Quran», fiqh elmi, Dərbənd, Həştərxan, Şəriət*

Rafail Ahmadli
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy
ehmedli.rafail@mail.ru
Lala Ahmadova
Azerbaijan State Physical Culture and Sports Academy
PhD in Philology
lala.ahmadova@sport.edu.az

Mirza Kazimbey's scientific studies on the Islamic religion

Abstract

Mirza Kazimbey, who had a deep knowledge of Eastern philosophical and political literature, read the "Quran" and religious books since his youth, sincerely loved the teachings of Islam, debated with Scottish missionaries, and also how became a Christian by going to Astrakhan, is analyzed in the article.

At the same time, attention is also drawn to M.Kazımbey's views on translating the "Quran", interpreting the difficult to understand parts, and explaining correct pronunciation and grammatical rules, as a scientist seeking the truth.

The article also includes M.Kazımbey's scientific research works "Interpretation of ornamental verses in the Holy Quran", "Muhtasar-ül-Vakiyat", "On the organization of court cases of

Transcaucasian Muslims" written together with the orientalist F.F.Tornau, etc. his works are analyzed. The scientist's knowledge about the history of "fiqh", sharia laws and their extensions, legal sects, and distribution areas were reviewed.

Keywords: *Islam, Quran, fiqh, Astrakhan, Sharia*

Giriş

Hərtərəfli biliyə malik, Şərq fəlsəfi və siyasi ədəbiyyatını dərindən bilən, İslam dininin, Şərq elminin, ədəbiyyatının dəyərli nümunələrinə mükəmməl yiyələnən, «Quran»ı, dini kitabları, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) həyatını, onun hədislərini dərindən öyrənən Mirzə Kazımbəy ilk illərdə İslam ehkamları haqqında məhəbbətlə, vəcdlə, daxili bir inam hissi ilə danışır, Şərqə yaxşı bələd olan Şotland missionerləri Qleb və Makfersonla tez-tez mübahisə edir, sonralar özünün də etiraf etdiyi kimi, özünü «əsil fanatik» kimi aparırdı.

Əsasən dini mahiyyətli kitablar oxuyan yeniyetmə Mirzə Məhəmməd Əli Şotlandiyalı missionerlərlə mübahisələrdən çox şey öyrənsə də onların qeyri-adi inandırmaları ona əsaslı təsir göstərə bilməmişdi. Mühitinə çox bağlılıgı, missionerlərin Avropa ölkələrindəki inkişaf, mədəniyyət və tərəqqi haqqındakı danışıqları Mirzə Kazımbəyi ya inandırmır, ya da cəlb etmir, atası kimi öz gələcək taleyini Dərbənddən kənarda təsəvvür etmirdi. Sanki öz taleyini həll etmişdi. Əsas məqsədi tezliklə təhsilini tamamlamaq və müctəhid adı almaq üçün İranın və Ərəbistanın dini mərkəzlərinə yola düşmək idi. Lakin tale qeyd olunduğu kimi, öz məchul oyununu oynadı. Atasının Həştərxana sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq Mirzə Kazımbəy valideyninin evində Asiya kursu üzrə təhsilini başa vurduqdan sonra doğma Dərbənddən, qohumlardan, dostlardan ayrılaraq qoca atasının yanına öz övladlıq borcunu yerinə yetirməyə getdi.

Mirzə Kazımbəyin hələ xristianlığı qəbul etməmişdən əvvəl İslam dininin müdafiəçisi kimi Dərbənddə başlayıb Həştərxanda tamamladığı və İslam dininin başqa dinlərdən üstünlüyünü sübuta yeritmək üçün ərəb dilində yazdığı **«İslamın həqiqiliyi və xristianlıqla iudizmin yanlışlığı haqqında»** adlı teoloji traktatında o, Rusiya hökumətinin icazəsi və çarın xüsusi tapşırığı ilə müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə onları xristianlaşdırmaq məqsədilə missionerlik edən Şotland Qlev və Makfersona «İslamın ilahiliyi fikrini təlqin etməyə» və onları «yanlış yoldan» çəkindirməyə çalışmış, lakin sözlərinin təsirsiz olduğunu hiss edib «onların dinlərinə gizli nifrət etməyə başlamış və nəyin bahasına olursa-olsun xristianlığın süqutuna çalışacağına söz vermişdi» (1). Adı çəkilən traktatın sonuncu fəslini Həştərxanda tamamlamışdı.

Aramsiz təhdidlərdən, düşdüyü mühitin təzyiqlərindən qurtulmaq və özünü təsdiq etmək niyyəti ilə 1823-cü ildə xristianlığı qəbul etməsi də Mirzə Kazımbəyin dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmiş, o, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibətdə əsasən idealizm mövqeyindən çıxış etmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar hətta Mirzə Kazımbəyi daha çox xristian dininin "təəssübkeşi" kimi tanıtmış, onu «20 ildən çox dini kitabların tatar dilinə tərcüməsi üzrə Sinad yanında fəaliyyət göstərən komissiyanın üzvü olduğunu» qeyd etmişdilər (2).

Mirzə Kazımbəyin xristianlığı qəbul etməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Mirzə Kazımbəyin «xristian dinini qəbul etməsinin bu gün bizim üçün müəyyən elmi əhəmiyyəti yoxdur» (Rzayev, 1981). Biz bu məsələdə Mirzə Kazımbəy haqqında Azərbaycan türkcəsində ilk sanballı elmi əsər yazan Vilayət Quliyevin fikir və mülahizələri ilə razılaşırıq. V.Quliyev yazır: «Bizə elə gəlir ki, Mirzə Kazımbəyin nə kimi şəraitdə, hansı ciddi ruhi sarsıntılardan sonra xristanlığı qəbul etməsi üzərində dayanmağa dəyər. Çünki təkcə adi oxucular deyil, professional ədəbiyyatçılar arasında da belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, Mirzə Kazımbəy xristianlığı az qala Yuli Sezarın məşhur «Gəldim, gördüm, qalib gəldim» prinsipi ilə qəbul etmişdir. Belə olmamışdır... Bir məsələni yadda saxlamaq lazımdır ki, çoxlarının zənn etdikləri kimi, Mirzə Kazımbəy xristianlığı qəbul etməklə ilk növbədə hər hansı yüksək rütbə, yaxud cəmiyyətdə qazanacağı mövqe barəsində düşünmürdü. Əgər belə olsaydı, o provaslavlığı üstün tutardı… Onun öz dinindən üz döndərməsini nə isə qabaqcıl, mütərəqqi bir addım kimi qələmə vermək də, söz yox, məntiqsiz və qeyri elmi səciyyə daşıyır… Mirzə Kazımbəy … xristianlığı

dərin ruhi sarsıntılardan sonra, lakin daxili bir inam əsasında qəbul etmişdi» Quliyev, 1987: 32-34).

Əslində bu sualın ən doğru cavabını Mirzə Kazımbəyin özü vermişdi. Şotlandiyalı missionerlər vasitəsilə ingilis, fransız və alman dillərini mükəmməl öyrənən Mirzə Kazımbəy Əhdi-Ətiqi (Tövratı) və Əhdi-Cədidi (İncili) və digər dini kitabları mütaliə edərək həqiqət axtarışına çıxmış, Avropa dini, fəlsəfi və ədəbi-ictimai fikri ilə tanış olmuş, teoloqların, din xadimlərinin, filosofların, yazıçıların və tədqiqatçıların əsərlərini oxumuş, özünü düşündürən suallara cavab tapmağa başlamışdı. Bu münasibətlə özü haqqındakı bir yazısında göstərmişdi: «Gizli marağım məndə tədricən indiyə qədər bələd olmadığım biliklərə yol açırdı. Bir tərəfdən marağım, digər tərəfdən də təəssüf və peşmançılığım gündən-günə çoxalırdı. Nəhayət, daxili hisslərin mübarizəsi məni yorub əldən salırdı. İnamım sarsılmışdı. Şübhələr mənə rahatlıq vermirdi. Maraq isə dayanmaq bilmədən məni elə hey çəkib uzaqlara aparırdı. Əzablı axtarışlarımın nəticəsi bu oldu ki, ... tamamilə əliboş, ümidsiz qaldım… Mən həmin kitabları (dini kitablar nəzərdə tutulur - R.Ə.) artıq nə müsəlman, nə də xristian kimi deyil, həqiqət axtaran bir adam kimi oxuyurdum» (Russkiy arkhiv, 1893: 223).

Həqiqət axtaran bir alim kimi Mirzə Kazımbəy hələ 1827-1828-ci akademik tədris ili ərzində Kazan Universitetində bir sıra məsələlərlə yanaşı **«Quran»ın** tərcüməsi ilə də məşğul olmuş, «Quran»dakı ayı-ayrı söz köklərini aydınlaşdırmış, ən yaxşı Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərinə əsaslanaraq müsəlmanların bu müqəddəs kitabının çətin anlaşılan yerlərini şərh etmişdir. Həmçinin 1835-ci il «Nizamnamə»sinin tətbiq edilməsi ərəfəsində Kazan Universitetinin professor-müəllim heyətinin tədqiqatlarının mövzu və obyektləri müəyyən edilərkən Mirzə Kazımbəyin də tədqiqat obyekti müəyyənləşdirilmiş və ona Sədinin «Gülüstan» əsərinin bəzi yerlərinin araşdırılması, Sədinin və başqa farsdilli müəlliflərin əsərlərindən seçmələrin fars dilindən rus dilinə tərcüməsi, ərəb yazısının müxtəlif xətt növlərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, ərəb dilinin tədrisi vaxtı «Quran»ın oxunması və düzgün tələffüz edilməsi, qrammatik qaydaların izah edilməsi, «Quran»dan və İbn-Xəlliqanın «Vəfiyyət ül-Assin» əsərindən tərcümələr edilməsi tapşırılmışdı (Rüstəmov, 1981: 143-144).

M.Kazımbəyin İslam dininə dair ilk elmi tədqiqat əsərləri 1840-cı illərin əvvəllərinə aiddir. O, XIX əsr Avropa və Rusiya şərqşünasları içərisində İslam ehkamlarına, bu dinin mahiyyət və prinsiplərinə bələd olan birinci alim olsa da, uzun müddət bu mövzuya yaxın durmaq istəməmişdir. Çünki İslam dini haqqında xristianlıq mövqeyindən yanaşanda istər-istəməz İslamın təbiətindəki obyektiv məsələləri pərdələmək, qəsdən tənqid etmək lazım gəlirdi ki, bu da İslam dini haqqında tam təsəvvürə malik olan Mirzə Kazımbəyin ürəyincə deyildi. Ona görə də alim İslam dini ilə bağlı ilk elmi tədqiqatlarında bacardıqca ehtiyatlı olmağa çalışmış və bu əsərlərini Rusiyada deyil, Avropada çap etdirməyə üstünlük vermişdi. O, 1843-cü ildə Kazanda qələmə aldığı **«Quran»ın bəzi ayələrinin şərhi»**, 1844-cü ildə yazdığı Ərəbistanda və Ərəbistandan kənarda Məhəmmədin hakimiyyət başına gəlməsini təmin edən bəzi siyasi səbəblər haqqında məqalələri məhz Parisdə çıxan "Aziatik» jurnalında çap olunmuşdu. Alim bu əsərlərinin xaricdə çap olunmasının səbəblərini akademik Dorna göndərdiyi 9 noyabr 1844-cü il tarixli məktubunda belə açıqlamışdı: «Mənim Məhəmməd və Quran barəsindəki məqalələrim Parisdə çap olunmuşdur. Mən bu əsərləri Xalq Maarif Nazirliyinin curnalı üçün hazırlamışdım. Lakin məqalələrin həmin curnalda çap olunması üçün nazirin müsbət rəyini almaq lazım idi. Ancaq mən qorxdum ki, Məhəmmədin bəzi qanunlarının üstünlüyü haqqında söylədiyim mülahizələr xristianlıq ruhu ilə bir araya sığışa bilməz. Odur ki, həmin əsərləri xarici jurnallara göndərmək məcburiyyəti qarşısında qaldım» (5).

Bəllidir ki, çar Rusiyası özünün bütün ərazilərində, o cümlədən işğal etdiyi ölkələrdə də xüsusi idarə orqanları ilə yanaşı yeni inzibati və məhkəmə sistemi yaratmışdı. Artıq 1840-cı illərin əvvəllərində komendant idarəçiliyi özünü doğrultmadığından ümumrusiya inzibati qayda-qanunları ilə əvəz edilmiş, əyalət komendantları qəza rəisləri ilə, mahal naibləri sahə iclasları ilə əvəz edilmiş, bütün cinayət və mülki işlər ümumrusiya qanunları ilə fəaliyyət göstərən sahə, qəza və vilayət məhkəmələrinə verilmişdi. Yalnız ailə və nigah işləri şəriət məhkəmələrində saxlanılmışdı (Rüstəmov, 2000: 174).

XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Mirzə Kazımbəy ilk Kazan gimnaziyası və Kazan Universitetində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı İslam dini, onun yaradıcısı Məhəmməd

Peyğəmbər (s) haqqında və müsəlman qanunçuluğunun əsaslarına aid geniş həcmli əsərlər yazmağa başlamış, 1845-ci ildə özünün fundamental əsəri olan **«Müxtəsər - ül-vikayət»** və şərqşünas F.F.Tornau ilə birlikdə yazdığı **«Zaqafqaziya müsəlmanlarının məhkəmə işlərinin təşkili haqqında»** əsərlərini Kazanda çap etdirmişdir.

Bəlli olduğu kimi XIX əsrdə Rusiya imperatorluğunun müsəlmanlar yaşayan ərazilərində rəsmi ədliyyə orqanları ilə yanaşı şəriət məhkəmələri də fəaliyyət göstərirdi. Hənəfi hüquq məktəbi üzrə müxtəsər müsəlman qanunşünaslığı kursunu hazırlayıb çap etdirən Mirzə Kazımbəy bu çətinliyi «Müxtəsər ül-vikayət» əsəri ilə aradan qaldırmışdı. Əsər tez bir zamanda müsəlman hüquqşünasları arasında böyük şöhrət qazanmış, müasirləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmiş, Avropa elmi dairələrində alimə böyük nüfuz qazandırmışdı. Artıq bu əsərdən sonra Mirzə Kazımbəy Avropa elmi dairələrində müsəlman hüququ və Şərq hüquqşünaslığının görkəmli bilicisi kimi tanınmışdı. İ.N.Berezin bu əsərin dəyəri və alimə gətirdiyi şöhrətdən bəhs edərək yazmışdı ki, Kazımbəyin əsərləri içərisində «Müxtəsər ül-vikayət» mətninin mükəmməl işlənməsinə və əlyazmalarında təsadüf edilən çətinliklərin aradan qaldırılmasına görə birinci olmasa da, ilk yerlərdən birini tutur… Belə bir işin öhdəsindən yalnız İslam haqqında dərin məlumatı olan bir şəxs gələ bilərdi. Mirzə Kazımbəyin elmi əsərləri arasında məhz «Müxtəsər ül-vikayət» öncül yer tutur (Kazanskiy Universitet, 1804-1979).

Mirzə Kazımbəy «Müxtəsər ül-vikayət» əsərinin yalnız ərəb dilindəki mətnini hazırlamış, mətnə haşiyələr və geniş müqəddimə yazmışdır. Müqəddimədə alim İslam hüquqşünaslığının və hənəfi hüquq məktəbinin əsas ehkam və prinsiplərini izah etmiş, İslam hüquq terminlərinin təfsirini vermiş, əsərin müəllifi Buxaralı Sədr üs-Şəriət Übeydullah haqqında geniş məlumat vermişdir (Kazem-Bek, 1854: 245).

M.Kazımbəy əsərə yazdığı müqəddimədə həmçinin İslam alimləri tərəfindən aparılmış bütün elmlərin təsnifatı və onların növləri haqqında məlumat vermiş və göstərmişdi ki, İslam alimlərinə görə elmlər üç əsas hissəyə bölünür: 1) ərəbizmlər; 2) şəriət; və 3) hikmət. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyatdan bəhs edən birinci hissə filologiya elmlərini özündə ehtiva edən leksikoqrafiya (lüğətçilik), etimologiya, sintaksis, ritorika (bəlağət) və onun «məan, bəyan və bədii» adlı bölmələri, tarix və onun şöbələri və "Quran" qiraətindən (elmi-ül qiraət) bəhs edir (7).

İkinci hissə - şəriət altı ayrı-ayrı elmə bölünür ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: 1) «Quran»ın şərhi olan təfsir elmi; 2) hədis elmi; 3) fiqh (qanunşünaslıq) elmi; 4) kəlam elmi; 5) fəraiz (ölən adamın əmlakının bölünməsi haqqında xüsusi qanunlar toplusu) elmi; 6) fiqhin üsulları (üsul-il-fiqh) elmi, yəni qanunların əsasını təşkil edən qaydalar haqqında elm.

Üçüncü hissə isə: 1) məntiq; 2) riyaziyyat; 3) coğrafiya və astrononimiya; 4) tibb və təbiyyət elmləri; 5) mücərrəd fəlsəfəni əhatə edir (Kazem-Bek, 1985: 245).

Müəllif əsərə yazdığı müqəddimədə özünün də qeyd etdiyi kimi, digər məsələləri kənara qoyaraq əsasən ikinci hissə olan «Şəriət» və onun bölmələrindən bəhs etmişdir. Alim göstərirdi ki, müsəlmanlar Allah tərəfindən xalqın içərisindən seçdiyi və onlara xoşbəxtlik yolunu göstərəni Allahın qanunlarının mənbəyi hesab edirlər. Bu hazırlanmış yolu onlar «Şəriət» adlandırırlar. Şəriət qanunlarının başçısı isə Məhəmməd (Məhəmməd Peyğəmbərdir. (s). Müəllifə görə, «şəriət» sözünün mənası «yol hazırlamaq» deməkdir. Şəriətin bu qanununu müsəlmanlar «Ehkam» adlandırırlar. Ehkamın ilk və əsas mənbəyi isə "Quran" və sünnətdir. Sonradan onlar tədqiqat mövzusuna çevrildi və ilk elm olaraq «Quran»ın şərhi (təfsiri) yarandı. Bütün şəriət ehkamları mükəlləflərin əməllərinə və ya onların imanına aid oldu. Qanuna görə «mükəlləf» sözü «qanuna aid olan» deməkdir. Qanuna aid olmayan isə «qeyri mükəlləf» adlanır ki, bunlara həddi buluğa çatmamışlar, dəlilər, ağıldankəmlər daxildir.

"Quran" və "Sünnət" şəriətin ehkamlarının əsas mənbəyi olduğu kimi, fiqhin üsulları da qanunşünaslığın əsas sisteminin mahiyyəti kimi qəbul edilir (Kazem-Bek, 1985: 247). Şəriətin bütün ehkamları mükəlləflərə aiddir. Bütün mükəlləflər onların həyatında mühüm rol oynayan bu ehkamları bilməyə borcludurlar. Onlar bu ehkamları ya özləri tədqiq edib öyrənməli və ya başqa tədqiqatçıların əsərlərindən öyrənməlidirlər. Şəriət ehkamlarının tədqiqində insanların təşəbbüs sahəsinin genişləndirilməsi üçün xeyli mövzu vardır. İslamın birinci əsərinə aid ehkamları tədqiq

edən ilk qanunşünaslar səhabələr, daha doğrusu, Peyğəmbərin səmimi şagirdləri və həmsöhbətləri olmuşlar.

Mirzə Kazımbəy göstərir ki, «fiqh» sözünün kökü «fkh» olub, ilk mənası «anlayış, idrak» deməkdir. «Quran» və daha sonra sünnətin göstərişlərinə bələd olanlara «bilikli» anlamına gələn «fəqih» deyildi.

Alimin fikrincə, «fiqh elmi»nin tarixi İslam qanunvericiliyindən başlayır ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin (s) adı ilə bağlıdır. Onun ölümündən sonra ali məhkəmə hüququnu ilk xəlifələr (Əbubəkr, Ömər, Osman və Əli) yerinə yetirməyə başlamış və onlar da şəri qanunlara bir sıra əlavələr etmişdilər. Daha sonra ayrı-ayrı yerlərdəki əmir və valilər «Quran» və sünnətdən müxtəlif şəkildə istifadə etdiklərindən müəyyən mübahisələr yaranmış, xəlifələr özlərindən sonra öz yerlərinə varislərini keçirməklə «Quran» və sünnətin qanunlarını pozmağa başlamışdılar. Bütün bunlar qanunşünaslar tərəfindən qəbul edilməmiş və beləliklə «Quran» və sünnət əsasında hüquqşünaslıq elmi yaranmışdı. Bütün bunları qeyd etdikdən sonra Mirzə Kazımbəy İslam qanunşünaslığının yaradıcıları olan ilk müctəhidlər haqqında da qısa məlumatlar vermiş və göstərmişdi ki, hicrətin birinci yüzilliyində olan müctəhidlər bir-birilərindən fərqli olmuşlar. Bu hüquqşünas alimlərdən səkkizi ən önəmlisi olub müxtəlif yerlərdə «Quran»ın şərhi üzrə sistematik əsərlər yazmışdılar ki, bunlardan da ən məşhuru Kufədə İslam hüquq məktəbinin yaradıcılarından sayılan İmami-Əzəm Əbu Hənifə idi.

İmami-Əzəm Əbu Hənifə haqqında qısa məlumat verən Mirzə Kazımbəy göstərir ki, o, "əməvilərdən olan səkkizinci xəlifə Ömər bin Əbdül Əzizin qısa müddətli xəlifəliyi dövründə yazıb-yaratmış və xəlifə Ömər bin Əzizi ilk dörd xəlifədən - Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlidən sonra beşinci mömin xəlifə adlandırmışdı» (Kazem-Bek, 1985: 250).

Müəllif «Müxtəsər ül-vikayət» əsərinə yazdığı müqəddimədə ərəb xilafətinin zəbt etdiyi ölkələrdə öz dinləri və dillərini yaydıqları kimi o ölkələrdə öz hüquq sistemlərini də tətbiq etdiklərini qeyd etmiş və göstərmişdi ki, bütün bunlarla əlaqədar olaraq Şərqdə yeni-yeni məzhəb və təriqətlər yaranmışdı. Bu təriqətlərdən ən məşhuru «Xaricilər» və «Mötəzililər» idi ki, bunların da hər birinin bir çox bölmələri var idi. Kazımbəyin fikrincə, Kufə, Bəsrə və digər yerlərdə yaranan sxolastik dini nəzəriyyələr və dilçilik məktəbləri fiqh elmi ilə güclü rəqabətə girmişdilər. Bu işdə yüz il müddətində formalaşan altı hüquq məktəbindən dördünə İslamın yenidən bərpası üçün dinin sütunu, dirəyi kimi baxırdılar. Bu, məktəblərin adları da onların yaradıcılarının adı ilə bağlıdır. Kazımbəy XV-XVI əsrlərdə yaşayıb yaratmış məşhur türk hüquq alimi, **«İzah-ül-islah»** əsərinin müəllifi, dövrün şeyxül islamı İbn Kamal Paşanın əlyazmasından götürdüyü bir faktı qeyd etmiş və onun sözbəsöz tərcüməsini rusca verərək göstərmişdi: «Əgər sən şəriətin sütunlarını bilmək istəyirsənsə, onda Məhəmməd, Niman, Malik, Əhməd, Sufyanı dinlə və dərk et, sonra da Davudu yada sal». Mirzə Kazımbəy bu siyahıya düzəliş edərək onları belə sıralamışdır: 1) İmam Əzəm kimi tanınan «Əbu Hənifə» ləqəbli Sabit oğlu Niman. Bu ləqəblə (Əbu Hənifə ləqəbi ilə - R.Ə.) onun tərəfdarları «hənəfilər və əzəmilər» adlanmışlar. O, hicri 150-ci ildə vəfat etmişdir; 2) İmam Malik (vəfatı hicri 179-cu il); 3) Süfyan əs-Sauri (vəfatı hicri 161-ci il); 4) İmam Məhəmməd əş-Safii (vəfatı hicri 204-cü il); 5) İmam Əhməd bin əl-Hanbal (vəfatı hicri 241-ci il); 6) İmam Davud əz-Lahiri (vəfatı hicri 270-ci il) (Kazem-Bek, 1985: 151-152).

Müəllifə görə, bu 6 imam öz nöqteyi-nəzərləri, öz tədrisləri ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsələr də, qanunşünaslığın tam sisteminin əsasını qoymuşlar. Onların şagirdləri və davamçıları bu sistemləri təkmilləşdirmək məqsədilə saysız-hesabsız əsərlər yaratsalar da, müsəlman hüquqşünaslığına əsaslı zərbə vura bilməmişdilər. Ancaq saurilərin və zahirilərin məktəbləri sonradan aradan çıxaraq başqalarına birləşmiş, yalnız Hənəfi, Şafii, Hanbali və Maliki məktəbləri sünni təriqətlərinin əsasını təşkil etmişdilər. Bu məktəblərin yaradıcılarından heç biri digərlərinin əleyhinə nə sözdə və nə də əməldə getməmiş, əksinə, kiçiklər böyüklərə, özlərindən əvvəlkilərə həmişə yüksək hörmətlə yanaşmışdılar. Belə ki, İmam Şafii özündən əvvəlki İmam Əzəm Əbu Hənifə haqqında demişdir ki, dünya alimləri içərisində onun kimi qanunşünas alim yoxdur. O, bu sahədə bütün fiqh alimlərinin atasıdır. Kim onun və şagirdlərinin əsərlərini oxumayıbsa, o, hələ hüquq elmini bilmir. İmam Şafii İmam Hənəfinin şagirdlərinin şagirdlərindən

olduğu üçün qürur duymuşdur. Əhməd bin Hanbal xəstə olarkən sağalmaq məqsədi ilə İmam Şafinin köynəyini geymişdi (Kazem-Bek, 1985: 152-153).

Bu hüquq məktəbləri və onların yayılma arealları haqqında məlumat verən alim İslam fiqhinin mərasim və mülki və ya siyasi hüququndan bəhs edərək yazır ki, «mərasim hüququna dinin zahiri formasına aid olan bütün qayda-qanunlar - ibadət etmə, dəstəmaz, təharət (təmizlənmə), oruc (pəhriz), zəkat, Məkkəyə səyahət (həcc ziyarəti) və s. daxildir. Mülki və ya siyasi hüquqa müsəlmanın siyasi həyat tərzi - kafirlərə, öz dindaşlarından olan qiyamçılara qarşı müharibə və bütün polis, mülki və cinayət işləri daxildir. Bütün fiqh qayda-qanunlarına «Quran» ehkamları və sünnətin əsasında baxılır» (Kazem-Bek, 1985: 254-255).

Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququnun yaranmasını Məhəmməd Peyğəmbərin (s) adı ilə bağlayaraq göstərmişdi: «Şərq hüquqşünasları İslamın ilk dövrlərindən qanunun müstəqilliyi və toxunulmazlığını müdafiə edirdilər. Məhəmməd öz tərəfdarlarının dini və siyasi həyatına aid hər şeyi özündə cəmləşdirmişdi. Onlar üçün öz tərəfdarlarına qoyub getdiyi «Quran» və sünnət Peyğəmbərin ölümündən sonra da dəyişilməz rəhbər olaraq qalmışdı» (Kazem-Bek, 1985: 255). Xəlifələr belə irsi olaraq Peyğəmbərin siyasi hakimiyyətini alsalar da qanunvericilikdə heç bir hüquqa malik deyildilər. Onlar ancaq «Quran» və sünnəti tədqiq edərək qanunları onlara uyğunlaşdırmağa və qanunların formulunu təsis etməyə müvəffəq ola bilmişdilər. Yalnız İslamın sərhədlərinin genişlənərək Asiya qitəsindən Afrikaya (və qismən də Avropaya) yayılmasından sonra xəlifəliyin mahiyyəti dəyişmiş, siyasi hakimiyyət bu və ya digər dərəcədə dini hakimiyyətdən ayrılmış və beləliklə də, qanunun nüfuzu artmışdı. Artıq qanun hüquqşünasların əlinə keçmiş, xəlifə yalnız ali hakim vəzifəsini formal olaraq icra etməyə başlamışdı. Bu qanunşünaslar öz müəllimlərindən dərs alıb öz biliklərini artırdıqdan və onlara sərbəst qərar vermək hüququ verildikdən sonra bu işə başlaya bilərdilər (Ələkbərli).

Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququnda başlıca yer tutan «ictihad» məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş və belə hesab etmişdi ki, qanunşünaslıqda «müstəqillik və nüfuz dərəcəsini müsəlmanlar «İctihad» adlandırmışlar. Bu söz leksik anlamda «ciddi cəhd, ciddi səy» deməkdir... Bu dərəcəni qazananlara «müstəhid» deyirlər» (Kazem-Bek, 1985: 257-258). Alimə görə, ictihadın üç dərəcəsi vardır: 1) əl-ictihad fi-ş-şər-qanun tərtib etməkdə müstəqillik; 2) əl-ictihad fi-l-məzhəb-qanun tərtib edənin yaratdığı məktəb və sistemin müstəqilliyi; 3) əl-ictihad fi-l-məsail - hökmün icrasında müstəqillik. İslam hüquqşünaslığında əl-ictihad fi-ş-şər mükəmməl, nisbi olmayan nüfuz adlanır və şəriət baxımından Allahın ən yüksək hədiyyəsi hesab edilir. Əl-ictihad fi-l-məsail isə başqa cür qanunun hökmü sahəsində nüfuz və yaxud xüsusi nüfuz sahibi adlanır (Kazem-Bek, 1985: 258).

Hər üç dərəcəni ayrı-ayrılıqda təhlil edən mütəfəkkir sonda belə bir əsaslı fikir irəli sürür ki, «bu dərəcəyə (üçüncü dərəcə əl-istihad fi - l məsail nəzərdə tutulur - R.Ə.) çatmağa can atanlar, əlbəttə, hüquqşünaslığın bütün məktəblərini və bu elmin bütün sahələrini, o cümlədən qanunşünaslıq üçün zəruri hesab edilən ərəbcə və məntiq də daxil olmaqla hüquq elminin bütün sahələri haqqında mükəmməl biliyə sahib olmalıdırlar. Onlar qanundan doğan hər bir məsələni dərhal həll etməyə hazır olmalı, öz qərarını əsaslandırmaq üçün, dəlilləri göstərməli və bu məsələ barəsində birinci və ikinci dərəcədən olan müctəhidlərin müxtəlif rəylərini üzə çıxarmalıdır» (Kazem-Bek, 1985: 270-271).

Daha sonra müəllif hənəfi məktəbində əsas yer tutan müctəhidlərin adlarını və ölüm tarixlərini göstərmiş və xüsusi qeyd etmişdir ki, bu müctəhidlərdən ən məşhuru «əl-Məbsut», başqa sözlə «Mükəmməl» adlı 15 cildlik əsərin müəllifi Məhəmməd əs-Sərəxsidir (Kazem-Bek, 1985: 271).

1840-cı illərin II yarısından başlayaraq bilik və istedadını İslam qanunşünaslığına həsr edən, bu sahədə «misli-bərabəri olmayan» (İ.N.Berezin) Mirzə Kazımbəy Rusiya müsəlmanları üçün nümunəvi şəriət qanunları külliyyatının tərtibi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu külliyyatın zəruriliyini qeyd etmiş və akademik Dorna yazdığı məktubunda göstərmişdir ki, «müsəlman qanunları külliyyatının tərtibi asan iş deyil. Bu işi xüsusi bir komitə uzun illər ərzində başa çatdıra bilər» (13).

Nəticə

Çar Rusiyasının müsəlman əhalisi içərisində sünni məzhəbinin Hənəfi və Şafi qolu və şiəlik geniş yayıldığından Mirzə Kazımbəy əsasən bu məzhəblərin hüquqi baxışlarının tədqiqi, təfsiri və onların əsas müddəalarının rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuş, hənəfi məktəbi üzrə müsəlman qanunşünaslığının qısa kursunu məhz «Müxtəsər-ül-vikayət» adı altında çap etdirmişdi. Bütün bunların nəticəsi idi, ki, Mirzə Kazımbəyin müsəlman hüququ sahəsində Rusiyada nüfuzlu mütəxəssis olduğunu nəzərə alaraq onu 1852-ci ildə bu işlə məşğul olan Xüsusi Komitənin üzvü təyin etmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Rusiya Dövlət Kitabxanasının əlyazmalar fondu. M.P.Poqodinin arxivi, f. 235.
2. Tatarıstan. MDA, f. 1186, iş 28.
3. Rzayev, A.K. (1981). Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek. Baku: «Elm».
4. Quliyev, V. (1987). Mirzə Kazımbəy. Bakı: «Yazıçı».
5. Russkiy arkhiv. (1893). SPB.
6. Rüstəmov, İ. (1981). Abbasqulu Ağa Bakıxanov. Bakı: Elm.
7. Rusiya MDTA, f.776, iş 126.
8. Rüstəmov, Y. (2000). Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı.
9. Kazanskiy Universitet. (1804-1979). Ocherki istorii. Kazan.
10. Kazem-Bek, M. (1854). Uchebnoye posobiye dlya vremennogo kursa turetskogo yazyka. SPb., 9 c.
11. Kazem-Bek, M. (1985). Izbrannyye proizvedeniya. Baku: «Elm».
12. Ələkbərli, F. Azərbaycan Türk fəlsəfəsi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). I h.
13. Rusiya MDTA. f. 778, iş 130.

Göndərilib: 16.02.2024 Qəbul edilib: 03.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/15-21

Məlahət Ağayeva
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
melahet-agayeva@mail.ru

SABİT RƏHMANIN YARADICILIĞINDA CƏMİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ

Xülasə

Sabit Rəhman ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq öz ideyalarını gülüş, satira və yumor vasitəsilə ifadə etmişdir. İlk qələm təcrübəsi olan felyetonlarını o satirik əsərlər kimi qələmə alır. Üç felyetonu; "Ordan - burdan", "Yetərə açıq məktub" və "Mərdəkandan". Sabit Rəhmanın felyetonları ilə yanaşı hekayələrində və pyeslərində də bəzi şəxsiyyətlərin yalandan özlərini yeniliyin carçısı kimi göstərsədə, əslində keçmişin qalıqlarındandır. "Şirin bülbül" "Nəfəs pulu" "Vəfasız", "Dizi yamaqlı", "Şlyapa", "Qudurğan" hekayələrində cəmiyyətimiz də olan yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən söhbət açılır. Sonda yenilik qalib gəlirdi.

Müəllif eyni zamanda, kiçik həcmli pyeslərdə yazıb. Bunlardan digər müəlliflərlə birlikdə yazdığı pyeslərdə var. Möhsün Sənani ilə birlikdə yazdığı "Adaxlılar" və Adil İsgəndərovla birlikdə yazdığı "Partizan Məmməd" adlı pyesləridir. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı "Partizan Məmməd" adlı pyesi tamaşaya qoydu. "Partizan Məmməd" pyesi 1937-ci ilin noyabr ayının 20-də Məhərrəm Haşımovun quruluşunda tamaşaçılara göstərildi.

Müəllif xalq içindən çıxan partizan Məmməd obrazını bu şəxsin timsalında ümumiləşdirdi. Tamaşa uşaqlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hisləri oyatmış, onları yaxın keçmişdə olan mübarizə ilə tanış etmişdir.

Açar sözlər: *Sabit Rəhman, felyeton, hekayə, pyes, cəmiyyət, şəxsiyyət, tamaşa*

Malahat Agayeva
ANAS Institute of Architecture and Engineering
Doctor of Philosophy in Art Studies
melahet-agayeva@mail.ru

The problem of society and personality in Sabit Rahman's work

Abstract

Sabit Rahman expressed his ideas through laughter, satire, and humor since his first pen experience. He wrote his feuilletons, which were his first pen experiences, as satirical works. His three feuilletons: "From here – here", "Open letter to Yeter" and "From Mardakan". Some personalities show themselves falsely as harbingers of innovation, but they are remnants of the past in reality in his stories and plays, besides in Sabit Rahman's feuilletons. The stories "Sweet Nightingale", "Breath Money", "Unfaithful", "Patched Knees", "Hat", and "Arrogant" talk about the struggle between the new and the old in our society. Innovation won in the end.

At the same time, the author also wrote small plays. In addition to these, there are plays he wrote together with other authors. They are the plays "Betrotheds" written together with Mohsen Sanani and "Partisan Mammad" written together with Adil Iskenderov. Azerbaijan State Theater of Young Spectators staged the play "Partisan Mammad". The play "Partisan Mammad" was shown to the spectators in the production by Maharram Hashimov on November 20, 1937.

The author summarized the character of the partisan Mammad, who emerged among the people, in the example of this person. The play awakened feelings of patriotism and heroism in the children and introduced the struggle of the recent past to them.

Keywords: *Sabit Rahman, feuilleton, story, play, society, personality, performance*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və incəsənətinin görkəmli simalarından biri də Sabit Rəhmandır. S.Rəhman ədəbi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən; felyeton, hekayə, povest və pyeslərində də xalqımızın öndə gedən problemlərin düşünüb. İnsanların cəmiyyətimiz üçün etdiyi yaxşı və pis cəhətlər araşdırıb.

Biz problemlərdən danışarkən əvvəlcə cəmiyyət və şəxsiyyət problemləri haqqında məlumat verməliyik. Hamımıza yaxşı məlumdur ki, şəxsiyyəti formalaşdıran cəmiyyətdir. Şəxsiyyət dedikdə yalnız gözünün rənginə, bədən quruluşuna, səsinin tembrinə, barmaq izlərinə görə deyil, şəxsiyyət xarakteriskasına görə də bir-birimizdən fərqlənirik. Bu bizim vətənpərvərliyimizi, xoş yaxud bəd xasiyyət olmağımızı, cəmiyyətə bəslədiyimiz insani fikirləri, insanlara göstərdiyimiz münasibətlərin bariz nümunəsidir (Əhmədov, 2010: 296).

S.Rəhmanın ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq öz ideyalarını gülüş, satira və yumor vasitəsilə ifadə etmişdir. İlk qələm təcrübəsi olan felyetonlarını o satirik əsərlər kimi qələmə alır. Rus ədəbiyyatşünası L.A.Plotkin yazır: “Satira ədəbiyyatın ayrıca janrı deyildir. O, həm eposda, həm lirikada, həm də dramaturgiyada iştirak edir. Satirik məqsəd üçün zaman, povest, hekayə, pyes kimi hər bir janrdan istifadə etmək olar. Lakin elə janrlarda da vardır ki, təkcə satiraya məxsusdur. Hekayə və şeir satirik, yaxud qeyri-satirik ola bilər, təmsil, epiqram, parodiya, pamflet, felyeton isə ancaq satirik əsərlər kimi qəbul edilə bilər” (Plotkii, 1965: 37).

Müəllifin özünün də nəzəri cəhətdən komediya haqqında yazıları var. Bu yazılarında S.Rəhman komediyada gülüşün, satiranın yerini göstərir. Satira güldürməklə yanaşı, tamaşaçını düşündürməlidir sualına S.Rəhman belə cavab verir: “Hər ikisi lazımdır” (Sabit Rəhman, 1958) - deyir. Buna görədə o, “yalnız güldürən, ancaq heç bir şey öyrətməyən, düşündürməyən, bəzi komediyalar tənqid edir, onları idealsız əsərlər adlandırır” (Sabit Rəhman, 1960: 538).

Sabit Rəhman əsərlərində (felyeton, hekayə və pyes) öz müasirliyi ilə daim seçilmişdir. Onun əsərlərində qoyulan şəxsiyyət və cəmiyyət problemləri öz məzmununa görə köhnəlmir, bu günkü günümüzlə səsləşir. Vəzifəpərəstlər, dövlət malına xor baxanlar, yalan və həqiqət, dünən olduğu kimi, bu gündə insanları düşündürür.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında S.Rəhmanın 1927-ci ildə üç felyetonu çap olunur: “Ordan - burdan”, “Yetərə açıq məktub” və “Mərdəkandan”. “Ordan - burdan” felyetonu bədii materialını bir neçə həyat faktı təşkil edirdi. “Ordan - burdan” (“Molla Nəsrəddin”, 1927, № 3) felyetonunda Şəki restoranından, həm də “Yenikənd” kinosundan söhbət açır. Felyetonçu toxunduğu problemləri bir şəxsiyyətin dili ilə verir. Həmin şəxsiyyət restoranda kef edən insanlara “Yeni kənd” kinoteatrına getməyi məsləhət görür. “Yeni kənd” kinoteatrında göstərilən filimlər insanları maarifləndirməyə xidmət edirdi (Kərimov, 1969: 173).

Felyetonu kinayəli dil ilə davam etdirən müəllif üçüncü məsələ kimi Şəki müəllimlərinin qumar oynamasından danışır, başqa qəza məktəbinin müəllimlərinin də qumar oynamasını tövsiyyə edir və müəllimlərin şagirdləri üçün daha layiqli, daha savadlı olmalarını tövsiyyə edir.

“Yetərə açıq məktub” (“Molla Nəsrəddin”, 1927, № 31) felyetonunda isə Bakı ilə Şəki xəbərlərindən ibarət olur. Satirik səpkidə yazılan felyetonda isə satirik hədəflər üçün xarakterik olan “zasidaniya”, “reqistrator” sözləri xarakterin iç üzünü açırdı (Kərimov, 1978: 96).

Sabit Rəhmanın felyetonları ilə yanaşı hekayələrində də bəzi şəxsiyyətlərin yalandan özlərini yeniliyin carçısı kimi göstərsədə, əslində keçmişin qalıqlarındandır. “Şirin bülbül” adlı hekayəsində yemək və qadın düşkünü olan Cəlil Naimi əfəndidən danışılır. Onun şəxsiyyətsiz siması cəmiyyətimizi aldadaraq, min cür dona girir. İngilislərin Azərbaycana dəvət olunmamışdan qabaq Quba meydanında, Kömürçü bazarında o, ingilislərin əleyhinə düz saat yarım çənə döyərək, bazar camaatında ingilislərə qarşı nifrət oyatmışdır. İngilislər gələndən sonra isə onlara qarşı tamam dəyişmiş, onları tərifləməyə başlamışdı (Rəhimli, 2013: 621).

Eyni zamanda Osmanlılar Bakıya hücum edəndə Cəlil Naimi əfəndi “Ay camaat, qoymayın, sünnülər gəldi şiələri öldürməyə”- dediyi halda, Osmanlılar Bakıya girdikdən sonra, onların dilində danışmağa başlamışdı. Hətta Osmanlı çavuşlarının nəzəri altında əriyərək “Ax osmanlılar, osmanlılar” - deyərək ağlayan Cəlil Naimi əfəndidəni tribunaldan güclə dartıb düşürmüşlər.

Buradakı gülüş satirik gülüş olub, əvvəlcə Bakıya hücum çəkənlərə qarşı camaatda nifrət oyadır, sonra isə Bakıya girdikdən sonra onlara (İngilislərə və Türklərə) yaltaqlanırdı (Rəhimli, 2013: 597).

"Nəfəs pulu" hekayəsində isə söhbət bir kəndin kətxudasından gedir. Avam, aciz, qul kəndlilər onun bir sözünü iki etmirlər. Kənd camaatına olmazın əzablarını yaşadan kətxuda hekayədə mənfi obraz kimi verilmişdir. Kəndlilərdən torpaq pulu, su pulu, naxıra gedib-gələn inəklər onun torpağını ayaqladığı üçün inək pulu, sonda isə nəfəs pulu yığmağı tələb edir. Nəfəs pulunun yığılması kənd camaatını ayağa qaldırır. Kətxudanın evinə hücum etsələrdə, kətxudanı evdə tapmırlar, kətxuda kəndlilərin qəzəbindən qorxaraq kənddən qaçmışdır. Müəllif bu hekayəsində yeniliyin köhnəlik üstündəki qələbəsindən danışırdı. "Çiy ət" hekayəsində isə tədarük anbarının müdiri olan Məmməd Qəribovun xalq malını dağıtmasından söhbət açılır. Xalq malını çapıb, talayıb, dağıdan M.Qəribov hər dəfə vəzifəsindən kənarlaşdıranda "Çiy ət" gördüyünü arvadına deyir. Cəmiyyətimizdə olan bu tip insanların sonda tutularaq, cəzalandırılmasından söhbət açılır.

Səhər tezdən yuxudan arvadına get qəzet al gətir deyir. Arvadı, qəzet nəyinə lazımdır – deyir.

Yadındadır Aztorqda işlədiyim.

-Yadımdadır... Qəndim o qədər idi ki, qapımızda koperativ dükanı kimi növbə olurdu" (Sabit Rəhman, 1958: 239).

Aztorqdan, selpodan, neft anbarından, çörək dükanından çıxanda da "çiy ət" görmüşdüm. Arvadı gedib qəzeti gətirdikdən sonra da, qəzetdə belə başlıqlı bir məqalə yazılmışdı; "Qəribovun fırıldaqları". İçinin oxunmasına gərək olmadığını düşünüb, şkafdan pul çıxardıb arvadına verir. – Bu pullarla mənə vəkil tutarsan. Nə qədər ki, bu qəzetlər var mənim kimi adamlara yaşayış yoxdur – deyir.

Sovet hakimiyyətinin insanlara olan qayğısından ağızdolusu danışan müəllif, "Altı qızın atası" hekayəsində altıncı qızın olduğunu görən Pirəli arvadını xəstəxanada atıb gedir.

Pirəlinin getməsindən narahat olan Qıztamam uşaqlarının nigarançılığını çəkirdi ki, xəbər gəldi ki, raykom qadınlar şöbəsinin müdiri onun xəbər alır. Ancaq, Qıztamam deyilənlərə inanmadı.

Sabahısı gün həkim rayon ispalkomunun sədrinin onun halını xəbər almasını soruşduğunu dedikdə, Qıztamam, yenədə inanmır. Həkim onun inanmadığını görüb, Pirəlinin arvadı Qıztamamın kefini xəbər aldığını dedi (Sabit Rəhman, 1945).

Qıztamamın ah çəkdiyini görən həkim, ah çəkməsinin səbəbini soruşur. - Pirəli uşaqları da, evi də atıb getdi- dedi.

Evdəki uşaqlara baxmaq üçün xəstəxanadan Qıztamamgilin evinə bir qadın göndərdilər. Günorta üstü rayon ictimai-təminat şöbəsindən Qıztamama maddi yardım gəldi. Pionerlər evindən gələn pionerlər Qıztamama təzə ev verdiklərini, eyni zamanda, balacaları südlə təmin etmək üçün, inək verildiyi bildirildi. Bu xəbər bütün rayona yayıldı. Bu xəbəri eşidən rayon qəzetinin müxbiri fotqraf gəlib Qıztamamın şəklini çəkib mətbuatda paylaşdı.

İki gündən sonra çıxan qəzetdə, Qıztamamın şəklinin altından "Altı qızın anası" sözləri yazılmışdır.

Belə bir cəmiyyətdə yaşamaq insanlara, uşaqlara, qızlara verilən dəyəri dəyərləndirmək hər bir kəsə nəsib olmasını kim istəməz.

Pirəli isə rayon küçələrində avara-avara gəzir, dərdini unutmaq üçün içki içirdi. İki gün içdikdən sonra, harada yaşayacağını düşünürdü. Qət etmişdi ki, Qıztamamın həndəvərinə də hərlənməyəcək. Ayıldıqca özünə yaşamağa yer tapmadığı üçün, Qıztamama yaxınlaşmağı düşündü. Yaşadıqları otağı yarıya bölünməyi düşündü. Bir yarısında altı qızı ilə anasını, o birisi yarısında isə özünün qalmasını fikirləşdi.

Sabah öz həyətlərinə gələrək, qapılarındakı qıfılı görüb çaşdı, qonşuluqda yaşayan qoca bir qarı – Qıztamamın şəklinin qəzetdə gördüyünü – dedi.

Fikirli – fikirli gələn Pirəliyə upravdom rast gəldi. Upravdom Qıztamama dəyə bilməyəcəyini deyib, təzə orderi ona (Qıztamama-M.A) çatdırıb, qol çəkdirməsini xahiş etdi. Bunun ardınca bir lopabığ kişinin öz ardınca inək gətirdiyini gördü. Bu inəyin də Qıztamamın uşaqları üçün gəldiyini deyir və - "altı qızın atası olmaq bilirsən nə böyük şərəfdir?!" (Sabit Rəhman, 1958: 249).

Cəmiyyətimizdə qız uşaqlarına qarşı olan ögey münasibət, Pirəli kimi insanların timsalında münasibətləri xalqımız üçün yad, mənfi hal kimi qiymətləndirilirdi.

Bu həmin dövür idi ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Daha xalqı, milləti, cəmiyyəti aldatmaq olmazdı. Cəmiyyətdə, ancaq müsbət şəxsiyyətlər yaşamaqda idi.

Eyni zamanda müəllifin "Vəfasız", "Dizi yamaqlı", "Şlyapa", "Qudurğan" hekayələrində cəmiyyətimiz də olan yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən söhbət açılır. Sonda yenilik qalib gəlirdi.

Müəllif eyni zamanda, kiçik həcmli pyeslərdə yazıb. Bunlardan digər müəlliflərlə birlikdə yazdığı pyeslərdə var. Möhsün Sənani ilə birlikdə yazdığı "Adaxlılar" və Adil İsgəndərovla birlikdə yazdığı "Partizan Məmməd" adlı pyesləridir. "Partizan Məmməd" pyesində Oktyabr inqilabı ərəfəsində yazılmış bir partizanın həyatından danışılır. Dövr üçün aktual olan, bir şəxsin partizanları öz arxasınca irəli aparması cəmiyyətimiz üçün maraqlı mövzu idi. Pyesin aktual olduğunu görən Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı "Partizan Məmməd" adlı pyesi tamaşaya qoydu. "Partizan Məmməd" pyesi 1937-ci ilin noyabr ayının 20-də Məhərrəm Haşımovun quruluşunda tamaşaçılara göstərildi. Tamaşanın rəssamı Muşeq Saqi, musiqi tərtibatını bəstəkarı A.Dobruşkaş geyim eskizlərini isə Əzim Əzimzadə, vermişdi. Teatr ictimaiyyəti və tamaşaçılar tərəfindən alqışlarla qarşılanan bu pyes teatrın 10 illik yubileyi münasibətilə göstərilən tamaşaların siyahısına daxil edildi. "Partizan Məmməd" tamaşası may ayının 21-dən 27-dək hər gün tamaşalara göstərildi.

Müəllif xalq içindən çıxan partizan Məmməd obrazını bu şəxsin timsalında ümumiləşdirdi. Tamaşa uşaqlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hisləri oyatmış, onları yaxın keçmişdə olan mübarizə ilə tanış etmişdir (Sabit Rəhman, 1948).

Sabit Rəhman özüdə bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətimiz ücün dəyərli işlərdə görmüşdür. O, öz qələmini teatr tənqidi sahəsində də sınamış və bir sıra dəyərli məqalələr yazmışdır. Bu məqalələrində də müəllif şəxsiyyət və cəmiyyət problemlərinə toxunmuşdur. Müxtəlif tamaşalara həsr olunan bu məqalələrdə yazıcı əsərin dramaturji mətnini, rejissor yozumunu, səhnə tərtibatını, bəstəkar musiqisini və aktyor ifalarını yüksək estetik meyarlarla təhlil etmişdir. Onun "Bir evin sirri" və "Canlı meyit" tamaşaları haqqında yazdığı resenziyalar da bu qəbilədən olan yazılardır. M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında (indiki Akademik Milli Dram Teatrında) Tur qardaşlarının yazdığı "Bir evin sirri" pyesi (əsil adı "Döngədə ayrı ev") 1949-cu ilin dekabr ayının 4-də tamaşaya qoyulmuşdu. Əsər çox maraqlı süjet xətti ilə seçilirdi. Burada Amerikanın "sülh siyasəti"nin əsil mahiyyəti açılıb göstərilirdi. Müharibənin cəmiyyət üçün yaratdığı naqis hallar əks olunurdu. Tamaşada yeni bir dünya müharibəsi yaratmaq və yalnız bu yolla həqiqi demokratiyanı boğmaq xəyalları ilə yaşayan ABŞ hökumətinin ikiüzlü, riyakar sifətləri göstərilirdi (Səfiyev, 1978: 123).

Tamaşanı geniş təhlil edən Sabit Rəhman Pavel Aleksandroviçi İsmayıl Osmanlının ifasında xeyirxah və dünyagörmüş bir şəxsiyyət kimi təqdim edir. Müəllif rejissor və hər bir aktyor oyunu haqqında öz fikirlərini bölüşərək yazırdı: "Kaştanovlar ailəsi də həm aktyorlar, həm də rejissorluq tərəfindən böyük sevgi və qüvvə ilə yaradılmışdır. Pavel Aleksandroviç İsmayıl Osmanlının ifasında dərin düşünən, sevimli və vətənpərvər bir qocadır. Osmanlı yaratdığı surətləri xırda ştrixlərlə bəzəməyi və detallarla rövnəqləndirməyi bacarır" (Sabit Rəhman, 1949).

Tamaşanın quruluşunu, bədii tərtibatını təhlil edən tənqidçi deyirdi ki, "Tamaşanın quruluşunu Səftər Turabov vermişdir. Rejissorun bu son işi müvəffəqiyyətlidir. Biz səhnədə maraqlı mizanlar və epizodlar görürük. Rejissor xüsusən sovet həyatını göstərən səhnələri məharətlə işləmişdir. Rəssam İsmayıl Axundoun bədii tərtibatı, sadəliyi və reallığı, rənglərinin müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir" (Sabit Rəhman, 1949).

Sabit Rəhman tamaşanın təkcə uğurlarından danışmır, eyni zamanda onun nöqsan və qüsurlarını da qeyd edirdi: "Əjdər Sultanovun mayor Kaştanovu, bəzi nöqsanlarına baxmayaraq əsasən müvəffəqiyyətlidir. Ancaq bəzən quru və sönük olur, özünü səhnədə çox gərgin hiss edir... Səfarətxananın katibi rolunu Əli Qurbanov özünəməxsus təravət və yumuşaqlıqla aparır. Ancaq bu aktyorun böyük müvəffəqiyyəti hesab oluna bilməz. Səhnəmizdə çox görkəmli və xatirədə qalacaq rollar yaradan Əli Qurbanov bu rolu daha dərindən işləyə bilərdi" (Sabit Rəhman, 1949).

1950-ci ilin yay aylarında Azərbaycana qastrol səfərinə gəlmiş Lenin komsomolu adına Moskva Dövlət Teatrı Bakı tamaşaçılarına L.N.Tolstoyun "Canlı meyit" tamaşasını göstərdi. Tamaşanın quruluşunu RSFSR xalq artisti S.Q.Birman vermişdi.

Əsərin qəhrəmanı Fyodor Protasov əhatə olunduğu alçaq, murdar həyata dözə bilmir, burjua cəmiyyəti insandakı ən yaxşı, ən nəcib hissləri məhv edir. Protasov öz nifrətini, kinini yalnız özünü öldürməklə ifadə edə bilir. Onun ölümü isə böyük bir üsyanın ifadəsi olur.

Tamaşa haqqında böyük bir məqalə dərc etdirən Sabit Rəhman rejissor işi, bədii tərtibat və aktyor ifalarını yüksək qiymətləndirərək yazır: "Stalin mükafatı laureatı, RSFSR xalq artisti S.Q.Birmanın rejissorluğu ilə işlənmiş bu tamaşa, qabaqcıl fikirlər daşıyan, insan əlaqələrinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan və burjua əxlaqının yalançılığını ifşa edən qüvvətli, realist bir sənət nümunəsidir" (Sabit Rəhman, 1950).

Moskva Dövlət Teatrının "Canlı meyit" tamaşasına baxan S.Rəhman tamaşadakı obrazların həyatla bağlılı olduğunu, Bersenevin Protasovu, Kutasinanın Maşası, Birmanın Karenikası realizmin əsasında yazıldığını bildirir. Tamaşa haqqında dolğun və obyektiv fikirlər söyləyən Sabit Rəhman öz məqaləsini belə bir fikirlə başa vurur: "Bu tamaşada böyük rejissor və aktyor sənətkarlığı vardır. Elə bir şəkil, elə bir epizod, elə bir təfərrüat yoxdur ki, orada həyatilik, yaradıcılıq, böyük ifşa qüvvəsi hiss olunmasın. Bersenevin Protasovu, Kutasinanın Maşası, Birmanın Karenikası teatrın yaratdığı ölməz surətlər silsiləsinə daxildir və Bakı tamaşaçılarının xatirindən uzun zaman silinməyəcəkdir. Hətta epizodik rollarda belə realizmin böyük qüvvəsi hiss olunur" (Sabit Rəhman, 1950).

Sabit Rəhman eyni zamanda dramaturqlar, rejissorlar, bəstəkarlar və aktyorlar haqqında da bir çox məqalələrin müəlifidir. Onun Azərbaycan teatrının inkişafında bir şəxsiyyət kimi xidmətləri olmuş İsmayıl Axundov, Bəşir Səfəroğlu, Hüseyn Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Mirmahmud Kazımovski, Murad Muradov, Mərziyə Davudova, Hüsüeynqulu Sarabski, Mehdi Məmmədov haqqında maraqlı məqalələri vardır.

Sabit Rəhmanın "Teatr hekayələri" adlı kitabında "Qara göz", "Nadir şah", "Ərəboğlu", "Məşədi İbad", "Cənnət xuliqanı" və s. teatr hekayələri və "Mirzə Fətəli", "Hüseyn Ərəblinski", "Sevimli rollar", "Teatr və həyat" adlı teatr haqqında kiçik pyesləri toplanmışdır.

Həqiqi bir teatr sevgisi ilə yazılmış iki şəkilli "Hüseyn Ərəblinski" adlı pyesində aktyorun cəmiyyətdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında başına gələn faciəli hadisələrdən söhbət açılır. Azərbaycan teatrının ən acınacaqlı vəziyyətindən danışan müəllif tamaşa vermək üçün teatr binasının olmadığı, qadın aktrisalarına ehtiyac olduğu bir dövrü təsvir edir (Səfiyev, Sabit Rəhman, 1987: 198).

Aktyorluq sənətinə yüksək qiymət verən, yoldaşlarına rolu səhnədə yaşayaraq canlandırmağı məsləhət görən Ərəblinski Tehranskiyə deyirdi: "Yox Tehranski artist qramafon trubası deyil, canlı yaradıcıdır. Dramaturqun yaratdığı tipləri artist səhnədə canlandırmalıdır. Bunun üçün sözdən, qrimdən elə istifadə etməlisən ki, elə bil onlar sənin öz malındır. Sən gərək tamaşaçıların ürəyinə girməyi, hisslərinə təsir etməyi bacarasan. Komediya oynayırsansa-güldür! Faciə oynayırsansa-ağlat! ...Başa düşdün!" (Sabit Rəhman, Hüseyn Ərəblinski, 1949: 119).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvələrində Azərbaycanın teatr həyatında vəziyyət olduqca ağır idi. Mollalar və din xadimləri cəmiyyətin irəliləyişinə mane olaraq, tamaşa hazırlayanları; rejissorları, aktyorları təhqir edir, onları şərlatan adlandırırdılar. Belə bir dövrdə fəaliyyətə başlayan Hüseyn Ərəblinskinin həyatı, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox çətinliklərlə üzləşmişdir. Məşq etmək üçün otaq tapmayan, tamaşa göstərmək üçün binası olmayan bir dövrdə yaşayan Ərəblinski bu çətinliklərə baxmayaraq mollalarla, din xadimləri ilə mübarizə edərək teatrı var qüvvəsi ilə yaşadırdı və onu ən yüksəkdə duran sənət adlandırırdı.

Ərəblinskini evinə barışıq üçün çağıran, onu öldürmək qərarına gələn dayısı Salman ona içki təklif edirdi. Ondan rədd cavabı aldıqda deyirdi: "Necə içmirsən. Heç elə şey olar? Artist olasan içməyəsən? Balam, elə siz artistliyə bu içkinin xatirinə gedirsiniz ki....

Hüseyn: Yanılırsınız. Artist millətin ən qabaqda gedən mədəni nümayəndəsi deməkdir. Teatr böyük mədəniyyət məktəbidir. Mən elə bir teatr məktəbi yaradacam ki, bütün dünyada parlayacaq. Mən daha içmirəm. Artist sərxoş demək deyil" (Sabit Rəhman, Hüseyn Ərəblinski, 1949: 225).

Sabit Rəhmana görə, dramaturq və teatrın birgə işi yaxşı tamaşa yaradılması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu silsilədən olan əsərləri içərisində Sabit Rəhmanın "Teatr və həyat" pyesində tamaşanın yaxşı alınması üçün üç vicdanlı şəxsiyyətin; dramaturq, rejissor, tənqidçi və müəllimin söhbətindən danışılır.

Pyesdə dramatik hərəkət və mübarizə deyil, mühakimə və mübahisə əsas yer tutur. Dramaturqun pyesi tamaşaya qoyulandan bir ay sonra salonda "üç cüt bir tək adam" olmasının səbəbini dramaturq və rejissor hərəsi bir cür izah edir. Tənqidçi həm dramaturqu həm də rejissoru tənqid edir.

Nə dramaturq nə də rejissor tənqidçinin fikirləri ilə razılaşmırlar. Tənqidçi isə deyir: "Siz çox nahaq məndən inciyirsiniz, dostlar! Düzdür, məqaləm kəskindir, hər ikinizi çox kəskin tənqid eləmişəm, ancaq neyləyim, həqiqətdir. Məncə, sizi ancaq kəskin tənqid həyata yaxınlaşdıra bilər" (Sabit Rəhman, Hüseyn Ərəblinski, 1949: 242).

Onların söhbətinə qoşulan xeyirxah müəllim isə onların hər üçünün yanlış yolda olduğunu bildirir və onlara öz məsləhətlərini verirdi: "Biz tamaşaçılar səhnədə canlı insanı görmək istəyirik. Həyatda insanlar gülürlər, sevinirlər, işləyirlər, yeri düşəndə kədərlənirlər, ağlayırlar. Böyük məqsədlər, ideyalar arxasınca qoşurlar…Çünki siz həyatımızın fəal iştirakçısı deyilsiniz, təsvir etdiyiniz adamlarla həyatda tanış deyilsiniz…(üzünü tənqidçiyə tutaraq) Sən dramaturqun, rejissorun nöqsan buraxmağından sevinirsən. Sən onları öyrətmirsən, dost qələmi ilə tənqid etmirsən, sən onları ifşa eləyirsən, biabır eləyirsən. Yolun yanlış olduğu üçün nəticə də yanlışdır" (Sabit Rəhman, Hüseyn Ərəblinski, 1949: 247).

Bu məsləhətdən sonra yanlış yolda olduqlarını başa düşən dramaturq, rejissor, tənqidçi müəllimlərinin sözündən nəticə çıxararaq öz işlərini yenidən qurmağa başlayırlar.

"Teatr və həyat" pyesində yenədə müəllif cəmiyyətdə yaxşı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, öz fikirlərində də dəqiqlik və düzgünlükfikirini irəli sürür. Sənətin gücü onun həyatla əlaqəsindədir. Pyesin sonunda qoca müəllim öz şagirdlərinə məsləhət verərək deyir: "Teatr və sənətə hər zaman həyatın gözüylə baxın" (Sabit Rəhman, Hüseyn Ərəblinski, 1949: 253).

Nəticə

Bütün bu yazdıqlarımızı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, S.Rəhman ədəbi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən; felyeton, şeir, hekayə, povest və pyeslərində də xalqımızın öndə gedən problemlərin düşünür. "Molla Nəsrəddin" jurnalında S.Rəhmanın 1927-ci ildə üç felyetonu çap olunur: "Ordan - burdan", "Yetərə açıq məktub" və "Mərdəkandan". Müəllifin "Şirin bülbül", "Nəfəs pulu" hekayəsində, Adil İsgəndərovla birlikdə yazdığı "Partizan Məmməd" adlı pyeslərində də şəxsiyyət və cəmiyyət problemlərinə toxunur. "Hüseyn Ərəblinski" adlı pyesində aktyorun cəmiyyətdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında başına gələn faciəli hadisələrdən söhbət açılır. O, öz qələmini teatr tənqidi sahəsində də sınamış "Bir evin sirri" və "Canlı meyit" tamaşaları haqqında yazdığı resenziyalar da bu problemi araşdırır və təhlil edir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, B. (2010). Sabit Rəhman: həyatı, mühiti, yaradıcılığı. Bakı: "Elm və təhsil", 296 s.
2. Plotkii, Z.A. (1965). O putyakh razvitiya russkoy satiry. Moskva, c.3.
3. Sabit Rəhman. (1958). Seçilmiş əsərləri. iki cilddə, I cild. Bakı: Azərnəşr, 180 s.
4. Sabit Rəhman. (1960). Seçilmiş əsərləri. iki cilddə, II cild. Bakı: Azərnəşr, 538 s.
5. Kərimov, İ. (1969). Sovet Azərbaycanının gənclər teatrı. Bakı: Azərnəşr, 173 s.
6. Kərimov, İ. (1978). Gənclik və gözəllik teatrı. Bakı: Yazıçı, 92 s.
7. Rəhimli, İ. (2013). Azərbaycan teatr antalogiyası. iki cilddə, I cild. Bakı: Azərnəşr, 597 s.
8. Rəhimli, İ. (2013). Azərbaycan teatr antalogiyası. iki cilddə, II cild. Bakı: Azərnəşr, 621 s.

9. Sabit Rəhman. (1945). Komediyanın başlıca xüsusiyyətlərindən biri. “Ədəbiyyat qəzeti” 30 iyun. № 129 (4328).
10. Sabit Rəhman. (1948). Gənc dramaturqların pyesləri haqqında. “Ədəbiyyat qəzeti” 10 iyul. № 114 (6512).
11. Səfiyev, A. (1978). Sabit Rəhmanın komediyaları. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 123 s.
12. Sabit Rəhman. (1949). “Bir evin sirri”. “Kommunist” qəzeti. 17 dekabr. № 305 (4120).
13. Sabit Rəhman. (1950). “Canlı meyit”. “Kommunist” qəzeti. 24 avqust. № 98 (2326).
14. Səfiyev, A., Sabit Rəhman. (1987). Dramaturqun komediya yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 198 s.
15. Sabit Rəhman, Hüseyn Ərəblinski. (1949). Bakı: Azərnəşr, 103 s.

Göndərilib: 23.01.2024 Qəbul edilib: 31.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/22-26

Zənfira Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
zenfira.qulliyeva@mail.ru

"FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ YARADICILIĞINDA İCTİMAİ MƏSƏLƏLƏR"

Xülasə

Firudin bəy Köçərli 57 il ömür sürmüş və ömrünün 40 ilini millətin maariflənməsi və mədəni tərəqqisinə, savadsızlığın və geriliyin aradan qaldırılmasına, həsr etmişdir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan maarifçisi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, publilist, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin banisi hesab olunur. Ədib milli mətbuatın, milli ədəbiyyatın inkişafında çox böyük işlər görmüşdür. Firidun bəy xalqın qəflətdən ayılmasında, maarif, elm, mədəniyyətinin tərəqqisində mətbuatın rolunu xüsusi qiymələndirirdi. Məqalədə görkəmli ədibin həyatı və yaradıcılığı, dünyagörüşünü əks etdirən məsələlər işıqlandırılır.

Açar sözlər: *ədib, publisist, pedaqoq, maarifçi, milli mətbuat*

Zanfira Guliyeva
Azerbaijan State Oil and Industry University
PhD in History
zenfira.qulliyeva@mail.ru

"Social issues in the works of Firidun bey Kocherili"

Abstract

Firudin bey Kocherli lived for 57 years and devoted 40 years of his life to the education and cultural progress of the nation, the elimination of illiteracy and backwardness.

Firidun-bek Kocherli is considered an Azerbaijani educator, teacher, literary critic, publicist, and founder of the historiography of Azerbaijani literature. He did a great job of developing the national press and national literature. Firidun-bek especially appreciated the role of the press in the awakening of the people, and in the progress of education, science, and culture. The article highlights issues that reflect the life, work, and worldview of the outstanding writer.

Keywords: *writer, publicist, teacher, educator, national press*

Giriş

Fididun bəy Köçərli ömrünü millətin maariflənməsi və mədəni tərəqqisinə, savadsızlığın və geriliyin aradan qaldırılmasına, mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizəyə həsr etmişdir.

F.Köçərli yaradıcılığı boyu bir çox istiqamət üzrə tədqiqatlar aparmışdır. Həm tərcüməçi, həm pedaqoq, həm tarixçi, həm də ki, gözəl bir folklorşünas kimi böyük işlər görmüşdür. F.Köçərli gənc yaşlarından insanların maarifləndirilməsi istiqamətində böyük fədakarlıqlar göstərmiş, milli və mənəvi dəyərlərin təbliği, milli mətbuatın, milli ədəbiyyatın inkişafında çox böyük işlər görmüşdür. Firidun bəy "Kaspi", "İrşad", "Tərəqqi", "İqbal" və s. qəzetlərlə əməkdaşlıq edərək dövrün problemlərini gündəliyə gətirmiş, eyni zamanda topladığı xalq yaradıcılığı nümunələrini də çap etdirirdi.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, dövrünün demokratik ziyalıları kimi Firidun bəyi gənc yaşlarından xalqın maariflənməsi, mədəni yüksəlişi məsələləri düşndürürdü. O, xalqın qəflətdən ayılmasında, maarif, elm, mədəniyyətinin tərəqqisində mətbuatın rolunu xüsusi qiymələndirirdi.

Firidun bəyin əsərləri 1926, 1963, 1978-ci illərdə Bakıda nəşr etdirilmişdir. B.Nəbiyev, K.Talıbzadə, İ.Bektaşi və b. Firudun bəyin yaradıcılığını tədqiq etmişlər. Ədibin əsərləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 12 yanvar 2004-cü il sərəncamı ilə 2 cilddə kütləvi tirajla dərc edilmişdir (Süleymanlı, 2008: 251).

Həyat və yaradıcılığı

Firudin bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində anadan anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində aldıqdan sonra 1876-cı ildə atasının məsləhəti ilə Şuşadakı dördsinifli rus şəhər məktəbinə daxil olmuşdur. Daha sonra Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin inspektoru A.O.Çernyayevskinin dəvəti ilə 1879-cu ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına oxumağa getmiş və 1885-ci ildə həmin seminariyanı bitirmişdir (2). O, Seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edilərək Azərbaycan dili və şəriyət fənlərindən dərs demişdir. Firidun bəy Köçərlinin ilk məqalələri İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə işıq üzü görmüşdür. Onun müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuş məqalələrinin ana xəttini xalqının mənafeyi, onun maariflənməsi kimi problemlər təşkil edirdi (Abdullayeva, 2019: 56). F.Köçərli 1895-ci ildə İrəvanı tərk etmişdir.

Firudin bəy Köçərli 1897-ci ildən etibarən isə artıq məzunu olduğu Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsində müsəlman dini üzrə şəriət müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır (4).

1903-cü ildə "Azərbycan şairi Vaqifin həyatına dair", 1904-cü ildə "Ədəbiyyatımıza dair məltub" məqalələrini yazmışdır. 1904-cü ildə "Azərbaycan xalqının ədəbiyytatı" əsərini rus dilində çap etdirmişdir (Süleymanlı, 2008: 248).

Firidun bəy Köçərili ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında, qadın azadlığı, habelə məişət mövzularında onlarla maraqlı, aktual məsələlərə həsr edilmiş məqalələr müəllifi kimi dövrünün publisistlərindən biri hesab olunur (Firidun bəy Köçərili, 2014: 4).

Ədib "Şərqi-Rus" qəzeti ilə uzun müddət əməkdaşlığ etmişdir. 1904-cü ildə qəzetdə "Cavan müəllimlər", "Cəmiyyəti-xeyriyyə", "Ədəbiyyat", "Anton Çexovun hekayələrindən", "Ədəbiyyatımıza dair məktub", "Gözəl bir kitab", "Sülh və barışıq","Təbriknamələr", "Təəssüf", "Təzə kitab" adlı məqalələri nəşr edilmişdir (Abdullayeva, 2019: 57).

Eyni zamanda, Firidun bəy "İrşad" qəzetində "Bir darülmüəlliminin kifayətmidir?", "Bir müəllimin bizə cəvabı (məqalə kənd müəllimlərinin öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməmələri haqqında idi)", "Cavanşirdə kazakların rəftarı", "Ehtiyatlı olmaq kimə lazımdır? (Tiflisdə keçirilən erməni-müsəlman məclisi haqqında)", "Əqil əqildən ötkəm olar", "Qarabağda Cavanşir mahalının əhvalü övzasına dair" (şair Zakir haqqında), "Məişətimizə dair (bir para bəyanat)", "Məişətimizə dair: (Birtay buynuz öküz) (məqalə erməni-müsəlman qırğınından bəhs edir)", "Məişətimizə dair: Müsəlmançılıq", "Məişətimizə dair: (Qaranlıqda qalanlarımız) (Azərbaycan dövlət məmurlarının xalqa əziyyət verməlləri haqqında)", "Məişətimizə dair: (Yarımçıqlarımız): "Anlayanın nökəri, anlamazın quluyam, dad yarımçıq əlindən (Azərbaycan dövlət məmurlarının ozbaşınalığı haqqında", "Məişətimizə dair: El üçün ağlayan gözsüz qalar (Haşım bəy Vəzirovun həbs olunması haqqında)", "Məişətimizə dair: Əcəlsiz ölənlərimiz (Zülfüqar bəy Hacıbəyovun dəfni və kəndlərdə həkim qıtlığı haqqında)", "Məişətimizə dair: Təlim xeyir edənlərimizin cəzası (İrəvanda rus-müsəlman məktəbinin müdiri Haşım bəy Vəzirovla cəmaatının rəncidəliyi haqqında)", "Müəllimlər ictimainə dair: İşin ibtidası (Bakıda çağırılan müəllimlər iclası haqqında)", "Müəllimlər neçün Bakıya qayıdır", "Niyə müəllimlər kəndlərdən qaçırlar?", "Şuşa faciəsinə dair (Qarabağın erməni-müsəlman iğtişaşı nəticəsində viranə qalması haqqında)" "Vətən məhəbbəti", "Yenə müəllimlər kəndlərdən qaçırlar", "Rəhbər" qəzetində "C.Ə.Nəbati", "Ədəbiyyatımıza dair", "Seyid Əbdülqasım Nəbati", "Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu" adlı, "Açıq söz" qəzetində "İdarəyə məktub" adlı məqalələr nəşr edilmişdir (Abdullayeva, 2019: 58).

Firudun bəy Köçərilinin arxivində müasirlərindən aldığı məktubların siyahısı saxlanılır. 1884-1919-cu illərdə məktubların ümumi sayı 900-dür (Talıbzadə, 2013: 6).

1884-1919-cu ilə qədər yazdığı məktublar 35 illik bir dövrü əhatə edir. Bu məktubların mövzuları ədəbiyyat, maarif məsələləri və mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Firidun bəy, A.Şaiqə göndərdiyi məktubların birində yazırdı ki, «bizim bu əsrişumda ağzını açıb iki kəlmə söz

danışmağa da izn vermirlər. Görək bir vaxt olar bizim də ağzımız açılar, dərdlərimizi açıq söyləyərik» (Mirzəyeva, 2012: 32).

Göründüyü kimi, ədib məktublarında ictimaiyyəti narahat edən ən aktual məsələləri müzakirə edirdi.

Arxidə saxlanılan məktubları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Talıbzadə, 2013: 6)

Məktublar
Eynalı bəy Sultanov-20;
C.Məmmədquluzadə-22;
N.Nərimanov -2;
M.Ə.Sabir-2;
Ə.Haqverdiyev-5;
Vəzirov-4;
N.Cavid-4;
H.Vəzirov-47;
Ü.Hacıbəyli-14;
Y.V.Çəmənzəminli-6;
Sultan Məcid Qənizadə-78
Ömər Faiq-23
Abdulla Şaiq 24 və.b.

Qeyd etmək lazımdır ki, Firudun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid əldə etdiyi materialları məktublarla toplamışdı. Firudun bəyə Abdulla Şaiq arasında dostluq 1907-ci ildə başlamışdı.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Firidun bəy Köçərli müəllimliklə eyni vaxtda tərcüməçiliklə də məşğul olmuşdur. O, İrəvan gimnaziyasında çalışarkən qədim yunan filosofu Sokratın "Təlimati-Sokrat" kitabı nəşr edilir. Bu kitabın 1891-i ildə nəşrinə nail olur (Süleymanlı, 2008: 247).

Firidun bəy rus şairləri A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovun şeirlərini azərbaycan dilinə, M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestini rus dilinə çevirərək nəşr etdirmişdir.

Beləlikə ədibin publisistik və tənqidçilik fəaliyyəti İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi dövrdən başlanır və sonrakı illərdə də davam etdirilir.

Firidun bəy 1908-ci ildə üçcildlik məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını yazmışdır. Bu kitabda Firidun bəy 130-a qədər şair və yazıçının həyat və yaradıcılığından bəhs etmişdir.

F.Köçərli bütün Azərbaycanı gəzərək ədəbiyyata bəlli olmayan el şairlərinin, aşıqların yaradıcılığını toplayıb üçcildlik kamil bir əsər yaratsa da, maddi ehtiyac üzündən əsəri çap etdirə bilmirdi (Rzalı, 2010: 3).

Ancaq Firidun bəyin vəfatından sonra bu kitab üç dəfə böyük tirajla nəşr olunaraq ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

F.Köçərli 1911-ci ildə "Mirzə Fətəli Axundov", 1912-ci ildə "Balalara hədiyyə" kitablarını nəşr etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Balalara hədiyyə" 1912-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çapdan buraxılmışdı (Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı Firidun bəy Köçərli, 2023: 13).

Firidun bəy Köçərili "Balalara hədiyyə "kitabının giriş hissəsində yazırdı ki, o, millət ki, öz tarixinin, dolanacağını, vətənini, dilini sevir bu qisim əsərləri kəmali sövq ilə və diqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməkla başlayır. Bunlara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığığı nağil və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənazumələrdən bu məcmuəni tərtib qıldıq ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın. Fikrini davam etdirən Firidun bəy yazırdı ki, Qasım bəy Zakirin təmsilat mənzuməsi millətimizin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş əsərlərdir (Firidun bəy Köçərli, 2012: 3). Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, məcmuəyə daxil olan ancaq "Tülkü və üzüm" təmsili ruscadan tərcümə olunmuşdur. Abbasağa Nazirin və Mustafa ağa Arifin və Mehdiqulu xan Vəfanın bir neçə əsərləri məcmuədə dərc olunmuşdur.

Firidun bəy kitabda cəmiyyətdə mövcud kəskin sosial təbəqələşmənin törədəcəyi ixtilaflarada bir məsəl ilə xüsusi olaraq işarət etmişdir. O, bir xalq məsələi ilə təbəqləşmənin aman və imanı aradan götrməsini qeyd etmişdir.

Zülm ilə abad olan, ədl ilə bərbad olar.

Acın amanı olmaz, toxun imanı.

Daha sonra qeyd edilməlidir ki, Firidun bəy 1913-cü ildə yazdığı “Ana dili” məqaləsi Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə həsr edilmişdi. Ensiklopedik biliyə malik görkəmli pedaqoq-alim Firidun bəy Köçərlinin araşdırmalarının başlıca istiqamətlərindən biri də Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə idi (Qaraoğlu, 2018: 15).

Daha sonra Firidun bəyin məişərimizə dair sisilə məqalələrinə yetirilməsi məsədəuyğun olardı. “Məişətimizə dair” silsilə məalələrinin birində Firidun bə yazırdı ki, “Müəllimlərin və səyi qeyrəti sayəsində çox qövm və tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şan və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər. Keçən on doqquzuncu əsrin 70-ci sənəsində almanların firənglərə qalib gəlməyi onların müəllimlərinə isnad olduğunu təsdiq edib, qəti surətdə deyə bilərik ki, miləli-müxtəlifə arasında hər zaman və məkanda vüquə gələn hər qism dava və müharibələrdə xah siyasi olsun, xah iqtisadi və xah qeyri, qalib gələn tərəf müəllimləri sayəsində nüsrət tapmışlar və qalib gəlmişlər. Firidun Köçərli acınacaqlı vəziyyətə düşməyimizin səbəbini millətimizə qaydasınca təlim-tərbiyə verən müəllimlərimizin olmamasında görürdü.

Maarif sistemində nöqsanlar, bürokratizm, çarizmin milli dilləri sıxışdırmaq siyasəti, müəllimlərin vəziyyəti məktublartda bu və ya digər şəkildə əks olunmuşdur.

Firidun bəy Köçərli Tiflisdə “Azərbaycan teatrının ədəbiyyatı” əsərini rus dilində nəşr etdirir. Ədidin yaradıcılığa başladığı illər Rusiyada ictimai-siyasi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə diqqəti cəld edir. Azərbaycanda milli şüur getdikcə qüvvətlənirdi. Bu illərdə Azərbaycanda, xüsusi ilədə Bakıda dramaturgiya, nəsr, nəzm, realizm üslubu ilə inkişaf edir, ədəbiyyat ideyaca zənginləşir, qəzet və jurnallar ana dilimizdə nəşr edilirdi. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə maraq göstərir və silsilə məqalələrini, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərini, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərlərini yazır (Quliyev, 2023: 72).

Firidun bəy Köçərlinin xidmətlərindən biri çox əsrlik Azərbaycan ədəbi irsinin toplnlması, sistemli və ardıcıllıqla öyrənilərək “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində xalqın istifadəsinə təqdim edilməsi olmuşdur (Köçərli, 2005: 4).

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə Azərbaycan ediblərin yaradıcılığı, onların böyük bir qisminin bioqrafiyası, yaradıcılıqları haqqında müəllif fikri söylənilmişdir (Xəlilzadə, 2013: 2-4). Əəsərdə Gəncə, Samaxı-Şirvan, Şuşa-Qarabağ və digər Azərbycna şəhərləri, həmin şəhərlərin ədəbi mühiti və şairləri, şairlərin fikirləri haqqında məlumatlar verilir.

Firidun bəy yazırdı ki, nə qədər bir qovm və tayfa elmsiz və mərifəsiz olsa bir o qədər onun ədəbiyyatı zəif və biməzmun olcaqdır. Hətta çox tayfalar vardır ki, vəhşiyana yaşayıb ədəbiyyat nə olduğunu bilməzlər. .... tərəqqi və səadət fikrində olan millət ... gərək ən əvvəl öz ana dilinin vüsət və qüvvət tapağına səy və himmət göstərsin (Köçərli, 2005: 45).

Dəyərləndirmələrini qeyd edilən istiqamətdə davam etdirən Firidun bəy yazırdı ki, Ərbabi-danış və kamala məlumdur ki, hər bir millətin sə` n və əzəmnətinə, tərəqqi və səadətinbə bais solan səbəblərdən birisi də onun ədəbiyyatıdır. Ədəbiyyat millətin aineyi – həqiqətnüməsıdır, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqablı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədibi fazil və şairi – qabil millətin maarif xadimləridir (Köçərili, 2005: 44).

Firidun bəy Köçərli 1918-ci il fevralın 14-dən mayın 27-dək Zaqafqaziya Seyminin müsəlan fraksiyasının, 1918-ci il mayın 27-dən fasilələrlə dekabrın 7-dək olan müddətlərdə Azərbaycan Milli Şürasının üzvü olmuşdur. Zaqafqaziya Seyminin müsəlan fraksiyasının 1918-ci il martın 16-da keçirilmiş ilk müstəqil iclasında “Musavat” partiyası və demokratik bitərəflər qrupundan Firidun bəy Köçərli Seymin kitabxana komissiyasına seçilmişdir (2).

Azərbaycan Xlaq Cümhuriyyəti dövürndə Xalq Maarif Naziri N.Yusifbəylinin 12 oktyabr 1918-ci il tarixli 39 №li əmri ilə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının keçmiş inspektoru Firudun bəy Köçərli 1918-ci il oktyabrın 1-dən Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru təyin edilir (2).

1919-cu ildə Müsavat partiyasının Qazaxda partiya şöbəsi yaradılır. Firidun bəy şöbənin sədri seçilir (Kaspi maarifçilik meydanı, 2016: 384).

1918-1920-ci illərdə Qazax Müəllimlər Seminariyasının müdiri işləyib (17).

Nəticə

Firidun bəy Köçərli Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra XI ordunun xüsusi şöbə rəisi tərəfindən 1920-ci ildə, 58 yaşında güllələnərək dünyasını dəyişir (18). O, 1920-ci ilin mayında Qazax kommunistləri Köçərlini və digər "Müsavat" funksionerlərini "xalqa xəyanətdə", "milli nifaq törətməkdə", "torpaq və mülk zəbt etməkdə", general-qubernator Ə.Xoyskinin etibarlı şəxsləri olmaqda ittiham etdilər. Qazax İnqilab Komitəsinin Gəncə Fövqəladə Komitəsinə təqdimatına əsasən, ədib həbs edildi, 20-ci diviziyanın 7-ci xüsusi bölməsi xüsusi şöbəsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan güllələnməsi haqqında qərar çıxarıldi və hökm yerinə yetiridi (19).

Ədəbiyyat

1. Süleymanlı, Ş. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı ensiklopediysı (ən qədim dövrlərdən 1920-ci ilədək). Bakı: "Nağıl evi", I, s.247-414.
2. https://www.ens.az/az/firidun-bey-kocerli
3. Abdullayeva, S.E. (2019). Firidun bəy Köçərilinin publiistikası. Elmi inkişaf: nəzəri və təcrübi jurnal № 1, s.56-62.
4. http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/430
5. Firidun bəy Köçərili. (2014). Biblioqrafiya. Bakı, 176 s.
6. Talıbzadə, K. (2013). Firudun bəy Köçərilinin Abdulla Şaiqə məktubları. Ədəbiyyat qəzeti-27 sentyabr, 6 s. https://www.anl.az/down/meqale/edebiyyat/2013/sentyabr/328376.htm
7. Mirzəyeva, A.R. (2012). F.Köşərlinin Abdulla yazılan məktubları yaradıcılı əlaqələrinin bir növü kimi. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. №4, s.31-38.
8. Rzalı, R. (2010). İşıq sevdalısı Firidun bəy Köçərli Azərbaycan - 13 iyul, 3 s. https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/iyul/127148.htm
9. Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı Firidun bəy Köçərli (160 illik yubileyi). (2023). F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 105 s.
10. Firidun bəy Köçərli. (2012). Balalara hədiyyə. B., 75 s.
11. Qaraoğlu, F. (2018). Bakı xəbər. 19 sentyabr, 15 s. https://www.anl. az/down/ meqale/baki_xeber/2018/sentyabr/606169.htm
12. Quliyeva, S. (2023). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı. Əlyazmalar yanmır. №1 (16), s.72-79.
13. Firidun bəy Köçərili. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cilddə, I cild. Bakı: "Avrasiya press", 560 s.
14. Xəlilzadə, F. (2013). Firidun bəy Köçərli-150 ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi. Kaspi, 2-4 mart, 17 s. https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2013/mart/297198.htm
15. Kaspi maarifçilik meydanı. (2016). Bakı Zərdabi LTD MMC, 656 s.
16. https://edu.gov.az/az/news-and-updates/19261
17. https://www.anl.az/down/meqale/ses/2011/yanvar/153344.htm
18. https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2013/mart/297198.htm

Göndərilib: 08.02.2024 Qəbul edilib: 05.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/27-32

Ramilə Nəsirova
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ramilefarajova@gmail.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FONETİK ANOMALİYALAR

Xülasə

Tipoloji və genetik münasibətdə bir-birinə ən uzaq müxtəlif dillərə aid faktların müqayisə edilməsi təcrübəsi göstərir ki, bu dillərdə eyni və oxşar hadisələr mövcuddur. Dillərin bu yöndə müqayisəli öyrənilməsi onların əksəriyyəti üçün xarakterik olan hadisələri və hər bir dilin xüsusiyyətlərini daha tam və dərindən öyrənməyə imkan verir. Başqa sözlə, dillərin müqayisəli öyrənilməsi müqayisəyə cəlb edilən dillərin daxili sistemininin təsvirini verməyə yardım edir. Müqayisə edilən dillərin qrammatik quruluşunda mövcud anomaliyalar istisna təşkil edir. Müxtəlifsistemli dillərdə bu tip fonetik anomaliyalar məqalədə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *müxtəlifsistemli dillər, fonetik anomaliyalar, apofonasiya, ablaut, fonematik əvəzlənmələr*

Ramila Nasirova
Azerbaijan State Maritime Academy
PhD in Philology
ramilefarajova@gmail.com

Phonetic anomalies in languages with different systems

Abstract

The experience of comparing the facts of different languages, which are most distant from each other in typological and genetic relation, shows that the same and similar phenomena exist in these languages. The comparative study of languages in this sense allows a more complete and in-depth study of the phenomena that are characteristic of most of them and of the peculiarities of each language. In other words, the comparative study of languages helps to describe the internal system of the compared languages. Anomalies in the grammatical structure of the compared languages are an exception. Such phonetic anomalies in languages with different systems are studied in the article.

Keywords: *languages with different systems, phonetic anomalies, apophonation, ablaut, phonemic substitutions*

Giriş

Ana dili Azərbaycan, yaxud rus dili olanlar, rus təhsilli azərbaycanlılar ingilis dili öyrənərkən, hər şeydən əvvəl nəzərə almalıdırlar ki, ingilis və rus dilinin sistemləri arasında böyük fərq vardır, ingilis və Azərbaycan dili isə müxtəlifsistemlidir. Baxmayaraq ki, struktur planda ingilis və rus dili arasında oxşar cəhətləri (Məsələn, eyni nitq hissələrinin olması, bir çox qrammatik kateqoriyaların üst-üstə düşməsi, struktur-semantik paralellərin mövcud olması və s.) də qeyd etmək olar. Lakin bu iki dildə eyni bir fikrin ifadə vasitələri zamanı ingilis nitqinin başa düşülməsində diqqəti cəlb edən çətinliklər üzə çıxır. Qrammatik anomaliyalardan söhbət getdikdə vəziyyət dəfələrlə dərinləşir, baxmayaraq ki, ingilis və rus dili qohum dillərdir – Hind-Avropa dil ailəsinə daxildir. Ural-Altay makro dil ailəsinə daxil olan Altay ailəsinə və Altay dilləri ailəsinə daxil olan türk dillərindən biri – Azərbaycan türkcəsinə gəlincə isə, bu dili ingilis dili ilə müqayisə edərkən cüzi oxşarlıqlar müşahidə etmək olur. Bu oxşarlıqlar dil universaliləri olub linqvistik-tipoloji mahiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, bir dildən digərinə tərcümə zamanı, xarici dilin öyrənilməsi prosesində dil öyrənən müəyyən mərhələdə daşıyıcısı olduğu dilin quruluşunun təsiri altında olur, yəni həmişə

öyrənənin ana dilinin sistemi həmişə ona təsir göstərir. Söhbət öyrənənin şüurunda üç dilin quruluş və sisteminin təmasından gedirsə, psixoloji olaraq, bu dillərin müxtəlif səviyyələrində müqayisəsi baş verir. Öyrənən, şüuraltı olaraq, özü üçün qrammatik səviyyədə uyğunluqlar sistemini tutmaq istəyir.

Yuxarıda göstərilən səbəblərə görə, bu zaman ingilis və rus dilinin qrammatik quruluşunda, müxtəlif səviyyələrində qaydalarda istisnaların çoxluğu, müxtəlif anomaliyaların mövcudluğu, xüsusilə rus dilində sistemsizliyin sistemlilikdən çox olması xüsusiyyətlərini əhatə edən materiallar toplanmışdır. Bu deyilənlər Azərbaycan dilinə aid deyil. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin qrammatikası bütün səviyyələrdə öz sistemliliyi və stabitliyi ilə seçilir. Azərbaycan dilinin qrammatikası yüz illər ərzində, belə demək olarsa, cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu da, əsasən, leksik və fonetik dəyişikliklərdə baş vermişdir. Azərbaycan dili başqa dillərin təsirinə məruz qalmamışdır. Əksinə, alınma elementlər Azərbaycan dili zəminində, qrammatik qayda və qanunlara əsasən assimilyasiya olaraq, “vətəndaşlıq” statusu almışdır.

Anomaliyalardan, başqa sözlə, qrammatik qaydalarda istisnalardan danışarkən, işin həcmini nəzərə alaraq, dissertasiya işində müqayisə edilən müxtəlifsistemli dillərin (Azərbaycan, ingilis və rus) yalnız morfoloji səviyyələrindəki anomaliyalardan və yeri gəldikcə, morfoloji anomaliyalara yol açan fonetik anomaliyalardan bəhs edirik.

Qohum olmayan dillərin müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılması nəticəsində əldə edilən nəticələrin öyrənilən xarici dil ilə ana dilinin tutuşdurulmasında xarici dili tədris edənlər, xarici dil tərcüməçilərinin hazırlanması üçün böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, kontrastiv tutuşdurma iki dilin, xüsusilə qohum olmayan müxtəlifsistemli dillərin, eləcə də ana dilinin dərindən başa düşülməsinə imkan yaradır (Kubryakova, Kharitonchik, 1976: 8).

Bu fəsil üç dilin: Ural-Altay makroailəsinə daxil olan türk dilləri ailəsinin oğuz qrupu türk dillərindən biri – Azərbaycan dilinin, hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxil olan – ingilis dilinin və hind-Avropa ailəsinin şərqi slavyan dilləri qrupuna daxil olan rus dilinin qrammatik qaydalarındakı istisnaların müqayisəsinə və təhlilinə həsr olunmuşdur.

Bu fəsil müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində morfoloji qrammatik anomaliyaların sistemli müqayisəli-tipoloji təhlilinə həsr olunduğu üçün bu dillərə aid nəzəri ədəbiyyatın icmalını verməyə ehtiyac duyulmur və müqayisəyə cəlb olunmuş əsas faktik material bu dillərin normativ qrammatikalarından götürülmüşdür. Bəzi hallarda nəzəri ədəbiyyatdan da istifadə olunmuşdur.

İki dilin müqayisəsini V.N.Yartseva kontrastiv (qarşılaşdırma – R.N.) müqayisə adlandırır. Bu termini o belə izah edir: “Ümumi tipologiya və kontrastiv qrammatika arasında əsaslı fərq ondadır ki, ümumi tipologiya, vəzifəsinə görə, iki dildə, maksimal sayda, mövcud olan müxtəlif tipoloji səciyyələri araşdırdığı halda, kontrastiv qrammatikanın obyekti həmişə iki dil olur” (Yartseva, 1981: 31). Deyilənləri nəzərə alaraq, bizə belə gəlir ki, üç dilin – Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin müqayisəli tipologiyasını tutuşdurma tipologiyası adlandırsaq, daha dəqiq olar. Belə ki, bu işdə biz üç dilin materialları əsasında qrammatik hadisələri tutuşdurma yolu ilə müqayisə edəcəyik.

Müxtəlifsistemli üç dilin – Azərbaycan, ingilis və rus dilinin tutuşdurulması müqayisəli-tipoloji planda maraqlı nəticələr verə bilər. Birincisi, müxtəlifsistemli bu üç dilin yaranmasının və inkişafının araşdırılmasında, ikincisi, bu dillərin tədrisi və öyrənilməsi işində, üçüncüsü, bu qəbildən olan tədqiqatların nəticələrindən, ümumiyyətlə, tərcümə nəzəriyyəsində və praktikasında, xüsusilə maşın tərcüməsində istifadə etmək olar. Təsadüfi deyil ki, V.N.Yartseva bu barədə belə yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq, flektiv quruluşa qarşı qoyulan analitik quruluş iltisaqi dillərin materialına qarşı qoyulanda başqa mahiyyət özünü göstərir. Analitizm elementi iltisaqi, flektiv, yaxud inkorporativ səciyyəli dillərin morfologiyasında fərqli mahiyyət daşıyır” (Yartseva, 1981: 105).

Üç müxtəlifsistemli dildə qrammatik anomaliyaların, başqa sözlə, qrammatik qaydalardakı istisnaların tutuşdurma metodu ilə təhlilinə başlamazdan əvvəl bu dillərin mənşəyi, yaranması, inkişafı, formalaşması barədə qısa tarixi ekskurs və eləcə də, qrammatik quruluşu barədə məlumat vermək mövzu ilə əlaqədar olaraq məqsədəuyğundur. Sözügedən tarixi ekskurs Azərbaycan, ingilis

və rus dillərinin sistem və strukturu barədə məlumatları yaxından nəzərdən keçirməyə imkan yaradar və bu dillərdə anomal qrammatik cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuş amilləri, o cümlədən, fonetik amilləri müəyyənləşdirməyə imkan yaradar.

Apofonasiyanın digər bir adı ablautdur. Ablaut (alman dilində **ablaut**) — səsləri morfoloji cəhətdən (kökdə sait foneminin dəyişməsi) eyni köklü sözlərdə və ya bir sözün müxtəlif formalarında səs dəyişməsi ilə şərtlənir. Məsələn, alman dilində *binden — band — gebunden* buna misal ola bilər.

"Söz tərkibində hər hansı bir fonetik dəyişkənlik düzxətli aktdır. Fonem sisteminin yenidən qurulması, fonetik təkamül və s. mürəkkəb xarakterli amillər, bütöv reduksiyalar buna misal ola bilər. Bu zaman müxtəlif xarakterli dil əvəzlənmələri, yəni qovuşma, hissələrə ayrılma və s. kimi növlər üzə çıxır. Beləliklə, dinamik keçid prosesi intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblərdən meydana gəlir və dildə tarixi reallıqları, gerçək prosesləri əks etdirir" (Gorbachevich, 1971: 48).

"Ablaut" termini ilk dəfə alman filoloqu Yakob Qrimm tərəfindən Hind-Avropa dillərinin, əsasən, german dilləri qrupunun qrammatik quruluşunu təsvir edərkən işlədilmişdir. Belə ki, bu hadisə german dillərində olduğu kimi, Hind-Avropa dillərində də mövcuddur. Lakin german dillərindən fərqli olaraq, Hind-Avropa dillərində apofoniya sözün bütün hissələrinə toxunur. German dillərində isə bu əsasən vurğulu hecaya aid olur. Qədim və müasir german dillərində bu hadisə özünü çox zaman qaydasız feillərdə biruzə verir. Məsələn: ingilis dilində: *wr**i**te — wr**o**te — wr**i**tten*; alman dilində: *n**e**hmen — n**a**hm — gen**o**nmen* və s.

Bu kimi əvəzlənmələr ümumhind-Avropa əvəzlənməsi olan *[ĕ] — [ē] — [ŏ] — [ō]* səslərinin əvəzlənməsi ilə izah olunur (Mamedova, 2002: 282).

Apofoniya və ya ablaut bir morfemin tərkibində saitlərin yerdəyişməsi və ya əvəzlənməsi, bir sözlə, əksər hallarda daxili fleksiya kimi çıxış edir: *sing — sang — sung* (ingiliscə mahnı oxumaq).

Alman və ingilis dilində olduğu kimi, rus dilində də eyni ilə bu hadisəyə təsadüf olunur.

Söz yaradıcılığında apofoniya hadisəsi Azərbaycan dili üçün o qədər də səciyyəvi deyil. Amma bəzi türk dillərində səs əvəzlənməsi hadisəsi söz yaradıcılığının bir növü kimi təhlil olunur. Bu hadisəni fonetik söz yaradıcılığı kimi də təhlil edənlər vardır. "Türkmən və özbək dilləri üzrə söz yaradıcılığının bu yolu, hətta xüsusi bir tədqiqat obyekti olmuşdur.

Ümumiyyətlə, səs əvəzlənmələri nəticəsində təbii ki, sözün variantları arasında fonetik fərqlər meydana çıxır. Bu baxımdan İ.Kazımov qeyd edir ki, səs əvəzlənməsi hadisəsi tarixi və pozision olmaqla iki qrupa ayrılır və eyni zamanda sözün formasını və ya mənasını dəyişmə xüsusiyyətinə görə fərqli funksiyalara görə də qruplaşa bilir" (Kazımov, 1999: 61).

Mahmud Kaşğari isə göstərirdi ki, səs əvəzlənməsi müxtəlif fonetik variantda olan sözləri məna cəhətdən fərqləndirir. Türkoloqlardan A.Q.Qulamov, A.A.Yuldaşev, S.B.Bizakov yeni sözlərin səs əvəzlənməsi nəticəsində yaranması barədə ayrıca tədqiqatlar aparmışlar (Gulyamov, 1954: 3-10). Məsələn, türk dillərində [a] və [e] saitlərinin əvəzlənməsi: *yalpak \\yelpak* (türk), *saçmak \\ seçmek* (türkm.), *kaynı \\ kəyne* (başq.), *ata \\ əti* (tat) və s.

Tarixən *bıç\\biç, biçik\\bitik* (kitab), *bıçkı\\biçmek* sözlərində də səs əvəzlənməsi hadisəsi baş vermiş və yeni sözlər yaranmışdır.

Qeyd edək ki, əvəzlənmə hadisəsi tarixən türk dillərində samit səslər arasında da özünü göstərmişdir: *tiqir \\ diqir, taymak \\ qaymak, tabşırmak \\ qovşurmak, duşak \\ quşak* (türkm.), *kaşık \\ kalak, çunnur \\ çunnul* (başq).

Lakin Azərbaycan dilində bu hadisə əsasında söz yaradıcılığı çox tək-tək hallarda təsadüf edilir (əgər bunu apofoniya adlandırmaq mümkünsə). Məsələn, "qurut"(maq) felinin sonunda olan [t] səsi [d] səsinə keçməklə qurudulmuş süzməni ifadə edən "qurud" sözünü formalaşdırır. S.Cəfərov öz kitabında bu kimi hallara uc<uç (c-ç) sözünü də aid edərək, qeyd edir ki, "kimi", "qədər" qoşmalarının sinonimi olan "-dək" qoşması vaxtı ilə bir şəkildə "-tək" şəklində işlənmişdir (Cəfərov, 1970: 153).

Azərbaycan dilində bu qəbil fono-morfoloji üsul haqqında söz açmazdan öncə Ə.Dəmirçizadənin bir fikrinə nəzər salaq. O yazır: "Azərbaycan dilində səsdüşümü, səsartımı olduğu kimi, səslərin dəyişilməsi və əvəz olunması hadisəsi də vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu

hadisələr yalnız sözlərə şəkilçi artırıldığı zaman deyil, bir sözdən yeni mənalı başqa bir sözdüzəltmədə özünü göstərir. Məsələn: *uzun — uzanmaq, gödək — gödəlmək, alçaq — alçalmaq, sarı — saralmaq*" (Axundov, 1984: 206; Dəmirçizadə, 1984: 123).

Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti baxımından fonematik əvəzlənmələr hesab edilən bu faktlar həqiqi fonematik əvəzlənmə sayıla bilməz və düşünürük ki, bunlar daha sonra haqqında ətraflı bəhs edəcəyimiz konversiya nümunələrinə daha çox oxşayır. Beləliklə, apofonasiya hadisəsi haqqında bəhs edərkən, bununla bağlı Azərbaycan dilində vəziyyətin bir qədər fərqli olduğunu xüsusilə vurğulamalıyıq. Belə ki, dilimizdə vurğunun yeri sabit olduğundan eyni şəkildə yazılıb fərqli tələffüz edilən söz köklərinə rast gəlmək olmur. Azərbaycan dilində bu məqamda yalnız söz formalardan bəhs etmək mümkündür. Məsələn, –ma^2 inkarlıq şəkilçisinin vurğu qəbul etməməsi məqamı ilə bağlı dildə omoqrafları aydın müşahidə edə bilərik: "alma" (meyvə) və ya "alma" (almaq feilinin inkar forması) və s.

A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, "İltisaqi dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində, flektiv dillərdən fərqli olaraq fonematik əvəzlənmə yoxdur. ... qrammatik və leksik mənaların ifadə olunmasında başqa türk dillərində olduğu kimi bizim dilimizdə də monosemantik affikslər, yəni həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçilər əsas rol oynayır. Fonetik asılılığa məruz qalmayan söz kökləri isə müxtəlif vəziyyətlərdə sabit və dəyişməz qalır. Bir sözlə, Azərbaycan dilində fonematik əvəzlənməni axtarmaq nəzəri cəhətdən doğru deyil.

Lakin bir çox amillər bizim dilimizdə fonematik əvəzlənmələrin tədricən özünü göstərməsi üçün müəyyən əlverişli şərait yaratmaqdadır" (Axundov, 1984: 88).

Ümumiyyətlə, türk dilləri üçün apofoniya daha çox dilin tarixi inkişaf yolunda izlənə bilər. Məsələn, "bən" sözünün "mən" şəklinə düşməsi, "dağ", "yaxmaq" sözlərini qumuq dilində "tav", "yavmaq" formasında, "palçıq" sözünün qazax dilində "balşıq", "pişik" sözünün tatar dilində "bışıq" şəklində işlənməsi buna misal ola bilər. Amma müasir dönəmdə bu hadisə bizdə sözyaratma vasitəsi kimi çıxış edə bilmir.

Alman dilində daxili fleksiya (ablaut və ya apofoniya) sözyaratma vasitəsi kimi söz kökünün saitlərinə təsir göstərir və söz kökündə müəyyən fonetik dəyişikliyə səbəb olur. Məsələn, *sitzen — sentzen, binden — band — debunden, die bind — den Band — der Bund* və s.

Alman dilindən fərqli olaraq ingilis dilində apofoniya aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1. İndiki və keçmiş zamanın diferensiasiyası zamanı: *give-gave ([i]//[ei]), take- took ([ei]//[u]), come-came ([ʌ] // [ei])* və s.
2. İndiki zaman forması ilə feli sifət II formasının fərqləndirilməsi zamanı: *sing — sung, write — written* və s.
3. Feili sifətlə feilin keçmiş zamanının fərqləndirilməsi zamanı: *came-come* (gələn) (Yartseva, 1981: 131). Bir məqamı da qeyd edək ki, ingilis dilində daxili fleksiya sözə hər hansı bir affiksin birləşməsindən qəti surətdə asılı deyil.

A.V.Şirokova müxtəlifsistemli dillərin tipoloji tədqiqatına həsr etdiyi araşdırmasında qeyd edir ki, ingilis dili analitik dil olmasına baxmayaraq, rus dili ilə müqayisədə qrammatik mənanın formalaşdırırlmasında (kəmiyyət, feil formaları) daxili fleksiyadan istifadə edirsə, rus dili bu zaman affikslərə müraciət edir (Shirokova, 2000: 139).

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən görünür ki, apofoniya hadisəsində aparıcı rol seqmentlərin üzərinə düşür. "Seqment dedikdə, heca, söz, söz birləşmələri, sintaqm, ifadə və s. nəzərdə tutulur" (Mikhalev, 2005: 27). Supraseqmentlərə isə nitq seqmentlərinin üzvlənməsi (parçalanması) və birləşməsi aid edilir. Buraya tonun alçaldılması və ya yüksəldilməsi, vurğunun müəyyənləşməsi, pauza, temporal dəyişiklik və s. daxildir (Mikhalev, 2005: 28). Daha konkret şəkildə ifadə etsək, supraseqment vahidlərə vurğu və intonasiya daxildir. Supraseqmentlərin apofoniyasından bəhs edərkən qeyd etmək istərdik ki, söz yaradıcılığında bu hadisə daha çox söz vurğusu sabit olmayan dillərdə təsadüf edilir. Məsələn, ingilis dilində "present" sözü vurğunun və eyni zamanda "e" hərfinin [e] və ya [i] kimi tələffüz olunmasından asılı olaraq müxtəlif mənalı sözlər ifadə edir. Belə ki, [pri´zent] kimi tələffüz olunduqda "hədiyyə", [´preznt] kimi tələffüz edildikdə isə "iştirak etmək" və ya "hal-hazırda" anlamını ifadə edir. Eyni ilə bu kimi hadisəyə rus dilində də təsadüf

edilir. Məsələn, «замок» sözü vurğunun yerindən asılı olaraq mənasını dəyişir. Belə ki, [за΄мок] "qala", "qəsr", [замо΄к] isə "açar", "qıfıl" mənalarındadır.

A.Mahmudovun qeyd etdiyi kimi, E.D.Polivanovun təbirincə desək, sözün əlamətini müəyyənləşdirmək vurğunun payına düşür. Vurğu türk dillərində sözün fərlqəndirici xüsusiyyəti kimi də çıxış edir (Kurilovich, 1962: 58-63). Bu keyfiyyət vurğunun funksiyasına daxildir və o, supraseqment apofonasiyanı şərtləndirir.

Ümumiyyətlə, apofonasiyanın söz yaradıcılığında mövqeyi eyni köklü sözlərdə məna müxtəlifliyi və bunun əsasında da sözün fonetik qabığındakı fərqlilikləri ortaya qoymaqla müəyyən edilir.

Deməli, apofoniya E.Kuriloviçin qeyd etdiyi kimi, "morfoloji hadisə olsa da, fonoloji amillərdən asılıdır. Məsələn, liktós, klutós, pektós, settos - feldən düzələn zərflərdir və köklərində leiqˇ, kleuˇ, peqˇ və sed sözləri dayanır. Burada leksik şəkilçi kimi –tu şəkilçisindən istifadə edilir" (Kurilovich, 1962: 38). Beləliklə, müəyyən quruluşa malik söz köklərinə bu şəkilçinin əlavə edilməsi kökün səs qabığını da dəyişir (loiqˇ-o→lik-tó). Onu da qeyd edək ki, kök vokalizminin bu dəyişikliyi müstəqil morfoloji funksiyaya malik deyil. Müəllifin göstərdiyi kimi, o, bütün Hind-Avropa dillərində suffiksasiya və ya fleksiya ilə əlaqəlidir. E.Kuriloviç daha sonrakı müşahidələri əsasında belə bir qənaətə gəlir ki, ei<i apofoniyası bu qəbildən olan sözlərin hamısında müşahidə edilir (Kurilovich, 1962: 39-40).

Qeyd edək ki, bir çox səs əvəzlənmələri polifunksionaldır. Onlar həm sözdəyişmə elementi, həm də söz yaradıcılığı elementi kimi çıxış edə bilər. Morfonoloji vasitələr hesabına daha çox söz kökləri dəyişir. Şəkilçilərdə bu cür dəyişikliklər çox az təsadüf edilir.

Müqayisə olunan dillərin fonoloji sisteminin quruluşunda, ayrı-ayrı fonem qruplarının qarşılıqlı əlaqəsində, isimlərin qrammatik siniflərinin olması, yaxud olmamasında (məsələn, cins kateqoriyası), söz birləşmələri və cümlələrin quruluşunda ümumi cizgilərin olmasında, sözlərin morfoloji quruluşunun növlərində və s. aşkarlanmış tipoloji cəhətləri göstərmək olar.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, ümumi tipoloji araşdırmalar dilçilik araşdırmalarının sərhədlərini genişləndirməklə genetik baxımdan qohum dillərin çərçivəsindən çıxaraq müxtəlifsistemli və quruluşlu dilləri tədqiqata cəlb etməklə vacib ümumi dilçilik problemlərini həll etməyə geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan dilinin məlum tarixi boyu onun qrammatik quruluşunda cüzi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, əsasən, fonetik, leksik səviyyələrə aiddir və minillik tarix üçün normaldır.

Nəticə

Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, apofoniya fono-morfoloji hadisə olmaq etibarı ilə tarixi xarakter daşıyır. Bu morfoloji üsul analitik və flektiv dillərdə dilin qrammatik strukturunda əsaslı mövqeyi ilə seçilən felin zaman və növ kateqoriyalarının yaranmasında müstəsna rola malikdir. İltisaqi dillərdə isə bu hadisəyə nadir hallarda təsadüf edilməsinə baxmayaraq, bu dillərdə apofonasiyanın mövcud olmamasını qəti şəkildə iddia etmək doğru olmazdı.

Ədəbiyyat

1. Kubryakova, Ye.S., Kharitonchik, Z.A. (1976). O slovoobrazovatel'nom znachenii i opisanii smyslovoy struktury proizvodnykh suffiksal'nogo tipa. – Printsipy i metody semantichesktkh issledovaniy. M., «Nauka», s.202-232.
2. Yartseva, V.N. (1981). Kontrastivnaya grammatika. M.: «Nauka», 112 s.
3. Gorbachevich, K.S. (1971). Izmeneniye norm russkogo literaturnogo yazyka. Leningrad, «Prosveshcheniye», 270 s.
4. Mamedova, E. (2002). Slozhnyye slova v russkom i azerbaydzhanskom yazykakh. Baku: «Adilogly», 282 s.
5. Kazımov, İ.B. (1999). Axısqa türklərinin dili. Bakı: "Elm", 278 s.

6. Gulyamov, A. (1954). K voprosu ob adverbializatsii v uzbekskom yazyke. Uch. zap. Tashkentskogo gos. Ped. Inst. -ta im. Nizami. Fil. sb., s.3-10.
7. Cəfərov, S. (1970). Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 182 s.
8. Axundov, A.A. (1984). Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı: “Maarif”, 391 s.
9. Dəmirçizadə, Ə. (1984). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif”, 312 s.
10. Shirokova, A.V. (2000). Sravnitel'naya tipologiya raznostrukturnykh yazykov (fonetika, morfologiya). Moskva: «Dobrosvet», 200 s.
11. Mikhalev, A.V. (2005). Obshcheye yazykoznaniye: istoriya yazykoznaniya. Moskva: «Flinta: Nauka», 240 s.
12. Kurilovich, E. (1962). Ocherki po lingvistike. Moskva: «Inostrannaya literatura», 456 s.

Göndərilib: 21.01.2024 Qəbul edilib: 29.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/33-39

Tuqay Əsədli
Ərciyes Universiteti
magistrant
tuqay430@gmail.com
Erhan Yoska
Ərciyes Univeristeti
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
eyoska@erciyes.edu.tr

SOVETLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ DAXİLİNDƏ TÜRKÜSTAN COĞRAFİYASINDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

XIX əsrin ortalarında Rusiya Çarlığı tərəfindən tamamilə ələ keçirilən Türküstan coğrafiyası mühüm stratejik əhəmiyyətə malik, zəngin təbii qaynaqları olan və dünya hegemoniyası uğrunda mübarizə aparan hər bir dövlətin əlində tutmaq istədiyi bölgələrdən biridir. XX əsrin əvvəllərində "yaşlı" imperatorluqlarda, o cümlədən, Rusiyada milliyətçilik və sosializm axımları sürətlə yayılmış, keçən əsrin sonlarından etibarən aclıq və səfalət içində yaşayan xalqın səbir kasası Yaponiya ilə olan müharbədə gələn məğlubiyyət xəbərləri ilə daşmışdı. "Oktyabr manisfesti"-nin qəbul olunması ilə Dumalarda təmsil olunmaq haqqı əldə edən "milli azlıqlar" cəmi 2 ildən sonra bu azadlığı da itirmişdilər. Dünya müharibəsi dövründə Türküstanda inqlabın ilk addımları atılmış, "Fevral burjua inqlabı"-dan sonra yaranmış vəziyyətə etiraz da elə "İyun üsyanı"-dan sonra-sentyabr ayında Daşkənd şəhərində baş vermiş üsyanla ilk dəfə Mərkəzi Asiyada özünü birüzə vermişdir. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə xalq arasında özünə dayaq yaratmaq üçün keçirdiyi islahatlar müəyyən inkişafa yol açsa da,bolşeviklərin 70 illik propoqandasına çevrilmiş, günümüzə kimi davam edən siyasi hadisələr zincirinə birbaşa təsir etmişdir.

Məqaləni qələmə almaqda məqsədimiz Mərkəzi Asiyada bolşeviklərin, xüsusilə də "Millətlər komissarı" və daha sonra Bolşevik Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Birinci katibi olan, SSRİ-ni avtoritariya ilə idarə edən Stalinin əmri ilə həyata keçirilən bu dəyişikliklərin araştırılması ilə günümüzdə bölgədə olan sərhəd, etnik, habelə sosial-mədəni problemlərin səbəbini tapmaqdır.Dövrün yazılmış əsərlər diqqətə alınaraq yazılan məqalədə "Ümumi baxış ilə qarşılaşdırmalı tarix metodu"-dan istifadə edilərək "Sovetləşdirmə siyasəti daxilində Türküstan coğrafiyasında dəyişimin mədəni və sosyal həyata təsirləri" mövzusunu aydınlatmaq hədəflənmişdir.

Açar sözlər: *Sovet İttifaqı, Stalinizm, Türküstan, Cədidçilər, Bolşeviklər, reformasiya*

Tugay Asadli
Erciyes University
master student
tugay430@gmail.com
Erhan Yoska
Erciyes University
PhD in History
eyoska@erciyes.edu.tr

Geography of Turkestan within Sovietation policy changes that have occurred

Abstract

Turkestan, which was occupied by Tsarist Russia in the middle of the 19th century, is one of the regions with important strategic importance, rich in energy resources and desired by every country

fighting for world hegemony. In the early years of the 20th century, in the "old" empires, especially in Russia, the currents of nationalism and socialism were rising rapidly, and the patience of the people living in hunger and misery since the end of the last century was broken with the news of defeat in the war with Japan. The "ethnic minorities" who had gained the right to be represented in the Duma with the "October Manifesto" lost this right only 2 years later. In the period of the World War - 1916, the first steps of the revolution were taken in Turkestan, and one of the first protests against the situation after the "February revolution" took place after the "July uprising", that is, in September in Tashkent, Turkestan. Although the reforms carried out by the Bolsheviks to create social support for themselves after the Bolsheviks came to power led to development among the people, it later evolved into a 70-year propaganda tool of the Bolsheviks and directly influenced the chain of events that continues to this day.

The main purpose of this article is to investigate this policy of the Bolsheviks in Central Asia, especially under the orders of Stalin, who first became the "Commissar of Nations", then the First Secretary of the Central Committee of the Bolshevik Communist Party and ruled the USSR in an authoritarian way, and to find out the reasons for the border, ethnic and socio-cultural problems in the region today. In the article, which was written using sources written in the period, it was aimed to illuminate the subject of "The effects of change on civil and social life in Turkestan geography within the Sovietisation policy" by using the "comparative history method with an overview".

Keywords: *Soviet Union, Stalinism, Turkestan, Jadidism, Bolsheviks, Reform*

Giriş

XX əsrdə Rusiya Çarlığında avtoritar hökümətin içində olduğu krizis pik səviyyəyə çatmışdı. 1917-ci ilin fevral ayında Çarın devrilməsiylə nəticələnən inqlabdan sonra hakimiyyət Müvəqqəti hökümətin əlinə keçmişdi. Bu hökümətin tərkibində inqlabın təkanverici qüvvəsi olan sol partiyalar az yer almış, xüsusilə də Bolşevik və Anarxistlər Petroqradın Sovetində hökümətə müxaliflik edirdilər. Hökümətin qısa müddətdə vəd etdiyi islahatları həyata keçirə bilmədiyi üçün müxalifət ilk öncə uğursuz "İyul üsyanı" ilə etirazlarını bildirmiş, yatırılmasına baxmayaraq General Kornilovla Kerenski hökümət arasında olan daxili çəkişmələr ölkəni "Oktyabr inqlabına" aparmışdı. Bu dövrdə yalnız mərkəzdə deyil, Orta Asiyada da vəziyyət qarışıq idi. Həm Müvəqqəti hökümət, həm də sovetlər köhnə Çarlığın torpaqlarında möhkəmlənmək üçün özlərinə dəstəkçi axtarır, ideologiyların müxtəlifliyi ilə seçilən bu bölgədə vəziyyət mürəkkəbləşirdi. İslahat tələb edən Cədidçilər, şəriətlə idarə olunmaq istəyən "İslamçılar", bolşeviklərə qarşı olan və silahlı dirəniş göstərən "Basmaçılar" bölgənin siyasi aktyorlarını yetişdiridi. "Oktyabr inqlabı"-dan sonra ucqar yerlərdə də hakimiyyəti ələ almağa çalışan sovet hökümətinin planlarını tamamlamasına 1917-1920- ci illərdə qırmızılar ilə ağ qvardiyaçılar arasındakı vətəndaş müharibəsi əngə oldu. Çünki bu dövdə Ağ qvardiyaçılar tərəfindən ələ keçirilən Sibir coğrafi olaraq bolşevik Petroqrad ilə Türküstanın əlaqəsini kəsmişdi. Daxili müharibə dövründə Lenin və Troçki ilə birlikdə Stalin də atdığı addımlar ilə ön plana çıxmış, bu yol onu SSRİ rəhbərliyinə aparmışdı. Sovet hökümət köhnə hökümətlərə nisbətən vədlərini yerinə gətirir, ona görə də xalqın bir qismi onları dəstəkləməyə başlayırdı. Müharibədən sonra "Yeni İqtisadi Siyasət"-i həyata keçirən bolşeviklər türküstanlıları bu mövzuda məmnun edə bilməmişdi. Buna baxmayaraq 1922-ci ildə Türküstan RSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil olmuşdu. Stalin bu dövrdə "Sovet İttifaqı" fikrinə müxalif olmuş, lakin Leninin israrı nəticəsində liderlər bu fikrə ortaq olmuşdular (Keller, 2022).

Stalinin 1924-1953-cü illərdəki siyasətinə nəzər saldıqda SSRİ qurulmadan əvvəl və qurulduqdan qısa bir müddət sonra "Millətlər Nazirliyi" komissralığı vəzifəsinin ona böyük təsiri olduğunu görə bilərik. Bu dövrdə aparılan islahatlar böyük əhəmiyyət daşıyır, belə ki, üzərindən 100 il keçmiş olsa belə, nəticələrini görmək mümkündür. Sistemin qurucularının özləri də etiraf edirlər ki, avam camaata sosializm ideologiyasını aşılamaq olduqca çətin idi. Üstəlik bu dövrdə milliyətçilik anlayışı özünün ən üst mərhələsini yaşayırdı. Xüsusilə də iki dünya müharibəsi arasındakı periyodda bu ideologiyanın əleyhinə olan sosyalistlərin də daxilindən milliyətçi qruplar peydah olmuşdu (Misal üçün, Nasistlər). Bu qədər qarışıq br dövrdə fərqli etnik mənsubiyyətə

malik insanlara totalitar idarəçilik üslubu ilə rəhbərlik edən Stalin "milliyətçilik" analyışı ilə savaşmaq bir yana, bu anlayışdan istifadə edərək özünə "İdeal Sovet vətəndaşı" modelini yaratmışdır və bunun üçün iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti istifadə etmişdir (Oliver, 2009).

Nəticə etibarı ilə məqalədə 19. əsrdə Rusiya Çarlığının işğal etdiyi bölgənin tarixin inkişafı nəticəsində 20. əsrin əvvəllərində reformasiya hərəkatlarına yuva olması və bunun nəticəsi olaraq bu coğrafiyada müxtəlif ideologiyaların hakimlik etməsi, lakin Oktyabrda baş verən inqlabdan sonra demokratik sistemin pozulması ilə Türküstanda da Bolşevik ideologiyasının təbliğinin aparılması, bölgədə bu ideologiyanı anlayacaq yetərli elmi-mədəni zəminin formalaşmaması nəticəsində xüsusilə, 1922-ci ildən sonra aparılan reformasiyalar nəticəsində Stalinin ölkələrin etnik kimliklərini öz xeyirlərinə istifadə etmək üçün onların milli-dini dəyərlərini yansıdacaq hər şeyin qadağan edildiyini (Azərbaycanda bunun təsirini Dədə Qorqud kimi xalq dastanının qadağan olunması ilə görə bilərik), sistemə qarşı olanların, fərqli düşüncəyə sahib insanların cəzalandırıldığı, "Böyük Terror" deyə tarixə keçən dönəmdə xalq aydınalarının bir çoxunun güllələndiyi nəticəsi əldə edilmişdir.

Mərkəzi Asiyanın bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsi.

1917-ci il fevral ayında baş vermiş inqlab nəticəsində Çar taxtan endirildi və Milli Məclis üçün seçkilər keçiriləné kimi onun yerinə Müvəqqəti Hökümət ölkənin idarəsini ələ aldı. Ölkənin mərkəzində baş verən bu dəyişikliklər nəticəsində Çarın Mərkəzi Asiyaya təyin etdiyi nümayəndəsi Kuropatkin vəzifəsindən azad edildi, onun yerinə isə "Türküstan İdarə Komitəsi" quruldu. Bu qurum ilə yanaşı eyni Petroqradda olduğu kimi alt təbəqənin mənafeyini müdafiə edən "İşçi, kəndli və əsgər soveti" yaradıldı və onlar da idarəçiliyin müəyyən hissəsini ələ almaq üçün çalışmağa başladı. İlk illərdə yerli xalqın nümayəndələrindən heç kimi idarəçilikdə söz sahibi deyildi (Sadıkov, 2020: 16-27). Müvəqqəti Hökümətin inqlabdan sonra verdiyi vədləri yerinə yetirməkdə ləngiməsi səbəbilə paytaxtda bolşeviklərin rəhbərliyi ilə baş vermiş "İyul üsyanı"-nın bənzəri 1917-ci ilin sentyabr ayında Daşkənd sovetinin rəhbərliyi ilə baş verdi, lakin üsyan yatırıldı. Oktyabr ayında baş verən inqlabdan sonra isə ilk vaxtlarda bütün köhnə Çarlıq torpaqlarında olduğu kimi hökümət bolşeviklərin əlinə keçdi. Mərkəzi Asiyada Daşkənddə toplanan III Regional Sovet Konqressində "Türksovnarkom", yəni Türküstan Xalq Komissarları Soveti yaradıldı, yerli xalqın nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu qurumun lideri F.Kolesov təyin edildi (Bregel, 2003: 94).

1917-ci ilin noyabrında Xokand şəhərində yaradılan Türküstan Muxtar Respublikası yerli müsəlman əhalinin iştirakı ilə eyni ilin may ayında yaradılmış Milli Mərkəz Şurası tərəfindən qurulmuş və bir növü "Türksovnarkom"-a rəqib olmuşdu. İlk aylarda bolşeviklər Rusyada gedən daxili müharibə nəticəsində hadisəyə müdaxilə edə bilməsə də, (Çünki ağ qvardiyaçılar Mərkəzi Asiya ilə Petroqradın coğrafi olaraq əlaqəsini kəsmişdlər) 1918-ci ilin yanvar ayında şəhər Qızıl Ordu tərəfindən ələ keçirildi, şəhərlər dağıdılıb, xalqın mal-mülkü yağmalandı, soyqırımlar həyata keçirildi. Təsadüfi deyildir ki, bu soyqırımlada erməni dəstələrinin xüsusi iştirakı qeyd edilir və bu hadisə 31 Mart 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına qarşı edilən soyqrımla bənzərlik təşkil edir. Türküstanda bu zaman on min nəfərdən çox insann öldürüldüyü müəyyən edilmişdir. Bu hadisə yerli əhalidə işğalçı qüvvələrə qarşı mübarizə hissini oyatdı və 1930-cu illərə kimi davam edəcək məşhur "Basmaçılar" hərəkatının təməli elə bu zaman qoyuldu (Baumer, 2012: 174).

Bolşeviklər siyasi olaraq parçalanmış halda olan Mərkəzi Asiyanın müxtəlif bölgələrini hissə-hissə ələ keçirirdi. F.Kolesov Aşqabada gələrək "Transkaspian" bölgəsində Oraz Sərdarın liderliyində qurulan "Milli İdarə Şurası"-nı ləğv etdi və 1918-ci ildə bölgənin idarəsi Türksovnarkom tərfindən komissar Frolova tapşırıldı. Onun terror və təzyiq ilə həyata keçirdiyi idarəçilik xalqn səbir kasasını daşırdı, nəticədə komissar Qızıl Avrat deyilən yerdə öldürüldü. Hököməti yenidən əlinə alan yerli idarəçilik orqanıvə Oraz Sərdar bolşeviklərin Türküstandakı mərkəzi olan Daşkənddən gələ biləcək potensial hücum təhlükəsnə qarşı cənubda yerləşən Britaniya qüvvələrindən yardım tələb etdilər. General Mallensonun göndərdiyi cüzi yardım qarşılığında yerli xalqın dəstəyini itirən hökümət 1919-cu ilin mart ayında ingilislərin İrana doğru geri çəkilməsindən iki ay sonra- 1919-cu ilin may ayında müqavimət göstərə vilməyərək sovetləşdi (Everet-Heath, 2003).

Müvəqqəti Hökümətin devrilməsindən sonra 1917-ci ilin dekabr ayında Orenburq şəhərində toplaşaraq Alaş Orda hökümətini qurdular. Bölgənin digər hissəsini idarə edən bolşevik hököməti hakimiyyəti tamamilə ələ almağa çalışırdı. Lakin Rusiyanın daxilində baş verən vətəndaş müharibəsi nəticəsində ağ qvardiyacılar Kolçakın göstərişi və Ataman Dutov ilə Ataman Annenkovun rəhbərliyi nəticəsində hər iki hissəni ələ keçirib bölgənin mərkəz ilə əlaqəsini kəsdilər. Buna baxmayaraq, 1919-cu ilin iyul ayında yekun döyüşləri qazanan bolşeviklər idarəçiliyi tamamilə öz əlinə almağı bacardı (Bregel, 2003: 94).

1920-ci ilin əvvəllərinə nəzər salqdıqda Bolşeviklərin Mərkəzi Asiyada böyük direniş ilə üzrləşdikləri iki yer qalmışdı, Xivə və Buxara xanlıqları. "Gənc Buxaralılar" və "Gənc Xivəlilər" adı ilə tanınan Cədidçi qruplar bolşeviklərin geniş islahat tədbirləri keçirəcəklərini nəzərə alaraq onlara dəstək verir və xana qarşı çıxırdılar. Xivə xanı Cüneyd xan bu yolda olan hər kəsə qarşı sərt tədbirlər görmüş, onların bir çoxunu öz torpalarından sürgün etdirmişdi. Buxara xanı Alim xan isə bu dövrdə işğalçılıq məqsədilə hücum edən bolşevikləri geri püskürtməyi bacarmışdı (Baumer, 2012: 174). Lakin 1919-cu il boyunca xanlıqlarda baş verən çəkişmələr və Mərkəzi Asiya türklərinin bir-biri ilə mübarizə aparması və Cədidçilərin (Xivədə "Gənc Xivəlilər", Buxarada "Buxara İnqlab Komitəsi") General Frunzeni kömək üçün çağırmasından sonra 1920-ci ilin aprelində Xivə, 1920-ci ilin sentyabr ayında isə Buxara xanlığı ələ keçirildi. Xanlıqların yerinə Buxara və Xarəzm Muxtar Xalq Respublikaları yaradıldı. Devrilən Buxara xanı Əfqanıstana qaçaraq Basmaçı hərəkatına dəstək verməyə başladı.

Nəticədə sadəcə 3 il içərisində içində olduqları çətin siyasi şəraitə baxmayaraq bolşeviklər bölgəni işğal etdilər. Bolşeviklərin böyük çətinliklə üzrləşmədən Türküstanı ələ keçirməsinin bir neçə səbəbi var ("History of Civilizisations of Central Asia", 2005):

1. Mərkəzi Asiyanı öz hakimiyyəti altında birləşdirən güclü bir dövlətin olmaması, xüsusilə də xanlıqların düşmənə əhəmiyyət verməyərək öz aralarında mübarizə aparması.
2. İdeologiya baxımından Türküstanın parçalanmış olması, şəriət tələb edənlər, milliyətçilər, islahat tələb edən cədidçilərin ortaq nöqtə tapa bilmədən işğal üçün münbit şərait yaratmaları.
3. Türklərin silah və ordu baxımından ruslardan zəif olması, uzun müddətdir güclü orduya qarşı vuruşamamış olması.

Bütün bunlara baxmayaraq 1918-ci ildən etibarən torpaqları əllərindən alınan sahibkarlar ilə birlikdə bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan Basmaçılar hərəkatı özünün ən pik həddini Ənvər Paşa dövründə yaşamış, 1930-cu illərə qədər davam edən direniş Türküstanın sovet hökümətinə qaşı mübarizəsini təmsil etmişdir.

Sovetləşdirmə və islahatlar.

XIX əsrin ortalarından etibarən Rusiya Çarlığına tabe bir şəkildə idare edilən Türküstanda əsrin başlarındakı siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu müşahidə edirik. Mövuzya giriş etmədən öncə bu barədə qısa məlumat verməyin doğru olacağını düşünürük. Rusya Çarlığının məmurları tərəfindən idarə edilən blgələrin xaricində feodal sistemin hakim olduğu Buxara və Xivə xanlıqları da mövcud idi (Allworth, 1990).

XX əsrin əvvəllərin Rusiya Çarlığının problemlərlə üzləşdiyi sahələrin başında "milli azlıqlar" məsələsi gəlirdi. 1905-ci ilin yanvarından başlanan və Rus-Yapon müharibəsində Çar rejiminin biyabırçılıqla məğlub olmasından sonra daha da alovlanan etirazların nəticəsində qəbul edilən "Oktyabr manifesti" vəziyyəti çox qısa bir müddət üçün sabit saxlamışdı. Çağırılan Dumalardan gözlənilən nəticələri ala bilməyən "etnik azlıqlar" müəyyən addımlar atmaq üçün təşkilatlanmağa başlamışdı. 1906-1909-cu illərdə Osmanlıda alovlanan "Gənc türklər" hərəkatından təsirlənərək Türküstan türkləri köhnə rejim üzrəində islahatlar aparılmasının vacibliyini vurğulayan "Cədidçilər" bunlar arasında ən məşhurlarından biri idi. Buxara xanı Əbd-ül Əhəd ilk vaxtlar islahat tələb edənləri dəstəkləsə də, daha sonra onların monarxiya quruluşuna qarşı olduğunu dərk edib, dini liderləri öz yanına çəkdi və cədidçilərin məktəblərini bağlatdırdı. Buraxanın yeni xanı Məhəmməd Alim xan I Dünya müharibəsində Osmanlını yox, Rusiyanı dəstəkləməsi onun ideologiyaya bağlı bir siyasətçi olmadığını göstərir. Xivə xanlığında isə vəziyyət Buxaraya görə

daha yaxşıydı, İsfəndiyar xan xanlıq üçün lazımi addımları atmaqdan çəkinmir, Buxara xanından fərqli olaraq simiclik etmir, dini liderlər ilə mübahisələrdən çəkinirdi (Baumer, 2012: 175-177).

İnqlabdan qısa bir müddət öncə ruslara qarşı Türküstanda etirazlar başlamış, I Dünya müharibəsinin başlarında türklər səfərbərliyə alınmamış (Rusiya müharibədə Osmanlı ilə savaşırdı və Osmanlı türklərin din və qan qardaşlarıydı), onun yerinə Mərkəzi Asiyanı arxa cəbhəyə çevirmiş, əhalini xüsusilə pambıq istehsalı qarşılığında ərzaq ehtiyacını qarşılayacağına söz vermiş, müharibənin sonrakı illərində ərzaq təminatının gecikməsi və hətta bir müddət sonra dayanması, bunlardan əlavə Türküstanda kişilərin səfərbərliyə alınmağa başlanması etirazların başlanğıcı oldu. 1916-cı ilin sonuna kimi böyüyən üsyan dekabr ayında Kuropatkin tərəfindən yatırıldı, lakin sadəcə 3 ay sonra Çar rejimi devrildi (Brower, 2003: 1-20).

1917-ci ilin fevral və oktyabr aylarında baş verən inqlablarından ardınca Türküstanda ümumi vəziyyət rusların əleyhinə idi. İlk olaraq bölgənin yerli xalqı iki fərqli ideologiya arasında qalmışdı. Bunlardan biri şəriət ilə dövlət idarəsini əsas alan və "mollalar" tərəfindən idarə edilən, xalq arasında nüfuzu xeyli güclü olan qrup idi. Xalqın inkişafı üçün mümkün olduğu qədər tez bir şəkildə islahatların həyata keçirilməsinin vacibliyinə inanan "Cədidçilər" qrubu isə çox vaxt yerli hakimiyyət tərəfindən sıxıştırılırdı. "Oktyabr inqlabı"-dan sonra Mərkəzi Asiyanı ələ keçirən bolşeviklər sürətlə islahatlar həyata keçirmək üçün işə başladılar. Lakin bu idarəçilərin zənn etdiyi kimi asan bir iş olmayacaqdı, çünki Sovet hakimiyyəti bir ideologiya ilə hərəkət edirdi, yerli xalqın nümayəndələrinin isə bu ideologiyanın əsas nümayəndələri olan Marks və Engelsdən xəbərləri belə yox idi. "İşçi-kəndli" hökuməti deyə adlandırılan, "bir-biri üçün çalışmalı olan insanların birliyi"-nə əsaslanan hakimiyyət stilini mənimsəyən insanların nə üçün savaşacaqlarını bilməyə ehtiyacları var idi. Burada isə bir digər problem peyda olurdu (Dadabayev, Komatsu, 2017). Yerli xalqın bir çoxu oxumağı və yazmağı bacarmırdı, üstəlik ərəb əlifbasına əsaslanan bir əlifbanı istifadə etdikləri üçün dünyanın digər qismindən geridə qalmışdılar. XIX əsrin ortalarından etibarən türk aydınlarının "Latın əlifbasına keçid" mövzusu ilə keçirdikləri konfranslarda istifadə edilən əlifbanın türk dil qrubuna uyğun olmaması dəfələrlə müzakirə edilmiş, lakin yekun addım atıla bilməmişdi. Üstəlik indi bolşeviklərə mərkəzdən gələcək göstəriş və qanunları tərcümə edəcək və yerli xalqı təmsil etməyə qadir savadlı kadrlar lazım idi. Sosyalizm əsaslı qurulan və "xalqların qardaşlığı", "bərabərlik" kimi ideologiyalarla çıxış edən bu hökumətin şəriət qanunlarının sərt tətbiq edildiyi bu bölgədə dünyanın bir çox ölkəsində gündəmə gələn "qadın haqları" məsələsini tənzimləməsi vacib idi. Bütün bunlarla yanaşı hakimiyyəti ələ aldıqları zaman mövcud olan torpaq problemini həll edəcəklərini vəd etmişdilər və bu məsələ Mərkəzi Asiyada olduqca qarışıq idi. Qısacası bolşeviklərin həll etməli olduğu beş məsələ var idi: torpaq, qadın azadlıqları, təhsil, milliyət və din (Khalid, 2021: 185-195).

İlk addım olaraq 1920 -ci ilin iyun ayında slavyan əsilli torpaq sahiblərinin əllərindən torpaqları alındı, qazax və qırğız kəndlilərə verildi. Üstəlik onlara pul və gübrə yardımları təşkil olunara məhsuldarlığın əldə edilməsi hədəfləndi. Atılan ilkin addımlar xalqın kasıb təbəqəsini bolşevik ideologiyasına bağlamaq üçün bəs etdi. Lakin bu müsbət tendensiya sadəcə bir il davam etdi. 1921-ci ilin mart ayında YİS (Yeni İqtisadi Siyasət)-in tətbiqində başlanılması ilə RSFSR-in mərkəzində ticarət və iqtisadi sahələrdə böyük sıçrayışlar müşahidə edilmiş olsa da, Türküstanda verilən yardımlar azaldığı üçün kəndlilərin vəziyyəti çətinləşdi. Üstəlik torpaqların slavyan sahiblərindən alınması islahatı da tam həyata keçirilə bilmədi, bir müddət sonra sadəcə kağız üzərində qaldı. 1922-ci ildən etibarən Moskva Mərkəzi Asiyada nəzarəti sərtləşdirdi və idarəçilik birbaşa Stalindən əmir alan "Mərkəzi Asiya Komitəsi"-nə verildi. Bolşevik partiyası ilə eyni düşüncədən olmayan bütün yerli siyasi partiyaların varlığına son qoyuldu, "şovinistlik" ilə təqsirlənən bir çox yerli xalq nümayəndəsi partiyadan ixrac edildi, lakin daha sonra savadlı kadların azlığından onların bir çoxu əhv edildi. Bu dövrdə bolşeviklərə sadiq olan Fəzlullah Xocayev və Tural Riskulov kimi yerli xalqın nümayəndələri də mövcud idi ki, onların bir çoxu əsrin əvvəllərində reformasiya tələb edən cədidçilərrin arasından çıxmışdı. Bolşeviklər qadınların gündəlik geyimlərində dəyişikliklər həyata keçirərək vəziyyəti düzəltməyə, onları gündəlik həyata qazandırmağa çalışırdı, çünki sosyalist ideologiyasını yaymaq üçün yalnız savadlı kişilər bəs etmirdi, onlara oxuma-yazmağı bilən və

gələcək nəsilləri bolşevik ideologiyası ilə yetişdirməyi bacaran xanımlar lazım idi. Həyata keçirilən islahatlar ilk öncə cədidçilərin ailələri arasında tətbiq edildi, bu zaman cəmiyyətin və dini liderlərin sərt tənqidinə baxmayaraq islahatlar davam etdi. Təhsil dünyəviləşdirildi və yeni məktəblər açıldı, əhali arasında oxur-yazarlıq faizini artırmaq üçün gecə məktəbləri təşkil edilərək cəmiyyətin hər təbəqəsindən insan buraya cəlb edildi (Keller, 157-170). Əlifba islahatı üçün addımlar atılmağa başlandı, 1920-ci illərin sonunda latın əlifbası bütün sahələrdə tətbiq üçün hazır vəziyyətə gətirildi. Buxara və Xivədə istifadə olunan fars dili və “pantürkizm” qorxusu ilə Türküstanlıların istifadə etdiyi “Çağatay türkcəsi” yerli dil olaraq qəbul edilmədi, bunun üçün özbək dili əsas alındı.

Sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi.

Bolşeviklər bölgəni ələ keçirdikdən sonra qarşılarına duran ən mühüm vəzifələrdən biri də “Milliyətlərin müəyyənləşdirilməsi” məsələsi idi. O dövrdə “Millətlər komissarı” olan Stalin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri Lenin bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi. Lakin Türküstan bu dövrdə çox mürəkkəb etnik quruluşa malik idi. Belə ki, bölgənin böyük bir qismi İslam dininin “sünni” məzhəbinə mənsub idi, bu vəziyyətdən istifadə edərək bəzən aranı qarışdırmaq istəyənlə azlıqda olan şiələrlə onlar arasında münaqişələr yaradırdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dil, mədəniyyət kimi kriteriyalara nəzər salaraq burada olan xalqların kökləri və sərhədləri müəyyənləşdirilməyə çalışılırdı. Çünki daha Çarizm dövründə xalqlara “verilən” öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququ bolşeviklər tərəfindən bu xalqlara “muxtariyyət” verilərək həyata keçirilmək istənirdi. 1918-ci ildə Türküstan MSSR (Muxtar Sovet Sosyalist Respublikası) statusu ilə RSFSR-in tərkibinə qatılmış və 1922-ci ilin 30 dekabrında elə RSFSR tərkibində SSRİ-nin tərkibinə qatılmışdır. Elə bu ildən etibarən bolşeviklər araştırmaları genişləndirmiş və əsas yeri özbəklərə vermişdi. Bu zaman ortaya çıxan Sartların dəqiq kökəni müəyyən edilə bilməmiş və onların da hər birini özbək adlandırılmışdır. Nəticədə özbəklər Türküstanın “milliyəti müəyyənləşdirilən” ilk xalqı oldu (Bregel, 2003: 96).

1920-ci ildə Qırğız MSSR quruldu və Qırğız vilayəti də buaraya birləşdirildi. SSRİ qurulduqdan sonra o dövrə kimi Xalq Cümhuriyətləri statusu ilə mövcudluğunu davam etdirən Buxara və Xivə “təhlükəli ünsürlər”-dən təmizləndikdən sonra 1923-cü ilin oktyabrında Xarəzm SSR və 1924-cü ilin sentyabrında Buxara SSR quruldu. Həyata keçirilən etnoqrafik və sosyoloji araşdırmalar nəticəsində sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün daha sürətli addımlar atılmağa başlandı. 1924-cü ilin oktyabr ayında Mərkəzi İdarə Komitəsi Türküstanda iki yeni respublikanın qurulması üçün tapşırıq verdi. Qərara əsasən Türkmənistan SSR və Tacikistan MSSR-in də tərkibində olduğu Özbəkistan SSR yaradıldı. Eyni ildə Qara-Qırğız Muxtar Vilayəti (Çar dövründə qırğızlar belə adlanırdı) yaradıldı və RSFSR-ə birləşdirildi. 1925-ci ildin mayında Qırğız MSSR-in adı dəyişdirilərək Qazax MSSR olaraq təyin edildi və Qaraqalpaqıstan Muxtar Vilayəti buraya birləşdirildi. Eyni tarixdə Qara-Qırğız Muxtar Vilayətinin adı Qırğız Muxtar Vilayəti olaraq dəyişdirildi (Bu bölgə 1926-cı ildən sonra Qırğızıstan MSSR oldu). 1929-cu ilin dekabrında Tacikistan MSSR-in tərkibinə Özbəkistan SSR-dən alınan Xocənt şəhəri də verilərək Tacikistan SSR yaradıldı. 1936-cı ildə SSRİ-nin konstitutsiyasında Mərkəzi Asiyanın siyasi xəritəsində edilən son dəyişikliklər qeyd edimişdi. Burada Qazaxıstan SSR və Qırğızıstan SSR yaradıldı, Qaraqalpaqıstan MSSR isə Qazaxıstan SSR-dən alınıb Özbəkistan SSR-ə birləşdirildi (Bregel, 2003: 96).

Ümumilikdə Türküstanda qurulan bu “müstəqil” dövlətlər sadəcə formal xarakter daşıyırdı. Ölkələrin liderləri yerli xalqın nümayəndələrindən olsa da, ölkənin mühüm siyasi vəzifələrində ruslar xidmət edirdi. Onlar bir növü həm ölkənin siyasi xəttinin, həm də ölkənin liderinin ideologiyaya sədaqətini ölçmək üçün buraya göndərilmişdilər.

Nəticə

Sovet hökümətinin Türküstanda qurulduğu ilk illərdə həyata keçirilən islahatlar və siyasi dəyişikliklər günümüzdə müstəqil ölkələr olan Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan Respublikalarının təməlləri atıldı. İslahatlardan qadın haqlarının müəyyənləşdirilməsi və onlara seçmə-seçilmə hüququnun verilməsi, təhsilin dünyəviləşməsi, müasir məktəblərin

açılması və bütün sosyal siniflərdən insanların təshil alma fürsəti əldə etməsi, torpaqların slavyanlardan alınaraq yerli xalqa verilməsi və onların subsidiyalar ilə təmin edilməsi, dövlət və din işlərinin bir-birindən ayrılması, o cümlədən hüququn sekulyarlaşması yerli xalqlar üçün yararlı addımlar hesab oluna bilər. Lakin edilən bütün islahatlar bolşevik propoqandası altında aparılır, Moskvanın özünə sadiq və savadlı kadrlar yetişdirmək üçün atdığı bu addımların türklərin xeyrinəmi, yoxsa zərərinəmi olduğu müəyyən etmək çətinləşirdi. Xüsusilə "Millətlərin müəyyənləşdirilməsi" pərdəsi ilə Stalinin birbaşa nəzarətində edilən dəyişiliklər ideolojik olarq bölünmələr yaşan Türküstanda vəziyyəti daha da qəlizləşdirmişdi. Bu dövrdə həyata keçirilən islahatlara əsaslanaraq səsləndirilən bəzi fikirlərə əsasən Bolşeviklər bu dəyişikliklərlə dağınıq olan sistemi yenidən təşkil etmək istəyirdi. Bu fikirdə nəzərə alınmayan nüanslar ümumilikdə fikrin yanlış olduğunu göstərməyə bəs edir. Belə ki, ilk illərdə RSFSR daxilində muxtar vilayət olaraq idarə edilən Türküstan, xüsusilə 1924-cü ildə və daha sonra atılan addımlar ilə bölünmüşdür. Bu islahatların uğurlu olduğunu demək çox çətindir, çünki taciklərin ən çox yaşadığı şəhərlərin Özbəkistan şəhərləri olduğunu, Qırğızıstanın qərb vilayətlərində özbəklərin çoxluqda olduğunu, sərhədlərin uğrulu bir şəkildə müəyyən edilmədiyinin ən böyük sübutlarındandır. Reformasiyaların intensiv bir şəkildə aparıldığı 12 ildə fərqli etnik mənsubiyyətlərə ev sahibliyi edən şəhərlərin və hətta bəzən muxtar vilayətlər və respublikların idarəçiliyinin həyata keçirilməsi tez-tez müxtəlif ölkələr arasında dəyişdirilmişdir. Tacikistanın əvvəlcə Özbəkistana verilən bir muxtar vilayət, daha sonra isə ölkə olması və özbəklərin əlində olan bəzi şəhərlərin onlara verilərək bu dövlətin torpaq bütövlüyünün təmin edilməsi gələcəkdə baş verə biləcək bütün problemlər üçün Stalinin əmri ilə atılan təməldir. Türküstanda günümüzdə mövcud olan anklav və eksklav bölgələrin mövcudluğu keçmişdə atılan bu addımların nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. Keller, Sh. (2022). "Məkkəyə deyil Moskvaya" (Türkçəyə tərcümə: Ammar Kılıç). İstanbul: Selenge nəşrləri.
2. Oliver, R. (2009). "Yeni Orta Asya" (Türkçəyə tərcümə edən Mehmet Moralı). İstanbul: Metis Yayinları.
3. Sadıkov, R. (2021). "Qanlı Dörd il (1917-1921)". İstanbul: Kobel nəşrləri.
4. Bregel, Y. (2003). "An Historical Atlas of Central Asia". Denver: Brill Academic Publishing.
5. Baumer, C. (2012). "The History of Central Asia" (Vol 4). London: Bloomsbury Publishing.
6. Everet-Heath, T. (2003). "Central Asia". London: RoutledgeCurzon Publishing.
7. Bregel, D. (2003). "Turkestan and The Fate of Russian Empire". London: Routledge Curzon.
8. "History of Civilizisations of Central Asia". (2005). Turin: UNESCO Publishing.
9. Allworth, A.E. (1990). "The Modern Uzbeks". Stanford: Hoower Institution Press.
10. Dadabayev, T., Komatsu, H. (2017). "Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan". New York.
11. Khalid, A. (2021). "Central Asia". Princeton: Princeton University Press.
12. Keller, Sh. (2020). "Russia and Central Asia". Toronto: University of Toronto Press.

Göndərilib: 10.02.2024 Qəbul edilib: 02.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/40-45

Telli İbrahimova
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
69_cicek_69@ rambler.ru
İradə Zamanova
Bakı Dövlət Universiteti
zirada04@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN İDARƏOLUNMASINDA YENİ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Məqalədə distant təhsilinin səmərəli idarəolunmasında virtual öyrətmə sistemləri üzrə yeni tövsiyələr təklif olunur və hər birinin əsas xüsusiyyətləri göstərilmiş, təlim prosesində tətbiqi modelləri haqqında yeni fikirlər verilmişdir. Bundan əlavə, ümumi təhsil məkətblərində distant təhsilini səmərəli idarəolunmasında son vaxtlar tətbiqi olunan rəqəmsal modellərin üstünlükləri qeyd olunur. Məqalənin əsas məqsədi rəqəmsal alıtlərin distant təhsildə rolu şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə ölçülməsi müəyyənləşdirilir və son təklif olunan Moodle sisteminin üstünlüyü vurğulanır və tədris prosesində Moodle sistemindən istifadəyə diqqət yetirilir, onun tətbiqi yolları təsvir edilir. Son vaxtlar tətəbiq olunan Zoom və TEAMS onlayn üsulundan əlavə Moodle sistemi daha geniş aspektdə başa düşülür və tətbiqi olunur. Qeyd olunur ki, fənlərin öyrənilməsi üçün bu sistemin tətbiqi ənənəvi təhsil formalarından imtina ilə bağlı deyil, artıq mövcud olan təhsil formalarına əlavədir. Məlum olur ki, distant təhsil təkcə təlimin keçirilməsi və materialın ötürülməsi deyil, eyni zamanda distant təhsil öyrənənlərə proqram təminatı, geniş kommunikasiya, özünütəlimin əsaslarını qoyur. Məqalədə virtual öyrətmə sistemlərinin inkişaf perspektivlərinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: *distant təhsil, səmərəli idarəetmə, Moodle sistemi, yeni perspektivlər, praktik təcrübə, çətinliklər*

Telli Ibrahimova
Baku Slavic University
PhD in Philology
69_cicek_69@ rambler.ru
Irada Zamanova
Baku State University
zirada04@gmail.com

New perspectives in administration of distance education in comprehensive schools

Abstract

The article offers new recommendations on virtual learning systems for the effective management of distance education, and the main features of each are shown, and new ideas are given about the models of application in the learning process. In addition, the advantages of recently applied digital models in effective management of distance education in general education schools are mentioned. The main purpose of the article is to determine the role of digital tools in distance education by measuring the level of students' knowledge, and to highlight the advantage of the recently proposed Moodle system, and to pay attention to the use of the Moodle system in the educational process, and to describe ways of its application. In addition to Zoom and TEAMS online methods, which have recently been implemented, the Moodle system is understood and applied in a wider aspect. It is noted that the application of this system for studying subjects is not

related to the rejection of traditional forms of education, but is an addition to the already existing forms of education. It turns out that distance education is not only about conducting training and transferring material, but at the same time, distance education provides students with software, extensive communication, and self-learning. The article shows the main directions of development prospects of virtual teaching systems.

Keywords: *distance education, effective management, Moodle system, new perspectives, practical experience, challenges*

Giriş

Distant təlimin səmərəli idarəolunması.

Distant təhsil müstəqil təhsil forması kimi, məsafəli təhsil forması məktəblərdə informasiya texnologiyalarının aparıcı vasitəsidir.

Ümumi təhsil müəssisələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə Azərbaycanda ümumi orta təhsilinin keyfiyyətinin və açıqlığının təmin edilməsində mühüm amildir. İnformasiya məkanının yaradılması və istifadəsi təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqini nəzərdə tutur (Babo, Suhonen, 2018: 220-248; Badia, Martin, Gomez, 2019: 483-499; Iksanova, Khayrullina, Vyatkina, 2018: 417-421). Distant təhsil ümumtəhsil və ali məktəblərin modernləşdirilməsi proqramının prioritet istiqamətlərindən biri kimi tanınır. Müasir şəraitdə distant təhsilə ehtiyac var ki, bu da öyrənənlərin gələcək iş yerində təhsil almaq, əlilliyi olan şəxslərin təhsil alması zərurəti ilə bağlıdır. Bu imkanı informasiya və təhsil texnologiyaları və kommunikasiya sistemləri sayəsində həyata keçirilən distant təhsil təmin edir. Bundan əlavə, distant təhsilin digər növləri də mövcuddur: *söhbət dərsləri, veb dərsləri, telekonfranslar* distant təhsildə daha geniş tətbiq edilir, inkişaf edir və təkmilləşir ki, bu da biliklərin əldə edilməsi üçün yeni imkanlar açır. Məktəblərdə distant təhsilin həyta keçirilməsinin bir sıra danılmaz üstünlükləri vardır. Distant təlim istifadə edilən şəbəkələr vasitəsilə proqram təminatını təşviq edir, veb xidmətlərdən istifadə standartlarını təqdim edir (Vedemeyer, 1981).

Azərbaycan məktəblərində kompüter texnologiyası bir neçə ildir ki, ilk növbədə aşağıdakı məqsədlər üçün uğurla istifadə olunur: həm ayrı-ayrı təhsil müəssisələrinin, həm də ümumilikdə çoxpilləli təhsil sistemlərinin idarəetmə səmərəliliyinin artırılması; kompüter elminin əsaslarını öyrənmək; yeni informasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etməklə pedaqoji prosesin səmərəliliyinin artırılması və s. Bu təsadüfi deyil, çünki İKT tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi imkanlarını müəyyən edən geniş çeşidli tədris materialını təqdim edir. Təcrübə göstərir ki, müasir informasiya sistemlərindən istifadə bacarıqlarının mənimsənilməsi şagirdlərə aşağıdakı bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir: öz fəaliyyətlərini planlaşdırmaq, lazımi məlumatları tapmaq, proseslərin və obyektlərin məlumat modellərini qurmaq və mesajlarını strukturlaşdırmaq. Bu bacarıqlar informasiya cəmiyyətində uğurlu fərdi özünüdərketmənin tərkib hissəsidir.

Dünyanın rabitə şəbəkələrindəki müxtəlif yeniliklər sürətli şəkildə qəbul edilməkdədir. Məktəblərdə, kolleclərdə və ya ali təhsil institutlarında biliklərin verilməsinin ənənəvi vasitələri də əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmişdir.

1.1. Distant təhsilin idarəolunmasında Moodle sistemi.

Hal-hazırda onlayn təhsil sənayesinin təxminən 38 milyard avro dəyərində olduğu təxmin edilir. ABŞ-da 3,5 milyon öyrənən distant təhsil sahəsində virtual onlayn dərslərinə yazılır və müəyyən dərəcə qazanır (Vyatkina, Kurzyakova, 2016: 109-112; Iksanova, Khayrullina, Vyatkina, 2018: 417-420).

Onlayn dərəcələr təklif edən məktəblər şagirdlərə öyrənmə materiallarını izləməyə və öyrənmə tərəqqisini izləməyə kömək etmək üçün tez-tez öyrənmə idarəetmə sistemlərindən istifadə edirlər. Moodle ən populyar öyrənmə idarəetmə sistemlərindən biridir. O vaxtdan bəri o, tədrisin səmərəli təşkili və keyfiyyətli təhsil üçün olduqca faydalı alətə çevrilmişdir. Qısa cavab budur ki, Moodle sistemi e-tədris məzmunu yaratmağa və yükləməyə, onu şagirdlərə çatdırmağa, həmin məzmun üzrə onları qiymətləndirməyə, onların irəliləyişlərini izləməyə və nailiyyətlərini tanımağa imkan verir (Badia, Martin, Gomez, 2019: 483-499; Vyatkina, Kurzyakova, 2016: 109-112; Garrison, 2000).

Aydındır ki, reallıqda bunun üçün daha çox şey var, lakin sadəlik və istifadəçilərə e-təlim məzmununu çatdırmaq üçün Moodle ən yaxşı sistemdir. Distant təhsilin Moodle sistemi ilə həyata keçirilməsində şagirdlərin fərdi yanaşmada fəaliyyətinin aşağıdakı kimi həyata keçirir:

- *tədris prosesini fərdiləşdirməyi asanlaşdırır*
- *Mövzu üzrə məlumatları konkretləşdirir*
- *Çətin əlçatan yerlərdə təlimi təmin edir*
- *Öyrənmək üçün motivasiyanı yaradır*
- *Təlimin keyfiyyətinin yüksəldir*
- *Əlçatan bilik bazası yaradır*
- *Müəllimin yükünün azaldılmasına nail olur*

Hazırda məktəblərdə şagirdlərin maraqlarına uyğun olaraq əlverişli vaxtda, tanış mühitdə və nisbətən avtonom tempdə təhsil ala bilməsi vacib şərtlərdən biridir. Distant təhsil şagirdlərin yeni bilik və bacarıq əldə etməsini asanlaşdırır, onları yüklü məlumatlardan uzaqlaşdırır və təlimin məqsədlərinin dəqiq oriyentasiyasını yarad bilir. Bununla belə, distant təhsil sisteminin çatışmazlıqları da var (Vheeler, 2002: 419-430).

Birincisi, təlimin uğurlu korreksiyası və adekvat qiymətləndirmə üçün birbaşa təmasda olmaq vacibdir. Bundan əlavə, işləyən, tapşırıqları yerinə yetirən şəxs kimi şagirdlərin nəticələrinin dəqiq yoxlamaq mümkün deyil. Bəzən hesab edirik ki, biliyin keyfiyyətinə yekun nəzarət hələ də üzbəüz tədrisdə həyata keçirilə bilər.

Bundan əlavə, bütün şagirdlərin internetə çıxışı mümükün olmadığından təlminin son nəticələrinin müəyyən etmək çətinləşir. Ən əsası isə distant təhsillə müəllimlə şagird arasında birbaşa əlaqə çox zəif olur və uzunmüddətli distant təhsillə şagird düşüncələrini düzgün formalaşdırmağa, çıxış etməyə və müzakirələr aparmağa mane olur. Eyni zamanda, bu təlim forması təhsil almaq üçün şüurlu və motivasiyalı yanaşma tələb edir. Münasib vaxtda təhsil almaq imkanı sistemli öyrənməyə deyil, bu növ fəaliyyətin daimi süründürülməsinə çevrilə bilər. Məhz buna görə də uzaq forma xüsusi özünü təşkil etmək və vaxtınızı hesablamaq bacarığı tələb edir (Babo, Suhonen, 2018: 220-248; Vyatkina, Vyugina, 2018: 247-277; Vyatkina, Vyugina, 2019: 92-94).

Qeyd olunan məqsədlərə uyğun distant təhsildən istifadə təcrübəsi daha bir çatışmazlıq, yəni uzun müddət kompüterdə olmaq zərurəti ilə əlaqədar görmə qabiliyyətinin ağır yükünü aşkar etdi. Buna görə də distant təhsildən istifadə edərkən onun növlərini şaxələndirmək lazımdır. Uzaqdan texnologiyanın ən çox yayılmış növləri bunlardır:

- bütün iştirakçıların söhbətə eyni vaxtda girişi olduqda söhbət dərsləri sinxron keçirilir;
- telekommunikasiya və digər internet imkanlarından istifadə etməklə internet dərsləri və ya distant mühazirələr, konfranslar, seminarlar, işgüzar oyunlar, laboratoriya işləri, seminarlar və digər təlim sessiyaları;
- elektron poçtdan istifadə etməklə telekonfranslar keçirmək təhsil telekonfransları təhsil məqsədlərinə nail olunması ilə xarakterizə olunur.

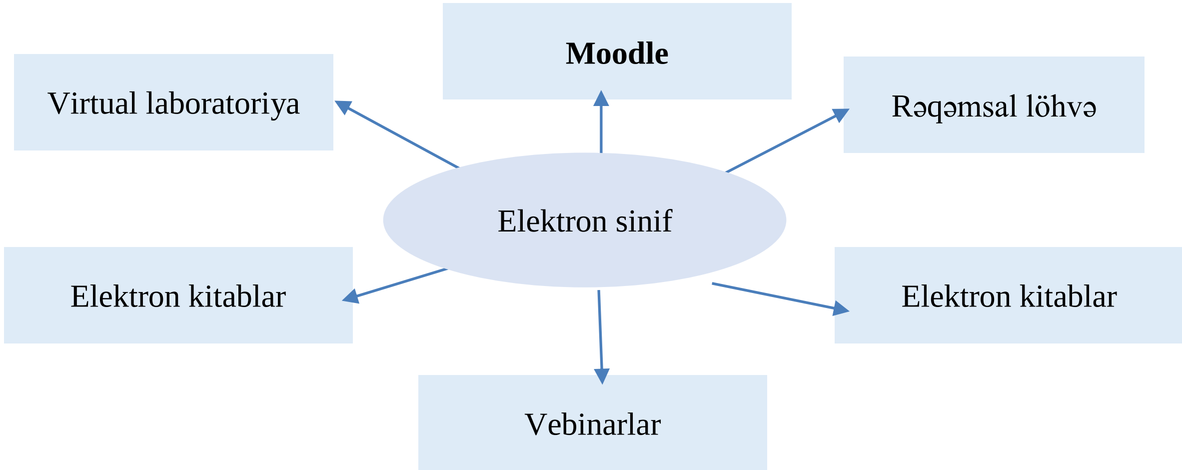
Məlumdur ki, distant təhsilin tətbiq edilən formaları eyni zamanda tədris materiallarını elektron poçt vasitəsilə digər ərazilərə, ünvanlara çatdırır. Bununla belə, bütün bilikləri uzaqdan əldə etmək mümkün deyil. Məsələn, şagird ilə müəllim arasında birbaşa əlaqə olmadıqda, yaradıcı fəaliyyətin bəzi növlərini təkbaşına öyrənmək demək olar ki, mümkün deyil. Təhsilin innovativ formalarının tətbiqinin əsas problemlərindən biri də mövcud təhsil sisteminin ən yaxşı ənənələri, müasir pedaqoji innovasiyalar və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitələri arasında optimal tarazlığın seçilməsidir. Təcrübə və bəzi tədqiqatların göstərdiyi kimi, öyrənmə tendensiyası rahat informasiya təhsil mühiti, bütün zəruri təhsil məlumatlarını təmin edən kommunikasiya sistemləri yaradan proses kimi qarışıq öyrənmə istiqamətində aydın şəkildə inkişaf edir (Vyatkina, Vyugina, 2018: 247-277; Vyatkina, Kurzyakova, 2016: 109-112; Holmberg, 1985)

Distant təhsil üç müxtəlif formada qurula bilər: *sinxron, asinxron və qarışıq.* Onların hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var, buna görə də kursu təqdim edəcəyiniz forma haqqında əvvəlcədən düşünmək lazımdır.

Qeyd edək ki, distant təhsil kontekstində müəllimin fəal rolu azalmır, çünki o, şagirdlərin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməli və əhatə olunan materialın ən yaxşı mənimsənilməsinə nail olmaq üçün təlim proqramını tənzimləmək qərarına gəlməlidir. Lazım gələrsə, şagird internetdən birbaşa ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edərək, müəllimlə onlayn əlaqə saxlayaraq ondan məsləhət ala bilər.

Distant təlimin səmərəli idarəolunmasında tövsiyə olunan Moodle sisteminin rolu.

Distant təhsilin müxtəlif üsullarının tətbiqi son vaxtlar ən çox tövsiyə olunan model nümunələrdir (Babo, Suhonen, 2018: 220-248; Badia, Martin, Gomez, 2019: 483-499). Bu modelllərə aşağıdakı vasitəlrə daxildir:

Şəkil 1. Distant təhsil vasitələri (2012).

Beləliklə, sadə dillə desək, Moodle onlayn təlim və öyrənməni idarə etmək, çatdırmaq və ölçmək üçün istifadə edilən Öyrənmə İdarəetmə Sistemidir (ÖİS).

Moodle öz növünün ən məşhur rəqəmsal platformasıdır və şübhəsiz ki, geniş istifadə olunur. 2002-ci ildə istifadəyə verilmiş bu, təlimi idarə edənlər üçün onu müxtəlif auditoriyalara çevik və səmərəli şəkildə çatdırmaq üçün bir yol təqdim edir.

Məlumdur ki, onlayn təlim provayderinin virtual ekvivalenti kimi başa düşülə bilər – ilkin olaraq təhsil müəssisələri tərəfindən istifadə olunan müstəqil öyrənmə mühiti təmin edir.

Distant təhsili və ya *elektron sinfi* uğurla həyata keçirmək üçün *Moodle* sistemindən uğurla istifadə olunur. Son beş-yeddi ildə təhsil sahəsində dünyanın ən yaxşı və ən populyar elektron mühiti *Moodle* mühiti hesab olunur və adını hərfi mənada “Modul obyekt yönümlü dinamik öyrənmə mühiti” kimi tərcümə etmək olar (Iksanova, Khayrullina, Vyatkina, 2018: 417-421; Holmberg, 1995).

Moodle mühitinin fəlsəfəsi gələcəyin təhsilini *“qarışıq öyrənmə”* və ya *“tam dövrəli elektron təhsil”* adlandırılan təhsillə əlaqələndirir (şək. 1). Beləliklə, Moodle konsepsiyası hesab edir ki, ətraf mühitin əsas ideyası ənənəvi öyrənmə formalarından imtina ilə əlaqəli deyil. Əksinə, mövcud təlim formalarına əlavə olaraq elektron mühitin imkanlarından istifadə edilir, iki təlim formatı *qarışıq və ya distant təhsil* yaradılır (Garrison, 2000; Holmberg, 1995: 47-53):

O, təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq, distant təhsil şagirdlər üçün dinamik veb-saytlar yaratmaq vasitəsi kimi bütün dünyada pedaqoqlar arasında çox məşhur olmuşdur. Onun işləməsini təmin etmək üçün o, veb serverdə və ya müəllimin öz kompüterində quraşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, *Moodle* layihəsinin əsas məqsədi müəllimləri təlim prosesinin idarə edilməsi və onun təşviqi üçün ən yaxşı vasitələrdən biri ilə təmin etməkdir. *Moodle i*stifadə etməyin bir neçə yolu var (Vygotsky, 1930-1978):

- Təhsildə şagird masştabını genişləndirmək və hətta ibtidai siniflərdə müstəqil təhsil üçün istifadə imkanları təmin edilə bilər;

- çoxlu sayda yerli təhsil təşkilatları *Moodle*-dan tam onlayn kurslar yaratmaq üçün bir rəqəmsal platforma kimi istifadə edilə bilər:

- hibrid, yəni qarışıq öyrənmə kimi tanınır və tətbiq oluna bilər;
- öyrənilən mövzular üzrə məlumat mübadiləsi üçün əlverişli mühit yaratmaq qabiliyyətinə görə bir çox istifadəçi kurs elementi modullarını (forumlar, verilənlər bazası və lüğətlər) bəyənir;
- məktəb müəllimləri şagirdlərə məlumat vermək, tapşırıq və ya testlərdən istifadə etməklə öyrənməni qiymətləndirmək üçün *Moodle*-dan istifadə etməyə üstünlük verirlər;
- təbiətinə görə, *Moodle* virtual mühiti interaktivdir, bunun sayəsində öyrənmə dərəcəsini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər (Holmberg, 1985; Holmberg, 1995: 47-53; Keegan, 1995).
- şagirdlər üçün tədris prosesini daha maraqlı və dinamik edir (Badia, Martin, Gomez, 2019: 483-499).

Bu, ilk növbədə, müəllimin bir qrup fənlər üzrə bütün ən son tədris-metodiki inkişafları və təhsil yeniliklərini iki mühüm vəzifəni həll etməyə imkan verən xüsusi *"elektron təhsil"* formatına köçürdüyü bir yanaşmanı nəzərdə tutur:

- *təhsili yüksək səviyyəyə çatdırmaq.*
- *keyfiyyətli, rəqabətədavamlı, maksimum effektiv və tam;*
- *digər ölkələrdən olan istehlakçılar da daxil olmaqla ən geniş auditoriya üçün təhsili mümkün qədər əlçatan etmək* (Badia, Martin, Gomez, 2019: 483-499; Vyatkina, Vyugina, 2019: 92-94; Garrison, 2000).

Bununla belə, elektron texnologiyaların yüksək didaktik potensialı yalnız aydın psixoloji və pedaqoji əsaslandırmaya malik olan resurslardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər.

Hesab edirik ki, Moodle sistemi şagirdlərin səriştələrinin inkişafına, ilk növbədə analitik, dizayn və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına, tədris prosesində yenilikləri axtarmağa, yaratmağa və tətbiq etməyə hazır olmaq, interaktiv əlaqə qurmaq, fərdiləşdirilmiş, fəaliyyətə əsaslanan və şəxsiyyət yönümlü texnologiyalar və tədris metodlarını tətbiq etmək bacarığı və s.

- *Qiymətləndirmələri idarə edir*

Şagirdləriniz üçün məzmun təmin etmək, onları qiymətləndirmək ən vacib bir tələbdir. Moodle ÖİS şagirdləriniz üçün qiymətləndirmələr yaratmağa və idarə etməyə imkan verir, onların öyrənmə məzmunu ilə məşğul olmasını və arzu olunan nəticələrə nail olmasını təmin edir (Vyatkina, Kurzyakova, 2016: 109-112; Iksanova, Khayrullina, Vyatkina, 2018: 417-421).

- *Öyrənənlərin irəliləyişlərini izləyir*

Öyrənənlərin irəliləyişini izləmək imkanı Moodle ÖİS-dən istifadə etməyin çətin və tez-tez xaotik oflayn və ya uzaqdan öyrənməni idarə etmə üsullarının və ya sadəcə Məzmun İdarəetmə Sisteminin (MİS) istifadəsinin digər böyük üstünlüyüdür.

Moodle daxilində şagirdin irəliləyişini izləməyin əsas yollarından bəzilərinə fəaliyyət və kursun tamamlanması, dərs hesabatları, analitik rəylər və qiymət kitabçaları daxildir. Qiymətləndirmə tapşırıqları birbaşa Moodle-da, Moodle Qiymətləndirmə Kitabçası vasitəsilə edilə bilər. Moodle-da siz multimedia elementlərini video, audio və slayd şouları kimi kurslara daxil edə bilərsiniz. Oyunlaşdırma kimi, bu müxtəlif elementlər müxtəlif tədris üsullarını təmin etməklə tələbələrin zehnini stimullaşdırır və məşğul edir (Holmberg, 1985; Holmberg, 1995: 47-53).

- *Nailiyyətləri tanıyır və mükafatlandırır*

Şagirdlərinizi məzmun üzrə qiymətləndirdikdən və onların tərəqqisini izlədikdən sonra, onların irəliləyişlərini tanımaq üçün nailiyyətlərə əsasən mükafatlandıra bilərsiniz. Moodle istifadəçiləri paylaşılan mükafatlar təklif edir, onları məşğul saxlayır və kimin hansı kursları bitirdiyini tez müəyyən etməyə kömək edir (Holmberg, 1995: 47-53; Keegan, 1995: 89-93).

Nəticə

Beləliklə, ümumi təhsil sistemində distant təhsilin inkişafı bu gün distant təhsil inkişaf edir, təkmilləşir və əhalinin müxtəlif qruplarını əhatə edir, çünki müasir iqtisadiyyat üçün - "bilik iqtisadiyyatı" üçün xas paradiqma ömürboyu təhsildir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə Azərbaycanda ümumi orta təhsilinin keyfiyyətinin və açıqlığının təmin edilməsində mühüm amildir.

Distant təhsil vasitəsilə virtual onlayn dərslərin təşklil üzrə ən yeni tövsiyə kimi təqdim olunan Moodle sistemi məktəblərdə şagirdlərə təlim materiallarını izləməyə və irəliləyişləri izləməyə kömək edir. Moodle sistemi e-tədrisin yeni məzmunu kimi şagirdləri yeni materiallarla təmin etməyə, səmərəli kommunikasiya və qiymətləndirməyə, onların irəıliləyişləri izləməyə və əldə olunan ailiyyətlərini tanımağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Babo, R., Suhonen, J. (2018). E-assessment with multiple choice questions: A qualitative study of teachers' opinions and experience regarding the new assessment strategy. International Journal of Learning Technology, 13(3), pp.220-248. https://doi.org/10.1504/IJLT.2018.095964
2. Badia, A., Martin, D., Gomez, M. (2019). Teachers' perceptions of the use of Moodle activities and their learning impact in secondary education. Technology, Knowledge and Learning, 24(3), pp.483-499. https://doi.org/10.1007/s10758-018-9354-3
3. Iksanova, A.S., Khayrullina, E.R.,Vyatkina, I.V. (2018). Prepodavaniye gumanitarnykh distsiplin s ispol'zovaniyem informatsionno-kommunikativnykh tekhnologiy. V sbornike: Problemy inzhenernogo i sotsial'no-ekonomicheskogo obrazovaniya v tekhnicheskom vuze v usloviyakh modernizatsii vysshego obrazovaniya-2018.Ma-terialy IX Mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii. Otv.red.S.D.Pogorelova, s.417-421.
4. Vedemeyer, S. (1981). Learning at ze bask door: Refl estions on non-traditional learning in ze lifespan. Madison: University of Vissonsin Press.
5. Vyatkina, I.V., Kurzyakova, A.A. (2016). Primeneniye tekhnicheskikh sredstv obucheniya pri izuchenii distsipliny "Russkiy yazyk i kul'tura rechi" dlya studentov nefilologicheskogo napravleniya kak sredstvo intensifikatsii obucheniya. V sbornike: Rol' innovatsiy v transformatsii sovremennoy nauki. Sbornik statey Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Otvetstvennyy redaktor: Sukiasyan Asatur Al'bertovich. Ufa, s.109-112.
6. Garrison, R. (2000). Theoretical challenges for distance education in the 21 century: A shift from structural to transactional issues. The International Review of Research in Open and Distance Learning. Retrieved from.
7. Vheeler, S. (2002). Student Perseptions of Learning Support in Distanse Edusation. Quarterly Reviev of Distanse Edusation, 3(4), pp.419-430.
8. Vyatkina, I.V., Vyugina, S.V. (2018). Vozmozhnosti ispol'zovaniya innovatsionnykh tekhnologiy v uchebnom protsesse universiteta. Trudy mezhdunarodnogo simpoziuma Nadezhnost' i kache-stvo.T.1, s.247-277.
9. Vyatkina, I.V., Vyugina, S.V. (2019). Informatsionno-kommunikatsionnyye tekhnologii v sisteme obucheniya inostrannykh studentov russkomu yazyku kak inostrannomu. Trudy mezhdunarodnogo simpoziuma Nadezhnost' i kachestvo. T.2, s.92-94.
10. Holmberg, B. (1985). The feasibility of a theory of teaching for distance education and a proposed theory. ZIFF Papiere 60. ERIC, ED 290013.
11. Holmberg. (1995). The evolution of the character and practice of distance education. Open Learning 10 (2), pp.47-53.
12. Vygotsky, L.S. (1930-1978). Mind in Sosiety: Ze development of hiğer psyçologisal prosesses. Sambridge, M.A. Harvard University Press.
13. Keegan, D. (1995). Distance education technology for the new millennium: Compressed video teaching. ZIFF Papiere IO 1. ERIC, ED 3, pp.89-93.

Göndərilib: 11.02.2024 Qəbul edilib: 29.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/46-53

Tural Dadashov
Azerbaijan National Academy of Science
PhD student
tural1995pa@gmail.com

AZERBAIJAN'S MILITARY RECONSTRUCTION: TRIUMPHS, RESILIENCE AND STRATEGIC VISION

Abstract

Azerbaijan's recent military victory in the 44-day Patriotic War marks a significant chapter in its defense history, underpinned by a deep-rooted national resilience dating back to 1993. This paper analyzes Azerbaijan's military transformation through its strategic developments, institutional reforms, and the pivotal 44-day conflict, highlighting the interplay between historical legacy, strategic foresight, and technological advancements in shaping its military prowess. It examines the strategic implications of the war, the role of Azerbaijan's foreign policy, and the influence of leaders Heydar and Ilham Aliyev on military strategy and capabilities. The evolution of Azerbaijan's military underscores its adaptability and strategic vision, reinforcing its position as a key regional security actor in a complex geopolitical landscape.

***Keywords*:** *Azerbaijan, military evolution, strategic vision, Patriotic War, defense strategy, geopolitical strategy, military reform*

Tural Dadaşov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
doktorant
tural1995pa@gmail.com

Azərbaycanın hərbi yenidənqurulması: zəfərlər, dözümlülük və strateji baxış

Xülasə

Azərbaycanın 44 günlük Vətən Müharibəsindəki son hərbi qələbəsi 1993-cü ildən bəri köklü milli müqavimətlə dəstəklənən müdafiə tarixində mühüm səhifədir. Bu məqalədə strateji inkişaflar, institusional islahatlar və əsaslı islahatlar vasitəsilə Azərbaycanın hərbi transformasiyası təhlil edilir. 44 günlük münaqişə; O, tarixi irs, strateji uzaqgörənlik və hərbi şücaəti formalaşdıran texnoloji irəliləyişlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır. Burada müharibənin strateji nəticələri, Azərbaycanın xarici siyasətinin rolu, liderlər Heydər və İlham Əliyevin hərbi strategiya və imkanlara təsiri araşdırılır. Azərbaycan ordusunun inkişafı onun mürəkkəb geosiyasi şəraitdə regional təhlükəsizliyin əsas aktoru kimi mövqeyini möhkəmləndirməklə onun uyğunlaşma qabiliyyətini və strateji baxışını önə çəkir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, hərbi təkamül, strateji baxış, Vətən müharibəsi, müdafiə strategiyası, geosiyasi strategiya, hərbi islahatlar*

Introduction

Azerbaijan's triumph in the 44-day Patriotic War stands as a testament to its formidable military history, bolstered by the indomitable spirit of its people and a strategic military construction policy initiated since 1993. Within this brief period, Azerbaijan's diverse armed forces, alongside allied power structures and governmental bodies, functioned seamlessly under unified command, demonstrating remarkable efficacy in confronting the gravest of challenges. This victory, achieved amidst a complex and multi-threat geopolitical landscape, underscores the astuteness of Azerbaijan's long-term foreign policy and national security strategy, meticulously crafted to safeguard its interests on both domestic and international fronts.

The legacy of military construction laid by the visionary leader Heydar Aliyev found continuity and further enhancement under the stewardship of President Ilham Aliyev, propelling Azerbaijan's armed forces to the forefront of modernity and excellence. This transformation was fueled by a deliberate and unwavering commitment to augmenting combat capabilities, modernizing equipment, nurturing personnel proficiency, and fortifying the social welfare of military personnel.

The successful realization of Azerbaijan's military objectives was further facilitated by astute economic reforms and the expansion of the nation's economic prowess. Notably, data from the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) illustrates the significant gap between Azerbaijan's military expenditures, amounting to 24 billion US dollars between 2009 and 2018, and Armenia's, which stood at merely 4 billion US dollars, a sixth of Azerbaijan's investment (1).

In 2013, Azerbaijan's military expenditures surpassed the entire state budget of Armenia, underscoring a significant divergence in budgetary priorities between the two nations. Analysis reveals that Armenia allocated a substantial portion of its public funds towards military endeavors. For instance, in 2018, Armenia directed 21% of its state expenditures towards military purposes, whereas Azerbaijan allocated a comparatively lower percentage, at 11%, for similar endeavors.

This financial disparity is further elucidated by research conducted by the Bonn International Center for Conversion, which identifies Armenia as one of the world's top three militarized nations in 2016 (2), as per the Global Militarization Index. Despite a change in leadership, Armenia retained its position in this index in 2019 (3). However, Azerbaijan's economic superiority enabled it to allocate military expenditures three times higher than Armenia's in 2019 (Zerkalo, 2021).

Furthermore, the socio-economic implications of this arms race on Armenia are palpable. With statistics from the Asian Development Bank indicating that 26% of the Armenian population lives below the poverty line, it becomes evident that the burden of military expenditure exacerbates socio-economic challenges within the country. This underscores the consequential impact of geopolitical tensions and military competition on the welfare of Armenian citizens.

Over the past 27 years since the signing of the ceasefire agreement in 1994, Azerbaijan has diligently pursued diplomatic channels to peacefully resolve the conflict and regain control of its occupied territories. Concurrently, Azerbaijan has employed a multifaceted strategy to exert sustained pressure on Armenia, including robust military preparedness and strategic exclusion from regional initiatives. This comprehensive approach has compelled Armenia into a position of perpetual military competition, thereby draining its economic and demographic reservoirs.

Termed by some analysts as a "war of attrition," Azerbaijan's strategy has been characterized by a deliberate and methodical effort to exhaust Armenia's resources and diminish its strategic leverage. This intricate policy has presented a formidable challenge to Armenia, prompting concerted efforts by pro-Armenian factions within various global political arenas to counteract Azerbaijan's initiatives. Despite these endeavors, Azerbaijan has effectively navigated international pressures and internal provocations, maintaining a steadfast course towards achieving its strategic objectives.

Through implemented reforms, the composition of the Azerbaijani army has undergone a significant transformation, with approximately 80% of personnel now serving under contract-based arrangements. This pivotal shift marks a decisive step towards establishing the Azerbaijan Armed Forces as a professionalized entity. The adoption of this model has facilitated the optimization of combat training by relieving personnel from ancillary responsibilities, such as domestic tasks. Additionally, the integration of around 21,000 civilian workers in auxiliary support roles has further enhanced operational efficiency.

Essentially, these reforms have enabled the Azerbaijani Armed Forces to streamline their focus on enhancing combat readiness, thereby aligning with their primary mandate. This strategic realignment has created an environment conducive to maximizing the effectiveness and preparedness of the military force, ensuring its capability to fulfill its primary objectives.

During the 1991-1994 military operations, Azerbaijan's armed forces faced significant challenges with outdated and insufficient equipment, resulting in substantial losses. Post-ceasefire

in 1994, Azerbaijan initiated efforts to refurbish its military capabilities, partially addressing equipment gaps by 2000. Subsequent investment of oil revenues accelerated this modernization, acquiring modern combat aircraft, helicopters, artillery, armored vehicles, communication systems, and drones from various international sources (5). These endeavors aimed to bolster Azerbaijan's defense and strategic position in the region.

In recent years, meeting the procurement requirements of Azerbaijan's armed forces has presented considerable challenges. Notably, major arms manufacturers and exporters, predominantly Western nations, have maintained a restrictive stance on arms sales to Azerbaijan, influenced in part by pressures from the Armenian lobby (Author, 2012). Despite claims of impartiality, Western countries persist in withholding arms sales to Azerbaijan, citing a policy of non-engagement with conflict zones. However, evidence reveals a discernible discrepancy in this approach, as military hardware from France, England, and Germany finds its way into the arsenal of the Armenian military. For instance, the presence of French-manufactured "Milan" tanks in the Armenian inventory, along with German-made optical devices and anti-missile systems, underscores this dual standard. Notably, Russia, though initially subject to an arms embargo on Azerbaijan from the early years of its post-Soviet restoration until 2003, has similarly provided military equipment to Armenia, including significant transfers such as "Scud" ballistic missiles in 1996, valued at approximately 1 billion dollars at the time.

One of the challenges faced by Azerbaijan's foreign policy in recent times has been the removal of embargoes and barriers directed towards our country, alongside the fulfillment of security needs through military-technical cooperation and the acquisition of advanced weaponry from various nations. Opting for an independent or separate security approach, unaffiliated with any bloc, Azerbaijan's armed forces have strategically developed amidst a global landscape where cooperation and intersecting interests with a diverse array of stakeholders prevail. Leveraging world-leading practices, Azerbaijan has capitalized on partnerships with nations such as Russia, Belarus, Ukraine, Turkey, and Pakistan, as well as interaction with advanced countries like Israel and South Africa. This interaction has enabled Azerbaijan to expand its military capabilities within the framework of collaborative conditions and mutually beneficial arrangements.

In the development of the Armed Forces of independent Azerbaijan, cooperation with the fraternal Republic of Turkey has played a significant role, grounded in the principle of "one nation, two states." From the early stages of Azerbaijan's independence, this partnership has been instrumental in shaping the current level of proficiency. Over time, a substantial number of Azerbaijani individuals have participated in the Turkish military, contributing to their education and training across various military specialties. This collaboration has enriched the expertise and capabilities of military personnel through diverse training programs and courses.

The multifaceted military cooperation between Azerbaijan and Turkey is evidenced by the signing of numerous contracts and the regular conduct of joint military exercises in recent years. Furthermore, both countries have established a high level of cooperation in the defense industry domain. The emphasis on reforms within Azerbaijan's armed forces, particularly articulated in the post-Patriotic War period by President and Commander-in-Chief Ilham Aliyev, reflects a commitment to incorporating elements of the Turkish Army into Azerbaijan's military structure. Practical measures toward this objective have already been initiated, marking significant progress toward further alignment and enhancement of military capabilities between the two nations.

The depth and strategic significance of military cooperation between Azerbaijan and Turkey are underscored by various indicators, prominently exemplified by the participation of Turkish President Recep Tayyip Erdogan in the Victory Parade at Baku's Azadlig Square on December 10, 2020, and his accompanying address. This event serves as a tangible demonstration of the strong bond between the two nations and their peoples.

In practical terms, the utilization of Turkish military industry products within the arsenal of the Azerbaijan Armed Forces further underscores the depth of cooperation. Notably, unmanned aerial vehicles (UAVs) manufactured by the "Baykar" company have significantly bolstered Azerbaijan's

military capabilities. The effective deployment of these UAVs during the 44-day Patriotic War resulted in substantial losses for the adversary, inflicting significant damage on their personnel and military assets (Author, 2021).

During the preceding period, the Armed Forces of Azerbaijan diligently met their operational requirements through strategic military and technical collaborations with various nations. Between 2003 and 2011, Azerbaijan procured essential military assets from Ukraine, enhancing its capabilities significantly. These acquisitions included 12 "Smerch" rocket launchers, D-30 cannons, MT-12 anti-tank guns, PM-38 heavy mortars, over 40 T-72 tanks, "Gvozdika" and "Akasia" self-propelled howitzers, and advanced radar systems. These acquisitions played a pivotal role in modernizing Azerbaijan's rocket-artillery arsenal.Furthermore, Azerbaijan, recognizing Ukraine as a key partner in the military-technical realm until 2011, acquired 12 L-39 training aircraft and bolstered its air combat capabilities with the procurement of 16 MiG-29 fighter jets. The MiG-29 fleet now stands as the backbone of the Azerbaijani Air Force, underscoring its formidable striking power.

In addition to aircraft, Azerbaijan secured vital ground assets from Ukraine, including BTR-70, BTR-80, and BTR3-E armored personnel carriers, along with BTS5B armored technical support vehicles. These acquisitions not only diversified Azerbaijan's military capabilities but also reinforced its operational readiness on land.

During this period, Azerbaijan's procurement from Ukraine amounted to approximately $2 billion, reflecting the depth of their strategic partnership and the commitment to enhancing national defense capabilities.

In the realm of military cooperation, the relationship between Azerbaijan and Israel, initiated in the early 2000s, has been pivotal in fortifying Azerbaijan's armament capabilities and spearheading its modernization efforts. Initially, Azerbaijan procured "Aerostar" tactical drones and "Orbiter-2" mini drones from Israel. Subsequently, a range of armaments, including jet firing systems, anti-tank missile complexes, drones, communications and optical equipment, firearms, and ships, were acquired. Noteworthy acquisitions encompass the "Lynx LAR-160" YARS complex, "Extra" long-range missile complexes, "Cardom" and "Spear Mk.2" mortars, "Tavor TAR-21" and "Negev" machine guns, various UAV models, and vessels such as the "Shaldag" and "Saar-62."

In 2008, Azerbaijan and Israel's collaboration further deepened with the signing of a contract with the "Elbit Systems" company for the upgrade of T-72 tanks to the SIM-1 "Aslan" level, marking a significant milestone in their partnership.

During the April 2016 battles, the Armenian forces misidentified Azerbaijani T-72 tanks as T-90 tanks due to their extensive modernization. The acquisition of "Hermes-900" tactical and "Harop" attack UAVs from Israel significantly impacted the Armenian army, proving to be formidable assets in both the April clashes and the subsequent 44-day Patriotic War. Notably, Azerbaijan effectively neutralized over 30 enemy vehicles in a brief timeframe using "Spike" anti-tank guided missiles during the April battles. Furthermore, the electro-optical surveillance system, exclusive to the armies of Israel, the USA, and Azerbaijan, further enhanced Azerbaijan's tactical capabilities during these conflicts.

In 2003, Azerbaijan and Russia formalized their military-technical cooperation through a bilateral agreement. Subsequently, Russia commenced the sale of weapons and equipment to Azerbaijan starting from 2005. The initial acquisitions included 24 2S9 Nona self-propelled mortars and 62 T-72 tanks in 2005. From 2009 onwards, Azerbaijan embarked on substantial procurement contracts with Russia, acquiring two divisions of S-300 PMU2 "Favorit" anti-aircraft missile complexes, over 70 helicopters including 60 Mi-17 military transport and 24 Mi-35M attack helicopters.

This collaboration marked one of the largest export ventures undertaken by Russian aviation firms abroad. Over the ensuing years, Azerbaijan expanded its arsenal with the acquisition of 100 T-90S tanks, 100 BMP-3 infantry fighting vehicles, 18 "Vena" self-propelled mortars, 18 MSTA-S self-propelled howitzers, engineering-fortification vehicles, self-propelled bridges, a significant

number of BTR-82A armored personnel carriers, and TOS-1A heavy flamethrower artillery systems.

During the period preceding the Patriotic War, the region's dynamics, including the conditions and challenges in the frontline zone, necessitated the acquisition of advanced weaponry to maintain military superiority over adversaries. Consequently, a range of new, modern, and high-quality combat equipment sourced from various countries, along with other military products, were integrated into the arsenal.

Furthermore, to ensure the safety of personnel and bolster defensive capabilities, extensive fortification efforts were undertaken across all sectors of the frontline. These measures encompassed the construction of fortified positions, the establishment of new engineering networks, the installation of long-term reinforced concrete firing points, the development of additional earthworks and junctions, and the construction of trenches and underground communication networks. Additionally, modern communication systems meeting contemporary standards were deployed to facilitate effective communication and coordination among troops.

In accordance with the preparation plan, various types of troops, headquarters, and commanders focused on enhancing combat skills and professionalism among personnel. This entailed skillful utilization of combat and specialized equipment, ensuring unit readiness, and conducting extensive training exercises. Throughout 2017, the training regimen included a multitude of strategic, operational-strategic, operational-tactical, tactical, and special tactical exercises, alongside command-staff military games. Specifically, more than 40 command-and-staff military games, command-and-staff training sessions, and mobilization drills, as well as over 20 tactical exercises, were conducted.

To gauge the troops' readiness and enhance combat capabilities, thorough inspections were conducted through planned and surprise evaluations at various intervals. These assessments aimed to ensure a high level of preparedness and proficiency among the armed forces.

An integral measure of a nation's military prowess lies in its armed forces' capacity to satisfy their requisites through domestically produced weaponry and munitions. Azerbaijan has recognized, since the inception of its independence, the critical importance of meeting its own demands for armaments and advancing its defense industry. This strategic imperative stems from the imperative to mitigate reliance on foreign production and to address past adversities, such as embargoes imposed by weapon-exporting nations during historical conflicts. These embargoes underscore the exigency for Azerbaijan to fortify its self-reliance in defense capabilities, thereby enhancing its resilience and strategic autonomy.

On December 16, 2005, by Presidential Decree of President Ilham Aliyev, the Ministry of Defense Industry of the Republic of Azerbaijan was established.

Today, the military is being outfitted with armaments produced by institutions under the Ministry of Defense Industry. The establishment of more than 20 military factories and the formation of a modern military-industrial complex within a brief span represent pivotal milestones in our history.

The Ministry of Defense Industry predominantly addresses the current needs of the nation. During its formative years, combat vehicles such as "Matador" and "Marauder," unmanned aerial vehicles, mines, and sniper rifles were manufactured and supplied to the military. These domestically produced weapons have been extensively employed in combat scenarios, demonstrating their efficacy.

Of significant concern is the indigenization of ammunition production to fulfill the military's requirements. Ammunition, notably bullets and shells, play a critical role in combat operations and must be readily accessible. Presently, domestic institutions ensure the provision of ammunition to the military.

Turkish companies play a significant role among the foreign firms collaborating with Azerbaijan's Ministry of Defense Industry (MDI). The MDI has achieved joint production of several military products with companies such as "Öztek," "ASELSAN," "Koza Teknik," "MKEK,"

"TİSAŞ," "Otokar," and "HAVELSAN." For instance, collaborative efforts with "Öztek" have resulted in the production of multispectral covers that prevent the visibility of military equipment through thermal and night vision systems. "Koza Teknik" has contributed to the production of training equipment, while collaborations with ASELSAN have focused on joint modernization projects, thermal imaging systems, and binocular manufacturing.

In 2011, a collaborative endeavor was established between the Ministry of Defense Industry and an Israeli firm. Presently, this partnership oversees the production of unmanned aerial vehicles, encompassing models such as "Aerostar," "Orbiter-2," "Orbiter-3," "Orbiter-4," and "Zərbə."

Since 2013, the Ministry embarked on the path of foreign arms exports, marking a significant milestone in its international engagement. Initial exports amounted to $13 million, witnessing a remarkable escalation to $101 million the subsequent year. This positive trajectory continued, with exports surging nearly tenfold from 2013 to 2017.

The export portfolio primarily comprises combat equipment, mines, grenades, and various firearms, reflecting Azerbaijan's increasing role in global arms trade. Notably, there is a growing global demand for combat equipment, highlighting the strategic importance of Azerbaijan's contributions in this domain.

The operations of the Ministry of Defense-affiliated factories are experiencing a notable expansion. Presently, two aviation repair plants under the ministry's purview are actively fulfilling foreign orders. These plants attract inquiries from a diverse array of regions, including Ukraine, Latin America, Central Europe, and the Middle East. Their primary function entails the comprehensive repair and modernization of aviation assets and air defense systems for our nation's military.

For instance, the modernization of "Mi-24" helicopters at the Azerbaijan Aviation Plant, achieved through collaboration with South African and Ukrainian facilities, exemplifies this endeavor. This joint effort has resulted in the elevation of these helicopters to the "Mi-24G" standard, endowing them with enhanced night combat capabilities. Notable enhancements include the installation of specialized electro-optical equipment, upgrades to artillery systems, and the implementation of tailored armor modifications.

Furthermore, ongoing initiatives are directed towards the modernization of "Su-25" aircraft and air defense systems in Azerbaijan. These endeavors are being pursued collaboratively with foreign entities at domestic facilities, signifying a concerted effort to bolster the nation's defense capabilities through strategic partnerships and advanced technological advancements.

Conclusion

During a challenging period marked by Armenia's aggression and the occupation of Azerbaijani territories, Azerbaijan faced numerous geopolitical threats. Despite these obstacles, Azerbaijan successfully established its state and military infrastructure. Over time, it enhanced its military potential, shifting the military balance with Armenia in its favor.

Comprehensive reforms enabled the Azerbaijani Armed Forces to reach the level of leading states' armed forces. Today, the Armed Forces of Azerbaijan constitute a unified, centrally managed force with strengthened material-technical infrastructure and intellectual capacity, capable of fulfilling any assigned combat mission.

Analysts, referring to the outcome of the Patriotic War, suggest that Azerbaijan has prepared for future conflicts, whereas Armenia has largely relied on past conflict outcomes for preparation. The 44-day Patriotic War is often described by military experts as a conflict between 5th generation and 3rd generation technology (Museyibov, 2020).

Before the conflict, both Armenian military analysts and experts from other countries deemed the military restoration of Azerbaijani territories unattainable. This notion was reinforced by Armenia's portrayal of its army as invincible and the creation of the myth of the impregnable "Ohanyan line" in the occupied territories over three decades. Throughout the years of occupation, instead of condemning the breach of international law, some states emphasized Azerbaijan's

perceived inability to retake its territories militarily. They, at times, pressured Azerbaijan to recognize the pseudo-regimes established in the occupied lands.

On November 10, 2020, Armenia was compelled to sign a capitulation agreement, marking its defeat. Under this agreement, the districts of Kalbajar, Lachin, and Agdam were peacefully returned to Azerbaijan, with the Azerbaijani flag raised in these areas. Notably, on November 8, after 28 years of occupation, the liberation of Shusha by the Azerbaijani army represented a significant milestone in the Second Karabakh War. The value of the military equipment either destroyed or captured by the Azerbaijani army from Armenia during this conflict is estimated to be at least 3.8 billion US dollars (Chan, 2021).

During the Patriotic War, the Azerbaijani Special Forces demonstrated exceptional skill, unwavering patriotism, and formidable combat abilities (10). Armenian forces encountered not only advanced military hardware such as "Bayraktar" and "Harop" drones but also faced the formidable "Yaşma" Special Forces unit, which became synonymous with fear and respect (Military Strategy Magazine, 2022).

The continuous refinement of combat effectiveness and professionalism within the Armed Forces is an ongoing and systematic process, informed by the lessons gleaned from the experiences of the Patriotic War. Presently, Azerbaijan is diligently engaged in the further advancement and modernization of its Armed Forces, leveraging insights derived from the war's outcomes (Eurasianet, 2022).

The outcomes and insights of the Patriotic War serve as not only a case study for Azerbaijan but also a subject of scrutiny for the world's leading military institutions, which diligently analyze them. This phenomenon is evident in the opinions expressed by military experts in prestigious academic journals and international media outlets. For instance, the article titled "The US Army Learns from the Nagorno-Karabakh Conflict", published in "Foreign Policy", epitomizes this global trend of studying and drawing lessons from the Nagorno-Karabakh conflict (Detsch, 2021).

References

1. SIPRI Military Expenditure Database, https://www.sipri.org/databases/milex
2. Global Militarization Index 2016. https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/GMI_2016_e_2016_01_12.pdfSt
3. Global Militarization Index 2019. https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/BICC_GMI_2019_EN.pdf
4. Zerkalo. (2021). Azerbaydjan rasxoduet na oboronu v pyat’ raz bolshe, chem Armeniya [Azerbaijan spends five times more on defense than Armenia]. Retrieved from. July 16. https://zerkalo.az/azerbajdzhan-rashoduet-na-oboronu-v-pyat-raz-bolshe-chem-armeniya/
5. AzVision. (2018). Azərbaycanın indiyədək aldığı və almaq istədiyi silahlar – Hərbi ekspertlə MÜSAHİBƏ [Weapons Azerbaijan has acquired and seeks to acquire - Interview with military experts]. Retrieved from. July 4. https://azvision.az/news/147324/azerbaycanin-indiyedek-aldigi-ve-almaq-istediyi-silahlar-%E2%80%93-herbi-ekspertle-musahibe.html
6. Author. (2012). Zapret minoborony SShA na prodazhu oruzhiya ne pomeshaet vooruzheniyu Azerbaidzhana [US Defense Department's ban on weapon sales will not hinder Azerbaijan's armament]. Retrieved from. August 16. https://iwpr.net/ru/global-voices/zapret-minoborony-ssha-na-prodazhu-oruzhiya-ne-pomeshaet-vooruzheniyu-azerbaydzhana
7. Author. (2021). Azərbaycan ilə Türkiyə arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişaf perspektivləri müzakirə olunub [Discussions held on the prospects for military-technical cooperation between Azerbaijan and Turkey]. Retrieved from. March 1. https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ile-turkiye-arasinda-herbi-texniki-emekdasligin-inkisaf-perspektivleri-muzakire-olunub-35379.html
8. Museyibov, A. (2020). Ayaz Museyibov: Ermənistanın hərbi texnika itkisi 3,8 milyard dollardır [Ayaz Museyibov: Armenia's military equipment loss is 3.8 billion dollars]. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi [Center for Analysis of Economic Reforms and

Communication]. December 2. https://ereforms.gov.az/en/media/xeberler/ayaz-museyibov-ermenistaninherbi-texnika-itkisi-3-8-milyard-dollardir-106

9. Chan, E. (2021). What Taiwan's Military Can Learn From the Armenia-Azerbaijan War. The Diplomat. December 9. https://thediplomat.com/2020/12/what-taiwans-military-can-learn-from-the-armenia-azerbaijan-war/
10. News.az. (2022). Special Forces played tremendous role in achieving Azerbaijan's historic victory in Patriotic War - President Aliyev. Retrieved from. April 30. https://news.az/news/special-forces-played-tremendous-role-in-achieving-azerbaijans-historic-victory-in-patriotic-war-president-aliyev
11. Military Strategy Magazine. (2022). Drones in the Nagorno-Karabakh War: Analyzing the Data. Retrieved from https://www.militarystrategymagazine.com/article/drones-in-the-nagorno-karabakh-war-analyzing-the-data
12. Eurasianet. (2022). Perspectives: Azerbaijan Remaking its Military in Turkey's Image. Retrieved from. March 8. https://eurasianet.org/perspectives-azerbaijan-remaking-its-military-in-turkeys-image
13. Detsch, J. (2021). The U.S. Army Goes to School on Nagorno-Karabakh Conflict. Foreign Policy. March 30. https://foreignpolicy.com/2021/03/30/army-pentagon-nagorno-karabakh-drones/

Received: 18.02.2024 Accepted: 26.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/54-63

Tural Dadashov
Azerbaijan National Academy of Science
PhD student
tural1995pa@gmail.com

A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF SECURITY DYNAMICS IN THE SOUTH CAUCASUS

Abstract

The South Caucasus region holds significant geopolitical and geoeconomic importance within the broader Eurasian context. This article provides a comprehensive analysis of the security dynamics in the South Caucasus, focusing on the aftermath of the Second Karabakh War and the ongoing Russia-Ukraine conflict. Highlighting the region's complex geopolitical framework, the study delves into the implications of these events on the security landscape, emphasizing the region's pivotal role in the broader security architecture. The analysis identifies key factors shaping the security environment, including unresolved ethno-political conflicts, foreign interference, and the strategic positioning of the region. Moreover, it underscores the detrimental impact of these conflicts on regional stability and development, emphasizing the urgent need for resolution and reconciliation efforts to unlock the region's full potential and ensure lasting peace.

Keywords: *South Caucasus, security dynamics, regional security, geopolitics, regional actors, global players*

Tural Dadaşov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
doktorant
tural1995pa@gmail.com

Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik dinamikasının kompleks təhlili

Xülasə

Cənubi Qafqaz regionu daha geniş Avrasiya kontekstində mühüm geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Bu məqalədə Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik dinamikasının hərtərəfli təhlili, İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinə və davam edən Rusiya-Ukrayna münaqişəsinə diqqət yetirilir. Tədqiqat regionun mürəkkəb geosiyasi çərçivəsini vurğulayaraq, bu hadisələrin təhlükəsizlik mənzərəsinə təsirlərini araşdırır və regionun daha geniş təhlükəsizlik arxitekturasında əsas rolunu vurğulayır. Təhlil təhlükəsizlik mühitini formalaşdıran əsas amilləri, o cümlədən həll edilməmiş etno-siyasi münaqişələr, xarici müdaxilə və regionun strateji mövqeyini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, o, bu münaqişələrin regional sabitliyə və inkişafa zərərli təsirini vurğulayır, regionun bütün potensialını açmaq və davamlı sülhü təmin etmək üçün həll və barışıq səylərinə təcili ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, təhlükəsizlik dinamikası, regional təhlükəsizlik, geosiyasət, regional aktorlar, qlobal oyunçular*

Introduction

The South Caucasus region, with its significant geopolitical and geoeconomic implications in the broader Eurasian context, is of paramount importance. Its abundant natural resources, strategic geographical positioning, historical significance, and other attributes render it a pivotal player in contemporary geopolitical dynamics. The security of the South Caucasus region is not merely integral to its stability but also has extensive ramifications for the wider Eurasian expanse and the global stage.

The aftermath of the Second Karabakh War underscored the intricate geopolitical framework of the South Caucasus. While the conflict itself did not precipitate fundamental territorial alterations, it catalyzed the emergence of new geopolitical realities within the region. Furthermore, the ongoing conflict between Russia and Ukraine, initiated in February 2022, has introduced an additional layer of complexity to the South Caucasus's geopolitical landscape.

These two elements - the repercussions of the Second Karabakh War and the persistent Russia-Ukraine conflict - are salient catalysts shaping the current geopolitical milieu in the Caucasus. Considering these developments, the geopolitics of the South Caucasus assume a central role in the overarching security architecture of the region. Consequently, acknowledging its status as a linchpin of the regional security system is not merely pertinent, but indispensable for a holistic comprehension of the geopolitical dynamics in play.

In summation, the security environment of the South Caucasus is molded by several primary factors. These encompass ongoing ethno-political and territorial conflicts within the region, which are further intensified by its diverse ethnic composition. Additionally, the foreign policies of regional states, their interrelations, and the conflicting interests of major global powers in this arena, play a significant role. The strategic geopolitical positioning of the South Caucasus, coupled with its abundant natural and energy resources, further convolutes its security landscape. An analysis of these factors elucidates the principal security challenges confronting the South Caucasus and provides invaluable insights into the region's complex dynamics.

The South Caucasus continues to grapple with "frozen" ethno-political conflicts, such as the Georgian-Abkhazian conflict (inclusive of Abkhazia), the Ossetian-Georgian conflict (over South Ossetia), and post-conflict issues between Armenia and Azerbaijan. These unresolved conflicts, simmering under tense conditions, pose a significant burden on the regional states and effectively impede progress and development, thereby negatively impacting regional security.

One of the most detrimental aspects of these conflicts is the enduring influence of external power dynamics. The involvement of external actors or power centers has resulted in a stalemate, obstructed the path to a meaningful resolution, and intensified regional instability. Consequently, the South Caucasus states, specifically Azerbaijan, Georgia, and Armenia, find themselves ensnared in a complex matrix of foreign interference, which hampers their capacity to chart an independent course and fosters a sense of dependence.

Moreover, these ethno-political conflicts, while exhibiting certain commonalities in their origins and developmental dynamics, also display distinct characteristics and outcomes. A shared feature, however, is their role in thwarting peacekeeping efforts and perpetuating instability. The existence of these conflicts has prompted regional states to adopt a cautious and defensive posture, often seeking integration into geopolitical centers such as the European Union (EU) and the North Atlantic Treaty Organization (NATO) as a protective measure against foreign aggression.

In essence, unresolved ethno-political conflicts in the South Caucasus not only obstruct progress and development in the region but also perpetuate a cycle of uncertainty and vulnerability exploited by foreign destabilizing actors. The resolution of these conflicts and the promotion of authentic reconciliation are critical to unlocking the region's full potential and ensuring enduring peace and stability.

Upon examining the historical aspects of ethnic and territorial conflicts in the South Caucasus, one can observe striking parallels, particularly during the early 1990s. This period was characterized by active military operations stemming from ethno-political conflicts that engulfed all three Caucasian republics, leading to severe political, economic, and social crises for the states within the region. The human cost of these conflicts was staggering, with fatalities exceeding fifty thousand and tens of thousands injured. Furthermore, hundreds of thousands were displaced, forced into a state of homelessness and uncertainty (Cornell, 2004: 124).

It is noteworthy that the conflict involving Armenia resulted in the loss of more than twenty thousand lives and the displacement of nearly 800 thousand individuals, either internally or as

refugees. These unresolved conflicts continue to cast a shadow over the region’s security environment, posing ongoing threats and challenges.

In addition to the conflicts of the early 1990s, potential hotspots for ethnic conflict persist in the region, as exemplified by the situation in the Samtskhe-Javakhetiya region of Georgia. Despite the complex ethno-political processes currently unfolding in these regions, the risk of escalation into open conflict remains palpable.

In summary, the unresolved status of these conflicts and the potential for further unrest underscore the fragility of the South Caucasus’s security environment. Addressing these issues and fostering sustainable peace and reconciliation are crucial to mitigating future destabilization risks and ensuring the region’s overall security and prosperity.

The South Caucasus region is distinguished by its high level of ethnic diversity, which profoundly influences its socio-political dynamics. The region is home to numerous ethnic groups who speak a variety of languages from the Caucasian, Indo-European, and Turkic language families, forming a mosaic of ethnic communities. However, in the South Caucasus republics of Azerbaijan, Georgia, and Armenia, the three predominant ethnic groups are Azerbaijani Turks, Georgians, and Armenians, respectively (Herzig, 1999: 2).

In Azerbaijan, Ethnic Turks constitute the majority, comprising 91.6% of the total population, while smaller percentages belong to other ethnic groups such as Lezgis, Armenians, Talysh, and Russians. Georgia exhibits more pronounced ethnic diversity, with Georgians making up approximately 83.8% of the population, and the remainder consisting of various ethnic groups, including Azerbaijani Turks, who represent one of the largest minorities at about 6.5% of the population (State Department for Statistics of Georgia, 2003).

Armenia, on the other hand, is characterized by its relative homogeneity, with Armenians making up 97% of the population, rendering it one of the few mono-ethnic states globally. The ethnic composition of Armenia is marked by its uniformity, with ethnic minorities constituting only 3% of the population.

It is important to note that ethnic groups in the South Caucasus often reside in specific geographical areas that can be politically and administratively organized. For instance, autonomous regions such as South Ossetia in Georgia and Nagorno-Karabakh in Azerbaijan were established to cater to the interests of certain ethnic groups.

However, external factors have significantly influenced the political organization of ethnic groups within Azerbaijan and Georgia, particularly Armenians, Ossetians, and Abkhazians. This has resulted in political tensions, economic challenges, and social unrest within these republics, underscoring the intricate interplay between ethnic diversity, political organization, and external influences in the South Caucasus.

In conclusion, the ethnic diversity of the South Caucasus region shapes its social, political, and economic landscapes, contributing to both its richness and complexity. The historical and contemporary dynamics of ethnic relations in the region underscore the importance of understanding and navigating these complexities for the attainment of sustainable peace and stability.

Upon examining the interrelations between the South Caucasus states - Azerbaijan, Georgia, and Armenia, a comprehensive analysis reveals that security considerations are the predominant factor. Beyond the geopolitical and economic dimensions, socio-cultural and spiritual aspects interact in intricate ways, significantly influencing the region’s dynamics.

Through the lens of the realist paradigm, it becomes evident that the apprehension stemming from the enduring conflict profoundly shapes the foreign policy agendas and military strategies of both Azerbaijan and Armenia. The strategic gains accrued by Armenia over time because of the occupation, encompassing military-strategic, political, and economic advantages, have bolstered its regional standing. However, this territorial dispute concurrently strained relations with Azerbaijan, engendered an environment of insecurity and mutual distrust, and led Armenia into a geopolitical impasse.

Moreover, foreign power centers wield significant influence by intervening in regional politics, either exacerbating existing tensions or bolstering diplomatic initiatives for conflict resolution. These foreign actors often pursue their own strategic interests, thereby further complicating the regional landscape.

Over the past three decades, Azerbaijan has implemented a proactive policy in the South Caucasus, particularly excluding Armenia from the primary geopolitical and geoeconomic initiatives. Consequently, Armenia finds itself increasingly isolated with limited participation in regional projects. This deliberate strategy not only marginalized Armenia but also significantly impacted its relations with Russia and Turkey.

Armenia’s escalating dependence on Russia for political, economic, and military support underscores the repercussions of its isolation from Azerbaijan-led regional initiatives. Additionally, the strained relations between Armenia and Turkey, partially influenced by Azerbaijan’s assertive stance, have further exacerbated Armenia’s isolation.

The loss of Karabakh and its surrounding territories significantly weakened Armenia’s regional influence. The outcomes of the Second Karabakh War underscored the radical shift in regional power dynamics and further intensified the marginalization of Armenia.

In general, Azerbaijan’s ambitious policy in the South Caucasus has resulted in the isolation of Armenia from the main regional events. This isolation, coupled with Armenia’s dependence on Russia and strained relations with Turkey, highlight the significant consequences of Azerbaijan’s proactive approach to regional dynamics.

Over the past thirty-two years, Azerbaijan-Georgia relations have evolved significantly, primarily due to the influence of regional geopolitical dynamics and geoeconomic processes. The convergence of geopolitical, economic, and security interests has naturally positioned Baku and Tbilisi as strategic allies in the region.

Georgia’s strategic geographic location offers unparalleled opportunities for Azerbaijan’s energy transmission corridors, serving as the primary conduit for energy exports to global markets. Azerbaijan collaborates closely with Georgia, capitalizing on these opportunities by bypassing routes passing through Armenia, Iran, and Russia. Both countries jointly spearheaded energy and transport projects within TRASEKA, including the Baku-Supsa, Baku-Tbilisi-Ceyhan, Baku-Tbilisi-Erzurum pipelines, as well as the Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) and the Great Silk Road framework, and the Baku-Tbilisi-Kars railway.

As a result of these collaborative efforts, Azerbaijan and Georgia effectively ensured their energy security and created reliable access routes to Europe and Turkey. Importantly, these energy projects not only enhanced the energy security of Azerbaijan and Georgia but also played a crucial role in strengthening the energy security of Europe, where Turkey serves as a significant transit hub.

In addition, it is necessary to take into account the importance of ethnic Azerbaijanis living compactly in Georgia. This demographic aspect adds another layer of complexity to Azerbaijan-Georgia relations, emphasizing the importance of cultural ties and shared heritage between the two peoples.

In summary, Azerbaijan-Georgia relations are an embodiment of strategic partnership based on common geopolitical, economic and security interests. Through joint energy and transport initiatives, both countries have not only strengthened their energy security, but also contributed significantly to regional stability and Europe's broader energy security goals. In addition, the presence of ethnic Azerbaijanis in Georgia emphasizes the depth of cultural and historical ties that further strengthen the bilateral relations between the two countries (Eyvazov, 2004: 18).

The nature of the relations between Tbilisi and Yerevan is shaped by a multitude of factors, including geographic proximity, economic interests, cultural and historical ties, regional geopolitical dynamics, and the presence of an ethnic Armenian community in Georgia. However, it is evident that the negative aspects of these relationships often supersede the positives.

Armenia's strategic alliance with Russia in the region and the existence of the ethnic Armenian community in Georgia, particularly in the Javakheti region, pose significant challenges. The perceived separatist sentiment within this community and its potential exploitation by official Tbilisi as a point of contention exacerbate tensions between the two nations.

As articulated by the political scientist S. Cornell, the depiction of Armenia as Russia's "Trojan horse" in the Caucasus underscores the profound suspicions and mistrust between Yerevan and Tbilisi (Cornell, 2000: 395). This perception contributes to the ongoing deterioration of bilateral relations between Armenia and Georgia and ultimately influences broader regional dynamics, including relations between Azerbaijan and Georgia, both bilaterally and within the framework of GUAM (Decree of the President of the Russian Federation dated January 10, 2000, No. 7).

In summary, while Tbilisi-Yerevan relations are influenced by various factors, including geographic, economic, and cultural considerations, the presence of the ethnic Armenian community in Georgia and Armenia's alliance with Russia play a pivotal role in shaping the essence of these relations. The acceptance of Armenia as a reliable representative of Russia in the region further complicates bilateral relations and engenders constant tension and difficulties in the relations between the two nations. This analysis underscores the complexity of the geopolitical landscape in the South Caucasus and the challenges inherent in fostering stability.

Several major power centers in the South Caucasus safeguard their interests primarily based on geopolitical and economic considerations. These power centers can be categorized as follows, with Russia, Iran, and Turkey being particularly influential entities:

1. Russia: With historical ties and entrenched interests in the region, Russia perceives the South Caucasus and the Caspian basin as its "near abroad" (Decree of the President of the Russian Federation, 2000). Moscow's foreign policy doctrines underscore its sphere of influence in these areas, with the objective of curtailing Western influence and preserving historical dominance. Despite the evolution of Russia's geopolitical position since the dissolution of the Soviet Union, it remains a formidable player, albeit with diminishing dominance.

2. Iran: Iran, which shares historical and cultural ties with the South Caucasus, endeavors to safeguard its interests in the region. Tehran opposes Western influence and collaborates closely with Russia to counter threats from NATO, the US, and the European Union. Iran's strategic partnership with Russia fortifies its position as a significant power center in the South Caucasus.

3. Turkey: Situated at the crossroads of Europe and Asia, Turkey wields substantial influence in the South Caucasus. Ankara engages in economic partnerships, cultural relations, and security cooperation in the region with the aim of enhancing its regional standing. Although it lacks the historical stronghold of Russia and Iran, Turkey's strategic interests align closely with those of Azerbaijan and Georgia, thereby contributing to its influence in the South Caucasus.

While other actors such as the United States and the European Union have vested interests in the region, their influence is relatively nascent compared to the traditional players. These Western actors often find themselves at odds with Russia and Iran over geopolitical dominance and influence in the South Caucasus.

Iran, a principal actor in the South Caucasus, consistently devotes significant attention to Azerbaijan. The geopolitical significance of Azerbaijan for Iran is multifaceted, shaped by an amalgamation of historical, cultural, and strategic factors.

Key Factors

1. Demographic Overlap: A substantial Azerbaijani population, exceeding 30 million individuals, resides in Iran. Tehran expresses apprehension about the potential integration of these Azerbaijanis with their compatriots in Northern Azerbaijan (in the Republic of Azerbaijan). The prospect of irredentism is perceived as a major concern for Iran, prompting it to closely monitor events on its northern border.

2. Common Religious and Sectarian Affinities: Azerbaijan and Iran share common religious and sectarian values, primarily within the Shiite Muslim tradition. This spiritual kinship fortifies

cultural ties and facilitates diplomatic contact. However, it also underscores the delicate equilibrium between cooperation and competition.

3. Historical and Cultural Ties: Azerbaijan and Iran are united by centuries of shared history. Common linguistic roots, cultural exchanges, and historical interactions have left an indelible mark. While these ties foster goodwill, they also introduce complexity into the contemporary geopolitical landscape.

4. Strategic Corridor: Azerbaijan's geographical position holds strategic importance for Iran. Serving as a corridor connecting the Caspian Sea in the north and the Moscow-Tehran axis in the south, Azerbaijan facilitates trade, energy transit, and regional connectivity. Iran recognizes the pivotal role played by Azerbaijan in shaping regional dynamics.

5. Resource Wealth: Azerbaijan's abundant natural resources, including oil and gas reserves, attract Iran's attention. Energy cooperation, economic partnerships, and joint ventures underscore the pragmatic calculations that govern bilateral relations.

6. Iran's Geopolitical Calculations: Iran's approach to Azerbaijan is multifaceted. While Tehran perceives an independent, secular, and economically vibrant Azerbaijan as a potential security threat, it also seeks avenues for cooperation. The delicate balance between containment and engagement determines Iran's policy choices.

7. Complexities and Disputes: Despite shared interests, tensions occasionally mar relationships. Iran's comprehensive relations with Armenia, often used as diplomatic leverage against Azerbaijan and Turkey, exemplify this complexity. The Nagorno-Karabakh conflict and divergent foreign policy trajectories further strain relations. Iran and Azerbaijan must navigate the complex web of geopolitical interests with caution. While historical ties and pragmatic considerations drive cooperation, differing security imperatives sometimes strain their relationship.

Turkey, as a significant power center, has crucial strategic interests in the South Caucasus region. Situated at the juncture of Europe, Asia, and the Middle East, this area plays a pivotal role in shaping regional dynamics. This article delves into the multifaceted dimensions of Turkey's engagement in the South Caucasus, emphasizing geopolitical, geoeconomic, energy, and security considerations.

Geopolitical Significance

2. Regional Access Point: The South Caucasus, comprising Armenia, Azerbaijan, and Georgia, shares borders with Turkey, Russia, and Iran. Its strategic location renders it a nexus of regional interactions. Following the dissolution of the Soviet Union in 1991, Turkey was among the first nations to recognize the independence of these three South Caucasus countries. Ankara's historical ties with the region, dating back to the Ottoman era, have shaped its approach.

3. Union with Azerbaijan: Azerbaijan is deemed the most critical state of the South Caucasus. Shared historical roots, language, and cultural proximity forge a robust bond between Turkey and Azerbaijan. In addition to geopolitical harmony, territorial unity contributes to regional stability and cooperation.

Geoeconomic Considerations

1. Energy Center: Turkey's energy security is largely reliant on foreign sources, necessitating diversification and reliable supply routes. The South Caucasus region, situated at the heart of Eurasia's energy and transport corridors, holds significant importance. Turkey aspires to become an energy hub that facilitates the flow of resources between Russia, Europe, and the Caspian Sea. The Southern Gas Corridor, a notable infrastructure project, bolsters Turkey's role in this respect.

2. Azerbaijan as a Bridge: Azerbaijan serves as an important bridge connecting Turkey with Central Asian republics. Ankara maintains vital relations with the Caucasus and all of Central Asia through Azerbaijan. This strategic partnership not only strengthens economic ties but also bolsters regional stability.

3. Southern Gas Corridor: The completion of the "Southern Gas Corridor" has augmented the importance of Azerbaijan in ensuring Turkey's energy security. This ambitious pipeline system transports natural gas from Azerbaijan's Shah Deniz field to Europe, reducing Turkey's dependence

on other suppliers. Azerbaijan's central role in this project underscores its strategic value for Turkey.

4. Oil and Gas Reserves: Although Turkey does not possess significant oil and gas reserves, Azerbaijan's abundant reserves compensate for this deficiency. Close cooperation between the two fraternal countries in the exploitation of these resources fortifies their bilateral relations.

As previously mentioned, Turkey continues to bolster its influence in the Caucasus and Central Asia and perceives Azerbaijan as a natural ally to enhance its geopolitical position. Consequently, Turkey collaborates extensively with Azerbaijan across numerous sectors. However, Turkey's geostrategic interests in the region often clash with those of other regional and global powerhouses, leading to conflicts of interest.

Simultaneously, Georgia occupies a significant position in Turkey's Caucasus geostrategy. The ongoing geopolitical dynamics in the region render the strategic alliance between Turkey, Georgia, and Azerbaijan not only desirable but also inevitable. This tripartite alliance is shaped by the mutual influence of regional power centers and the pursuit of shared geopolitical interests.

Following the dissolution of the Soviet Union, the states of the South Caucasus emerged as sovereign entities within the framework of international law, thereby attracting considerable geopolitical interest. Notably, the United States has been proactive in implementing policies to safeguard its interests in the region. Three primary factors have shaped Washington's foreign policy towards the region over the past three decades: the region's geostrategic importance, security landscape, and abundant energy resources.

The region's strategic location between the seas further amplifies the geopolitical interests of the United States. The doctrine of "maritime supremacy" holds a significant place in American geopolitics. According to the theory proposed by renowned American political scientist Alfred Thayer Mahan, the US, in its quest to augment its global influence, should prioritize access to and control of the world's seas in its foreign policy strategy. This doctrine underscores the crucial role of naval superiority in shaping the US approach to the region.

Indeed, the escalating geopolitical importance of the South Caucasus for the United States can be attributed to several key factors. These include the region's role as a strategic corridor in the Eurasian landscape, its status as a gateway to Central Asia, its strategic position between Russia and Iran, and its rich energy resources. Additionally, the region's proximity to areas of Washington's strategic interests enhances its geopolitical value.

Taking these considerations into account, the United States is endeavoring to elevate its relations with the regional states to the level of strategic partnership. This is part of a comprehensive policy aimed at counterbalancing the influence of the Moscow-Tehran axis in the region.

Specifically, Washington perceives Russia as part of the "security belt" it is striving to construct around the region. This strategy emphasizes the strategic importance that the United States attaches to maintaining a robust presence and influence in the region, thereby highlighting the complex interplay of geopolitical, economic, and security considerations in shaping US foreign policy in the South Caucasus.

The European Union (EU) is a significant power with substantial geopolitical, geoeconomic, and security interests in the South Caucasus. The strategic geopolitical position of the South Caucasus region enables it to fall within the sphere of special interest of the EU.

The EU's geopolitical interests in the Caucasus are shaped by several factors:

1. The South Caucasus serves as an important transit corridor connecting the European region with Central Asia.

2. The region, especially Azerbaijan, possesses rich energy resources of strategic importance for the EU.

3. The EU's Eastern Partnership initiative and future integration prospects further underscore the importance of the region.

Collectively, these elements contribute to the EU’s strategic focus on the South Caucasus and reflect the importance of the region in the broader geopolitical landscape. Given the region’s potential role in energy security and regional stability, this focus is likely to persist.

In the complex geopolitical landscape of our region, the interests of two significant countries - Russia and Iran - intersect with the European Union (EU). The United States and the European Union (EU), whose interests largely overlap in this region, are emerging as the principal actors. It should be noted that these power centers, the USA and the EU, often adopt a strategy of coordination in their regional policies.

The strategic objectives of Washington and Brussels in the region can be succinctly expressed as reducing the influence of Russia and Iran in the South Caucasus, followed by integration into the Euro-Atlantic space. Concurrently, the policy of regional states to expand cooperation with the EU and its leading states is one of their main interests.

The European Union’s (EU) international political stature, advanced economic development, commitment to civilized values, extensive diplomatic experience, and established communication channels between the states of the region and the “old continent” render this cooperation indispensable. This cooperation serves as a strategic instrument for the South Caucasus states in counteracting the adverse effects of regional power centers implementing a neo-imperial policy.

Furthermore, this cooperation is crucial in ensuring their active participation in the processes of global political, economic, and cultural integration, and in safeguarding territorial integrity. Consequently, the interplay of these factors significantly influences the geopolitical dynamics of the region.

Two pivotal events, the Second Karabakh War and the Russia-Ukraine War, have significantly reshaped the South Caucasus’s security dynamics. This reshaping has led to new geopolitical realities.

The Second Karabakh War notably strengthened Azerbaijan’s geostrategic position. This victory expanded Azerbaijan’s political and economic opportunities, including the liberation of significant territory and restoration of borders with Iran and Armenia. Consequently, Azerbaijan emerged as the leading state in the South Caucasus, influencing regional processes.

The war also amplified Russia and Turkey’s regional influence. Russia, as the primary mediator, played a crucial role in ending the war and ensuring Azerbaijan’s military presence in Karabakh. Concurrently, Turkey, Azerbaijan’s main ally, significantly increased its political and military influence in the South Caucasus.

In contrast, the new geopolitical realities post-war have been less favorable for the EU, US, and Iran. Their limited influence on the war’s trajectory and outcome resulted in a decrease in their regional influence. The complex nature of post-conflict issues has led to inconsistent positions among these actors, underscoring the need for a nuanced understanding of the post-conflict landscape in the South Caucasus.

The onset of the Russian-Ukrainian conflict instigated significant geopolitical shifts in the South Caucasus. Despite its prominent role, Russia experienced a weakening of its influence due to substantial political, military, and economic losses, thereby creating a geopolitical vacuum that other powers endeavored to fill.

Prior to the Ukraine conflict, Russia was the sole mediator in the peace process involving itself, Armenia, and Azerbaijan. Post-conflict, the European Union (EU) and the United States (US) emerged as principal mediators. The collective West, encompassing actors such as France, is striving to augment its regional role.

Intriguingly, recent actions by France, considered here as an independent geopolitical actor rather than a nation, have intermittently distanced it from the broader interests of the West. This suggests that France is operating as an independent power center with distinct interests in the South Caucasus. This underscores the complex interplay of geopolitical interests and power dynamics in the region.

The United States, one of the long-term actors in the region, has reaffirmed its commitment to the South Caucasus with various initiatives. These include:

1. Mediation efforts in solving post-conflict problems between Armenia and Azerbaijan.
2. Initiatives to deepen relations with regional states.
3. Inclusion of references to the South Caucasus in the National Security Strategy in October 2022 (White House, 2022).

This dynamic demonstrates the US's strategic interest in maintaining its influence and shaping the trajectory of the region.

As the main neighbor with historical relations with Armenia and Azerbaijan, Iran's strategic calculations in the region attract attention (FDD, 2021). Iran's approach is to take advantage of the vacuum created by the decline of Russia's influence and thereby prioritize the strengthening of relations with Armenia (Middle East Eye, 2023). This strategic emphasis includes multifaceted cooperation spanning the political, military, and economic-commercial spheres (Euractiv, 2022). The recent uptick in bilateral cooperation underscores Iran's effort to strengthen ties with Armenia, positioning it as a potential counterbalance to the emerging Turkish-Azerbaijani alliance (RUSI, 2021).

In addition, it is worth noting that the evolving geopolitical landscape in the region has led to the emergence of non-traditional power centers such as China, India and Pakistan. Their increased activity, spanning political, military, economic and logistical dimensions, means a change in regional dynamics and adds another layer of complexity to the geopolitical discourse. This emphasizes that the geopolitical realities of the region are multifaceted.

Conclusion

In light of evolving geopolitical dynamics, the persisting ethno-political and territorial conflicts in the South Caucasus remain a paramount concern, exerting significant influence on regional security. These conflicts, exemplified by the Georgian-Abkhazian, Georgian-Ossetian, and Armenia-Azerbaijan disputes, possess the potential to escalate into large-scale military engagements, thereby jeopardizing the region's security apparatus.

Following the Second Karabakh War, Armenia's stance on post-conflict matters warrants attention, particularly its reluctance to relinquish territorial claims against Azerbaijan and its adoption of a militaristic approach grounded in revanchist ideologies (13). Notably, Armenia's collaborations with nations such as Iran, India, and France to bolster its military capabilities raise apprehensions regarding the potential for heightened tensions and new conflicts in the region.

In conclusion, the persistence of factors undermining the South Caucasus' security framework casts a shadow over the prospects of achieving enduring peace, development, and institutionalization in the region. Urgent efforts are imperative to address these challenges and foster a climate conducive to sustainable stability and progress (International Crisis Group, 2006).

References

1. Cornell, S.E. (2000). Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. London: Routledge, 395 p.
2. State Department for Statistics of Georgia, Report on Preparation and Carrying out of the 2002 First General National Census in Georgia and the main results thereof. Tbilisi, 2003.
3. Herzig, E. (1999). The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia. Royal Institute of International Affairs, London, 2 p.
4. Eyvazov, D. (2004). Security of the Caucasus and the Stability of Development of the Republic of Azerbaijan]. Baku, 18 p.m.
5. Svante Cornell. (2004). NATO's role in South Caucasus regional security. Policy Paper, May, 124 p.
6. Decree of the President of the Russian Federation of January 10, 2000 N 7. Concept of Foreign Policy of the Russian Federation. (in Russian)

7. Decree of the President of the Russian Federation of January 10, 2000 N 7. Concept of Foreign Policy of the Russian Federation. (in Russian)
8. White House. (2022). Biden-Harris Administration's National Security Strategy. October. Retrieved from https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf.
9. FDD. (2021). Armenia-Azerbaijan: Downgrading Iran’s Role. Foundation for Defense of Democracies. November 25. https://www.fdd.org/analysis/2021/11/25/armenia-azerbaijan-downgrading-irans-role/
10. Middle East Eye. (2023). Iran: What are the implications of Azerbaijan’s victory over Armenia? October 11. Retrieved from https://www.middleeasteye.net/news/iran-azerbaijan-victory-over-armenia-implications
11. Euractiv. (2022). How an Armenia-Azerbaijan peace deal upsets Iran. Retrieved from https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/how-an-armenia-azerbaijan-peace-deal-upsets-iran/
12. RUSI. (2021). Iran-Azerbaijan Crisis Points to Shifting Regional Currents. Retrieved from https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/iran-azerbaijan-crisis-points-shifting-regional-currents
13. Belfer Center for Science and International Affairs. Security in the South Caucasus. https://www.belfercenter.org/publication/security-south-caucasus
14. International Crisis Group. (2006). Conflict Resolution in the South Caucasus: The EU’s Role. https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/conflict-resolution-south-caucasus-eu-s-role

Received: 24.01.2024 Accepted: 30.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/64-75

Firədun İbrahimov
ADPU Şəki filialı
https://orcid.org/0000-0002-0775-104
firedun52@gmail.com
Sevil İbrahimova
ADPU Şəki filialı
https://orcid.org/0000-0002-8944-3611
ibrahimova_57@mail.ru

TƏHSİLALANIN İDRAKI HƏKƏT MƏNTİQİNƏ GÖRƏ TƏLİM SİSTEMİNİN FƏRQLƏNDİRİLƏN ALTSİSTEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqat işində təlimə sistem (məxsusi idrak prosesi və psixoloji təbiətli birgə fəaliyyət olmaqla) kimi yanaşılır, L.Bertalanfin ideyasına və XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq dialektikanın qolu qismində formalaşmış "sistem-struktur" təhlilə istinad olunmaqla onun iki alt sistemi fərqləndirilir, bunların təbiət lərinə aydınlıq gətirilir. Bu zaman müəlliflər çoxillik təcrübələrinə və toplamış ol duqları tədqiqat materialları üzrə nəzəri ümumiləşmələrinə əsaslanmaqla nəzərdə tuturlar ki, təlim sistemilə onun ehtiva etmiş olduğu altsistemlərin və təbiətlərinə aydınlıq gətirilən altsistemlərin öz aralarındakı dialektikanın aşkarlanması bu proseslə bağlı pedaqoji fikrin və prosesin özünün təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzər dən daha etibarlı və səmərəli yoludur.

Açar sözlər: *təlim sistemi, altsistem, idraki hərəkət məntiqi, izahlı-illüstrativ, peproduktiv altsistem, problemli öyrənməni ehtiva edən altsistem, problem situasi yası, alqoritm, alqoritmik mədəniyyət, intuisiya, analitik və evristik məntiq*

Firdun Ibrahimov
ASPU Sheki branch
https://orcid.org/0000-0002-0775-104
firedun52@gmail.com
Sevil Ibrahimova
ASPU Sheki branch
https://orcid.org/0000-0002-8944-3611
ibrahimova_57@mail.ru

Differentiated subsystems of the learning system according to the cognitive logic of the learner

Abstract

In the research work, training is treated as a system (being a specific cognitive process and a joint activity of a psychological nature). Referring to the idea of L. Bertalan and the "system-structural" analysis, which has been formed as a branch of dialectics since the 30s of the XX century, its two subsystems are distinguished, the nature of which is clarified. In this case, based on their many years of experience and theoretical generalizations on the research materials they have accumulated, the authors claim that the detection of the dialectics of the subsystems and subsystems that contain it through the training system is a more reliable and efficient way from the point of view of improving the pedagogical idea and the process itself.

Keywords: *learning system, subsystem, cognitive logic of action, explanatory-illustrative, reproductive subsystem, subsystem containing problematic learning, problem situation, algorithm, algorithmic culture, intuition, analytical and heuristic logic*

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı: Təlimi dəyər, proses, nəticə və sistem kimi dərk olunan təhsilin həyatakeçirilməsinin praktika sınağından çıxmış yolu hesab etmək olar, eyni zamanda təlim təhsil müəssisələrində reallaşdırılan pedaqoji prose sin tərkiblərindən biridir, məxsusi xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşən idraki və psixo loji təbiətli idarə edilə bilən təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiya lara malik mürəkkəb prosesdir.

Onun təkmilləşdirilməsi, sənaye inqilablarının çağırışlarına əsasən formalaşan təh sil məkanına adekvat şəkildə modernləşdirilməsi zərurəti təlimlə bağlı problemləri həmişəyaşar edir. “Sistem-struktur” yanaşma həmişəyaşar problemlərin əksəriy yətinin həllinə nüfuzetməni asanlaşdırır, çünki bu yanaşma əsasında tədqiq olunan sistemin (obyektin, gerçəkliyin) emercent əlamətinə, sistemin əsas əlamətlərindən onun ehtiva etdiyi altsistemlərin asılılığına və altsistemlər arasındakı dialektikaya aydınlıq gətirilir. Bununla da tədqiq olunan obyekt daha dürüst dərk edilir və onu dəyişdirmək, tələb olunan münasibət, təşkil və idarəetmə funksiyalarını arzuolunan istiqamət və səviyyədə reallaşdırmaq mümkün olur. Bu mülahizələrimizi təlim prosesinə müncər etməklə söyləyə bilərik ki, təhsilalanların idraki hərəkət məntiqi nə görə təlimin altsistemlərinin ayrılması təhsilin həyata keçirilməsi yolunun təkmilləşdirilməsinin variantlarından biridir. Odur ki, bu altsistemlərin ayrılması və təbiətlərinə aydınlıq gətirilməsi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqat materialları üzrə ümumiləşmələrin interpretasiyası: Təhsilalanın idraki hərəkət məntiqinə görə təlim sisteminin iki altsisteminin (hansı ki, bu altsistemlərdən biri digərini ehtiva olunduqları təlim sisteminə-tamamlayır) fərqlən dirilməsini pedaqoji fikrin inkişafı və pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsi baxımın dan zəruri hesab edirik. Öncə, təlimin müəllim tərəfindən bilik və fəaliyyət üsulla rının əsasən hazır şəkildə ötürülməsi, hafizəyə daha çox üstünlük verilməsi əsasın da cərəyan edən, təhsilin ilk iki səviyyəsi əhatə olunan, şagirdlərin analitik və evris tik fəaliyyəti üçün önəmli funksiyalar daşıyan, analitik və evristik fəaliyyətin opti mal münasibətlərin özündə saxlayan mükəmməl təlim sisteminə məxsus altsistem barəsində formalaşdırdığımız interpretasiyanı təqdim edək. Vurğulayaq ki, bunun barəsində pedaqoji ədəbiyyatda çox yazılmışdır. Sözügedən altsistem ***“izahlı reproduktiv”, “izahedici”, “izahlı-illüstrativ”, “reproduktiv” təlim anlayışı (və ya “yanaşmalar”, hətta “növ”*** termini) vasitəsilə təqdim olunmuşdur. Uzun müddət məktəblərimizdə bu altsistem təlimin mükəmməl sistemi kimi qəbul edilmiş, ona ənənəvi təlim statusu verilmişdir. Bir çox tanınmış psixoloqlar belə bir yanlış ya naşma üçün əsas ola biləcək ideyanın müəllifi kimi israrlı mövqedə dayanmışdır.

Sözügedən altsistemin mükəmməl təlim sistemi ilə eyniləşdirilməsi cəhdi bəşərin təcrübəni əldə etməsinin formalaşmış yollarına ziddir. Məlum olduğu kimi, insan bilik və fəaliyyət üsulları sistemə iki istiqamət üzrə yiyələnir:

- insan bəşərin öz ictimai-tarixi inkişafı prosesində əldə etdiklərinin bir qismini başqasına hazır şəkildə ötürür (təbii ki, müxtəlif yol və vasitələrlə);
- insan öz potensial imkanlarını səfərbər etməklə, axtarış yolu ilə real aləm haqqında biliklərə, onun dəyişdirilməsi ilə bağlı fəaliyyət üsullarına yiyələnir (Feyziyev, İbrahimov, Bədiyev, 2011: 273).

Çoxillik pedaqoji təcrübəmizə və apardığımız konkret məqsədli tədqiqat işindən əldə etdiyimiz ümumiləşdirmələrə əsasən israrlıyıq ki, təlim sistemində biliklərin və fəaliyyət üsullarının əsasən hazır şəkildə ötürülməsinə, bunların şagird lər tərəfindən əsasən icraetmə və reproduktiv fəaliyyətin nəticəsi kimi əldə olunma sına üstünlük verilməsi tamamilə arzuolunan nəticələrə gətirib çıxarmır. Reproduktiv fəaliyyətə əsaslanan sistem barəsində N.Dayri haqlı olaraq bildirir ki, orta ümumi təhsilin sürətlə inkişaf etməsi və biliklərə tələbatın artması şəraitində bu cür təlimin çatışmazlıqları özünü get-gedə daha bariz surətdə göstərirdi (Makhmutov, 1972: 125). Şagirdlərin bir çoxu dərsdə işləmirdi və hətta ən yaxşı hallarda mənimsəmənin effektliyi şagirdlərin idrak imkanlarından geri qalırdı. Səbəb-nəticə əlaqələrinin, qanunauyğunluqların zəif mənimsənilməsi və ümumiyyətlə, biliklərin əzbərlənmiş olması və onların tətbiqini, başlıca səbəbin ayrılıb göstərilməsini, mühakimə yürü dülməsini, sübut edilməsini bacarmamaq və s. bu kimi çatışmazlıqlar təlim praktikasında özünü göstərirdi. Həmin altsistemin təlimin mükəmməl sistemi üçün xarakterik və əhəmiyyəti

danılmaz olan vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönələn aşağıdakı funksiyaları effektli şəkildə daşımadığını göstərməklə fikrimizi daha əsaslı arqumentləşdirə bilərik:

- yeni bilik və üsulların müstəqil mənimsənilməsi fəaliyyətinə şagirdlərin daha geniş şəkildə cəlb edilməsi funksiyasını;
- şagirdlərin idrak müstəqilliyinin və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına təsir göstərmək funksiyasını;
- məktəblilərin dialektik təfəkkürünün formalaşdırılması funksiyasını;
- mənimsənilmiş biliklərin yeni situasiyada tətbiqinin əsasında duran yaradıcı bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması funksiyasını;
- elmi tədqiqatın metodlarını əldə etmək və onlardan faydalanmaq üçün yaradıcı fəaliyyət, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması funksiyasını.

Lakin deyilənlərdən səhv nəticə çıxararaq bu altsistemə etinasız da yanaşmaq olmaz. Əgər təlim materialının məzmununda öyrəniləcək anlayış və hadisələr ikinci dərəcəli (köməkçi) xarakterə malikdirsə, yeni biliklərin əldə olunması üçün istinad biliklərinin miqdarı kifayət deyildirsə, aktuallaşdırılmalı əlaqələr çətin və abstrakt olmaqla çoxluq təşkil edirsə, faktiki material böyük miqdardadırsa, onda belə bir altsistemdən necə istifadə etməmək olar?!

Bəşərin bilikləri və fəaliyyət üsullarını əldə etməsi təcrübəsi, şagirdin psixi proseslərinin inkişaf xüsusiyyətləri bu altsistemə təlim prosesində yer verilməsini, təhsilin ilk iki səviyyəsinə uyğun vəzifələrin həllində bundan istifadə etməyin qaçılmazlığını təsdiq edir. İnkar olunmazdır ki, hafizədə biliklərin böyük bir qismi məhz bu yolla əldə oluna bilər. Nəhayət, təlim sistemində biliklərin və fəaliyyət üsullarının reproduktiv fəaliyyətin (şagirdin) nəticəsi kimi verilməsini özündə ehtiva edən altsistemin mövcudluğunu biliklərin strukturu şərtləndirir. Biz bu müla hizəni söyləyərkən təlim materialına daxil olan biliklərin üç qrupda birləş diyini nəzərə alırıq: ümumiləşmiş biliklər, ümumiləşmiş fəaliyyət üsulları haqqında biliklər; konkret biliklər (İbrahimov, 2010: 165-166).

Birinci qrupa anlayış, qanun, prinsip, qaydalar və s. daxildir. Bu qrupa aid biliklər aşağıdakı yollarla mənimsənilə bilər: a) anlayışın və s. məzmun və mahiy yətini başa düşmədən əzbərləmək; b) hazır nəticə, ümumiləşdirmə şəklində öyrən mək, daha doğrusu anlayışın və s. məzmununun müəllim tərəfindən və ya dərsliyin köməyi ilə açılması; c) müstəqil əldəetmə. İkinci qrupa gerçək aləmin cisim və hadisələrinin mahiyyətinin, habelə müvafiq anlayışların, qanunauyğunluq və qanun ların, qaydaların dərk olunmasında işlədilən üsul və priyomlar haqqında biliklər daxildir. Bu qrupa daxil olan biliklərin hər bir konkret halda mənimsənilmə yolunu məqsədəuyğun şəkildə (didaktik əsaslarla) müəllim müəyyən etməlidir. Belə ki, anlayış, qayda, qanun və sairənin biri təlim probleminin həlli yolu, başqası isə izahlı-reproduktiv yol seçməklə mənimsənilə bilər. Üçüncü qrupa faktlar, termin lər, tarixlər, adlar, verilmiş kəmiyyət miqdarları, hadisələr və s. daxildir. Bu qrupa aid olan biliklər ümumiləşdirici xarakter daşımır, o sadəcə əzbərçilik, yaddasaxla ma tələb edir. Üçüncü qrup biliklər bir qayda olaraq problemli öyrənmə yolu ilə mənimsənilmir.

Tədqiqat materiallarının ümumiləşdirilməsi söyləməyə əsas yaradır ki, haqqında açıqlama verdiyimiz bu altsistem müxtəlif layihələrin (texnologiyaların) tətbiq edilməsi və komponentlərin – "imkan daşıyıcıların" funksiyalarından daha kamil istifadə olunması əsasında təkmilləşdirilə bilərdir.

Ancaq ideal təkmilləşdirmə belə onu mükəmməl sistem halına gətirə bilməz. Çünki bəşər mədəniyyətinin dərk olunması, qorunması və yaradıcılıqla inkişaf etdirilməsi təcrübəsinin mənimsənilməsi şəraitini tənzimləyən sistemin xarakterik əlaməti alqoritmik və evristik fəaliyyətlərin optimal münasibətlərini özündə saxlamasıdır. Təbii ki, buna adekvat olan təlim sistemi (mükəmməl sistem) həm sözügedən altsistemi özündə saxlamalıdır, həm də yeninin müstəqil, problemli mənimsənilməsi şəraitini tənzimləməlidir. Odur ki, biliklərin əsasən hazır şəkildə əldə olunması yolunu təkmilləşdirməklə yox, onu tamamlamaqla mükəmməl sistemi formalaşdırmaq olar (İbrahimov, 2010: 166).

Təbiəti və funksiyaları barədə bəhs etdiyimiz altsistemdə şagird alqoritm quran (tərtib edən), evristik fəaliyyətini idarə edən subyekt yox, sözügedən növ fəaliyyətlərin müşahidəçisi rolunda çıxış edir, bəzi hallarda onun struktur tərkib lərinin bir qisminin icraçısı olurlar. Nəticədə şagirdin

alqoritm qurmaq, evristik və analitik fəaliyyətin subyekti rolunda çıxış etmək üçün zəruri bilik və inkişaf səviyyəsi formalaşmır.

Yeninin müəyyənləşdirilməsinə yönələn analitik və evristik fəaliyyətin yerinə yetirilməsi prosesi müəyyən alqoritm ehtiyatına və möhkəm qaydalar sisteminin mövcudluğuna istinad edir. Bilik və fəaliyyət üsullarının öyrənilməsini özündə ehtiva edən altsistemdə alqoritmik, evristik və analitik fəaliyyətin optimal müna sibətlərinin tənzimlənməsi problemin təbiəti, problemliliyin səviyyəsi ilə şərtlənir. Bilik və fəaliyyət üsullarının əsasən hazır ötürülməsini özündə saxlayan altsistemdə isə alqoritmləşdirmə alqoritmik mədəniyətin inkişafına olan zəruri (həm şagirdlərin idarəetmə, reproduktiv fəaliyyəti üçün, həm müəllimin yeninin axtarışına yönələn fəaliyyətini şüurlu müşahidə etmək, həm də problemli öyrənmə prosesinə hazırlanması baxımından) tələbatla şərtlənir.

Şagirdin alqoritmləri mənimsəməsi, tərtib etməyi bacarması əqli fəaliyyətin düzgün istiqamətdə cərəyan etməsini şərtləndirir, evristik fəaliyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Pofessor B.A.Əhmədov vurğulayır ki, nəzəri biliklərin əməli tətbiqi baxımından alqoritm əldə etməyin müstəsna əhəmiyyəti vardır (Əhmədov, Rzayev, 1993: 160-164). Biz bu fikrə şərikik. Şagirdlərə müəyyən işin icrasını öyrətmək, fəaliyyətini idarə etməyə hazırlamaq üçün zəruri alqoritmlərin mənimsənilməsinə nail olmaq gərək dir və bu, bizim otuz beş illik təcrübəmizdən irəli gələn qənaətimizdir. Bu sahədə ilk təcrübəmiz "Dərsin təkmilləşdirilməsi yolları"na həsr olunmuş respublika konfransı tərəfindən təqdir edilmişdir. Təlimi alqoritmləşdirmək ona görə faydalı hesab olunur ki, şagirdlər bunun vasitəsilə öz təfəkkür və əməli hərəkətlərini təşkil edir və onlar idarəetməyə alışırlar. Təlimin altsistemlərinin təkmilləşdirilməsi, onla rın uzlaşmasının təminatı alqoritmləşdirməyə xüsusi önəm verməyi tələb edir.

Təbii ki, bu işdə aludəçiliyə yol vermək olmaz, onun zəif cəhətlərinin də mövcudluğunu nəzərdən qaçıra bilmərik. Həddindən artıq alqoritmləşdirməyə uymaq təlim prosesini zəiflədər, şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafını ləngidər, təlimdə formalizm əmələ gətirə bilər. Təbii ki, hər şey alqoritmləşdirməli deyildir, buna lüzum da yoxdur. Əgər məsələdə bütün şərtləri, əməlləri, onların ardıcıllığını nəzərə almaq mümkün deyildirsə və ya tərtib edilən alqoritm hədindən artıq mürəkkəbdirsə, alqoritmləşdirməyə yönələn cəhdin nə mənası vardır? Amma elə məsələlər də vardır ki, onun alqoritminin tərtibi ilə bağlı iş müəyyən vaxt itkisinə səbəb olsa da belə, bundan yan keçmək olmaz. L.N.Landa şagirdlərin müstəqil şəkildə alqoritm tərtib etməsinin onun təfəkkür müstəqilliyinin formalaşması baxımından böyük didaktik dəyərə malik olduğunu vurğulayır (İbrahimov, Hüseynzadə, 2013: 544). Şagirdlərin alqoritmik mədəniyyəti bu və ya digər məsələlərin həlli alqoritminin tərtibi üzrə fəaliyyətinin nəticəsidir.

Biz alqoritmik mədəniyyət dedikdə, elə spesifik təfəkkür, bacarıq və vərdişlərin məcmusunu nəzərdə tuturuq ki, bu həm cəmiyyətin indiki inkişaf mərhələsində hər bir insanın mədəniyyətinin hissəsi kimi, həm də məktəb təhsilinin məq sədyönlü komponentlərini təyin edən bir amil kimi çıxış edir (Feyziyev, İbrahimov, Bədiyev, 2011: 277).

Tədqiqatdan əldə etdiyimiz materialların təhlili göstərir ki, müəllimlərimizin işində sözügedən komponentlərin əldə olunmasına istiqamətlənən işə zəif diqqət yetirilir. Bunu tərəfimizdən tətbiq edilən anket sorğusunun nəticələri təsdiq edir.

Məlum olmuşdur ki, şagirdlərin təxminən 70 faizi "alqoritm" anlayışından səthi məlumata malikdir. Onların cəmi 2 faizə yaxın hissəsi bu və ya digər məsələnin ümumi alqoritmini qura bilir, otuz faizdən bir qədər çox hissəsi verilmiş alqoritm üzrə öz fəaliyyətini tənzimləməyi bacarır. Xüsusilə, onların dil, fizika, coğrafiya, kimya fənləri üzrə məsələlərin həlli alqoritmləri barədə məlumatları çox azdır. Belə vəziyyəti doğuran əsas səbəb isə vurğuladığımız kimi, müəllimlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Tədqiqatımız belə qənaəti təsdiqləmişdir ki, alqoritmik mədəniyyətin inkişafı varislik əlaqələri ilə həyata keçirilir. Bu əlaqənin reallaşdırılmasının iki istiqaməti vardır: məsələ və anlayış vasitəsi ilə.

Alqoritm tərtib edərkən aşağıdakılar diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

1. Ayrı-ayrı zəruri addımlar müəyyənləşdirilir; hər addım məlum əməliyyatın yerinə yetirilməsindən ibarət olmalıdır;

2. Ayrı-ayrı zəruri addımların hər birini təşkil edən əməliyyat icraçı üçün elementar olmalıdır;
3. Alqoritmlərin elementar əməliyyatlarının ardıcıllığı dürüst müəyyən olunmalıdır.

Alqoritm tərtib etmək və onu hazır şəkildə şagirdlərə vermək hər hansı mövzunun tədrisində alqoritmləşdirmə məsələsini həll etmir. Əsas məsələ alqorit min qurulması yolunu şagirdlərə öyrətməkdir. Bu zaman daha sadə məsələlərin həlli alqoritminin qurulmasından mürəkkəb məsələlərin alqoritminin qurulmasına doğru hərəkət etmək lazımdır. Alqoritmlərin tərtibi və tətbiqi zamanı varisliyə ciddi əməl olunmasını anlayışların inkişafı tələb edir. Anlayışların inkişafı ilə əlaqədar olaraq əvvəlki addımlar sistemini əmələ gətirən əməliyyatlar sonrakı mərhələdə elementar addıma çevrilib alqoritmin tərkibinə daxil olur. Alqoritmi mürəkkəb və çoxaddımlı olan məsələlərin həllində xüsusi hallara müvafiq sadə alqoritmlərin tərtibi üzrə iş aparmaq, sonra onları birləşdirməklə bütün halları əhatə etmək fayda lıdır.

Digər bir altsistemin "Problemli öyrənməni özündə ehtiva edən altsistem" adlandırılmasını məqbul sayırıq. Bizə məlum olan pedaqoji elmi mənbələrdə şagirdlərin problem üzrə təlim fəaliyyətinə əsaslanan, alqoritmik və evristik fəaliy yətin optimal münasibətlərinin tənzimlənməsi yollarından biri olan altsistemə yan lış olaraq "problemli təlim" anlayışı adı altında geniş yer verilmişdir. Onu bu və ya digər kateqoriyalar sisteminə aid etməyə çalışmışlar. Məsələn, F.Baykovun fikincə, problemli təlim müəllimlə şagird arasında yaranan daimi, düz və əks əlaqə nəticə sində ardıcıl surətdə təşkil olunan və həll edilən problemli vəziyyət sistemini özündə birləşdirən fəal pedaqoji proses kimi səciyyələndirilə bilər. T.V.Kudryavt sev problemli təlim prosesini şagirdlər qarşısında elə didaktik problemlərin qoyulmasında görür ki, onların həllində şagirdlər həm ümumiləşmiş bilikləri, həm də problemli məsələlərin həlli prinsipini əldə edir. V.Okon problemli təlim anlayışın da problemli vəziyyətin təşkili, problemin formalaşdırılması (bu prosesdə tədricən şagirdlərin özlərinin iştirakı ilə), problemin həllində şagirdlərə zəruri köməyin göstərilməsi, həllin yoxlanılması və nəhayət, əldə olunmuş biliklərin möhkəmləndirilməsi və sistemləşdirilməsi prosesinə rəhbərlik kimi hərəkətlər çoxluğunun başa düşüldüyünü göstərir (Okon, 1968: 38). Bəzi pedaqoqlar o əsasa görə problemli təlimi metod adlandırırlar ki, təlimin istənilən metodu həmişə problem həlli üzrə şagirdlərin fəaliyyətinə rəhbərlikdir. M.İ.Maxmutov bunun əksinə olaraq yazır ki, qabaqcıl müəllimlərin çoxsaylı dərslərinin müşahidəsi və təhlili problemli təlimin heç də metod olmadığını göstərir. Bu təlimin müxtəlif tədris priyom və metodları ilə uzlaş mada yaradıcı və məqsədyönlü tətbiqinə əsaslanan daha geniş anlayışdır, kateqori yadır. Bir halda ki, problemli təlim bütün təlim prosesində şagirdlərin əqli fəaliyyə tinin daha yüksək səviyyəyə yüksəlməsinə təsir edir, o, təlim metodu və şagirdlərin fəaliyyətinin təşkili forması deyildir. M.İ.Maxmutov problemli təlimin, biliklərin və fəaliyyət üsullarının yaradıcı mənimsənilməsi qanunauyğunluqlarına və elmi axtarışın mühüm cəhətlərinə məxsus öyrətmə və öyrənmə metod və priyomlarının spesifik uzlaşmasının daxil edilməsinə əsaslanan didaktik sistem kimi başa düşül məsini düzgün hesab edir. M.Mehdizadə sözügedən anlayışda təlimin xüsusi növü nün ehtiva olunması qənaətindədir. M.Kruqlyak da əsaslandırmağa çalışır ki, problemli təlimi metodlardan biri kimi mənalandırmaq olmaz, o, problemin həlli yolu ilə biliklərin əldə olunması zamanı əqli axtarışın təşkili formasıdır (Feyziyev, İbrahimov, Bədiyev, 2011: 280).

Problemli təlim bir çox hallarda problem situasiyası ilə eyniləşdirilir ki, bu da onun məhdud şəkildə anlaşılması deməkdir. Bəzi pedaqoqlar belə hesab edirlər ki, əgər problem qoyulmuşsa, deməli, artıq problemli təlim həyata keçmişdir. Baxma yaraq ki, M.A.Danilov (Didaktika sredney shkoly, 1982: 102), B.P.Yesipov, M.İ.Maxmutov və başqaları pedaqoji tədqiqatlarında göstərmişlər ki, şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətinin xüsusiyyəti hər hansı idrak məsələsini və ya onun hissəsini müstəqil həll etməsidir (Makhmutov, 1972: 119-123).

Problemli təlimə aid söylənilən mülahizələrdə onun bu və ya digər elementi ilə eyniləşdirilməsi mövqeyinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bəzən prob lemli təlim anlayışı yalnız problemli şərh prosesi kimi qəbul olunur, bəzən də bunun əksinə olaraq problemli təlimi özündən daha geniş anlayışla eyniləşdirməyə də cəhd olunur, hətta inkişafetdirici təlim anlayışı ilə problemli təlim anlayışı sino nim kimi işlədilir. Bununla da, tam ilə hissə münasibətləri pozulmuş olur. Qeyd edək ki, "problemli təlim" anlayışından istifadə olunmasına etiraz edənlər də vardır. N.Dayrinin fikri ilə

razılaşan V.P.Strezikozin də göstərir ki, problemli təlimə xüsusi didaktik sistem kimi baxmaq təhlükəlidir. Onu metod da hesab etmək olmaz. "Təlimdə problemlilik" anlayışını irəli sürmək daha məqsədəuyğundur. Bu baxımdan N.Dayri ilə razılaşmaq olar (İbrahimov, Hüseynzadə, 2013: 551; Makhmutov, 1972: 125-132).

Praktika göstərir ki, şagirdlərin problemli öyrənmə fəaliyyəti ön plana çəkilən pro ses onların çətinlik çəkməsinin və idrak müstəqilliyinin müxtəlif səviyyəsini doğurur (Həmzəyev, 1991: 291). Bu faktla bağlı bəzi müəlliflər problemli təlimin özünü növlərə ayırır. M.N.Skatkin onun şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin təşkili üsullarından asılı bir neçə növünü ayırır.

Zənn edirik ki, gətirdiyimiz nümunələr yuxarıdakı fikrimizin əyaniləşdirilməsi, daha doğrusu arqumentləşdirilməsi üçün kafi qədərdir. Əlbəttə, pedaqoqlar arasın da mövcud olan fikir ayrılıqlarının bir sıra səbəbləri vardır. Biz aşağıdakıları fərqləndiririk:

- təlim prosesinin tədqiqində sistemli yanaşmadan yan keçilməsi;
- təlim prosesində başlıcaların (əsas arqumentlərin) seçilməməsi;
- təlim prosesində formal, dialektik və qeyri-səlis məntiqlərin yerinin müəyyənləş dirilməməsi;
- təlim prosesində psixodidaktik invariantların təyini məsələsinə birmənalı yanaşmanın mövcud olmaması;
- təlim texnologiyalarının həm nəzəriyyə, həm də praktikaya daxil edilməsi zamanı "tam-hissə" münasibətlərinin unudulması, birtərəfli yanaşmaların rolunun şişirdil məsi cəhdlərinin qəbul edilməsi, hətta onların bir çoxunun mükəmməl didaktik sis tem səviyyəsində dəyərləndirilməsi;
- müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən təlim prosesinin pedaqoji kateqoriya olmaqla təhsilvermənin, tərbiyəetmənin və inkişafetdirmənin əsas yollarından biri kimi interpretasiya olunmaması.

Apardığımız tədqiqat materialların ümumiləşdirilməsi bizi belə düşünməyə təhrik edir ki, idrak prosesinə nəzərən "elmi tədqiqat prosesi" kiçik prosesdir. V.A.Şaporinskinin qeyd etdiyi kimi, "böyük proses" "kiçik proseslərin" sadə cəmi deyildir (Makhmutov, 1972: 126). Biz israrlıyıq ki, böyük prosesə mənsub olan kiçik proseslər altsistemlərdir. Yeri gəlmişkən vurğulayaq ki, Azərbaycan pedaqoqlarından prof. Ə.X.Paşayev, prof.F.A.Rüstəmov təqdim etdikləri bir sıra interpretasiyalarında "sistem-struktur" yanaşmaya üstünlük verirmişlər (Paşayev, Rüstəmov, 2007: 97).

Ümumi yanaşmada, idrak prosesinin elmi tədqiqat prosesi altsistemidir. Təlim sisteminə nəzərən də problemli öyrənməni əhatə edən sistem altsistemdir. Təlimin altsisteminin ayrılmasının əsasında bəşərin gerçəkliyi dərk etməsinin tarixən formalaşmış ictimai inkişaf yolunun bilik və fəaliyyət üsullarının hazır ötürülməsi və müstəqil axtarışla əldə olunması kimi tərkiblərinə adekvatlığı xassəsi durur. Qənaətimizə görə, yeni biliyin əsasən müstəqil əldə olunmasını ön plana çəkən altsistemin mahiyyəti təfəkkür prosesinin qanunauyğunluqları, əqli fəaliyyətin növ ləri və onların strukturu əsasında dərk oluna bilər (İbrahimov, Hüseynzadə, 2013: 552-556).

Bu altsistem daxili diferensiyaya malik proses olub, mürəkkəb strukturludur və müxtəlif amillərdən asılı şəkildə nəticələr verə bilər. Tədqiqat materiallarının təhlili göstərir ki, aşağıdakılarla nəticələnən proses effektli hesab oluna bilər:

a) şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin həcminin artması; b) şagirdlərin biliklərinin möhkəmlənməsi və dərinləşməsi, öyrənmə və tərbiyəliliyinin yeni səviyyəyə yüksəlməsi; c) şagirdlərin idrak tələbatlarının yeni səviyyəsi.

Effektli sayılan prosesdə qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq biliklərin mənimsənilməsinin müxtəlif səviyyələrinə nail olmaq mümkündür: a) qavrama, anlama və dərketmə səviyyəsində; b) nümunə üzrə biliklərin tətbiqi səviyyəsində; c) yeni situasiyada biliklərin tətbiqi səviyyəsində; ç) yeni biliklərin əldə olunması səviyyəsində. Bu sonuncu mənimsəmə səviyyəsi məhz şagirdlərin problemli öyrənmə fəaliyyətini ön plana çəkən altsistem üçün xarakterikdir.

Bu altsistemdə şagirdin biliklər sisteminə yeni informasiyanın daxil edilməsi ilə bağlı əqli fəaliyyəti özündə yeninin dərkinə tələbatın yaranmasını, problemin formula olunmasını, yeninin kəşfini, həllin yoxlanılmasını ehtiva edir.

Qeyd olunmalıdır ki, şagirdlərin analitik və evristik fəaliyyəti zamanı mərhələlərin əhatə olunması bir çox faktorlardan asılıdır. Biz aşağıdakıları xüsusi olaraq fərqləndiririk:

1) Problemliliyin səviyyəsindən;
2) Şagirdlərin müstəqillik dərəcəsindən;
3) Müəllimin nəzəri və praktik hazırlığından.

Təlimdə problemliliyin dərəcəsinin və ya səviyyəsinin iki əsas əlamətlə müəyyənləşdiyini təcrübədən görmək çətin deyildir. Bunlardan biri şagirdə təqdim olunan, yerinə yetirilməsi ondan tələb edilən tapşırığın, çalışma, məsələ və sualların mürəkkəblik dərəcəsi, digəri isə prosesdə əhatə olunan mərhələlərin tamlıq dərəcəsidir (İbrahimov, Hüseynzadə, 2013: 556).

Xüsusiyyətləri barədə ümumiləşmələr verdiyimiz bu altsistemin mərhələlə rinin tamlıq dərəcəsi iki amillə şərtlənir: a) təlim materialının məzmunu; b) idrak prosesinin bu və ya digər mərhələlərinin (problemli vəziyyət, problemin qoyuluşu, hipoteza irəli sürülməsi, isbat, həllin yoxlanılması) mövcudluğu və ya mövcud olmaması. Şagirdlərin müstəqilliyinin dərəcəsi problemlilik səviyyəsi ilə bağlıdır. Lakin müstəqillik dərəcəsinin özü digər amillərlə, xüsusən də problem həlli ilə bağlı əvvəlcədən əldə olunmuş üsulları yeni tədris və həyat situasiyasına tətbiq etmək, təlim probleminin həllinin yeni üsullarını tapmaq və şagirdin verilənləri təhlil etməklə ümumiləşdirmə bacarığı əsasında müəyyən olunur (Məmmədli, 2022: 109).

Problemlilik səviyyəsi, idrak müstəqilliyinin dərəcəsi və mənimsəmə səviy yəsi qarşılıqlı asılı olan kateqoriyalardır. Problemlilik səviyyəsi idrak müstəqilliyi üçün şərt və stimul kimi çıxış edir, həm də o, öz növbəsində bilik və fəaliyyət üsul larının mənimsənilmə səviyyəsini müəyyən edir. Biz şagird fəaliyyətinin xarakteri və mərhələlərin tamlıq dərəcəsi əsasında problemliliyin aşağıda öz əksini tapan beş səviyyəyə ayrılmasına tərəfdarıq:

1. Müəllimin metodik işindən asılı olmadan problemli vəziyyətin yaradılması ilə;
2. Yaranmış vəziyyətdən istifadə olunması, yaxud da müəllimin problemli vəziyyəti özü yaratması və şagirdlərin diqqətini problemə yönəltməsi ilə;
3. Müəllimin problemli vəziyyət yaratması, onun həll yollarının və həllinin şagirdlər tərəfindən axtarışı prosesini idarə etməsi ilə;
4. Yaranmış problemli vəziyyətdə problemin müəllim tərəfindən formulə olunması və şagirdlərin tam müstəqilliklə onu həll etməsi ilə;
5. Şagirdin müstəqil olaraq problem irəli sürməsi və onu həll etməsi ilə.

Burada vurğulayaq ki, problemliyin qeyd etdiyimiz ilk iki səviyyəsi həm də biliyin, fəaliyyət üsullarının əsasən hazır ötürülməsini ön plana çəkən altsistem üçün xarakterikdir.

Şagirdlərdə təəccüb, maraq, istək və s. yaradan metodik priyomlar da aktivləş dirmənin zəruri vasitələrindəndir. Şagirdin hissi-emosional psixi fəaliyyət sferası onlarda aktiv fəaliyyət üçün şərait yaradır, bu fəaliyyəti motivləşdirir. Lakin motiv ləşdirmənin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, problem əqli fəaliyyətin ali dərəcəsini determinə edir. Biz "şagirdin icraetmə, reproduktiv mənimsəmə fəaliyyəti müəllim tərəfindən istiqamətləndirilir və ona nəzarət olunur, şagirdin yaradıcı öyrənmə fəaliyyətinin gedişində isə bir çox məsələlər idarə olunmazdır", - fikrinin əleyhinəyik. Şagirdin yaradıcı öyrənmə fəaliyyəti idarəolunan prosesdir və onu təlim texnologiyalarının tətbiqi, imkan daşıyıcılarının funksiyalarının səmərəliliyini artırmaqla effektli şəkildə həyata keçirmək mümkündür (Mehrabov, 2012).

Evristik fəaliyyətin əsas mərhələlərindən biri problem situasiyasının yaradıl masıdır. Problem situasiyası şagirdlərin əqli fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və yeni biliklərin mənimsənilməsi prosesinin idarəolunması vasitələrindəndir. O əqli fəaliyyət üçün xarakterik olan bütün məntiqlərin, o cümlədən alqoritmik və evristik mən tiqlərin yerini müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynayır. Elə bu səbəblərə görə də, təlim prosesində problem situasiyasının necə yaranması məsələsinin tədqiqi nəzəri və praktik cəhətdən çox faydalıdır.

Əsas mahiyyətinə görə təfəkkürün yalnız yeni məqsədlər olan, fəaliyyətin köhnə, əvvəlki üsul və vasitələrinin azlıq etdiyi yerdə lazım gəldiyi məlumdur. Belə şəraitin mövcudluğu problemli vəziyyət deməkdir. Bu vəziyyətin əsasında dialektik ziddiyyət durur (Həmzəyev, 1991: 29-30).

Qənaətimizə görə, dərk olunmuş ziddiyyətlər isə əksər hallarda analitik və ya evristik fəaliyyət nəticəsində aradan götürülə bilər

Apardığımız tədqiqatlardan əldə etdiyimiz materialların ümumiləşməsi göstərir ki, müəllimlərimiz problem situasiyası vasitəsilə ilə idrak tələbatı yaradarkən əsasən üç məqsəd güdürlər: a) yeni biliklər əldə etməyi və qazanılmış bilikləri, fəaliyyət növünü yeni, tanış olmayan situasiyada tətbiq etməyi öyrətmək; b) bilikləri yaradıcı tətbiq şəraitində keyfiyyətlə mənimsətmək; c) şagirdləri yaş və bilik səviyyələrinə müvafiq elmi tədqiqat metodlarının müstəqil tətbiqinə hazırlamaq.

Problem situasiyası ilə bağlı iki anlayışa elmi ədəbiyyatda tez-tez rast gəlmək mümkündür: problemli vəziyyətin yaranması və problemli vəziyyətin yaradılması. M.Kruqlyak belə hesab edir ki, "müəllim problemli vəziyyəti yaradır", – demək düzgün deyildir, çünki situasiyanın özü obyektiv xarakterlidir. Bu barədə onu demək olar ki, əvvəla, problemli vəziyyət və problem əslində psixoloji hadisədir və yuxarıda vurğuladığımız kimi, onların əsasında obyektiv, dialektik ziddiyyət durur.

İkincisi, əgər problemli öyrənmə nöqteyi-nəzərdən subyektin mövqeyi ilə bağlı problem situasiya yaranırsa, problemli öyrətmə baxımından xüsusi metodik priyom ların tətbiqi nəticəsində müəllim özü xüsusi olaraq onu yaradır. Odur ki, problemli vəziyyətin yaradılması anlayışına problemli öyrənməni özündə ehtiva edən altsiste min təşkili vasitəsi olan pedaqoji anlayış kimi baxmağı məqsədəuyğun hal hesab etmək olar. Unuda bilmərik ki, şagirdin fəaliyyəti müəllimin pedaqoji təsirinin transformasiya olunması ilə bağlıdır. Şagirdlər üçün öyrəniləcək anlayışın mənimsənilməsinin özündə həmişə problem mövcuddur (istənilən anlayışa xas olan dialektik ziddiyyətlərin təzahürü kimi). Şagird tərəfindən təlim materialı tamamilə mənimsənilənədək bu, mövcud olan təbii haldır. Müəllimdən asılı olmadan problemli vəziyyətin yaranması da təlim-tərbiyə prosesində qanunauyğun və təbii hadisədir.

Bu hal, şübhəsiz, əqli fəaliyyəti fəallaşdırır, lakin ona şagirdlərə elmi cəhət dən əsaslandırılmış pedaqoji təsir priyomlarından istifadənin nəticəsi kimi baxmaq olmaz. Şübhə yoxdur ki, problemli vəziyyətin yaradılması üsullarının metodik cəhətdən düzgün müəyyənləşdirilməsi o zaman mümkün olur ki, onun yaranmasının qanunauyğunluqları müəllimə məlum olsun. Müvafiq ədədbiyyatda problemli vəziyyətin tiplərini aşkar etmək üçün bu qanunauyğunluqları formulə etmək təşəb büsləri vardır.

Təlim psixologiyası sahəsində aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, problem situasiyasının əsas tipləri barədə müəllimin biliyi bu cür situasiyaların yaradılması yollarını düzgün müəyyənləşdirməyə, bununla da şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə etməsinə şərait yaradır (Abbasov, Məmmədzadə, Məmmədli, 2021: 333-334).

Təlim prosesində özünü göstərən problemli vəziyyətin müəllim tərəfindən yaradılmasına və ya müəllimdən asılı olmadan yaranmasına görə fərqləndirə bilərik. Yaradılan problem situasiyalarda bir sıra məqsədlər güdülür. Bunlardan ikisi belədir:

1. Şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə yönəltmək, öyrənməni təşviq etmək üçün problemli vəziyyətin yaradılması;

2. Problemin formula edilməsi və onun həlli ilə yeni biliyin, fəaliyyət üsulu nun əldə olunması üçün problemli vəziyyətin yaradılması.

Problemli vəziyyətin yaradılması şagirdi təlim fəaliyyətinin müstəqil əldə olunmasının subyektinə çevirmək baxımından bir çox didaktik vəzifələrin həyata keçməsinə imkan yaradır:

1) Şagirdlərin suala, məsələyə, tədris mövzusuna diqqətini yönəldir, onlarda idrak marağı oyadır;

2) Şagird qarşısında qoyulan idrak çətinliyi onların əqli fəaliyyətinin aktivliyinin davamlılığına səbəb olur;

3) İdrak tələbatı ilə onun yerinə yetirilməsi imkanları arasındakı ziddiyyəti şagird qarşısında açır;

4) İdrak məsələsi, sual, çalışmada əsas problemi və çətinlikdən çıxmağın rasional yolunu axtarmağa istiqamətlənməkdə şagirdə kömək edir;

5) Aktuallaşdırılmalı əvvəlki biliklərin (əldə olunmuşların) sərhəddini müəyyən etməkdə şagirdə yardımçı olur.

Məlum olduğu kimi, problem bir və ya bir neçə məsələnin həlli ilə aradan qaldırılır. Odur ki, tədqiqat prosesindən əldə etdiyimiz materiallardan göründüyü kimi, təcrübəli müəllimlər problemli vəziyyəti yaradarkən formulə edəcəyi (və ya şagird tərəfindən formulə olunacaq) problemi və onun həllindən ibarət olan məsələni (məsələləri) əsas kimi qəbul edirlər. Onlar haqlı olaraq nəzərdə tuturlar ki, həmin məsələnin (məsələlərin) həlli yeni biliyin, fəaliyyət üsulunun əldə olunması deməkdir. Belə problem situasiyalarını dörd qrupda birləşdirmək olar:

1. Təhlili ilə şərti məlum olan, lakin həll yolu, həllin əsaslandığı nəzəri və praktik bazis, onun nəticəsi məchul olan idrak məsələsi formulə edilən problem situasiyası;
2. Təhlili ilə şərti, həllinin əsaslandığı bazis və nəticəsi məchul, lakin həll yolu məlum olan idrak məsələsi formulə edilən problem situasiyası;
3. Təhlili ilə şərti, həlli yolu ilə nəticəsi məchul, lakin həllin bazisi məlum olan, idrak məsələsi formulə edilən problem situasiyası;
4. Təhlili ilə şərti, həllin əsaslandığı bazis, həlli yolu məchul, amma nəticəsi məlum olan, idrak məsələsi formulə edilən problem situasiyası.

Qeyd etdiyimiz kimi, problem situasiyasının yaranması əqli fəaliyyətin istər analitik, istərsə də evristik xarakterdə cərəyan etməsindən asılı olmayaraq, yalnız başlanğıcdır. Yeni biliyin və fəaliyyət üsulunun müstəqil mənimsənilməsi proble min müstəqil həllindən kənarda həyata keçə bilməz. Həmin prosesin təşkili və idarə olunması iki əsas qanunauyğunluqla bağlıdır. Birinci qanunauyğunluq psixolojidir (mənimsəmənin problemlilik səviyyəsi), ikinci qanunauyğunluq psixolinq vistikdir (həlledici fikrin istiqaməti ilə problemin sözlə ifadəsinin bağlılığı). Çətin vəziyyətdən şagirdin çıxması cəhdi onun elə əqli fəaliyyəti ilə bağlıdır ki, bu fəaliyyət çətinliyə səbəb olan vəziyyətin elementlərinin müəyyənləşdirilməsinə doğru istiqamətlənir. Qeyd olunan fəaliyyət sualların qoyuluşu ilə bağlıdır. Təbii ki, şagirdin məlum biliklərlə ilə problemli vəziyyəti yaradan yeni-yeni fakt və hadisə lər arasındakı münasibəti dərk etməsi problemin düzgün formula olunmasının başlıca şərtidir. Problemli vəziyyət bir çox hallarda müəllimin problemi formulə etməsinin nəticəsi kimi yaranır. Bu halda şagird problemi həll etməyə başlayır və həll yolunu axtarır.

Belə bir cəhət unudulmamalıdır ki, problem situasiyasının təhlili nəticəsində meydana çıxan problem özlüyündə psixoloji-didaktik kateqoriyadır. Həm də psixoloji - didaktik kateqoriya kimi çıxış edən problem özündə yeni biliklər, həmin bilikləri mənimsəməyin yeni üsullarını daşıyır (həm proses, həm də nəticə) və dərk etmə prosesinin (fikri fəaliyyətin) strukturunu təyin edir. Bunu nəzərə alan filosof və psixoloqlar haqlı olaraq göstərirlər ki, problemin qoyuluşu prosesini keçmiş nəzəri biliklərlə onların əsasında izah oluna bilməyən yeni faktların arasında ziddiyyətin nəticəsi kimi müəyyənləşdirmək olar.

Əlbəttə, burada təlim probleminin qoyuluşu prosesinin özünəməxsus elə xüsu siyyətləri vardır ki, bunlar təlim prosesinin mahiyyəti ilə müəyyən olunur. Məsələn, təlim prosesində problemi şagirdin öz qarşısında qoyması və müəllim tərəfin dən şagirdin qarşısında qoyulması faktını xatırlamaq yerinə düşər. Burada şagird üçün yeni olan istənilən təlim materialının ziddiyyətlərə malik olması və materialın müəyyən şəraitdə şagird üçün problem kimi qoyula biləcəyi də unudulmamalıdır. Təlim materialın şagird qarşısında qoyulma formasından da çox şey asılıdır.

Aydındır ki, problemin optimal qoyuluşu və burada sualın irəli sürülməsi dərhal və birbaşa həyata keçən proses deyildir. Problemin qoyulması prosesində iki faza vardır: 1) problemi "görmək", aşkara çıxarmaq; 2) problem sualın özünün qoyuluşu.

Həm analitik, həm də evristik xarakterli fəaliyyət prosesində aşağıdakı formada suallar yaranır:

1) Başlanğıc ziddiyyətin yalnız bir tərəfini əks etdirən ümumi, qeyri-müəyyən sual forması;
2) Başlanğıc ziddiyyətin hər iki tərəfini əks etdirən konkret sual forması;
3) Başlanğıc ziddiyyətin hər iki tərəfinin keyfiyyətcə işlənilməsini və cavabın axtarış oblastının lokallaşmasını ehtiva edən sualın konkret keyfiyyət forması.

Təbii ki, istənilən bir problem mərkəzi sualdan və onun ətrafında qruplaşan suallardan ibarətdir.

Mərkəzi sualın formulə olunmasından əvvəl və ondan sonra qoyulan suallar qaçılmazdır. Birincisi problemin axtarışı prosesini, ikincisi isə problemin açılması prosesini xarakterizə edir. Problemin açılması prosesində suallar analitik və evristik fəaliyyət strukturuna istinad oluna bilər. Burada seçimin həm obyektiv, həm də subyektiv əsasları vardır.

Təlim probleminin qoyuluşunda bir sıra məntiqi qaydalar gözlənilməlidir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Müəllim unutmamalıdır ki, şagirdin öyrədiləcək materiallarla bilavasitə bağlı olan və problemin həllinin mənimsənilməsi üçün istifadə olunan keçmiş bilikləri aktuallaşdırılmalıdır. Bilik və fəaliyyət üsullarının aktuallaşdırılması ilə bağlı olan məlumlar və məlum olmayanlar ayırd edilməlidir, məlum olmayan lokallaşdırılmalıdır. Bunun üçün şagird məchulun lokallaşdırılması priyomlarını öyrənmə lidir.
2. Müəllim öz şagirdlərinin hazırlıq səviyyəsini bilməlidir. Müəllim şagirdin qarşısında istənilən problemi qoya bilməz, o yalnız elə problem qoymalıdır ki, onu şagird özünün problemi kimi qəbul edə bilsin.
3. Müstəqil həll üçün mümkün şərait aşkarlanmalıdır.

Əlbəttə, bunun üçün problemin tipinin və həll üsulunun müəyyənləşdirilməsi lazımdır. Onu həm müəllim, həm də şagird bacarmalıdır. Problemin tipinin müəllim tərəfindən müəyyən edilməsi ona görə lazım gəlir ki, o, a) onu düzgün qoysun; b) onun həllinin rasional variantını seçsin; c) problemin müstəqil həlli üzrə şagirdlərin fəaliyyətinin idarəolunma yollarını müəyyənləşdirsin. Şagird isə problemin tipini ona görə müəyyənləşdirməlidir ki, daha tez və daha rasional, səmərəli həllin üsul və priyomlarını tapsın.

Problemin həlli prosesinə şagird o andan başlayır ki, yaranmış problem situasiyasından ya özü problemi formulə edir, ya da müəllimin formuləsini qəbul edir və yaranmış problemin həlli yollarını müstəqil axtarır.

Müəllim və şagirdin problemi formulə etməsinin dəqiqliyindən asılı olaraq onun həlli müvəffəqiyyətli olur. Problemin şagirdin başında situasiyanın təhlilinin nəticəsi kimi yaranması, məlum və məchulların ayrılmasından asılı olur. Problemin qoyuluşu onun həllinin başlanğıcıdır. Həllin özü isə tədris-idrak fəaliyyətinin mərhələsidir: bu mərhələ problemli öyrənmənin mürəkkəb elementlərindən biri hesab olunur və bir neçə altmərhələ və halqalardan ibarətdir.

Didaktik arsenalda məsələ həllinin zəngin praktik təcrübəsi toplanmışdır. Məsələnin yaradıcı həllinin konkret qanunauyğunluğu axıra qədər formalaşdırıl masa da, psixoloqların tədqiqatlarından bəzi nəticələr əldə olunmuşdur. Müəllim məsələnin həllinin axtarılmasının həm analitik, həm də evristik yolunu öyrətməlidir. Problem həlli üçün alqoritmik və evristik məntiqlərin hər hansı biri təklikdə kifayət deyildir.

Verilmiş problem məsələlər sinfinə münasibətdə müəyyən həlledici təcrü bənin mövcudluğundan asılı olaraq V.N.Puşkin həllin üç növünün olması haqqında nəticəyə gəlmişdir. Məsələnin həlli üzrə keçmiş təcrübədə həlledici heç nəyin olma dığı hal birinci növə aid edilir. Bu halda subyekt sınaq və səhvi müəyyənetmə yolu ilə gedir (Pushkin, 1967: 189-190).

Hər bir insanda praktik olaraq problem həlli üçün müəyyən vərdişlər həyat və fəaliyyət prosesində yaranr. Ona görə də, hətta verilmiş tip məsələnin həlli ilə bağlı onun heç bir təcrübəsinin olmadığı halda belə, o, müəyyən mənada problemin həlli üzrə öz fəaliyyətini rüşeym halında olsa da, planlaşdıra bilir.

İkinci növ həllə elə vəziyyət şamil olunur ki, ona aid insanda formul, sxem və başqa növ təcrübə var. Həll prosesi burada tanıma formasında həyata keçir.

Üçüncü növ ondan ibarətdir ki, insanda müəyyən təcrübə var, amma bu təcrübə verilmiş problemin həlli üçün kifayət qədər deyildir. Burada həll prosesi ondan ibarətdir ki, məsələnin şərtinin təhlili əsasında əvvəlki fəaliyyət sxemində mövcud olmayan yeni bir şey yaradılır.

Təlim probleminin həlli prosesi onun planının tərtibinin zəruriliyini göstərir. Problemin həlli planın tərtibinə həll variantlarının seçilməsi də daxildir. İnsanın intellektual fəaliyyətində planların əhəmiyyətini təsdiq edən müəlliflər planın iki növünü fərqləndirirlər: sistematik və evristik. Sistematik planlar alqoritmlərlə eyniləşdirilir. Sistematik planlaşma məsələ həllinin müvəfəqiyyəti

üçün təminat vermə sinə baxmayaraq ondan insanlar həllin axtarışında həmişə istifadə etmir. Bu plan yeknəsəq fəaliyyət, başqa sözlə, eyni cür hərəkətlər çoxluğu tələb edir, bəzən də çox vaxt alır. Həllin bu növünün alternativi, bir çox hallarda səmərəliliyi məhz evristik axtarış yoludur (Zagvyazinskiy, 1978).

Problemin həm analitik, həm evristik həll yolu müəyyən dərəcədə keçmiş təcrübənin aktuallaşmasını nəzərdə tutur. Ona görə ki, problemli vəziyyət özündə üç əsas elementi cəmləşdirir: mənimsənilmiş biliklər, mənimsəmə prosesi, mənim sənilməli biliklər. Doğrudan da, problemin həlli yolu məhz bunlarla şərtlənir, fikrən və yazılı planlaşdırma situasiyanın bu gözlənilən elementlərini özünə daxil edir.

Həll planının tərtibi şagirdin qabağı görmək, sonrakı gedişi müəyyənləşdirmək bacarığından asılıdır. O, fikrən qabağa qaçır, ümumiyyətlə, problem həlli təcrübəsi əsasında öz fəaliyyət ardıcıllığını müəyyənləşdirir, nəticələri götür-qoy edir, qismən və ya tamamilə mövcud biliklərinə və ya intuisiyasına əsasən həll yolunu əldə etməyə çalışır. Belə irəli qaçma cəhdləri nəticəsində həll ideyası yaranır, fikrən əsaslandırılmış fərziyyə ortaya çıxır.

Hər bir şagird geriyə baxmağı, problemlərin daha aydın formulə olunmasını, həllin rasional variantını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Xüsusilə səhvləri təhlil etmək, fikrin bütün gedişi (inkişafı) prosesini tədqiq etmək faydalıdır. Unutmaq olmaz ki, sonuncu biliyin həqiqətə yönələn formalaşmış yolunun təyini deməkdir. Bunun sonrakı fəaliyyət mərhələsi, daha ümumi bilik və fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi üçün əhəmiyyəti danılmazdır.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri yeniliyi və əhəmiyyəti. 1) Təlimə sistem(məxsusi idrak prosesi və psixoloji təbiətli birgə fəaliyyət olmaqla) kimi yanaşılmaqla (L.Bertalinfin ideyasına və dialektikanın qolu qismində formalaşmış “sistem-struktur” təhlilə istinad olunmaqla) onun iki altsistemi fərqləndirilmiş, bunların təbiətlərinə aydınlıq gətirilmişdir; 2) Təlim sistemilə onun ehtiva etmiş olduğu altsistemlərin və təbiətlərinə aydınlıq gətirilən altsistemlərin öz aralarındakı dialek tikanın aşkarlanması bu proseslə bağlı pedaqoji fikrin və prosesin özünün təkmilləş dirilməsi nöqteyi-nəzərdən daha etibarlı və səmərəli yol kimi müəyyənləşdirilmiş dir; 3) Müəyyən olunmuşdur ki, təlim sistemində ehtiva olunan həmin altsistem lərinin dialektikası təhsilalanların əqli fəaliyyətlərinin analitik və evristik məntiqlə rinin vahidin tərəflərinə çevrilməsini şərtləndirir, hafizə və təfəkkür prosesləri səbəb-nəticə funksionallığını real hala gətirir, təhsilalanın dərrakəli və zəkalı fəaliyyəti gözlənilən nəticəyə yön almış olur.

Nəticə

Təhsilalanların idraki hərəkət məntiqinə görə təlimin altsistemlərinin ayrılması təhsilin həyata keçirilməsi yolunun təkmilləşdirilməsinin variantlarından biri olmaqla yanaşı, bu alt sistemlərin ayrılması, təbiətlərinə aydınlıq gətirilməsi, bunların aralarında mövcud olanın məntiqi gözlənilmənin aşkarlanması təlim prosesinə aid pedaqoji fikrin və həmin prosesin özünün təkmilləşdirilməsinin daha etibarlı və səmərəli yoludur.

Ədəbiyyat

1. Feyziyev, C.Ə., İbrahimov, F.N., Bədiyev, S.R. (2011). Didaktika (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim.
2. Makhmutov, M.I. (1972). Teoriya i praktika problemnogo obucheniya. Kazan.
3. İbrahimov, F.N. (2010). Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim.
4. Əhmədov, B.A., Rzayev, A.Q. (1993). Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif.
5. İbrahimov, F.N., Hüseynzadə, R.L. (2013). Pedaqogika (Dərslik). 2 cilddə, I cild. Bakı: Mütərcim.
6. Okon, V. (1968). Osnovy problemnogo obucheniya. M.: Prosveshcheniye.
7. Didaktika sredney shkoly. (1982). Pod redaktsiyey M.A.Danilova i M.N.Skatkina. M.: Pedagogika.
8. Həmzəyev, M.Ə. (1991). Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif.
9. Paşayev, Ə.X., Rüstəmov, F.A. (2007). Pedaqogika. Bakı: Nurlan.

10. Məmmədli, L.A. (2022). Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim.
11. Mehrabov, A.O. (2012). Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim.
12. Abbasov, A.N., Məmmədzadə, R.R., Məmmədli, L.A. (2021). Pedaqogika: Müntəxabat (Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim.
13. Pushkin, V.N. (1967). Evristika-nauka o tvorcheskom myshlenii M.: Uchpedgiz.
14. Zagvyazinskiy, V.I. (1978). O sovremennoy traktovke didakticheskikh printsipov. Sovetskaya pedagogika. №10.

Göndərilib: 09.01.2024 Qəbul edilib: 12.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/76-82

Anar Hacızadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
anar.hacizade56@gmail.com

ÖLKƏMİZİN BANK SƏNAYESİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MƏRKƏZİ BANKIN MONETAR SİYASƏTİ

Xülasə

Mərkəzi bankın həyata keçirdiyi pul siyasəti istənilən ölkədə bank sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. O, inflyasiya, işsizlik və iqtisadi artım kimi iqtisadi dəyişənləri idarə etmək üçün güclü bir vasitə kimi xidmət edir.

Mərkəzi bankın pul siyasətinin əsas məqsədlərindən biri adətən konkret inflyasiya dərəcəsini hədəf alaraq qiymət sabitliyini qorumaqdır. Federal fondların dərəcəsi və ya uçot dərəcəsi kimi əsas faiz dərəcələrini tənzimləməklə mərkəzi bank banklar üçün borclanma xərclərinə təsir göstərə və nəticədə iqtisadiyyatda pul təklifinə nəzarət edə bilər. Faiz dərəcələrinin aşağı salınması borclanma və xərcləri təşviq edir, bu da iqtisadi fəallığı stimullaşdırır, lakin nəzarət edilmədikdə inflyasiyaya da səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, mərkəzi bank bank sistemində likvidliyi idarə etmək üçün açıq bazar əməliyyatları (dövlət qiymətli kağızlarının alınması və ya satışı) və ehtiyat tələbləri kimi müxtəlif alətlərdən istifadə edir. Bu hərəkətlər kredit vermək üçün mövcud olan vəsaitin miqdarına təsir edir, kreditin yaradılmasına və ümumi iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərir.

Bundan əlavə, mərkəzi bankın tənzimləyici rolu bank sənayesinin sabitliyinin və möhkəmliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, həddindən artıq leveraj, likvidlik çatışmazlığı və aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsi kimi riskləri azaltmaq üçün prudensial qaydalar müəyyən edir və banklara nəzarət edir. Bu qaydalar nəinki əmanətçiləri müdafiə edir, həm də ümumi maliyyə sabitliyinin qorunmasına töhfə verir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, mərkəzi bankın pul siyasəti faiz dərəcələrini formalaşdırmaq, likvidliyi idarə etmək və normativlərə uyğunluğu təmin etməklə bank sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Onun effektivliyi inflyasiya təzyiqləri və maliyyə risklərini aradan qaldırarkən iqtisadi artım və sabitliyin təşviqi arasında ehtiyatlı tarazlıqdan asılıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, bank sənayesi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Mərkəzi Bank, monetar siyasəti*

Anar Hajizadeh
Azerbaijan State University of Economics
master student
anar.hacizade56@gmail.com

The monetary policy of the Central bank in regulating the activity of the banking industry of our country

Abstract

The monetary policy implemented by the central bank plays a decisive role in the regulation of the banking sector in any country. It serves as a powerful tool to manage economic variables such as inflation, unemployment and economic growth.

One of the main objectives of the central bank's monetary policy is to maintain price stability, usually by targeting a specific inflation rate. By adjusting key interest rates, such as the federal funds rate or the discount rate, a central bank can affect the cost of borrowing for banks and

ultimately control the money supply in the economy. Lowering interest rates encourages borrowing and spending, which stimulates economic activity, but can also lead to inflation if left unchecked.

In addition, the central bank uses various instruments to manage liquidity in the banking system, such as open market operations (buying or selling government securities) and reserve requirements. These actions affect the amount of funds available for lending, credit creation, and overall economic activity.

In addition, the central bank's regulatory role is critical in ensuring the stability and soundness of the banking industry. It sets prudential rules and supervises banks to reduce risks such as excessive leverage, lack of liquidity and deteriorating asset quality. These rules not only protect depositors, but also contribute to maintaining overall financial stability.

In conclusion, the central bank's monetary policy significantly affects the banking sector by shaping interest rates, managing liquidity, and ensuring regulatory compliance. Its effectiveness depends on a careful balance between promoting economic growth and stability while addressing inflationary pressures and financial risks.

Keywords: *Azerbaijan, banking industry, activity regulation, Central Bank, monetary policy*

Giriş

Pul siyasəti istənilən ölkənin iqtisadi mənzərəsinin formalaşmasında həlledici rol oynayır, onun təsirləri müxtəlif sektorlarda əks olunur, heç biri bank sektorundan daha vacib deyil. Mərkəzi Bank pul siyasətinin mühafizəçisi kimi bankların iqtisadiyyatda fəaliyyətinin tənzimlənməsində və idarə olunmasında mühüm təsirə malikdir. Bu esse Mərkəzi Bankın pul siyasətinin ölkəmizin bank sektoruna təsir və tənzimləməsinin çoxşaxəli yollarını araşdırır (Mou, 2011: 10).

Özündə pul siyasəti iqtisadiyyatda pul təklifinə, faiz dərəcələrinə və inflyasiya səviyyələrinə nəzarət etmək üçün Mərkəzi Bankın tətbiq etdiyi bir sıra alət və strategiyaları əhatə edir. Bu alətlər arasında açıq bazar əməliyyatları, ehtiyat tələbləri və standart faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi və digərləri daxildir. Bu mexanizmlər vasitəsilə Mərkəzi Bank qiymət sabitliyi, tam məşğulluq və davamlı iqtisadi artım kimi makroiqtisadi məqsədlərə nail olmağı hədəfləyir (Selim, 2020: 109).

Pul siyasətinin bank sektoruna təsirinin əsas yollarından biri faiz dərəcələrinin manipulyasiyasıdır. Mərkəzi bankın kredit dərəcəsi və ya uçot dərəcəsi kimi standart faiz dərəcələrini tənzimləməklə Mərkəzi Bank bankları borc pul götürməkdən həvəsləndirə və ya çəkindirə bilər. Faiz dərəcələrinin aşağı salınması kapitalın dəyərini azaltmaqla borclanmağı təşviq edir, bununla da investisiya və istehlakı stimullaşdırır. Əksinə, faiz dərəcələrinin artırılması borclanma və xərcləri azalda, inflyasiya təzyiqlərini cilovlaya bilər, lakin iqtisadi aktivliyi potensial olaraq yavaşlata bilər (Lomachynska, 2020: 8).

Bundan əlavə, Mərkəzi Bank bank sistemində likvidliyi idarə etmək üçün açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edir. Mərkəzi Bank dövlət qiymətli kağızlarının alqı-satqısı yolu ilə bank sektorundan vəsait daxil edə və ya çıxara bilər. Bu da öz növbəsində bankların saxladığı ehtiyatlara və onların kredit vermək imkanlarına təsir edir. Bazarda likvidliyə nəzarət etməklə, Mərkəzi Bank ümumi kredit şərtlərinə təsir göstərə, borclanma xərclərinə və biznes və fiziki şəxslər üçün kreditin mövcudluğuna təsir göstərə bilər.

Bundan əlavə, Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş ehtiyat tələbləri bankların öz depozitləri qarşısında saxlamalı olduğu minimum ehtiyat məbləğini diktə edir. Mərkəzi Bank bu tələbləri tənzimləməklə bankların kredit imkanlarına təsir göstərə bilər. Aşağı ehtiyat tələbləri kredit vermək üçün daha çox vəsait azad edir, potensial olaraq iqtisadi fəaliyyətə təkan verir, yüksək tələblər isə həddindən artıq kreditləşməni məhdudlaşdıra və sistem risklərini azalda bilər (Yu-hang, 2011: 54).

Bundan əlavə, Mərkəzi Bankın pul siyasəti mövqeyi investorların və əmanətçilərin bank sektoruna inamına böyük təsir göstərir. Etibarlı və effektiv pul siyasəti çərçivəsi maliyyə sisteminin sabitliyinə inamı artırır, əmanətləri və investisiyaları təşviq edir. Əksinə, pul siyasətindəki uyğunsuzluqlar və ya qeyri-müəyyənliklər bazarın dəyişkənliyinə və bank sektorunda pozuntulara səbəb ola bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Mərkəzi Bankın pul siyasəti bank sənayesinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində əsas rol oynayır, kredit faizlərinə, likvidlik şərtlərinə, kreditlərin mövcudluğuna və ümumi maliyyə sabitliyinə təsir göstərir. Müxtəlif alətlər və strategiyalardan istifadə etməklə Mərkəzi Bank dayanıqlı iqtisadi artım üçün əlverişli mühiti gücləndirməklə yanaşı, makroiqtisadi məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Ölkəmizin iqtisadiyyatının və maliyyə sisteminin dinamikasını dərk etmək üçün pul siyasəti ilə bank sektoru arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək vacibdir.

Ölkəmizin bank sənayesinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində Mərkəzi bankın monetar siyasəti.

Mərkəzi bankın pul siyasəti ölkənin bank sektorunun fəaliyyətinə dərindən təsir edən kritik amildir. Bu siyasət iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanılması, işsizliyin azaldılması və maliyyə sistemində nizam-intizamın təmin edilməsi kimi mühüm məqsədlərə yönəlib.

Pul siyasətinin təsirlərinə aşağıdakılar daxildir:

Faiz dərəcələri və kredit şərtləri: Mərkəzi bankın faiz dərəcələrini təyin etmək səlahiyyəti bankların kredit və depozit faizlərinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır. Aşağı faiz dərəcələri ümumiyyətlə kredit tələbini artırsa da, yüksək faiz dərəcələri kredit xərclərini artıra və tələbi məhdudlaşdıra bilər.

Likvidliyin idarə edilməsi: Pul siyasəti alətləri bankların likvidlik vəziyyətinə təsir göstərir. Mərkəzi bankın məcburi ehtiyat normaları və açıq bazar əməliyyatları bankların pul vəsaitlərinin hərəkətini və kreditləşmə qabiliyyətini müəyyən edə bilər.

Kredit bazarları və risklər: Mərkəzi bankın pul siyasəti qərarları kredit bazarlarında fəaliyyət göstərən bankların risk qavrayışına təsir edir. Aşağı faiz dərəcəsi mühiti ümumiyyətlə kreditə daha çox tələbatla nəticələnsə də, həddindən artıq kredit genişlənməsi riskləri artıra və maliyyə sabitliyini təhdid edə bilər. Mərkəzi bankın pul siyasəti bank sektorunun gəlirliliyi, kredit şərtləri, likvidliyin idarə edilməsi və risklərin idarə edilməsi kimi sahələrdə mühüm rol oynayır. Bu siyasətin balanslaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsi iqtisadi artımı dəstəkləyərkən maliyyə sabitliyinə töhfə verə bilər. Mərkəzi Bankın bu istiqamətdə fəaliyyəti "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Qanunla tənzimlənir. Pul siyasəti Mərkəzi Bankın əsas məqsədi olan qiymət sabitliyini təmin etmək üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemidir (Lin, 2012: 7).

Pul siyasətinin məqsədinə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank pul siyasəti alətlərindən istifadə edir. Mərkəzi Bank sərəncamında olan pul siyasəti alətləri vasitəsilə pul kütləsinə, məzənnəyə və faiz dərəcələrinə təsir göstərməklə son məqsədinə nail olmağa çalışır. Pul siyasəti ilə bağlı adekvat qərarlar qəbul etmək üçün Mərkəzi Bank ölkədə makroiqtisadi vəziyyəti daim təhlil edir və proqnozlaşdırır. Mərkəzi Bankın kollegial idarəetmə orqanı olan Pul Siyasəti və Maliyyə Sabitliyi Komitəsində və İdarə Heyətində makroiqtisadi vəziyyət mütəmadi olaraq müzakirə edilir və bu müzakirələr əsasında pul siyasəti ilə bağlı qərarlar qəbul edilir. Qərarlar Mərkəzi Bankın kommunikasiya vasitələri, o cümlədən press-relizlər vasitəsilə ictimaiyyətə elan edilir.

Mərkəzi Bank gələn il (həmçinin ortamüddətli dövr) üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında bəyanat hazırlayır və dərc edir. Sənəddə cari ildə makroiqtisadi siyasət çərçivəsi, həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin nəticələri, növbəti il üçün müəyyən edilmiş pul-kredit siyasətinin məqsəd və vəzifələri, onların həyata keçirilməsi yolları, eləcə də ortamüddətli siyasət istiqamətləri göstərilir.Mərkəzi Bank makroiqtisadi vəziyyət və həyata keçirilən pul siyasəti haqqında məlumatların geniş oxucu kütləsinə çatdırılması məqsədilə rüblük olaraq Pul Siyasəti İcmalı hazırlayır və ictimaiyyətə açıqlayır (ARMB, 2024: 1).

Dünya miqysaında baxdığımızda isə qeyd etməliyik ki, mərkəzi banklar pul siyasətindən iqtisadi dalğalanmaları idarə etmək və qiymət sabitliyinə nail olmaq üçün istifadə edirlər ki, bu da inflyasiyanın aşağı və sabit olması deməkdir. Bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatların mərkəzi bankları açıq inflyasiya hədəfləri təyin edir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr də inflyasiya hədəflənməsinə keçir. Mərkəzi banklar pul siyasətini adətən açıq bazarda qiymətli kağızların alınması və ya satılması yolu ilə pul təklifini tənzimləməklə həyata keçirirlər. Açıq bazar

əməliyyatları qısamüddətli faiz dərəcələrinə təsir edir ki, bu da öz növbəsində uzunmüddətli dərəcələrə və iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərir. Mərkəzi banklar faiz dərəcələrini aşağı saldıqda, pul siyasəti yumşaldır. Onlar faiz dərəcələrini qaldıranda pul siyasəti sərtləşir.

2007-ci ildə başlayan qlobal maliyyə böhranından sonra qabaqcıl iqtisadiyyatların mərkəzi bankları qısamüddətli dərəcələr sıfıra yaxınlaşana qədər faiz dərəcələrini azaldaraq pul siyasətini yumşaltdılar və əlavə ixtisarlar üçün variantları məhdudlaşdırdılar. Bəzi mərkəzi banklar qeyri-ənənəvi pul siyasətindən istifadə edərək, uzunmüddətli dərəcələri daha da aşağı salmaq üçün uzunmüddətli istiqrazlar alıblar. Bəziləri hətta qısamüddətli dərəcələri sıfırdan aşağı götürdülər. COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq mərkəzi banklar pul siyasətini yumşaltmaq, bazarlara likvidlik təmin etmək və kredit axınını saxlamaq üçün tədbirlər gördü. Valyuta və istiqraz bazarlarında stressi azaltmaq üçün bir çox inkişaf etməkdə olan bazar mərkəzi bankları valyuta müdaxilələrindən və ilk dəfə olaraq aktivlərin alış proqramlarından istifadə etdilər. Bu yaxınlarda, sürətlə artan inflyasiyaya cavab olaraq, bütün dünya üzrə mərkəzi banklar faiz dərəcələrini artırmaqla pul siyasətini sərtləşdirdilər (Shijun, 2012: 12).

Ölkənin pul siyasəti onun məzənnə rejimi ilə sıx bağlıdır. Ölkənin faiz dərəcələri onun valyutasının dəyərinə təsir edir, buna görə də sabit məzənnəyə malik olanlar, çevik məzənnəyə malik olanlarla müqayisədə müstəqil pul siyasəti üçün daha az imkana malik olacaqlar. Tam çevik məzənnə rejimi effektiv inflyasiya hədəfləmə çərçivəsini dəstəkləyir.

2007-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, ölkələr bütövlükdə maliyyə sistemi üçün riskləri müəyyən etməli və məhdudlaşdırmalıdırlar. Bir çox mərkəzi banklar maliyyə sabitliyini təşviq etmək üçün prudensial alətlərdən istifadəni qəbul etmiş və makroprudensial siyasət çərçivələri yaratmışlar. Makroprudensial alətlər buferlər yaratmaq və maliyyə sistemini şoklara həssas edən zəiflikləri ehtiva etmək üçün istifadə olunur (Liang, 2011: 5). Bu, maliyyə sisteminə şokların maliyyə xidmətlərinin göstərilməsini pozması və iqtisadiyyat üçün ciddi mənfi nəticələrə səbəb olması ehtimalını azaldır. Mərkəzi banklar makroprudensial siyasət aparmaq üçün yaxşı mövqedədirlər, çünki onlar sistem riskini təhlil edə bilirlər və çox vaxt nisbətən müstəqil və avtonom olurlar. Müstəqillik və muxtariyyət vacibdir, çünki makroprudensial siyasətə cavabdeh olan qurum siyasi təzyiqlərə və sənaye qruplarının müxalifətinə tab gətirə bilməlidir.

BVF-nin mərkəzi bankların effektivliyinin artırılmasında iştirakının müxtəlif aspektlərini ümumiləşdirən məlumatları bu cür təqdim edə bilərik:

BVF İştirakının Aspekti	Təsvir
Siyasət Məsləhəti	Pul və makroprudensial siyasətlər, habelə konkret siyasət tədbirləri üçün effektiv çərçivələrin yaradılması üzrə məsləhətlər verir.
Maliyyə Nəzarəti	Maliyyə sistemlərini qiymətləndirmək və sabitlik risklərini idarə etmək üçün Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi Proqramı (FSAP) vasitəsilə qiymətləndirmələr aparır.
Texniki yardım	Ölkələrə pul siyasəti, valyuta məzənnələri və mərkəzi bank əməliyyatları kimi sahələrdə institutların, qanunvericilik bazalarının və potensialın inkişaf etdirilməsinə kömək edir.
Mərkəzi Bankın şəffaflığı	Mərkəzi Bankın Şəffaflıq Məcəlləsi (MBŞ) vasitəsilə mərkəzi banklara şəffaflıq təcrübələri üzrə rəhbərlik edir və şəffaflıq səviyyələrini qiymətləndirmək üçün təhlillər aparır.
Məlumatların toplanması	Pul siyasətinin tənzimlənməsi (AREAER), mərkəzi bankın qanunvericilik bazaları (CBLD), makroprudensial tədbirlər, müdaxilələr və s. haqqında məlumat bazalarını saxlayır.
Tədqiqat Dəstəyi	Siyasət işlənməsi, tədqiqat və siyasət effektlərinin ölçülməsi üçün məlumat və verilənlər bazası təmin edir (məsələn, iMaPP, CBID).

Mənbə: IMF, 2024: 1-3

Yekun olaraq qeyd edək ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) bütün dünyada mərkəzi bankların effektivliyinin təşviqində mühüm rol oynayır. Siyasət üzrə məsləhətlər, maliyyə nəzarəti, texniki yardım, mərkəzi bankın şəffaflıq qaydaları və məlumatların toplanması kimi müxtəlif vasitələrlə BVF möhkəm pul-kredit və makroprudensial siyasət çərçivələrini inkişaf etdirməkdə ölkələrə yardım edir (Li, 2016: 2). Bu mövzunu inkişaf etdirmək, qiymətləndirmələri təmin etmək və potensialın yaradılması və tədqiqat üçün resurslar təklif etməklə BVF qlobal miqyasda mərkəzi bank əməliyyatlarının, maliyyə sabitliyinin və ümumi iqtisadi idarəetmənin gücləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Nəticə

Mərkəzi Bankın pul siyasəti Azərbaycanda bank sektorunun tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Mərkəzi Bank özünün müxtəlif alətləri və strategiyaları vasitəsilə makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq, dayanıqlı iqtisadi artımı təşviq etmək və maliyyə sisteminin sabitliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Pul siyasətinin bank sektorunun tənzimlənməsində effektivliyini bir neçə əsas istiqamət üzrə müşahidə etmək olar (Beynəlxalq əməkdaşlıq, 2024).

Birincisi, Mərkəzi Bank iqtisadiyyatda borclanma və kreditləşmənin dəyərinə təsir göstərmək üçün faiz dərəcələrindən əsas alət kimi istifadə edir. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi və uçot dərəcəsi kimi siyasət dərəcələrini tənzimləməklə Mərkəzi Bank bankları kreditləşdirməyə həvəsləndirə və ya çəkindirə, bununla da pul kütləsinə nəzarət edə və iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərə bilər. Faiz dərəcələrinin aşağı salınması borclanma və investisiyaları stimullaşdıra bilər ki, bu da bank sektorunda iqtisadi artımın və kredit ekspansiyasının artmasına səbəb olur. Əksinə, faiz dərəcələrinin artırılması inflyasiya təzyiqlərini cilovlaya və bankların həddən artıq risk almasının qarşısını ala bilər.

İkincisi, Mərkəzi Bank bankların likvidlik mövqeyini tənzimləmək üçün məcburi ehtiyat normalarından istifadə edir. Banklara əmanətlərinin müəyyən faizini ehtiyat kimi saxlamağa məcbur etməklə, Mərkəzi Bank kredit vermək üçün mövcud olan pul miqdarına nəzarət edə bilər. Ehtiyat tələblərinin tənzimlənməsi bankların kredit vermək qabiliyyətinə təsir edə bilər və bank sistemində likvidliyin idarə edilməsi üçün istifadə edilə bilər. Daha yüksək ehtiyat tələbləri maliyyə sabitliyinə töhfə verən həddindən artıq kreditləşməni və spekulyativ fəaliyyətləri məhdudlaşdıra bilər (Hu, 2014: 11).

Bundan əlavə, Mərkəzi Bank likvidliyi idarə etmək və faiz dərəcələrinə təsir etmək üçün açıq bazar əməliyyatları (OMO) ilə məşğul olur. Açıq bazarda dövlət qiymətli kağızlarını alqı-satqı yolu ilə Mərkəzi Bank likvidliyi bank sisteminə daxil edə və ya çıxara bilər. Bu alət Mərkəzi Banka qısamüddətli faiz dərəcələrini dəqiq tənzimləməyə və bazarda likvidlik balanssızlığını aradan qaldırmağa imkan verir və bununla da bank sənayesinin ümumi sabitliyini dəstəkləyir.

Bundan əlavə, Mərkəzi Bank bankların sağlamlığını və prudensial normalara uyğunluğunu təmin etmək üçün onlara nəzarət və tənzimləmədə mühüm rol oynayır. Tənzimləyici standartlar müəyyən etməklə, yoxlamalar aparmaqla və kapitalın adekvatlığına dair tələblər qoymaqla Mərkəzi Bank təhlükəsiz və dayanıqlı bank sektorunu təşviq edir. Effektiv nəzarət kredit riski, likvidlik riski və əməliyyat riski kimi riskləri azaltmağa, əmanətçilərin vəsaitlərini qorumağa və əhalinin bank sisteminə inamını qorumağa kömək edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilən pul siyasəti çərçivəsi bank sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, ehtiyat tələbləri, açıq bazar əməliyyatları və tənzimləyici nəzarətdən istifadə etməklə Mərkəzi Bank maliyyə sabitliyinə nail olmağa, iqtisadi artımı dəstəkləməyə və sağlam bank sektorunu qorumağa çalışır. Mərkəzi Bankın öz mandatını səmərəli şəkildə yerinə yetirməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı inkişafı təşviq etməsi üçün davamlı sayıqlıq, dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşma və digər siyasət tədbirləri ilə əlaqələndirmə vacibdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Mərkəzi Bankı bank sektorunda maliyyə inklüzivliyinin və inkişafın təşviqində mühüm rol oynayır. Maliyyə savadlılığı proqramları, az xidmət göstərən icmalarla əlaqə və kiçik və orta müəssisələrə (KOB) dəstək kimi təşəbbüslər vasitəsilə Mərkəzi Bank daha inklüziv

maliyyə sistemini təşviq edir. Mərkəzi Bank bank xidmətlərinə çıxış imkanlarını artırmaqla, məsuliyyətli kreditləşdirmə təcrübələrini təşviq etməklə və maliyyə texnologiyalarında innovasiyaları təşviq etməklə, iqtisadi imkanların gücləndirilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına töhfə verir.

Bundan əlavə, Mərkəzi Bankın pul siyasəti qərarları qiymət sabitliyi, məzənnənin idarə edilməsi və xarici tarazlıq da daxil olmaqla daha geniş iqtisadi məqsədlərlə sıx uyğunlaşdırılır. Mərkəzi Bank inflyasiya, məşğulluq səviyyəsi və tədiyyə balansı kimi makroiqtisadi göstəriciləri nəzərə alaraq, sabit və rəqabətqabiliyyətli bank sektorunu qoruyub saxlayaraq, davamlı iqtisadi artımı dəstəkləyən siyasətlər formalaşdırır (2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası, 2024).

Nəticə

Son illərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankı da pul siyasəti çərçivəsində şəffaflığın, kommunikasiyanın və hesabatlılığın artırılmasına diqqət yetirmişdir. Siyasət məqsədləri üzrə aydın təlimatlar verməklə, qərarları maraqlı tərəflərə effektiv şəkildə çatdırmaqla və bazar iştirakçıları ilə dialoqu inkişaf etdirməklə Mərkəzi Bank öz fəaliyyətlərinin etibarlılığını gücləndirir və maliyyə sisteminə etimadı artırır.

Gələcəyə nəzər salsaq, Mərkəzi Bank bank sektorunu tənzimləməkdə davam edən problemlər və imkanlarla üzləşir. Bunlara texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşma, kibertəhlükəsizlik təhdidləri kimi yaranan risklərin həlli və qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliklərin idarə edilməsi daxildir. Dövlət qurumları, beynəlxalq təşkilatlar və sənaye maraqlı tərəfləri ilə birgə səylər bu problemlərin həllində və Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyən davamlı və dinamik bank sektorunun təşviqində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

Ədəbiyyat

1. Mou, L. (2011). The study of the effectiveness of China's monetary policy — Conduction from intermediatetarget to the ultimate goal. In 2011 2nd International Conference on Artificial Intelligence, Management Science and Electronic Commerce (AIMSEC). IEEE.
2. Selim, M. (2020). Countercyclical monetary policy for overcoming COVID 19 induced recession by introducing incentive based digital currency. In 2020 International Conference on Data Analytics for Business and Industry: Way Towards a Sustainable Economy (ICDABI). IEEE.
3. Lomachynska, I. (2020). Infocommunication Tools of Unconventional Monetary Policy. In 2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). IEEE.
4. Yu-hang, Z. (2011). The slowdown of China's monetary velocity: A viewpoint from both short time and long time. In 2011 International Conference on E-Business and E-Government (ICEE). IEEE.
5. Lin, L. (2012). Literature Review of Monetary Policy Transmission. In 2012 Second International Conference on Business Computing and Global Informatization. IEEE.
6. ARMB. (2024). Pul siyasəti. URL: https://www.cbar.az/page-11/monetary-policy
7. Shijun, Z. (2012). Research on Asymmetric Response of Overinvestment to Monetary Policy. In 2012 Second International Conference on Business Computing and Global Informatization. IEEE.
8. Liang, Y. (2011). The research on the impact of capital requirements on credit channel of monetary policy. In 2011 2nd International Conference on Artificial Intelligence, Management Science and Electronic Commerce (AIMSEC). IEEE.
9. IMF. (2024). URL: https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2023/monetary-policy-and-central-banking
10. Li, X.M. (2016). Modeling and Simulation of Central Bank Independence Coordination Mechanism. In 2016 International Conference on Robots & Intelligent System (ICRIS). IEEE.
11. Beynəlxalq əməkdaşlıq. (2024). URL: https://www.cbar.az/page-68/international-cooperation

12. Hu, R. (2014). Financial market reaction to China's monetary policy communication: Does the crisis make a difference? In 2014 International Conference on Management Science & Engineering 21th Annual Conference Proceedings. IEEE.
13. 2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası. (2024). URL: https://www.cbar.az/pages/strategy

Göndərilib: 28.01.2024 Qəbul edilib: 24.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/83-97

Yuxuan Tang
Xəzər Universiteti
magistrant
yuxuan.tang2022@khazar.org

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ YİYƏLİK HALIN ÇİN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏSİ

Xülasə

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası var. Çin dili isə kök dil olduğuna görə qrammatik kateqoriya yoxdur və hal anlayışı da yoxdur, amma hal kateqoriyasının ifadə vasitəsi var. Azərbaycan dilində yiyəlik halın iki növü var: müəyyən yiyəlik hal və qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Azərbaycan dilində müəyyən yiyəlik hal ***-ın***^{4} şəkilçisi ilə düzəlir və Çin dilində müəyyən yiyəlik halı ifadə etmək üçün *的 (de)* hissəciyi işlənir.

Çin dilində yiyəlik hallı sözdən sonra ümumi əşyaları bildirən sözlər gəldikdə onların arasına *的 (de)* hissəciyi artırılır.

Çin dilində yiyəlik hallı sözdən sonra qohumluq bildirən sözlər işləndikdə, və ya bu birləşmə bütöv və hissə arasındakı əlaqə bildirəndə, onların arasında *的 (de)* hissəciyi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər.

Çin dilində yiyəlik hallı söz şəxs bildirir və mənsub olan söz insana aid əzaları - bədən üzvlərini bildirirsə, *的 (de)* hissəciyi həmişə işlənməlidir.

的 (de) hissəciyinin istifadə edilib-edilməməsi başqa amillərdən də asılıdır, məsələn: sözlərin mənasının düzgün və aydın çatdırılması məsələsi, heca məsələsi və s. Çin dilində müəyyən və ya qeyri-müəyyən yiyəlik halın istifadəsi heca ilə sıx bağlıdır.

Bu məqalədə yiyəlik halın Çin dilində ifadə vasitələri azərbaycanlı oxuculara təqdim edilir. Bundan başqa, Azərbaycan dilində yiyəlik hal və Çin dilində onun ifadə vasitəsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər tədqiq edilir.

Açar sözlər: *Çin dili, yiyəlik hal, müəyyən, qeyri-müəyyən, hissəcik*

Yuhuan Tang
Khazar University
master student
yuxuan.tang2022@khazar.org

The Chinese expression of Azerbaijani possessive case

Abstract

There is a case category in the Azerbaijani language. Since Chinese is a root language, there is no grammatical category and there is no concept of case in Chinese, but the case category has a means of expression. There are two types of possessive case in Azerbaijani language: definite possessive case and indefinite possessive case. The definite possessive case is formed with the affix ***-ın***^{4} in Azerbaijani, and the particle *的 (de)* is used to express the definite possessive case in Chinese.

If the possessive word is followed by words denoting common objects in Chinese, the particle *的 (de)* is added between them.

If the possessive word is followed by the kinship terms, or if the phrase expresses a relationship between the whole and its parts in Chinese, the particle *的 (de)* may or may not be used between them.

If the possessive word refers to a person and the genitive word represents a human organ in Chinese, the particle *的 (de)* is always used.

Whether or not the particle *的 (de)* is used depends on other factors as well, for example: correctly and clearly conveying of the meaning of the words, syllables, etc. The use of the definite or indefinite possessive case is closely related to the syllable in Chinese.

The mean of expressing the possessive case in Chinese is presented to Azerbaijani readers in this essay. In addition, similarities and differences between the possessive case in Azerbaijani and its means of expression in Chinese are studied.

Keywords: *Chinese, possessive case, definite, indefinite, particle*

Giriş

Azərbaycan və Çin dili müxtəlif tipoloji dil ailəsinə mənsubdur. Çin dili Çin-Tibet dil ailəsinin ən böyük dilidir və dünyada ən çox istifadə olunan dillərdən biri sayılır. Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna aiddir. Çin dili kök dildir,Azərbaycan dili isə aqlütinativdir.

Müasir Çin dili qrammatikasının ümumi xarakteri ondan ibarətdir ki, birincisi, morfoloji dəyişiklik zəngin deyil (Yang, 2011: 8); ikincisi, qrammatik əlaqələri və mənaları ifadə etmək üçün söz sırası və köməkçi nitq hissələri kimi qrammatik vasitələrdən istifadə olunur (Yang, 2011: 9). Məsələn:

1. 我问他 (wǒ wèn tā) “mən ondan soruşuram” və 他问我 (tā wèn wǒ) “o məndən soruşur”, üç kök morfem tam eynidir, yalnız söz sırasının dəyişməsi ilə semantika tamamilə fərqlənir.

2. 上海大学 (shàng hǎi dà xué) “Şanxay Universiteti” çindəki bir universitetin adıdır. Bu birləşməyə köməkçi vasitə olan*的 (de)* hissəciyinin əlavə olunması ilə 上海的大学 (shàng hǎi de dà xué) birləşmənin mənası dəyişir və Şanxaydakı 60-dan çox universiteti bildirir.

Həm Azərbaycan, həm də Çin dilində nitq hissələri iki yerə bölünür: əsas nitq hissələri və köməkçi nitq hissələri. Azərbaycan dilində altı əsas nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf) və beş köməkçi nitq hissəsi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida) var.

Çin dilində əsas nitq hissələri isim, feil, sifət, say, zərf, əvəzlikdən başqa, fərqləndirici söz, numerativ söz, xüsusi onomatopoetik sözlər, nidadan ibarətdir. Çin dilində köməkçi nitq hissələri ön söz, bağlayıcı, köməkçi söz, modal sözdən ibarətdir (Huang, Liao, 2017: 8).

Çin dilində numerativ söz çox zəngindir. İsmi və feili numerativ söz olur. İsmi numerativ söz insanlar və əşyalar üçün hesablama vahidini ifadə edir (Huang, Liao, 2017: 16). Məsələn: 一个人 (yī gè rén) “bir nəfər adam”, 两只猫 (liǎng zhī māo) “iki dənə pişik”, 三匹马 (sān pǐ mǎ) “üç dənə at”, feili numerativ söz hərəkətlərin sayını və onların baş verdiyi ümumi vaxtı bildirir (Huang, Liao, 2017: 16). Məsələn: 看五次 (kàn wǔ cì) “beş dəfə baxmaq”, 住了三年 (zhù le sān nián) “üç il yaşamaq”, 来了两趟 (lái le liǎng tàng) “iki dəfə gəlmək”.

Çin dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, fərqləndirici sözlər və köməkçi söz var. Çin dilində fərqləndirici söz həmişə cüt-cüt özünü göstərir, məsələn, kişi: qadın, dövlət: özəl, qızıl: gümüş, böyük: orta: kiçik, mülki: hərbi.

Çin dilində feili sifət, feili bağlama qrammatik anlayışı yoxdur.

Azərbaycan dilində ismin tərifi və ismə məxsus xüsusiyyətlər bunlardır: Əşya adı bildirən sözlərə isim deyilir. Məlumdur ki,《əşya》dedikdə maddi varlıq, obyektiv aləmdəki konkret cisimlər, gözlə görünən, əllə toxunula bilən şeylər nəzərdə tutulur. İsim xüsusi və ümumi, konkret

və mücərrəd olur. İsim cəmlənir, hallanır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir, şəxs (xəbərlik) şəkilçisi qəbul edir (Kazımov, 2010: 42).

İsmin hal dəyişmələrinin dildə böyük rolu var. İsmin hal dəyişmələri çox qədim tarixi olan prosesdir. Hal şəkilçiləri bu günə qədər çox uzun inkişaf yolu keçmişdir (Kazımov, 2010: 61). Hal dəyişmələri isimlərin xarakter morfoloji xüsusiyyətidir. Müasir Azərbaycan dilində ismin halları altıdır: adlıq hal, yiyəlik hal, yönlük hal, təsirlik hal, yerlik hal və çıxışlıq hal (Kazımov, 2010: 62).

Çin dilində insan, əşya, zaman və yer adı bildirən sözlərə isim deyilir. Çin dilində ismə məxsus xüsusiyyətlər aşağıdakılardır (Huang, Liao, 2017: 9).

1. Xüsusi və ümumi isim olur. Məs: 中国 (zhōng guó) "Çin", 阿塞拜疆 (ā sài bài jiāng) "Azərbaycan", 尼扎米·占贾维 (ní zhā mǐ · zhàn jiǎ wéi) "Nizami Gəncəvi" və s.

2. Ümumi isim dörd yerə bölünür: fərdi və toplu isim, konkret və mücərrəd isim.

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
Təklik bildirən isimlər	人 (rén) "adam", 鸟 (niǎo) "quş", 牛 (niú) "inək", 马 (mǎ) "at" , 书 (shū) "kitab", 朋友 (péng yǒu) "dost", 桌子 (zhuō zi) "stol", 作家 (zuò jiā) "yazıçı" , 学生 (xué shēng) "tələbə" , 飞机 (fēi jī) "təyyarə", 原子 (yuán zǐ) "atom"
Topluluq bildirən isimlər	人民 (rén mín) "xalq" , 人口 (rén kǒu) "əhali", 群众 (qún zhòng) "camaat" , 物品 (wù pǐn) "əşya" , 马匹 (mǎ pǐ) "ilxı"
konkret isimlər	水 (shuǐ) "su" , 电 (diàn) "elektrik" , 风 (fēng) "külək" , 雨 (yǔ) "yağış" , 蔬菜 (shū cài) "tərəvəz" , 水果 (shuǐ guǒ) "meyvə" , 阳光 (yáng guāng) "günəş şüası"
mücərrəd isimlər	想法 (xiǎng fǎ) "fikir", 文化 (wén huà) "mədəniyyət" , 情况 (qíng kuàng) "vəziyyət", 因素 (yīn sù) "amil" , 愿望 (yuàn wàng) "arzu", 困难 (kùn nán) "çətinlik"

3. Zaman bildirən isimlər. Məs: 春天 (chūn tiān) "yaz", 晚上 (wǎn shàng) "axşam", 现在 (xiàn zài) "indi", 昨天 (zuó tiān) "dünən", 去年 (qù nián) "keçən il", 明年 (míng nián) "gələn il" və s. Azərbaycan dilində bu sözlərin bəziləri zaman zərfləri, bəziləri isə I növ təyini söz birləşməsi kimi götürülür.

4. Yer bildirən isim. Məs: 河岸 (hé àn) "çayın sahili", 周围 (zhōu wéi) "ətraf", 西郊 (xī jiāo) "qərb şəhərətrafı", 里屋 (lǐ wū) "daxili otaq" və s. Azərbaycan dilində belə nümunələrin əksəriyyəti təyini söz birləşməsi olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Çin dilində 巴库 "Bakı", 北京 "Pekin", 亚洲 "Asiya", 欧洲 "Avropa" və s. həm xüsusi, həm də yer bildirən isimdir. Azərbaycan dilində isə bunlar xüsusi isimlərdir.

5. İstiqamət-yönəlmə bildirən isimlər. Məs: 前 (qián) “irəli”, 后 (hòu) “geri”, 左 (zuǒ) “sol”, 右 (yòu) “sağ”, 之上 (zhī shàng) “yuxarı”, 以下 (yǐ xià) “aşağı” və s. Azərbaycan dilində belə sözlər yer zərfləridir.

Çin dilində qrammatik kateqoriya yoxdur və hal anlayışı da yoxdur, amma hal kateqoriyasının ifadə vasitəsi var.

Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan oxucularına məqalədəki nümunələr daha yaxşı aydın olmaq üçün biz tərcümə edərkən semantik mənaya əsaslanan tərcüməyə üstünlük vermişik, yəni mənsubiyyət şəkilçilərini qeyd etmişik. Məsələn: “树根” (shù gēn) hərfi tərcümə “ağac kök” və semantik mənaya görə tərcümə isə “ağac kökü” dür.

Bu məqalədə Azərbaycan dilindəki yiyəlik halın Çin dilində ifadə vasitəsi azərbaycanlı oxuculara təqdim edilir. Bundan başqa, Azərbaycan dilində yiyəlik hal və Çin dilində onun ifadə vasitəsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər tədqiq olunur.

Çin dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün *的 (de)* hissəciyinin nə vaxt istifadə edilib-edilməməsini bilmək vacibdir. Azərbaycan dilini öyrənən çinlilər üçün ismin hallanması çox əhməiyyətli mövzudur. Məsələn: Azərbaycan dilində müəyyən yiyəlik hal nə vaxt işlənir, qeyri-müəyyən yiyəlik hal nə vaxt işlənir? Tələbələr əcnəbi dili öyrənəndə həmişə ana dilinin inteqrasiyasına məruz qalır.

Yiyəlik hal tam qrammatik haldır (Hüseynzadə, 2007: 48). İsmin yiyəlik halı yiyəlik, sahiblik, aidlik bildirir. Bu münasibət özünü sahib şəxslə mənsub əşya arasında və ya müxtəlif əşyalar, şəxslər arasında göstərir və ona görə də yiyəlik halda olan sözlər, adətən, söz birləşməsi tərkibində işlənir (Kazımov, 2010: 64).

Yiyəlik hallı isimdən sonra, adətən, mənsubiyyət şəkilçili söz gəlir və söz birləşməsi yaranır (Kazımov, 2010: 68). Bu cür söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik (sahiblik), ikinci tərəfi isə mənsubluq (aidlik) bildirir.

Yiyəlik hal iki növə bölünür: müəyyən yiyəlik hal və qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Azərbaycan dilində müəyyən yiyəlik halın göstəricisi ***-ın***^{4} şəkilçisidir.

Çin dili kök dilidir, ona görə də qrammatik kateqoriya yoxdur və hal anlayışı da yoxdur, amma hal kateqoriyasının ifadə vasitəsi var. Çin dilində müəyyən yiyəlik halı ifadə etmək üçün *的 (de)* hissəciyindən istifadə edilir. Çin dilində qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi işlənəndə *的 (de)* hissəciyi işlənmir.

Bəs Çin dilində *的 (de)* hissəciyi nə vaxt işlənməlidir və ya işlənməməlidir, nə vaxt *的 (de)* hissəciyi işlənə də, işlənməyə də bilər? Bu, Çin dilçiliyində ən maraqlı, mürəkkəb, mübahisəli elmi məsələlərdən biridir.

1. Çin dilində yiyəlik hallı xüsusi isimlərdən sonra ümumi əşyaları bildirən sözlər gəldikdə onların arasına *的 (de)* hissəciyi artırılır (Si, 2014: 44). Məsələn:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
父亲的电脑 (fù qīn de diàn nǎo)	Atanın kömpüteri Qeyd: 父亲电脑 (fù qīn diàn nǎo) “ata kömpüteri” deyə bilmirik. Aşağıdakı nümunələrdə də elədir.
阿吉乐的钢笔 (ā jí lè de gāng bǐ)	Aqilin qələmi
武萨的鞋子 (wǔ sà de xié zi)	Vüsalın ayaqqabısı
贾维德的帽子 (jiǎ wéi dé de mào zi)	Cavidin papağı
吴娟的裙子 (wú juān de qún zi)	Ulduzun donu

保罗的书 (bǎo luó de shū)	Pərvizin kitabı
图兰的车 (tú lán de chē)	Turanın maşını
阿里的信 (ā lǐ de xìn)	Əlinin məktubu
阿扎特的照片 (ā zhā tè de zhào piàn)	Azadın şəkli
埃尔山的包 (āi ěr shān de bāo)	Elşənin çantası

2. Çin dilində yiyəlik hallı sözdən sonra qohumluq bildirən sözlər işləndikdə, və ya bu birləşmə bütöv və hissə arasındakı əlaqəni bildirəndə, onların arasında ***的 (de)*** hissəciyi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər (Si, 2014: 44). Məsələn:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
我的女儿 (wǒ de nǚ ér) / 我女儿 (wǒ nǚ ér)	mənim qızım / mən qızım (qohumluq)
你的母亲 (nǐ de mǔ qīn) / 你母亲 (nǐ mǔ qīn)	sənin anan / sən anan
他的儿子 (tā de ér zi) / 他儿子 (tā ér zi)	onun oğlu / o oğlu
我的奶奶 (wǒ de nǎi nai) / 我奶奶 (wǒ nǎi nai)	mənim nənəm / mən nənəm
谁的孩子 (sheí de hái zi) / 谁孩子 (shuí hái zi)	kimin uşağı / kim uşağı
电脑的屏幕 (diàn nǎo de píng mù) / 电脑屏幕 (diàn nǎo píng mù)	kompüterin ekranı / kompüter ekranı (bütöv və hissə arasındakı əlaqə)
梨子的皮儿 (lí zi de pí ér) / 梨子皮儿 (lí zi pí ér)	armud qabığı / armudun qabığı
橘子的瓣儿 (jú zi de bàn er) / 橘子瓣儿 (jú zi bàn er)	mandarinin dilimi / mandarin dilimi
桌子的腿儿 (zhuō zi de tuǐ er) / 桌子腿儿 (zhuō zi tuǐ er)	stolun ayağı / stol ayağı
老鹰的翅膀 (lǎo yīng de chì bǎng) / 老鹰翅膀 (lǎo yīng chì bǎng)	qartalın qanadı / qartal qanadı

Çin dilində yiyəlik hallı söz şəxs bildirdikdə mənsub olan söz insana aid əzaları - bədən üzvlərini bildirirsə, ***的 (de)*** hissəciyi mütləq işlənməlidir (Lei, Guo, 2015: 129). Məsələn:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
努兰的头 (nǔ lán de tóu)	Nurlanın başı
阿里的耳朵 (ā lǐ de ěr duǒ)	Əlinin qulağı
穆拉德的鼻子 (mù lā dé de bí zi)	Muradın burnu
艾塞尔的嘴唇 (ài sài ěr de zuǐ chún)	Ayselin dodağı
图兰的手 (tú lán de shǒu)	Turanın əli

3. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, ***的 (de)*** hissəciyinin istifadə edilib-edilməməsi başqa amillərdən də asılıdır. Məsələn: sözlərin mənasının düzgün və aydın çatdırılması məsələsi, heca məsələsi və s (Si, 2014: 44). Sözlərin mənasının düzgün və aydın çatdırılması üçün ***的 (de)*** hissəciyi işlənir.

Birincisi, sözlərin mənası düzgün və aydın çatdırılması məsələsi. Məsələn: 秦古斯爷爷 / 秦古斯的爷爷 "Çingiz babası / Çingizin babası". "baba" qohumluq bildirən sözdür, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi , "Çingiz" və "baba" sözlərinin arasında ***的 (de)*** hissəciyi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Lakin Çin dilində mənsubiyyət şəkilçisi olmadığına görə 秦古斯爷爷 (hərfi tərcümə "Çingiz baba") həm "Çingiz babası", həm də Ⅲ növ təyini söz birləşməsi olan "Çingizin babası" kimi başa düşülə bilər. ***的 (de)*** hissəciyi artırmaqla isə 秦古斯的爷爷 çox aydın olaraq "Çingizin babası" birləşməsi əmələ gəlir. Çin dilində şəxs bildirən isim və dəyişməz sosial münasibətləri (o cümlədən qohumluq) ifadə edən isim işləndikdə mənanın səhv başa düşülməməsi üçün ***的 (de)*** hissəciyi işlənir (Si, 2014: 44). Misal üçün, 阿里舅舅 "Əli dayısı" yox, 阿里的舅舅 "Əlinin dayısı", 蕾拉阿姨 "Leyla xalası" yox, 蕾拉的阿姨 "Leylanın xalası" kimi işlənir.

法国朋友 (fǎ guó péng yǒu) "fransız dost" dostun haradan olduğunu göstərir. Fransız dost, yapon dost, gürcü dost və s. Məsələn 我有一个法国朋友 (wǒ yǒu yī gè fǎ guó péng yǒu) "Bir fransız dostum var" ***的 (de)*** hissəciyinin əlavə olunması ilə 法国的朋友 (fǎ guó de péng yǒu) iki cür başa düşülə bilər, biri "fransız dost", digəri "Fransanın dostu" kimi. Məsələn 中国是法国的朋友 (zhōng guó shì fǎ guó de péng yǒu) "Çin Fransanın dostudur" , burada 法国的朋友 (wǒ yǒu yī gè fǎ guó péng yǒu) Fransanın mənsub olduğu dostunu bildirir. ***的 (de)*** hissəciyi iki hissəni bir-birindən ayırır və "Fransa" kimi sözünün sahiblik funksiyası aktivləşir (Xu, 2011: 77).

Ona görə də Çin dilində çox vaxt mənanın düzgün və aydın çatdırılması üçün ***的 (de)*** hissəciyi əlavə olunur.

Müasir Çin dilində söz quruluşu çox vaxt sözlərin bir və ya ikihecalı olmasından asılıdır. Əsas tendensiya "ikihecalı"ya doğrudur (LǓ, 1999: 3).

Hər iki tərəf isim olanda, ***的 (de)*** hissəciyinin artırılması sözlərin bir və ya ikihecalı olmasından asılıdır. ***的 (de)*** hissəciyinin istifadə edilib-edilməməsi ahəng qanunu kimi ritmik harmoniyaya riayət etməlidir (Xu, 2012: 33).

Hecaların sayına görə sözlər tək, iki, üç, dörd, beş hecalı və beşdən çox hecalıya bölünür. Müasir Çin dilində sözlərin 70%-dən çoxu ikihecalıdır ki, bu da müasir Çin dilində sözlərin əsas fonetik formasıdır (běi jīng dà xué, 2012: 190).

1. Əgər asılı və əsas tərəflərin hər ikisi təkhecalıdırsa, ikihecalı isim kimi sayılır və ***的 (de)*** hissəciyi əlavə edilə bilmir, yəni mütləq qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi işlənir. Çünki iki heca bir ***yinbu*** (Çin dilində ritmin əsas vahidi) təşkil edir. ***的 (de)*** hissəciyi əlavə edilsə, ritmin harmoniyasını pozar (Xu, 2012: 33).

Məs:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə	Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
树根 (shù gēn)	ağac kökü	牙医 (yá yī)	diş həkimi
湖水 (hú shuǐ)	göl suyu	牙刷 (yá shuā)	diş fırçası
书页 (shū yè)	kitab səhifəsi	房号 (fáng hào)	otaq nömrəsi
书店 (shū diàn)	kitab dükanı	水滴 (shuǐ dī)	su damcısı
书架 (shū jià)	kitab şkafı	医嘱 (yī zhǔ)	həkim məsləhəti
树叶 (shù yè)	ağac yarpağı	租金 (zū jīn)	kirayə haqqı
花香 (huā xiāng)	çiçək ətri	食品 (shí pǐn)	qida məhsulu
鸭肉 (yā ròu)	ördək əti	果汁 (guǒ zhī)	meyvə şirəsi
鸡翅 (jī chì)	toyuq qanadı	水杯 (shuǐ bēi)	su qabı
鸡腿 (jī tuǐ)	toyuq bupu	发夹 (fà jiá)	saç sancağı
牛肉 (niú ròu)	dana əti	面霜 (miàn shuāng)	üz kremi
蛋盒 (dàn hé)	yumurta qutusu	地块 (dì kuài)	yer sahəsi
伞架 (sǎn jià)	çətir dayağı	门铃 (mén líng)	qapı zəngi
浴袍 (yù páo)	hamam xalatı	信箱 (xìn xiāng)	poçt qutusu
背包 (bēi bāo)	bel çantası	手袋 (shǒu dài)	əl çantası
唇膏 (chún gāo)	dodaq boyası	茶几 (chá jī)	çay masası
眼影 (yǎn yǐng)	göz kölgəsi	邮轮 (yóu lún)	səyahət gəmisi
画框 (huà kuàng)	şəkil çərçivəsi	窗台 (chuāng tái)	pəncərə altlığı
菜刀 (cài dāo)	mətbəx bıcağı	腮红 (sāi hóng)	dırnaq boyası
货舱 (huò cāng)	yük yeri	色卡 (sè kǎ)	rəng kataloqu
背肌 (bèi jī)	kürək əzələsi	气管 (qì guǎn)	nəfəs borusu

*Nümunələr《wài jiào shè ā sāi bài jiāng yǔ yīng yǔ hàn yǔ tú jiě cí diǎn》"Şanxay xarici dillərin tədrisi nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş Azərbaycan, İngilis və Çin dillərinin İllüstrasiya Lüğəti"-ndən götürülüb.

Qeyd: Bəzən, asılı və əsas tərəfin hər ikisi təkhecalı olduqda ***的 (de)*** hissəciyi işlənə də, işlənməyə də bilər. Məs: 牛角 (niú jiǎo) "öküz buynuzu" və 牛的角 (niú de jiǎo) "öküzün buynuzu", 人脸 (rén liǎn) "insan üzü" və 人的脸 (rén de liǎn) "insanın üzü" hər ikisi işlənir.

2. Əgər asılı tərəf təkhecalı və əsas tərəf ikihecalıdırsa, hecaların simmetriyası və koordinasiyası üçün ***的 (de)*** hissəciyi əlavə edilməlidir. Çin dilində təkhecalı söz ikihecalı sözə çevrilməyə meyillidir (LǓ, 1999: 3). Burada***的 (de)*** hissəciyinin əlavə edilməsi ilə birinci tərəfdə olan təkhecalı

söz ikihecalı sözə çevrilir. Məsələn, ***的 (de)*** hissəciyi ilə təkhecalı söz 人 (rén) - dən ikihecalı sözə 人的 (rén de) çevirildi. Nümunələr:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
人的个性 (rén de gè xìng)	insanın xarakteri
书的颜色 (shū de yán sè)	kitabın rəngi
水的温度 (huǒ de wēn dù)	suyun temperature
云的形状 (yún de xíng zhuàng)	buludun forması
山的高度 (shān de gāo dù)	dağın hündürlüyü
花的香气 (huā de xiāng qì)	çiçəyin ətri
风的声音 (fēng de shēng yīn)	küləyin səsi
鸟的翅膀 (niǎo de chì bǎng)	quşların qanadı
肉的质量 (ròu de zhì liàng)	ətin kefiyyəti
人的表情 (rén de biǎo qíng)	insanın ifadəsi
树的影子 (shù de yǐng zi)	ağacın kölgəsi
纸的颜色 (zhǐ de yán sè)	kağızın rəngi
杯的容量 (bēi de róng liàng)	fincanın həcmi
心的跳动 (xīn de tiào dòng)	ürəyin döyüntüsü
狗的眼睛 (gǒu de yǎn jīng)	itin gözü
猫的尾巴 (māo de wěi bā)	pişiyin quyruğu
人的身高 (rén de shēn gāo)	insanın boyu
海的深度 (hǎi de shēn dù)	dənizin dərinliyi
钱的价值 (qián de jià zhí)	pulun dəyəri
茶的品种 (chá de pǐn zhǒng)	cayın növləri
鸟的羽毛 (niǎo de yǔ máo)	quşun lələyi

Qeyd 1: Bəzi hallarda istisna olaraq ***的 (de)*** hissəciyi əlavə edilə bilər, bəzən isə əlavə edilməyə də bilər. Məs: 皮的鞋子 (pí de xié zi) "*dərinin ayaqqabı*" *və* 皮鞋子 (pí xié zi) "dəri ayaqqabı" , 马的尾巴 (mǎ de wěi ba) "atın quyruğu" və 马尾巴 (mǎ wěi ba) "at quyruğu" hər ikisi işlənir.

Azərbaycan dilində, asılı tərəf əşyanın nədən hazırlandığını bildirirsə, ümumiyyətlə *1-ci növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənir. Məsələn, dəri ayaqqabı, dəmir qapı, taxta qaşıq, gümüş üzük, daş bina, baton çörək və s. Dərinin ayaqqabısı, dəmirin qapısı və s. deyə bilmirik, amma Çin dilində, tutaq ki,* 皮的鞋子 (pí de xié zi) "*dərinin ayaqqabısı*" və 皮鞋子 (pi xie zi) "dəri ayaqqabı" hər ikisi işlənə bilir. Burada fərqlərə rast gəlinir.

Qeyd 2: Bəzən *的 (de)* hissciyi leksik mənaya da təsir edir. Çin dilində məzaci mənada 牛脾气 (niú pí qì) "inək xasiyyəti" işlənir. Məsələn: Orxanın inək xasiyyəti var, yəni Orxanın inadcıl xasiyyəti var. Əgər *的 (de)* hissciyi işlətsək, bu həqiqi mənanı bildirər; Məsələn: 牛的脾气 (niú de pí qì) "inəyin xasiyyəti" . Çin dilində deyə bilmirik ki, Orxanda inəyin xasiyyəti var.

3. Əgər birinci tərəf ikihecalı və ikinci tərəf təkhecalıdırsa, bu zaman *的 (de)* hissəciyi həmişə əlavə edilmir və qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi işlənir; Məsələn:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
南瓜汤 (nán guā tāng)	balqabaq şorbası
羊肉串 (yáng ròu chuàn)	quzu kababı
大米粥 (dà mǐ zhōu)	düyü sıyığı
玻璃杯 (bō lí bēi)	şüşə qabı
艺术史 (yì shù shǐ)	incəsənət tarixi
山羊奶 (shān yáng nǎi)	keçi südü
炭火炉 (tàn huǒ lú)	kömür sobası
休息室 (xiū xí shì)	istirahət otağı
防晒霜 (fáng shài shuāng)	günəş kremi
手术室 (shǒu shù shì)	cərrahiyyə otağı
手术台 (shǒu shù tái)	cərrahiyyə stolu
垃圾袋 (lā jī dài)	zibil paketi
候诊室 (hòu zhěn shì)	gözləmə otağı
消防站 (xiāo fáng zhàn)	yanğınsöndürmə məntəqəsi
少女塔 (shào nǚ tǎ)	Qız qalası
瞭望塔 (liào wàng tǎ)	müşahidə qülləsi
工具箱 (gōng jù xiāng)	alətlər qutusu
工作台 (gōng zuò tái)	iş platforması
鹌鹑蛋 (ān chún dàn)	bildirçin yumurtası
干酪屑 (gān lào xiè)	pendir qırıntısı
番茄汁 (fān qié zhī)	pomidor şirəsi
咖啡豆 (kā fēi dòu)	qəhvə paxlası
运动服 (yùn dòng fú)	idman paltarı
指甲剪 (zhǐ jiá jiǎn)	dırnaq qayçısı
指甲油 (zhǐ jiá yóu)	dırnaq cilası
壁炉台 (bì lú tái)	sobanın üstü
厨房秤 (chú fáng chèng)	mətbəx tərəzisi

橄榄油 (gǎn lǎn yóu)	zeytun yağı
芥末酱 (jiè mò jiàng)	xardal sousu
婴儿床 (yīng ér chuáng)	uşaq çarpayısı
玉米片 (yù mǐ piàn)	qarğıdalı lopası
时刻表 (shí kè biǎo)	vaxt cədvəli
商务区 (shāng wù qū)	biznes rayonu
公寓楼 (gōng yù lóu)	yaşayış binası
工业区 (gōng yè qū)	səyane zonası
糕点店 (gāo diǎn diàn)	şiriniyyat dükanı
足球队 (zú qiú duì)	futbol komandası
服务费 (fú wù fèi)	xidmət haqqı
体育馆 (tǐ yù guǎn)	idman zalı
信用卡 (xìn yòng kǎ)	kredit kartı
登记表 (dēng jì biǎo)	qeydiyyat vərəqi
旅行社 (lǚ xíng shè)	turizm agentliyi
胜利日 (shèng lì rì)	Zəfər günü
葡萄叶 (pú táo yè)	üzüm yarpağı
滑雪裤 (huá xuě kù)	xizək şalvarı
领带夹 (lǐng dài jiā)	qalstuk sancağı
化妆包 (huà zhuāng bāo)	kosmetika qabı
铅笔尖 (qiān bǐ jiān)	karandaşın ucu

*Nümunələr《wài jiào shè ā sāi bài jiāng yǔ yīng yǔ hàn yǔ tú jiě cí diǎn》"Şanxay xarici dillərin tədrisi nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş Azərbaycan, İngilis və Çin dillərinin İllüstrasiya Lüğəti"-ndən götürülüb.

Qeyd: Kitabın rəngi, atanın adı, Orxanın dostu və s. nümunələrdə yiyəlik-mənsubluq əlaqəsi mövcuddur. Sual verə bilərik ki, nəyin rəngi? Kimin adı? Kimin dostu?

Bazarlıq arabası, ev tapşırığı, su qabı və s. nümunələrdə, qeyri-müəyyən yiyəlik halın strukturu olsa, "bazarlıq" və "araba", "ev" və "tapşırıq" arasındakı əlaqə əslində yiyəlik-mənsubluq deyil. Bazarlığın arabası deyil, bazarlıq üçün arabadır. Evin tapşırığı deyil, evdə yazılan tapşırıqdır. Suyun qabı deyil, su içməyə qabdır.

Çin dilində isə 购物车 (gòu wù chē) "bazarlıq araba" , 家庭作业 (jiā tíng zuò yè) "ev tapşırıq" , 水杯 (shuǐ bēi) "su qab" kimi işlənir, yəni burada ***的 (de)*** hissəciyi işlənmir. Çin dilində belə nümunədəki əlaqə yiyəlik-mənsubluq əlaqəsi kimi götürülmür.

Çin dilində təyin-əsas söz birləşməsində asılı və əsas tərəf arasında semantik əlaqənin müxtəlif növü mövcuddur. Bunların arasında, yiyəlik-mənsubluq əlaqəsi ilk və ən mühüm əlaqələrdən biridir. Başqa semantik əlaqə də mövcuddur. Asılı tərəf yiyəlikdən başqa, funksiya, xüsusiyyət, zaman, yer və s. də bildirir.

Məs:

(1) 购物车 (gòu wù chē) “bazarlıq arabası” - Asılı tərəf funksiyanı bildirir, yəni bazarlıq üçün arabadır.

(2) 家庭作业 (jiā tíng zuò yè) “ev tapşırığı” - Asılı tərəf yeri bildirir, yəni evdə yazılan tapşırıqdır.

(3) 水杯(shuǐ bēi) “su qabı” - Asılı tərəf funkasiyanı bildirir, yəni su içməyə qabdır.

4. Hər iki tərəf ikihecalı olanda, əgər yiyəlik-mənsubluq münasibəti bildirirsə, bu zaman ***的 (de)*** hissəciyi həmişə əlavə olunur və müəyyən yiyəlik hal kimi işlənir. Məsələn:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
妹妹的钢笔 (mèi mèi de gāng bǐ)	bacının qələmi
父亲的习惯 (fù qīn de xí guàn)	atanın vərdişi
同学的玩具 (tóng xué de wán jù)	sinif yoldaşının oyunacağı
班长的座位 (bān zhǎng de zuò wèi)	sinif nümayəndəsinin yeri
舅舅的手机 (jiù jiù de shǒu jī)	əminin telefonu

Əgər yiyəlik-mənsubluq münasibəti bildirmirsə, *的 (de)* hissəciyi işlənə də, işlənməyə də bilər, əksər hallarda *的 (de)* istifadə edilmir.

Heca baxımından, Çin dilində çoxlu sayda dörd heroqlifdən ibarət olan söz mövcuddur, onların böyük əksəriyyəti iki dənə ikihecalı sözün birləşməsidir (LǙ, 1999: 9) . Tutaq ki, 木头房子 (mù tou fáng zi) “taxta ev” və 木头的房子 (mù tou de fáng zi) “taxta ev” , 历史事实 (lì shǐ shì shí) “tarixi faktlar” və 历史的事实 (lì shǐ de shì shí) “tarixin faktları” hər ikisi işlənir, amma *的 (de)* -siz, yəni 木头房子 (mù tou fáng zi) “taxta ev” və 历史事实 (lì shǐ shì shí) “tarixi faktlar” daha çox işlənir.

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
企业管理 (qǐ yè guǎn lǐ)	biznes idarəetməsi
自然科学 (zì rán kē xué)	təbiət elmləri
大门钥匙 (dà mén yào shi)	əsas qapının açarı
学生宿舍 (xué shēng sù shè)	tələbə yataqxanası
消化系统 (xiāo huà xì tǒng)	həzm sistemi
呼吸系统 (hū xī xì tǒng)	tənəffüs sistemi
花园座椅 (huā yuán zuò yǐ)	bağ oturacağı
花园池塘 (huā yuán chí táng)	bağ hovuzu
钥匙挂钩 (yào shi guà gōu)	açar asqısı
交通堵塞 (jiāo tōng dǔ sè)	nəqliyyat tıxacı
公交车站 (gōng jiāo chē zhàn)	avtobus dayanacağı
儿童座椅 (ér tóng zuò yǐ)	uşaq oturacağı

货运火车 (huò yùn huǒ chē)	yük qatarı
行李推车 (xíng lǐ tuī chē)	yük arabası
市场价格 (shì chǎng jià gé)	bazar qiyməti
奶酪专柜 (nǎi lào zhuān guì)	pendir məmulatları
旅游指南 (lǚ yóu zhǐ nán)	səyahət kitabçası
街头艺人 (jiē tóu yì rén)	küçə musiqiçisi
工作时间 (gōng zuò shí jiān)	iş vaxtı
到达大厅 (dào dá dà tīng)	qarşılama zalı
电话号码 (diàn huà hào mǎ)	telefon nömrəsi
自然风景 (zì rán fēng jǐng)	təbiət mənzərəsi
窗户玻璃 (chuāng hù bō li)	pəncərə şüşəsi
工业城市 (gōng yè chéng shì)	sənaye şəhəri
宝宝餐椅 (bǎo bao cān yǐ)	uşaq stulu
婴儿推车 (yīng ér tuī chē)	uşaq arabası

*Nümunələr《wài jiào shè ā sāi bài jiāng yǔ yīng yǔ hàn yǔ tú jiě cí diǎn》"Şanxay xarici dillərin tədrisi nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş Azərbaycan, İngilis və Çin dillərinin İllüstrasiya Lüğəti"-ndən götürülüb.

Şəxs əvəzlikləri hallanarkən:

Çin dilində də şəxs əvəzlikləri var - mən, sən, o, biz, siz, onlar. Çin dilində şəxs əvəzlikləri hallanarkən, əsas tərəf həm təkhecalı, həm də qohumluq bildirirsə, ***的*** *(de)* hissəciyi həmişə əlavə edilmir. Məs: 我爸(wǒ bà) "mənim atam", 他姐(tā jiě) "onun bacısı".

İkinci tərəfdə ölkə, təşkilat və ya qohumluq bildirən sözlər olmadıqda, ***的*** *(de)* hissəciyi həmişə əlavə edilməlidir. Məs: 我的书 (wǒ de shū) "mənim kitabım", 他们的财产 (tā men de cái chǎn) "onların mülkiyyəti" .

İkinci tərəfdə söz ölkənin, təşkilatın adı olanda, təkhecalıdırsa, ***的*** *(de)* hissəciyi əlavə edilə bilməz. Məs: 我国 (wǒ guó) "mənim ölkəm", 我们厂 (wǒ men chǎng) "bizim zavodumuz"; Əgər təkhecalı deyilsə, ***的*** *(de)* hissəciyi işlənə də, işlənməyə də bilər. Misal üçün, 你们的学校 (nǐ men de xué xiào) "sizin məktəbiniz" və 你们学校 (nǐ men xué xiào) "sizin məktəbiniz" hər ikisi işlənir.

İkinci tərəfdə işlənən söz qohumluq bildirəndə, birinci tərəf (əvəzlik) təkhecalıdırsa, ***的*** *(de)* hissəciyi işlənə də, işlənməyə də bilər, yəni bu vəziyyətdə müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halın hər ikisi işlənə bilər. Məs: 他的弟弟 (tā de dì dì) "onun qardaşı" və 他弟弟(tā dì dì) "onun qardaşı", 我的母亲 (wǒ de mǔ qīn) "mənim anam" və 我母亲 (wǒ mǔ qīn) "mənim anam", burada ***的*** *(de)* hissəciyi işlənə də, işlənməyə də bilər (Lei, Guo, 2015: 128-132).

Əgər birinci tərəf (əvəzlik) ikihecalıdırsa, ***的*** *(de)* hissəciyi həmişə əlavə edilir. Məs: 我们的妹妹 (wǒ men de mèi mèi) "bizim kiçik bacımız" deyirik, amma 我们妹妹 (wǒ men mèi mèi) deyə bilmirik.

我们的母亲 (wǒ men de mǔ qīn) "bizim atamız" deyirik, amma 我们母亲 (wǒ men mǔ qīn) deyə bilmirik.

Azərbaycan dilində yiyəlik hal və Çin dilində onun ifadə vasitəsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər.

Oxşar cəhətlər:

1. Azərbaycan dilində III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halda olur. Məsələn: kitabın səhifəsi, şagirdin gündəliyi, çiçəyin ətri, otağın rəngi, şəhərin mənzərəsi və s. Azərbaycan dilində sintaktik təhlili zamanı 3-cü növ t.s.b bölünmür, amma arasına söz əlavə edilə bilər.

Çin dilində də biz buna rast gəlirik (LǓ, 1999: 158). Məs:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində
奥尔汗美丽的母亲很友善。 (ào ěr hàn měi lì de mǔ qīn hěn yǒu shàn)	Orxanın gözəl anası səmimidir.
莎赫拉有趣的书被撕破了。 (shā hè lā yǒu qù de shū bèi sī pò le)	Şəhlanın maraqlı kitabı cırılmışdır.
我喜欢这座城市的迷人景色。 (wǒ xǐ huān zhè zuò chéng shì de mí rén jǐng sè)	Bu şəhərin valehedici mənzərəsi xoşuma gəlir.
学生皱巴巴的日记掉在了地板上。 (xué shēng zhòu bā bā de rì jì diào zài le dì bǎn shàng)	Şagirdin əzilmiş gündəliyi yerə düşdü.
花朵芬芳的香气四散。 (huā duǒ fēn fāng de xiāng qì sì sàn)	Çiçəyin xoş ətri ətrafa yayıldı.

2. Azərbaycan dilində II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur. Məsələn: sinif otağı, məktəb həyatı, tələbəlik illəri və s. Azərbaycan dilində II növ təyini söz birləşmələri bölünmür və arasına söz əlavə edilə bilmir.

Çin dilində də eyni vəziyyətdir (LǓ, 1999: 158), 教室 (jiào shì) "sinif otağı" , 苹果树 (píng guǒ shù) "alma ağacı" bu birləşmələrin arasına söz artırıla bilmir. Məslən:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində
老师住在地铁站附近。 (lǎo shī zhù zài dì tiě zhàn fù jìn)	Müəllim metro stansiyasının yaxınlığında yaşayır.
我喜欢果汁。 (wǒ xǐ huān guǒ zhī)	Mən meyvə şirəsi xoşlayıram.
院子里有许多苹果树。 (yuàn zi lǐ yǒu xǔ duō píng guǒ shù)	Həyətdə çoxlu alma ağacları var.
医嘱很有用。 (yī zhǔ hěn yǒu yòng)	Həkim məsləhəti çox faydalıdır.
湖水要么是咸的,要么是甜的。 (hú shuǐ yào me shì xián de,yào me shì tián de)	Göl suyu ya duzlu, ya da şirin olur.

3. Azərbaycan dilində yiyəlik halda olan ismə yenidən hal şəkilçisi artırmaq olmaz, lakin mənsubiyyət şəkilçili sözlər bütün hallar üzrə dəyişə bilir (Kazımov, 2010: 68). Çin dilində də elədir.

Məsələn: ***Orxanın evi*** birləşməsində mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfə diqqət yetirək: Orxanın evi, Orxanın evinin, Orxanın evinə, Orxanın evini, Orxanın evində, Orxanın evindən. Çin dilində də mənsubiyyətdən sonra halın göstəricisi işlənir.

Nümunə göstərirəm:

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində
这只猫的尾巴的颜色是黑色。 (zhè zhī māo de wěi bā de yán sè shì hēi sè)	Bu pişiyin quyruğunun rəngi qaradır.
昨天我把房租付给了房东。 (zuó tiān wǒ bǎ fáng zū fù gěi le fáng dōng)	Dünən mən ev sahibinə kirayə haqqını ödədim.
大家都为街头艺人鼓掌。 (dà jiā dōu wèi jiē tóu yì rén gǔ zhǎng)	Küçə musiqiçisini hamı alqışladı.
奥尔汗的家里有很多客人。 (ào ěr hàn de jiā lǐ yǒu hěn duō kè rén)	Orxanın evində çoxlu qonaqlar var.
我从公交车站回到家。 (wǒ cóng gōng jiāo chē zhàn huí dào jiā)	Avtobus dayanacağından evə gəldim.

3. Həm Azərbaycan dilində, həm də Çin dilində, ismi birləşmələrin iki tərəfi olur və birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Azərbaycan dilində birinci tərəfə həmişə asılı tərəf, Çin dilində isə ona izah edən tərəf deyilir. Hər iki dildə ikinci tərəfə əsas tərəf deyilir. Söz sırası baxımından, hər iki dildə asılı / izah etdiyi tərəf əsas tərəfdən əvvəl gəlir.

4. Azərbaycan dilində yiyəlik halın iki növü var - müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Çin dilində yiyəlik hal olmasa da, yiyəlik hal bildirən hissəcik işlənir. Sözlərə ***的*** *(de)* hissəciyi əlavə edildikdə müəyyən yiyəlik hal, ***的*** *(de)* hissəciyi əlavə edilmədikdə isə qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi işlənir. ***的*** *(de)* hissəciyi Azərbaycan dilində yiyəlik halın şəkilçisinin (***-ın4)*** qrammatik funkiyasını daşıya bilir. Hər ikisi yiyəlik-mənsubluq münasibəti bildirə bilir. Hər ikisi təyini söz birləşmələrinin simvoludur.

Fərqli cəhətlər:

1. Çin dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bir neçə yiyəlik-mənsubluq strukturu ardıcıl gəldikdə yiyəlik halın şəkilçisi yalnız sonuncu sözdən əvvəlki sözə qoşulur (Xu, 2011: 78). Məsələn:

(1) 阿里的儿子 (ā lǐ de ér zi) "Əlinin oğlu"

(2) 阿里儿子的衣服 (ā lǐ ér zi de yī fú) "Əli oğlunun paltarı"

(3) 阿里儿子衣服的颜色 (ā lǐ ér zi yī fú de yán sè) "Əli oğlu paltarının rəngi"

Azərbaycan dilində isə bir neçə yiyəlik-mənsubluq strukturu üst-üstə düşdükdə yiyəlik halın şəkilçisi bütün sözlərə əlavə olunur. Məsələn: Əlinin oğlu - Əlinin oğlunun paltarı - Əlinin oğlunun paltarının rəngi, dostumun kitabının adı və s.

2. Çin dilində ***的*** *(de)* hissəciyinin qrammatik, semantik və praqmatik funksiyaları daha zəngindir. Demək olar ki, ***的*** *(de)* hissəciyi Azərbaycan dilində yiyəlik halın şəkilçisinin (***-ın^4)*** qrammatik funkiyasını tam daşıya bilər, lakin ***-ın4*** ***的*** *(de)* hissəciyinə bərabər olduğunu deyə bilmirik (Ajiakbar, 2012: 81).

3. Buna diqqət yetirməliyik ki, müəyyən yiyəlik hal strukturunda mütləq ***的*** *(de)* hissəciyi olur, amma ***的*** *(de)* hissəciyinin qrammatik mənası çox olduğuna görə, onun işlənməsi o anlama gəlmir

ki, bu mütləq müəyyən yiyəlik hal strukturudur. Çin dilində ***的** (de)* hissəciyinin qrammatik mənası çoxdur. ***的** (de)* hissəciyi müəyyən yiyəlik halı ifadə etməklə yanaşı I növ təyin söz birləşməsini də düzəldə bilir (Dralle, 2018). Tutaq ki,

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcümə
高高的楼房 (gāo gāo de lóu fáng)	hündür bina
铁的意志 (tiě de yì zhì)	dəmir iradə
幸福的生活 (xìng fú de shēng huó)	gözəl həyat
有趣的书 (yǒu qù de shū)	maraqlı kitab
干净的家 (gān jìng de jiā)	təmiz ev
三千克的油 (sān qiān kè de yóu)	üç kiloqram yağ

Nəticə

Beləliklə, Çin dilində yiyəlik hal olmasa da, yiyəlik hal bildirən***的** (de)* hissəciyindən istifadə edilir. Azərbaycan dilində isə müəyyən yiyəlik hal ***-ın***^{4} şəkilçisi ilə düzəlir. Çin dilində ***的** (de)* hissəciyinin istifadə edilib-edilməməsi bir neçə amillərdən asılıdır. Məsələn: yiyəlik bildirən söz və mənsub olan söz arasındakı əlaqə, sözlərin mənasının düzgün və aydın çatdırılması məsələsi, heca məsələsi və s. Azərbaycan dilində yiyəlik hal və Çin dilində onun ifadə vasitəsi - ***的** (de)* hissəciyi arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Yang, Y.L. (2011). guó jì hàn yǔ jiào shī yǔ fǎ jiào xué shǒu cè[M]. běi jīng: gāo děng jiào yù chū bǎn shè.
2. Huang, B.R., Liao X.D. (2017). xiàn dài hàn yǔ(zēng dìng liù bǎn) xià cè[M]. běi jīng: gāo děng jiào yù chū bǎn shè.
3. Kazımov, Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 400 s.
4. Hüseynzadə, M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 280 s.
5. Si, F.Z. (2014) "zhào běn shān de yé ye" hé "zhào běn shān de mào zi"- màn tán hàn yǔ zhōng de liǎng zhǒng lǐng shǔ jié gòu[J]. yǔ yán jiào xué yǔ yán jiū, № 2, s.43-51.
6. Xu, Y.C.(2012). "de" zì yǐn xiàn de zhì yuē yīn sù[J]. xiū cí xué xí, № 2, s.33-34. DOI:10.16027/j.cnki.cn31-2043/h.2003.02.018.
7. LǕ, S.X. (1999). xiàn dài hàn yǔ bā bǎi cí(zēng dìng běn)[M]. běi jīng: shāng wù yìn shū guǎn.
8. Lei, R., Guo, X.H. (2015). yīng hàn yǔ kě ràng dù jí bù kě ràng dù lǐng shǔ jié gòu de rèn zhī jiě shì[J]. hú běi dà xué xué bào (zhé xué shè huì kē xué bǎn). № 6(42), s.128-132. DOI:10.13793/j.cnki.42-1020/c.2015.06.022.9.
9. Běi jīng dà xué zhōng wén xì xiàn dài hàn yǔ jiào yán shì. (2012). xiàn dài hàn yǔ(zēng dìng běn)[M]. běi jīng: shāng wù yìn shū guǎn.
10. Xu, Y.C. (2011). bǎn kuài, tū xiǎn yǔ "de" zì de yǐn xiàn [J]. yǔ yán jiào xué yǔ yán jiū, № 6, s.76-82.
11. Ajiakbar, M. (2012). hàn yǔ hé wéi wú ěr yǔ míng cí xìng dìng zhōng duǎn yǔ jié gòu xíng shì duì bǐ fēn xī[J]. xīn jiāng jiào yù xué yuàn xué bào. № 1(28), s. 79-85.
12. Dralle, A. (2018). wài jiào shè ā sāi bài jiāng yǔ yīng yǔ hàn yǔ tú jiě cí diǎn[M]. shàng hǎi: shàng hǎi wài yǔ jiào yù chū bǎn shè.

Göndərilib: 04.01.2024 Qəbul edilib: 02.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/98-106

Yunis Əvəzov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
yunis_avazov@unec.edu.az

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADİ SİYASİ XƏTTİNDƏ BİZNESİN İNKİŞAFI VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİN OLUNMASI

Xülasə

Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində şəffaflıq amilinin və biznesin inkişafında təhlükəsizlik siyasətində rolu xüsusilə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi təkamülü kontekstində mühüm aktual mövzudur. 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində çalışan Heydər Əliyev ölkənin mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidinə yönəlmiş bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. Şəffaflıq bu islahatların mühüm elementi idi, çünki o, xarici investisiyaların cəlb edilməsində və biznes üçün əlverişli mühitin yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Şəffaflığın onun iqtisadi siyasətinə nə dərəcədə inteqrasiya olunduğunu və onun biznesin inkişafına təsirini araşdırmaq ölkənin iqtisadi transformasiyası haqqında dəyərli fikirlər verə bilər.

Heydər Əliyevin iqtisadi və təhlükəsizlik siyasətində şəffaflıq amilinin rolunun tədqiqi onun Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsiri, idarəetmə və biznes etikasının qlobal kontekstində əhəmiyyəti, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə bağlı müasir müzakirələrə uyğunluğu baxımından aktualdır. Bu mövzu davamlı və inklüziv biznesin inkişafına nail olmaq üçün iqtisadi siyasət, təhlükəsizlik problemləri və şəffaflığın təşviqi arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq imkanı verir.

Məqalədə Heydər Əliyevin postsovet dövründə ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyinə təhlükə yaradan ünsürlərin aradan qaldırılmasında danılmaz rolu üzərində dayanacağıq. Bundan əlavə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmizin iqtisadi həyatında meydana gələn bir sıra dəyişikliklər, mövcud yeni sistemə uyğunlaşma və transformasiya məsələləri və bu kimi faktorlar işığında ölkədə biznes mühitinin necə və hansı formada şəkilləndiyi araşdırılıb təhlil olunacaqdır. Bununla yanaşı, məqalədə Heydər Əliyevin şəffalıq amilinin və təhlükəsizlik siyasətinin onun iqtisadi siyasətətindəki yeri təhlil olunaraq bu amillərin Azərbaycandakı biznes fəaliyyətinə təsirləri müzakirə olunacaqdır. Bu kontekstdə ilk növbədə Azərbaycanın müvafiq dövrdəki (1993-2003-cü illər) iqtisadi inkişafı makroiqtisadi göstəricilər prizmasından dəyərləndiriləcək və daha sonra bu inkişaf çərçivəsində Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətindəki şəffaflıq amilinin və təhlükəsizlik siyasəti kontekstində Azərbaycandakı biznes fəaliyyəti baxımından imkanları tədqiq ediləcəkdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, iqtisadi siyasət, iqtisadiyyatda şəffaflıq, biznesin inkişafı*

Yunis Avazov
Azerbaijan State University of Economics
master student
yunis_avazov@unec.edu.az

Development of business in Heydar Aliyev's economic political line and providing transparency in this direction

Abstract

An significant current issue, particularly in light of Azerbaijan's political and economic development, is the role that openness plays in Heydar Aliyev's economic policies and security measures in the growth of businesses. Azerbaijan underwent a series of economic reforms under Heydar Aliyev's administration (1993–2003) in an effort to move from a centrally planned to a

market economy. Since transparency attracted foreign investment and fostered a climate that was conducive to business, it was a crucial component of these reforms. A nation's economic transition can be better understood by looking at how much transparency is included into its economic policies and how that affects business development.

Examining how transparency functions in Heydar Aliyev's economic and security policies is important because it affects Azerbaijan's economic growth, is significant in the global context of management and business ethics, and is pertinent to current debates about economic diversification. This theme offers a chance to investigate the intricate relationships that exist between security issues, economic policy, and the advancement of transparency in order to create equitable and sustainable corporate development.

This paper will concentrate on Heydar Aliyev's indisputable contribution to the removal of the factors endangering our nation's economic autonomy throughout the post-Soviet era. Additionally, a number of changes to our nation's economic landscape that took place under Heydar Aliyev's leadership, challenges of adjustment and transition to the new system in place, and how and in what way the nation's business environment developed will be looked at and analyzed in light of these developments. Furthermore, the paper will examine the position of Heydar Aliyev's security policy and transparency component in his economic policy and talk about how these things affect business in Azerbaijan. First, through the lens of macroeconomic indicators, the economic development of Azerbaijan during the relevant period (1993-2003) will be assessed. Next, within the framework of this development, the transparency factor in Heydar Aliyev's economic policy and the potential for business activity in Azerbaijan within the context of security policy will be examined.

Keywords: *Heydar Aliyev, economic policy, transparency in the economy, business development*

Giriş

Hər hansı bir mövzunu tədqiqat obyektinə çevirərkən o mövzunun aktuallığı ilə yanaşı, həmin mövzunun hansı dərəcədə və hansı nöqteyi-nəzərdən tədqiq edilməsinin də bir o qədər vacibliyi danılmaz məsələlərdən biri olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı illərdə təcrübə etdiyi iqtisadi uğurlar işığında ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasət kursunun və Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti çərçivəsində şəffaflıq amilinin və milli təhlükəsizliyin ölkəmizdə iqtisadiyyatın və biznesin inkişafındakı rolunun təhlil edilib araşdırılmasıdır.

Əvvəla qeyd edək ki, Heydər Əliyev rəhbərliyi altındakı iqtisadi siyasət sterategiyasının mahiyyətinə keçməzdən əvvəl Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs etmək olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Belə ki, Azərbaycan sözügedən dövrdə mövcud iqtisadi sıxıntılarla yanaşı Qarabağ müharibəsinin səbəb olduğu ağır bir yüklə də mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bununla yanaşı bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, müharibənin nəticələri Rusiyanın da təsiri ilə respublikamızı qeyri-sabit bir mühitə düçar etmişdir. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda iqtisadi çətinliklərlə birlikdə siyasi qeyri-sabitlik mühiti meydana gəlmiş və bu zaman dövlət başçısı vəzifəsinə yeni bir rəhbərin təyin olunması zərurəti yaranmışdır. Belə bir şəraitdə dövlət başçısı olan Heydər Əliyevin istər təbii sərvətlərin mənimsənilməsi istiqamətində atdığı addımlarda, istərsə də siyasi sabitliyin təmin olunmasında bugünkü müasir Azərbaycanın formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağda atəşkəsə nail olmuş və bu uğurun müsbət təsiri nəticəsində ölkənin bütün diqqətini iqtisadiyyata yönəldərək bu istiqamətdə mühüm addımların atılmasını həyata keçirməyə başlamışdır (Musayev, 2001: 8).

Müstəqillikdən sonrakı illərdə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi baxımından Qarabağ müharibəsinin mənfi və uzunmüddətli təsirləri danılmazdır. Belə bir sosial-iqtisadi mənzərə qarşısında Azərbaycan xalqı üçün lider kimi ön plana çıxan Heydər Əliyev Sovet dövründə də mühüm vəzifələrdə çalışmışdır. Zamanla Azərbaycanda daha çox rəğbət qazanması Heydər Əliyevi müstəqillik dövründə prezidentlik vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Nəticə etibarilə Heydər Əliyevin ölkə idarəçiliyində fəal iştirakı ilə Azərbaycanda iqtisadi transformasiya daha da sürətlənmiş və

siyasi bir dayanıqlılıq formalaşmağa başlamışdır. Qarabağ müharibəsində atəşkəsə nail olunduqdan sonra isə "Əsrin Müqaviləsi" olaraq bilinən neft müqavilələri sayəsində ölkəmiz sahib olduğu zəngin təbii resursların emalı istiqamətində vacibliyi danılmaz bir addım atmağa müvəffəq olmuşdur. Beləliklə, bugünki müasir Azərbaycanın təməlini qoyan ümummilli lider Heydər Əliyev hər sahədə olduğu kimi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında da ən böyük təsirə malik dahi şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur desək yanılmarıq. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmiz öz iqtisadi inkişaf yolunu müəəyyən etmiş və bu yolda beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın faydalarından və eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin keçmiş təcrübələrindən yararlanmışdır (Şəkərəliyev, 2009).

Keçən əsrin yekunlarını yeni yaranmış Azərbaycan Respublikasının taleyi baxımından xarakterizə etdikdə görə bilərik ki, bu dövr ümummilli lider Heydər Əliyevin qərarlaşdırdığı strateji addımları və onun aldığı qərarları uğurlu bir şəkildə həyata keçirməyə nail olması ilə səciyyələnir. Sovet İttifaqının dağılması ilə birlikdə Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa edərək öz tarixində yeni bir mərhələyə qədəm qoymuş və bu yeni yaranmış respublika siyasi və dövlət xadimi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin idarəçilik bacarıqları ilə daima irəliyə doğru addım atmağa nail olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Heydər Əliyevin bu bacarıqları təkcə diplomatik, siyasi və mədəni əlaqələr sferalarında deyil, həmçinin ölkəmizin iqtisadi sferasında da təsirsiz ötüşməmişdir.

Seçilmiş tədqiqat metodlarının tətbiqi üçün yerli və xarici ədəbiyyatlardan, mövzu ilə əlaqədar elmi məqalə, jurnal və elektron qəzetlər və s. resurslardan istifadə istifadə edilmişdir. Daha dəqiq desək, başda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi olmaqla bir sıra müxtəlif yerli dövlət orqanlarının internet portallarında təqdim olunmuş faydalı məlumatlar bu tədqiqat işinin informasiya bazası arasında öz yerini tapmışdır. Bununla yanaşı, dövlətimizə məxsus rəsmi sənədlər, tədqiqat mövzusu üzrə daha əvvəl aparılmış olan elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlardan da geniş istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, ölkəmizdə nəşr edilən KİV-lərdən götürülən informasiyalar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Heydər Əliyevin məruzə və çıxışlarından götürülmüş materiallar, Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya dövrü mətbuatında dərc olunmuş rəsmi məlumat və sənədlər bu tədqiqat işinin əsas informasiya bazasının təşkil etməkdədir. Məqalənin yekun hissəsində istifadə olunmuş bütün metodlar əsas götürülərək əldə edilən ümumi nəticə qeyd olunmuşdur.

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı illərdə təcrübə etdiyi iqtisadi uğurlar işığında ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasət kursunun və Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti çərçivəsində şəffaflıq amilinin və milli təhlükəsizliyin ölkəmizdə iqtisadiyyatın və biznesin inkişafındakı rolunun təhlil edilib araşdırılmasıdır. Bu tədqiqat işində ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasət kursunda şəffaflıq amilinin və təhlükəsizlik siyasətinin ölkə iqtisadiyyatı və biznesin inkişafında müsbət təsirə malik olduğu nəticəsinə gəlinmişdir. Məqalənin yekun hissəsində istifadə olunmuş bütün metodlar əsas götürülərək əldə edilən ümumi nəticə qeyd olunmuşdur.

Mövzunun təhlili.

Azərbaycan keşməkeşli postsovet dövründən çıxdığı bir vaxtda Heydər Əliyev sabitliyin, inkişafın və beynəlxalq əlaqənin gücləndirilməsinə yönəlmiş mühüm iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. Heydər Əliyev prezidentliyi dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə və şaxələndirilməsinə yönəlmiş bir sıra əsas iqtisadi siyasət və təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Neft gəlirlərinin cəlb edilməsi və idarə olunması üçün Dövlət Neft Fondunun yaradılmasından tutmuş xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və infrastruktur layihələrinin başlanmasına qədər iqtisadi mənzərə əsaslı dəyişikliklərin şahidi oldu. Bu siyasətlərin nə dərəcədə şəffaf olduğunu başa düşmək bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafını istiqamətləndirən idarəetmə prinsiplərini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.

Heydər Əliyev rəhbərliyi altındakı iqtisadi siyasət sterategiyasının mahiyyətinə keçməzdən əvvəl Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs etmək olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Belə ki,

Azərbaycan sözügedən dövrdə mövcud iqtisadi sıxıntılarla yanaşı Qarabağ müharibəsinin səbəb olduğu ağır bir yüklə də mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bununla yanaşı bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, müharibənin nəticələri Rusiyanın da təsiri ilə respublikamızı qeyri-sabit bir mühitə düçar etmişdir. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda iqtisadi çətinliklərlə birlikdə siyasi qeyri-sabitlik mühiti meydana gəlmiş və bu zaman dövlət başçısı vəzifəsinə yeni bir rəhbərin təyin olunması zərurəti yaranmışdır. Belə bir şəraitdə dövlət başçısı olan Heydər Əliyevin istər təbii sərvətlərin mənimsənilməsi istiqamətində atdığı addımlarda, istərsə də siyasi sabitliyin təmin olunmasında bugünkü müasir Azərbaycanın formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağda atəşkəsə nail olmuş və bu uğurun müsbət təsiri nəticəsində ölkənin bütün diqqətini iqtisadiyyata yönəldərək bu istiqamətdə mühüm addımların atılmasını həyata keçirməyə başlamışdır.

Heydər Əliyev (1923-2003) postsovet dövründə ölkəmizin və eləcə də Qafqazın ən xarizmatik liderlərindən biri kimi tarix səhnəsində öz yerini almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider SSRİ dövründə yüksək dərəcəli dövlət vəzifələrində fəaliyyət göstərmiş nadir Qafqaz müsəlmanlarından biri kimi xüsusi olaraq seçilməkdədir. Ümummilli liderin Sovet dövründəki fəaliyyətindən qısaca olaraq bəhs edək. Belə ki, 1982-ci ilin dekabrında Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü seçilən H.Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş və beləliklə də SSRİ-nin yüksək vəzifəli şəxslərindən biri olmuşdur O, 20 ilə yaxın bir müddət ərzində SSRİ Ali Sovetinin deputatı, 5 il SSRİ Ali Soveti sədrinin müavini vəzifələrində fəaliyyətinə davam etmişdir. Daha sonra 1991-ci ildə müəyyən fikir ayrılıqları səbəbindən Siyasi Büro üzvlüyündən və Kommunist Partiyasından istefa vermişdir. Postsovet dövrünə isə H. Əliyev 1991-1993-cü illərdə Nax.MR. Ali Sovetinin Sədri və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri vəzifələrində çalışaraq Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvanda təşkil olunan təsis qurultayında partiya sədri seçilmişdir (1992). H.Əliyev 1993-cü il 3 oktyabr tarixində ümumi seçkilər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 3-cü prezidenti seçilmişdir. Beş il sonra növbəti seçkilərdə isə (1998-ci il 11 oktyabr) 76 % səs toplayaraq qazanaraq yenidən Azərbaycan prezidenti olmuşdur. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində yenidən namizəd olan ümummilli lider səhhətində yaranan problemlərə səbəbindən seçkilərdə iştirakdan imtina etmiş və 2003-cü il dekabrın 12-də dünyasını dəyişənə qədər səhhətindəki problemlərlə mübarizə aparmışdır (Paşayev, 2011).

İqtisadi şəffaflıq anlayışı çoxşaxəlidir və informasiyanın əlçatanlığı, qərarların qəbulu proseslərinin açıqlığı və qurumların hesabatlılığı kimi aspektləri əhatə edir. Heydər Əliyevin idarəçiliyi kontekstində şəffaflığı təmin etmək üçün yaradılmış institusional çərçivəyə dərindən baxmaq vacibdir. Hökumət qurumları, tənzimləyici orqanlar və maliyyə institutları şəffaflıq mənzərəsinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamış, ictimaiyyətin inamına və hökumətin iqtisadi idarəçiliyinə dair təsəvvürlərə təsir etmişlər. İqtisadi şəffaflıq axtarışı çətinliklərdən və mübahisələrdən kənarda qalmadı. Korrupsiya iddiaları, məhdud məlumatların açıqlanması və iqtisadi gücün təmərküzləşməsi ilə bağlı narahatlıqlar bu dövrdə ortaya çıxan məsələlər idi. Bu çağırışların nüanslarının başa düşülməsi Heydər Əliyev siyasəti çərçivəsində iqtisadi şəffaflığın hərtərəfli qiymətləndirilməsinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi şəffaflığın bu tədqiqi sadəcə olaraq tarixi təhlilin həyata keçirilməsi deyil, həm də idarəetmənin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirini dərk edə biləcəyimiz obyektiv rolunu oynayır. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin şəffaflığını qiymətləndirərək, biz xarici investisiyalara, ictimai etimada və Azərbaycanın iqtisadi artımının ümumi trayektoriyasına təsir edən amillər haqqında anlayışlar əldə edirik.

Müstəqilliyin ilk illərində H.Əliyevin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətləri arasında şəffaflıq amili və təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsinin təmin olunması ön plana çıxmışdır. Çünki ümummilli lider ölkənin iqtisadi həyatında və eləcə də, yerli biznes sahibkarlığının inkişafı yolunda şəffaflığın və təhlükəsizliyin təmin olunmasının nə dərəcədə vacib olduğunu çox yaxşı dərk etmiş və bu məsələləri qarşıya məqsəd olaraq qoyaraq həmin məqsədlərin həyata keçirilməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməmiş, lazımi addımları layiqincə atmağa nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatı geniş vüsət alaraq ölkənin

iqtisadi inkişafı qarşısında əhəmiyyətli dərəcədə təhlükə yaratmaqda idi. Bəhs olunan illərdə vergidən yayınma məsələləri kifayət qədər geniş yayılmışdı. Bununla yanaşı, bir çox kiçik və orta biznes (KOB) müəssisələrində mühasibatlıq fəaliyyəti demək olar ki mövcudluq təşkil etmirdi. Eyni zamanda sözügedən dövrdə uçot məsələləri ilə bağlı da heç bir nizam-intizamdan bəhs edilə bilməzdi. Bütün bunlarla yanaşı, vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarına qarşı bir sıra cinayətlər baş vermiş, maliyyə-kredit fırıldaqları, eləcə də iqtisadi xarakterli digər pozuntuların sayı artmış və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından ciddi bir təhlükə təşkil etmişdir. Ölkənin iqtisadi həyatındakı bu cür çətin və keşməkeşli dövründə ulu öndər H.Əliyev respublikamızın iqtisadi potensialının dəyərləndirilərək ondan lazımi şəkildə istifadə edilməsi, bu istiqamətdə şəffaflığın və eyni zamnada iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məslələrinin olduqca mühüm olduğunu əsas götürərək öz çıxışlarında da bu amilləri hər zaman diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışdır. H.Əliyev biznes sahibkarlığında şəffaflığın və təhlükəsizliyin təmin olunması olduqca vacib hesab etmiş və bu sahələrdə lazımi tədbirlərin görülməsini qarşıya məqsəd qoymuş və buna müvəffəq olmuşdur (Abbasov, Aslanova, 2021).

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə iqtisadi şəffaflığın institusional çərçivəsi Azərbaycanda idarəetmə strukturunun və hesabatlılıq mexanizmlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Heydər Əliyev iqtisadi şəffaflığı gücləndirməyə qadir olan möhkəm institutların yaradılmasının zəruriliyini dərk etdi. Bu səyin əsasını 1999-cu ildə neft gəlirlərini idarə etmək və investisiya etmək vəzifəsi daşıyan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması təşkil edirdi. Bu qurum nəinki ehtiyatlı fiskal alət rolunu oynayıb, həm də neftlə bağlı maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığına, ölkənin əhəmiyyətli enerji ehtiyatlarının idarə olunmasında hesabatlılığın təmin olunmasına töhfə verib. Hökumət qurumları və tənzimləyici orqanlar iqtisadi şəffaflığı təşviq etmək üçün hazırlanmış institusional çərçivənin mühüm komponentləri idi. Məsələn, Maliyyə Nazirliyi mühüm iqtisadi məlumatların əlçatanlığına töhfə verərək, büdcə məsələlərinə və maliyyə hesabatlarına nəzarətdə mərkəzi rol oynamışdır. Dövlət Statistika Komitəsi kimi tənzimləyici orqanlar şəffaflığın artırılması və həm hökumət, həm də ictimaiyyət tərəfindən məlumatlı qərarların qəbulu üçün zəmin yaradaraq, dəqiq iqtisadi məlumatların tərtibi və yayılması üzərində işləmişlər (Kalaycı, 2013).

Azərbaycan iqtisadiyyatının və makroiqtisadi sabitliyinin təmin olunmasının həyata keçirilməsi və eyni zamanda müxtəlif iqtisadi sektorlar üzrə biznes sahibkarlığı fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunması istiqamətində nəzəri yanaşmalar müəyyən edilmiş və ölkədə audit institutları yaradılmışdır. Belə ki, respublikamızda auditor fəaliyyətinin qanunvericilik bazası təkmilləşdirilərək auditorların qərəzsiz və sərbəst fəaliyyəti üzrə lazımi mühit təşkil olunmuşdur. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü il 16 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının *"Auditor xidməti haqqında" Qanunu* qəbul edilmişdir. Sözügedən qanun vasitəsilə audit institunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi, auditor fəaliyyətinin təşkil olunması və gerçəkləşdirilməsi üzrə lazımi prosedurların hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində vacib qərarlar qəbul olunmuşdur (6).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, respublikamızda korrupsiyaya qarşı mübarizənin möhkəmləndirilməsi və biznes sahibkarlığı fəaliyyəti üzrə şəffaflığın təmin olunması çərçivəsində bir sıra müxtəlif nəzəri yanaşmaların əsası qoyulmuş və həmin yanaşmalarla əlaqədar dövlət tərəfindən lazımi addımlar atılmışdır. Belə ki, atılan bu addımların yekun nəticəsi olaraq *Milli Strategiya* işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Ulu öndər H.Əliyevin layiqli davamçısı cənab Prezident İ.Əliyevin 2007-ci il 28 iyun tarixli sərəncamına müvafiq olaraq, *"Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya"* qəbul edilmişdir (Hacıyev, Ahadov, 2021).

Beynəlxalq məşğulluq həm də iqtisadi şəffaflıq üçün institusional çərçivənin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Azərbaycan beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə fəal tərəfdaşlıq əlaqələri qurmağa çalışaraq, təcrübə və kənar nəzarəti cəlb edən əməkdaşlığı inkişaf etdirdi. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi qurumlarla birgə səylər şəffaf maliyyə sistemlərinin və qlobal standartlara uyğun idarəçilik təcrübələrinin yaradılmasına töhfə verib. İnstitusional çərçivə irəliyə doğru bir addımı təmsil etsə də, problemlər davam edirdi. Bürokratik səmərəsizliklər, korrupsiya

iddiaları və tənzimləmənin icrasındakı boşluqlar kimi məsələlər optimal iqtisadi şəffaflığa nail olmaq üçün maneələr yaradırdı. Bununla belə, bu çağırışların həlli üzrə davam edən səylər dəyişən şəraitə və qlobal gözləntilərə uyğunlaşmağın vacibliyini vurğulayaraq, institusional bazanın təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi öhdəliyini nümayiş etdirdi.

Şəffaflıq tədbirlərinin və idarəetmə mexanizmlərinin effektivliyini sınaqdan keçirən mürəkkəb mənzərəyə bir neçə amil töhfə verdi. Əhəmiyyətli problemlərdən biri iqtisadi sahədə korrupsiya ilə bağlı iddiaların ortaya çıxması idi. Heydər Əliyev administrasiyası xarici sərmayələri cəlb etmək və neft gəlirlərini idarə etmək üçün müxtəlif siyasətlər həyata keçirsə də, korrupsiya iddialarının üzə çıxdığı hallar da olub. Qərar vermə proseslərində şəffaflığın olmaması və yersiz təsir potensialı iqtisadi təcrübələrin bütövlüyü ilə bağlı narahatlıqları artırdı. Korrupsiyanın aradan qaldırılması və azaldılması şəffaf iqtisadi idarəetmə axtarışında davamlı problemə çevrildi. Məhdud məlumatların açıqlanması optimal iqtisadi şəffaflığa nail olmaq üçün başqa bir maneə yaratdı. Bəzi hallarda, kritik maliyyə və iqtisadi məlumatlar ictimaiyyət və ya müvafiq maraqlı tərəflər üçün əlçatan deyildi. Bu şəffaflığın olmaması qərarların qəbulu prosesinin, xüsusən də mühüm iqtisadi təşəbbüslərin tam başa düşülmədiyi və ya yoxlanılmadığı bir mühitə səbəb oldu. İctimaiyyətin məlumat almaq hüququ və açıq ünsiyyətin vacibliyi idarəetmənin daha geniş kontekstində problemlərlə üzləşdi.

H.Əliyevin iqtisadi siyasətində əldə olunan ən böyük uğurlardan biri kimi 1994-cü ilin sentyabr ayında imzalanan *"Əsrin müqaviləsi"ndən* xüsusi olaraq bəhs etmək lazımdır. Bu müqavilə nəticəsində Azərbaycan 15 müxtəlif ölkədən 33 şirkətlə 60 mlrd. dollarlıq neft müqaviləsi imzalamış və bu dövrdə xarici investisiyaların faktiki həcmi 4 mlrd. dollara çatmışdır. Bu kontekstdə müstəqilliyin ilk illərində azalan neft hasilatı sürətlə artmağa başlamış və nəticədə illik təxminən 10% civarında artım templəri əldə edilmiş, ixracın dörddə üçünü təşkil edən neft mühüm xarici gəlir mənbəyinə çevrilmiş və neftdən əldə edilən gəlirlərin dövlət büdcəsinin yarısını təşkil etdiyini müşahidə etmişdir. Bu cür müvəffəqiyyətlərlə yanaşı iqtisadi problemlər azalmağa və bazar islahatları sürətlə həyata keçirilməyə və eyni zamanda gəlir bölgüsü problemləri həll olunmağa başlanmışdır. Neft hasilatının daşınması o qədər sürətlə gedirdi ki, bu şirkətlər arasında Agip, Amoco, BP-Amoco, Chevron, Elf, Exxon, Pennzoil, Shell, Texaco və Total başda olmaqla dünyanın ən böyük neft şirkətlərinin ölkəyə sərmayə qoyduğu müşahidə edilmişdir (Abbasov, Aslanova, 2021).

Xarici investisiyaların təşviqi Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İnvestisiyaların daha çox enerji sektorunda cəmlənməsinə baxmayaraq, 1994-cü ildən mövcud olan bürokratik struktur, zəif hüquqi infrastruktur və inhisarçı qurumların mövcudluğu neftdən başqa investisiyaların inkişafına mane olmuşdur. 2002-ci ilin yazında ümummilli lider Heydər Əliyev yerli və xarici sahibkarları bir araya gətirərək biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bəzi tədbirləri müzakirə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kontekstdə əldə edilən irəliləyişlərin investisiya mühitini daha da əlverişli vəziyyətə gətirdiyi nəzərə çarpmaqdadır. Bundan əlavə xarici kapitalın qorunması ilə bağlı qanunlar xarici şirkətlərə, xüsusən də neft və rabitə sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərə ölkədə sərbəst fəaliyyət göstərməyə imkan vermədiyi üçün bu baxımdan həmin şirkətlərin yerli tərəfdaşlar axtarmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Ölkədə özəlləşdirmə proqramı 1996-1998-ci illərdə kiçik və orta sahibkarlığa yönəldilsə də, 2000-ci illərin əvvəllərində iri dövlət inhisarlarının özəlləşdirilməsi tam şəkildə həyata keçirilə bilməmişdir (7).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Respublikamızda əldə etdiyi iqtisadi sabitlik onun oğlu İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə də davam etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında və xüsusilə də ölkədəki biznes fəaliyyətinin inkişafında diqqəti cəlb edən bir yüksəliş müşahidə edilmişdir və bu yüksəliş bu gün hələ də davam etməkdədir. Sözügedən bu yüksəlişi respublikamızın iri şəhərlərindəki, xüsusilə də paytaxt Bakı şəhərindəki inkişaf tendensiyasına nəzər salaraq asanlıqla müşahidə edə bilərik. Bu yanaşma bir çox beynəlxalq şirkətlərin ölkəmizin müxtəlif regionlarında və paytaxtda bizneslə məşğul olmaq üçün investisiya etmələri və yeni iş imkanları yaratmaq üçün buranı xüsusi bir mərkəz kimi görmələri faktı ilə təsdiqlənə bilər. Heç şübhəsiz ki, ölkəmizdə ən çox gəlir mənbəyinə çevrilmiş sektor olaraq enerji

resursları, xüsusilə neft və təbii qaz sektoru ilk sırada dayanmaqdadır. Lakin bununla yanaşı, ölkədə infrastruktur sektoru da yerli və xarici investorların xüsusi marağını cəlb etməkdədir (Ələkbərov, 2019).

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlətin müəyyən ərazisinin regional inkişafı məsələsinə baxılmasına, təhlilinə və qərarların qəbuluna yanaşma ölkənin bütün ərazisini təhlil etmədən mümkün deyil. Gələcəkdə dövlətin konstruktiv və səmərəli fəaliyyətinin açarı kimi müəyyən bir regionun inkişafını bütün ölkənin inkişafı kontekstində nəzərə almaq lazımdır. Sovet İttifaqının dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçid paytaxt Bakı şəhərinə də şəhərdaxili inkişafda və buradakı biznes müəssisələrinin inkişafında böyük irəliləyiş əldə etməyə və Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda ən sürətlə inkişaf edən şəhərlərdən birinə çevrilməyə imkan verdi. Digər bir çox Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Bakıda da post-sosialist şəhər dəyişikliyinin sürəti, özəlləşdirmənin post-sosialist şəhər dəyişikliyinin leytmotivi olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Konkret olaraq, Bakının postsovet məkanında şəhər transformasiyası bir çox müsbət xüsusiyyətlərlə səciyyələnirdi. İyirmi il ərzində şəhərin mənzərəsi tamamilə dəyişdi. Ən diqqətəlayiq məqam isə odur ki, bu illər ərzində Bakıda yeni hündürmərtəbəli binalar, meydanlar və biznes mərkəzləri tikilmişdir (Mahmudov, 2016).

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə iqtisadi şəffaflığın sosial-iqtisadi inkişafa təsiri dərin olub, ölkənin yüksəliş və tərəqqisinin müxtəlif aspektlərinə təsir edib. Şəffaf iqtisadi çərçivə etimadı artırır, investisiyaları cəlb edir və resursların səmərəli bölüşdürülməsini təmin edir ki, bunların hamısı davamlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün mühüm elementlərdir. İqtisadi şəffaflıq xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir. İqtisadi siyasətlər, qaydalar və maliyyə məsələləri haqqında aydın və əlçatan məlumat təqdim etməklə, potensial investorlar biznes mühitinin sabitliyinə və proqnozlaşdırıla bilənliyinə inam qazanırlar. Heydər Əliyevin dövründə neft gəlirlərinin idarə edilməsində şəffaf təcrübəyə, biznes üçün əlverişli siyasətin həyata keçirilməsinə, beynəlxalq maliyyə institutları ilə əlaqələrə önəm verilməsi xarici investisiyalar üçün əlverişli mühit yaratdı. Xarici kapitalın bu axını iqtisadi artımın və diversifikasiyanın təkan verməsində mühüm rol oynadı. İqtisadiyyatın idarə edilməsində şəffaflıq həmçinin hökumətin resursları idarə etməsinə ictimai inamı artırır. Vətəndaşların dövlət vəsaitlərindən necə istifadə edildiyi və iqtisadi siyasətlərin necə formalaşdırıldığı barədə məlumat əldə etmək imkanı olduqda, bu, hesabatlılığı təşviq edir və korrupsiya şübhələrini minimuma endirir. Şəffaf iqtisadi sistem iqtisadi inkişafın faydalarının ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməklə, bərabərsizlikləri azaltmaqla və əhali arasında inklüzivlik hissini gücləndirməklə sosial birliyə töhfə verir. İqtisadi şəffaflıq resursların səmərəli bölüşdürülməsi üçün katalizator rolunu oynayır. Şəffaf sistemdə qərar qəbul edən şəxslərin düzgün və vaxtında məlumat əldə etmək imkanı var ki, bu da onlara büdcə ayırmaları, infrastruktur layihələri və inkişaf prioritetləri haqqında əsaslandırılmış seçimlər etmək imkanı verir. Bu, öz növbəsində, dövlət xərclərinin səmərəliliyini artırır, infrastrukturun, təhsilin, səhiyyənin və sosial-iqtisadi inkişaf üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən digər vacib xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən islahatlarla əlamətdar və köklü dəyişikliklər dövrü yaşadı. Bazar iqtisadiyyatına keçdiyi ilk illərdə Azərbaycan məhdud maliyyə resurslarına görə azad bazar subyektləri üçün möhkəm zəmin yaratmaq üçün mübarizə aparmaqda çətinliklərlə üzləşdi. Bu məhdudiyyət güclü milli iqtisadiyyatın formalaşmasına mane oldu və xarici investisiyaların geri çəkilməsinə səbəb oldu. İşsizlik böhranı iqtisadi prosesləri əhatə edən qeyri-müəyyənliyi daha da gücləndirərək mürəkkəbliyi daha da artırdı. Yeni iqtisadi sistemə keçid ölkənin sənaye bazasının müasirləşdirilməsi və istehsal potensialının yüksəldilməsi üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsini zəruri etdi. Lakin bu təşkilati dəyişikliyin ilkin mərhələlərində milli gəlirin iqtisadiyyatda payı azaldı və təkrar emal gücünə və yerli investisiyalara nəzərəçarpacaq dərəcədə maraq yox idi və bu, Azərbaycan iqtisadiyyatına daxili investisiyaların kəskin azalmasına səbəb oldu. Qloballaşan dünya şəraitində, elmi-texniki innovasiyaların və artan sərmayələrin mühüm rol oynadığı bir şəraitdə Azərbaycan investisiya fəaliyyətini saxlamaqda problemlərlə üzləşdi. Dəyişikliklərin sürətli tempi və qlobal iqtisadi

dinamika ölkənin xarici investisiyaları cəlb etmək imkanları ilə bağlı narahatlıqları artırıb. Bu məsələlərin həlli bazar prinsiplərinə əsaslanan investisiyaları cəlb edə biləcək yaxşı işlənmiş xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi və böhranlı vəziyyətdən çıxması xarici investisiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasından asılıdır. Ölkə öz iqtisadi siyasətini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırmalı, innovasiyaları təşviq etməli və həm yerli, həm də xarici investorlar üçün stimul yaratmalı idi. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal bazarda cəlbediciliyini artırmaq üçün strateji tədbirlərin görülməsi davamlı artım və inkişaf üçün imperativ oldu (Mahmudova, 2006).

H.Əliyevin biznes fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi 1992-ci il 12 oktyabr tarixində ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnaməsinin təsdiqi nəticəsində sahibkarları kredit ilə təmin edən ilk maliyyə institutunun əsası qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, H.Əliyev tərəfindən həmin ilin dekabr ayının 5-də Azərbaycanda sahibkarlığın hüquqi və iqtisadi tənzimlənməsini nəzərdə tutan *"Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında"* Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmişdir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli liderin biznes fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi siyasətinin davamı olaraq onun layiqli davamçısı cənab prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildə hakimiyyətə gəlməsinin ardınca ölkəmizin müxtəlif bölgələrində biznes sahibkarlığı fəaliyyətinin inkişafı dövlətimizin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, 2004-cü ildən etibarən ardıcıl dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023) qəbul olunmuşdur ki, həmin bu proqramlar ölkəmizin müxtəlif ərazilərində sahibkarlığın inkişafına xeyli dərəcədə kömək etmişdir. Nəticə etibarilə, son illər ərzində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kənd Təsərrüfatı Kreditləri və İnkişafı Agentliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən aşağı faizli sahibkarlıq subyektlərinə verilən 100 milyon manatdan artıq kreditin böyük bir hissəsi regionların payına düşmüşdür (Suleymanov, Huseynov, 2013; 12).

Nəticə

Azərbaycan siyasətində görkəmli şəxsiyyət olan Heydər Əliyev ölkə tarixində mühüm transformasiya və qeyri-müəyyənlik dövründə mühüm rol oynamışdır. 1923-cü ildə anadan olan Heydər Əliyev müxtəlif dövlət vəzifələrində, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmək və sovet siyasi quruluşunun əsas üzvü olmaq kimi müxtəlif ilkin karyera yolu keçmişdir. Lakin o, məhz 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Prezidenti kimi ikinci dəfə işlədiyi dövrdə xalqın inkişafında əbədi iz qoyub.

Müstəqilliyin ilk illərində sovet dövründən miras qalmış yerli istehsal şəbəkələrinin dağılması və xarici investisiya mühitinin inkişaf etməməsi səbəbindən iqtisadi göstəricilər kigayət qədər aşağı səviyyədə qalmışdır ki, bu da iqtisadi transformasiya xərclərinin azaldılması baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdə idi. Bununla yanaşı, sovet Azərbaycanı dövründə islahatlar baxımından parlaq göstəricilər demək olar ki mövcud olmamışdır. Sovet dövründən yenicə müstəqillik əldə etmiş gənc Azərbaycan Respublikasına mərkəzi planlaşdırmanı rəhbər tutan iri, lakin səmərəsiz müəssisələr, bərpaya ehtiyacı olan infrastruktur miras qalmışdı. Dağlıq Qarabağ ətrafında davam edən münaqişənin ölkəmiz üçün ciddi iqtisadi təhlükə və itkilərə səbəb olması faktını da nəzərə alsaq açıq bir şəkildə görə bilərik ki, müstəqilliyin ilk illəri nə dərəcədə keşməkeşli olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, 1994-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin müvəffəq olduğu ən diqqətəlayiq uğurlarından biri hesab olunan və "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan neft müqaviləsi ilə ölkəmiz xarici investorların xüsusi diqqətini cəlb etməyə başlamışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi Azərbaycanın çiçəklənməsinə və tərəqqisinə güclü sadiqliyi ilə müəyyən edilirdi. O, siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi problemlər və etnik münaqişə ilə mübarizə aparan bir xalqı miras aldı. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan praqmatizm və güclü milli kimlik hissi ilə səciyyələnən transformasiya səyahətinə çıxdı. O, Azərbaycanın böyük enerji ehtiyatlarının, xüsusilə də böyük neft və qaz ehtiyatlarının ölkənin iqtisadi perspektivlərinin genişləndirilməsində strateji əhəmiyyətini etiraf edib. Əliyev həm də hüquqi və institusional islahatların sadiq tərəfdarı idi. Onun səlahiyyət müddəti demokratik təsisatları gücləndirməyə və qanunun aliliyini qorumağa yönəlmiş yeni konstitusiyanın qəbul edilməsinin şahidi oldu. O, xarici investisiyaların cəlb edilməsində və

fərdi hüquq və azadlıqların qorunmasında sabit qanunvericilik bazasının əsas rolunu başa düşürdü. Onun səyləri ölkədə asayişin qorunmasına əhəmiyyətli töhfə verən daha şəffaf və hesabatlı hökumətin əsasını qoydu.

Ədəbiyyat

1. Musayev, A. (2001). Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası və Vergi Siyasəti. İqtisadiyyat və Audit jurnalı, 10(2), s.8-14.
2. Şəkərəliyev, A.Ş. (2009). Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar və Perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, s.316-357.
3. Paşayev, T.N. (2011). İnvestisiya və onun müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu. Lənkəran, s.78-86.
4. "Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər" mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. (2021). Bakı: UNEC, s.15-88.
5. Kalaycı, İ. (2013). Kaf dağı önündə iqtisadiyyat: Müasirləşən Azərbaycan. Avrasiya Tədqiqatları 43(2), s.33-47.
6. Heydər Əliyevin İqtisadi Siyasətində Şəffaflıq Amili və Təhlükəsizlik Siyasəti Yeni Mərhələdə https://audit.gov.az/Az/page/743
7. Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irs https://genprosecutor.gov.az/az/post/2436
8. Ələkbərov, U. (2019). Heydər Əliyevin idarəçilik məktəbi Azərbaycanın davamlı inkişafının təməli və qarantıdır. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, s.148-157.
9. Mahmudov, Y. (2016). "Azərbaycan Respublikasının tarixi (1993-2003)". Bakı: "Azərbaycan Tarixçilər İctimai Birliyi", 411 s.
10. Mahmudova, G. (2006). "Türkiyə mətbuatında Azərbaycan obrazı: Heydər Əliyevin vəfatı ilə bağlı müqayisəli məzmun təhlili ("Hürriyyət" və "Ortoğu" qəzetləri)". İctimai Elmlər İnstitutunun İctimaiyyətlə Əlaqələr və Təbliğ Şöbəsi. Magistrlik dissertasiyası çap olunub. Ankara.
11. Suleymanov, E., Huseynov, R. (2013). The Importance of Azerbaijan's Energy Revenues in its Exports Volume and the Effects on the National Economy. International Journal of Business and Social Science, 4(6), p.82-88.
12. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 15.12.1992. № 405. https://mcgf.gov.az/uploads/attachment/1575632471.pdf

Göndərilib: 17.01.2024 Qəbul edilib: 11.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/107-114

Ağacəfər Məmmədov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
agacefer.memmedov@mail.ru
UOT 334

KOB-LARIN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ MEYARLARININ VƏ QLOBAL İQTİSADİYYATDA ROLUNUN TƏHLİLİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik və orta bizneslər (KOB) ən çox müraciət olunan tədqiqat istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu tendensiya KOB-ların qlobal iqtisadiyyatın əsas drayverlərindən biri kimi çıxış etməsi və milli iqtisadiyyatlara verdiyi töhfələrlə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, KOB-lar digər bizneslərdən xeyli fərqlənirlər və bir sıra üstün imkanlara malikdirlər. Buraya, KOB-ların müştərilərlə sıx əlaqələrini, bazar tələbinə çevik cavab vermək potensialını və trendə uyğun innovativ məhsul və xidmətlər təklif etmək imkanlarını aid edə bilərik.

Məqsəd **–** Azərbaycanda və Avropa Birliyində KOB-ların təsnifləşdirilməsinə dair tətbiq olunan yanaşmaları təhlil etmək və qlobal iqtisadiyyatda KOB-ların rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Metodologiya – məqalədə azərbaycanlı və xarici müəlliflərin tədqiqat nəticələrindən, eləcə də, Azərbaycan Respublikası və Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar və rəsmi dövlət statistikasından istifadə edilməklə təhlillər aparılmışdır. Tədqiqatda müqayisəli təhlil, məzmun təhlili, ümumiləşdirmə və sair biznes tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri **–** AB və Azərbaycanda mikro, biznеslərin təsnifləşdirilməsi meyarları arasında ümumi oxşarlıq olsa da, Azərbaycanda mikro, kiçik, orta və iri olmaqla dörd kateqoriya, AB-də isə mikro, kiçik və orta olmaqla 3 kateqoriya müəyyən olunmuşdur. Təsnifləşdirmə zamanı Azərbaycanda illik gəlir, AB-də isə maliyyə dövriyyəsi və kapital indikatorlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər**:** *Azərbaycan, Avropa, KOB, təsnifləşdirmə, iqtisadi inkişaf*

AghaJafar Mammadov
Azerbaijan State University of Economics
master student
agacefer.memmedov@mail.ru

Analysis of sme classification criteria and their role in the global economy

Abstract

In the market economy, small and medium-sized businesses (SMEs) have become one of the most sought-after research areas. This trend is associated with SMEs acting as one of the main drivers of the global economy and their contributions to national economies. In addition, SMEs are quite different from other businesses and have a number of advantages. To this we can attribute SMEs' close relationships with customers, the potential to respond flexibly to market demand, and the ability to offer innovative products and services in line with trends.

Purpose **–** is to analyze the applied approaches to the classification of SMEs in Azerbaijan and the European Union and to determine the role of SMEs in the global economy.

Methodology – in the article, analyzes were made using the research results of Azerbaijani and foreign authors, as well as normative-legal acts and official state statistics adopted by the Republic of Azerbaijan and the European Commission. Comparative analysis, content analysis, generalization and other business research methods were used in the research.

Study Findings – although there is a general similarity between the criteria for classifying micro-businesses in the EU and Azerbaijan, four categories are defined in Azerbaijan: micro, small, medium and large, while in the EU 3 categories are defined: micro, small and medium. During the classification, annual income was used in Azerbaijan, and financial turnover and capital indicators were used in the EU.

Keywords: *Azerbaijan, Europe, SMEs, classification, economic development*

Giriş

On doqquzuncu əsrin sonlarında ictimai-iqtisadi tədqiqatlarda irəlin sürülən və müdafiə olunan böyük bizneslər iqtisadiyyatın əsas özəyini təşkil edir fikri zaman keçdikcə kiçik və orta bizneslərin (KOB) roluna dair araşdırmaların genişlənməsi ilə öz qüvvəsini itirmişdir. Artıq iyirminci əsrin ortalarından etibarən beynəlxalq miqyasda KOB-ların sosial-iqtisadi inkişafda oynadığı mühüm rol geniş çapda qəbul olunmağa başlamışdır (D Al-Tayyar, Abdullah, Abd Rahman, Ali, 2021). Bu konteksdə iyirminci əsrin sonu və iyirmi birinci əsrin əvvəllərində demək olar bütün dünya ölkələrində KOB-ların milli iqtisadiyyatların inkişafında əvəzsiz rolu nəzərə alınaraq onların dəstəklənməsi mexanizmlərinin tətbiqi populyarlığını artırmışdır. Bununla bağlı olaraq, müvafiq istiqamətdə araşdırmalar aparan tədqiqatçılar yeni konseptual yanaşmalar irəli sürmüş və əhəmiyyətli hesab oluna biləcək tədqiqat nəticələri əldə etmişlər.

KOB-lar bir çox cəhətlərinə görə digər bizneslərdən fərqlənirlər və üstün imkanlara malikdirlər. Məsələn, müştərilərlə daha sıx münasibətlər qurması onlara qarşı insanların daha loyal münasibətləri ilə nəticələnir. Digər tərəfdən bazar tələbinə çevik cavab vermək iqtidarındadırlar və trendə uyğun məhsul və xidmətlər təklif edə bilirlər ki, bu da onların daha çox mənfəətli fəaliyyətinə kömək edir. Ancaq KOB-ların bəlkə də ən mühüm faydası onların təmsil olunduğu ölkədə orta təbəqənin inkişafını dəstəkləməsidir. Bütün bunlara rəğmən KOB-ların zəif tərəfləri də mövcuddur. Məsələn, bu tip müəssisələr böyük maliyyə resurslarına malik olmadıqlarına görə müvafiq proqram və xidmətlərdən istifadə edə bilmirlər və kibertəhlükəsizlik baxımından təhdidlərlə qarşılaşırlar. KOB-ların digər bir problemi isə, onların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının zəif olması ilə bağlıdır. Bu amil onların fəaliyyətinə mənfi təsir edir, bəzən böyüməsi və inkişafına mane olur (Nizaeva, Coshkun, 2018).

Qlobal çərçivədə aparıcı beynəlxalq təşkilatlardan hesab olunan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının açıq informasiya resurslarında yer almış məlumatlarına əsasən kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq müəssisələri təşkilatın üzvü olan 34 ölkənin məcmu sahibkarlığın 34 faizini və üzv dövlətlərin əhalisinin məşğulluğunun isə təqribən 60-70 faizini özündə ehtiva edir.

Bundan əlavə, həmin dövlətlərin ÜDM-nin təxminən 60 faizi KOB-lar tərəfindən reallaşdırılır (Hewitt, Rensburg, 2020). Hesab edirəm ki, bu göstəricilər KOB-ların bütün iqtisadi rolunu əhatə etməsə də onların qlobal iqtisadiyyatda rolunu müəyyən dərəcədə ifadə etməyə imkan verir. Praktiki baxımdan əldə olunan tədqiqat nəticələrinə və milli inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq, ayrı-ayrı ölkələrdə KOB-ların inkişaf strategiyaları qəbul hazırlanmış və dəstək mexanizmləri tətbiq edilmişdir.

Buna görə də, son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən ölkələrində KOB-larla bağlı məqsədli və davamlı siyasətlər həyata keçirilir. Buna görə də, qlobal səviyyədə iqtisadi artımın təmin olunmasında bu bizneslərin payı olduqca yüksəkdir və təxminən 80 faizə bərabərdir. Məsələn, Şərqi Asiya ölkələrinin ümumi sənaye ixracatında KOB-ların rolun əhəmiyyətli paya sahib olmasını müvafiq olaraq Tayvanda 56 faiz, Çin və eləcə də, Koreyanın hər ikisində 40 faizdən artıq olmasında görmək mümkündür (Mammadli, Stasiak-Betlejewska, 2016). Məhz bu və digər töhfələrinə görə, milli və regional çərçivələrdə KOB-ların dəstəklənməsi məqsədilə konseptual yanaşmalar irəli sürülür və iqtisadi siyasət strategiyaları reallaşdırılır. Bunun üçün isə onların təsnifləşdirilməsi, KOB kateqoriyasına aid olan biznes subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi müvafiq siyasətin təməl prinsiplərindən birini təşkil edir.

KOB-ların qlobal iqtisadiyyatda rolu

KOB-ların bir sıra xüsusiyyətlərinin və bu istiqamətdə araşdırmaların genişlənməsinin tədqiqindən sonra belə bir sual ortaya çıxa bilər – **KOB-ların iqtisadiyyatda rolu nədir və ya onlar milli iqtisadiyyatlara necə töhfə verirlər?**

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar belə qənaətə gəlmişdir ki, KOB-lar milli iqtisadiyyatların özəyini təşkil etməklə ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında əsas drayverlər kimi çıxış edir. Belə ki, KOB-ların sayının getdikcə artması onların ÜDM-in formalaşmasında aparıcı rolunu təmin edir, eyni zamanda, işsizliyin aradan qaldırılmasına güclü dəstək verməklə insanların sosial rifahının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır (Wozniak, Duda, Gasior, Bernat, 2019). Məlum olur ki, KOB-ların birinci rolu onların ÜDM-in yaradılmasında böyük pay sahibi olması və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə böyük töhfələr bəxş etməsi ilə bağlıdır. Bu da onların müasir bazar iqtisadiyyatında daşıdığı rolun sosial-iqtisadi xarakterə malik olduğunu söyləməyə imkan verir.

Bu istiqamətdə araşdırmaların gəldiyi maraqlı nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, KOB-lar ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına böyük töhfə verdiyi kimi ölkələrin sahibkarlıq və biznes mühiti, o cümlədən, dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstək mexanizmləri də öz növbəsində sahibkarlığın inkişafında həlledici rol oynayır. Burada təsiredici amillərə həm də milli iqtisadiyyatın sabit inkişaf vəziyyətinə malik olması, iqtisadi sistemin şəffaf fəaliyyəti, biznes subyektlərinin hüquqlarının qorunması kimi aparıcı elementlər də daxildir (Gyori, Czako, Horzsa, 2019). Beləliklə, KOB-ların dəstəklənməsi siyasəti həyata keçirilməklə yeni iş yerlərinin açılması təşfiq olunur, yoxsulluğa qarşı mübarizə aparılır və nəticədə sosial-iqtisadi inkişaf sürətləndirilir.

Digər tərəfdən KOB-ların fəaliyyəti sosial-iqtisadi inkişafa güclü təsiri həm də özündə keyfiyyət xarakteri daşıyır. Ona görə ki, müxtəlif sahələrdə KOB-ların yaranması və inkişafı eyni zamanda yeni innovasiya və texnologiyaların istehsalata tətbiqi, xidmət sektorunda səmərəliliyin artırılması kimi nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, böyük maliyyə və insan resurslarına malik olmayan kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri qlobal bazar mühitində rəqabət üstünlüyünü təmin etmək üçün əsas alət kimi yeni innovasiyaların imkanlarından istifadə edirlər. Bu subyektlərin müvafiq istiqamətdə faydalı fəaliyyətinin əsas səbəblərindən biri də onların struktur baxımından daha yığcam və çevik quruluşa malik olmasıdır. Məhs bu amil onların meydana çıxan yeni texnologiyaları daha tez və çevik formada tətbiq etməsinə imkan verir ki, bu da onların böyük firmalarla müqayisədə daha tez bir zamanda rəqabət üstünlüyü təmin etməsini şərtləndirir. Ən vacib amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, böyük firmalar yüksək ixtisaslaşmaya malik mütəxəssisləri böyük əməkhaqqı müqabilində işə cəlb etdiyi halda kiçik və orta biznes subyektləri əmək bazarında daha aşağı ixtisaslaşma səviyyəsinə malik olan, yəni, peşə təhsili və ya praktik iş bacarıqlarına malik insanları işlə təmin edirlər (Hashi, Krasniqi, 2011).

1999-cu ildən fəaliyyət göstərən Qlobal Sahibkarlıq Monitorinqinin (GEM) hesabatında göstərilir ki, sahibkarlıq müəssisələri tədqiq olunan bütün ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsi kimi özünü göstərməklə milli iqtisadiyyatlarda davamlı inkişafın təminediciləri kimi çıxış edir. Yeni KOB-ların fəaliyyətə başlaması yeni iş yerlərinin açılması anlamına gəlməklə böyük miqyasda əlavə dəyərin yaradılması, yeni biznes ideyalarının reallaşdırılması və iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının genişlənməsi baxımından əvəzsiz rola malikdir. Bütün bunlarla yanaşı KOB-ların inkişafı milli iqtisadiyyat çərçivəsində sahibkarlıq mühitinin güclənməsinə də təkan verməklə ölkə iqtisadiyyatının liberallaşmasına və müasir iqtisadi konyukturaya uyğun iqtisadi struktur islahatlarının aparılmasına gətirib çıxarır. GEM-in geniş tədqiqat nəticələrində o da vurğulanır ki, hər hansı ölkədə əlverişli biznes mühitinin təmin edilməməsi orada biznes təşəbbüslərinin ciddi mənada boğulmasına, iqtisadi aktivliyin azalmasına və milli iqtisadiyyatın potensial imkanlarının zəifləməsinə səbəb olur. Buna görə də, əksər ölkələr KOB-ların dəstəklənməsi məqsədilə inkişaf strategiyaları qəbul edir və dəstək mexanizmləri tətbiq edirlər. Tədqiqatda qeyd olunur ki, KOB-ların inkişafına təsir edən əsas faktorlar sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdudluğu və inzibati-prosedur şərtlərinin ağırlığı ilə bağlıdır (GEM, 2022). Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, qlobal iqtisadiyyatda aparıcı qüvvə kimi çıxış

edən sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi böyük miqyasda milli hökumətlər tərəfindən tətbiq edilən iqtisadi siyasət və KOB-lara qarşı yanaşmadan asılıdır.

KOB-lar qlobal miqyasda milli iqtisadiyyatlar üçün böyük imkanlar təmin etməsi və oynadığı mühüm rol onların əsas makroiqtisadi göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan araşdırmalarda da öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, UNIDO təşkilatı (BMT-nin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı) tərəfindən açıqlanmış məlumatlara görə KOB-lar ölkə iqtisadiyyatlarında davamlı inkişafın təmin edilməsi və rəqabətcil biznes mühitinin formalaşmasında aparıcı qüvvə kimi çıxış edirlər (Bayramov, Hasanov, Aghayarli, Kadyrov, Aghahasanli, Isayev, 2017). Bunun əsas göstəricilərindən biri kimi o vurğulanır ki, KOB-lar bütün biznes təsisatlarının təxminən 90 faizini və eyni zamanda məşğul əhalinin təxminən 60 faizini özündə birləşdirir.

Avropa İttifaqında və Azərbaycanda KOB-ların təsnifləşdirilməsi təcrübəsi.

KOB-ların dəstəklənməsi ilə bağlı demək olar bütün ölkələrdə müvafiq siyasət həyata keçirilməsinə baxmayaraq əminliklə deyə bilərik ki, bu istiqamətdə ən yaxşı təcrübələrdən Avropa Birliyinə (AB) aiddir. Buna görə də, AB-nin KOB təcrübəsinin təhlili tədqiqatın qarşıya qoyduğu məqsədlərin reallaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, Avropa Komissiyasının (AK) ictimai açıq elan etdiyi informasiyalardan məlum olur ki, AB-də biznes subyektlərinin böyük əksəriyyəti KOB-lardan təşkil olunmuşdur. Buna görə də, KOB-lar yeni iş yerlərinin və əlavə dəyərin yaradılmasında konteksində və ümumilikdə iqtisadi artımın təmin olunmasında xüsusi rol oynayırlar. Nümunə kimi göstərə bilərik ki, statistikaya əsasən AB-nin üzvü olan 28 ölkənin mövcud olan KOB subyektləri məcmu bizneslərin təxminən 99,8 faizini özündə birləşdirməkdədir. Beləliklə, KOB-lar bir sıra sektorları nəzərə aldıqda məşğulluğun ortalama 60 faizdən çoxunu təmin edir (Publications Office of the European Union, 2018). Təbii ki, bütün bunlar AB-də KOB siyasətinin mütəşəkkil formada həyata keçirilməsinin həm nəticəsidir, həm də bu sahədə tənzimləmə və təşfiq mexanizmlərinin daha da səmərəliləşdirilməsini tələb edir. Bu konteksdə, təmin edilən iqtisadi siyasətin ilkin elementlərindən biri kimi KOB-ların təsnifləşdirilməsi və onları fərqləndirən meyarların müəyyənləşdirilməsi çıxış edir. Bu baxımdan, AB-nin müvafiq təsnifləşdirmə meyarlarının təsvir edildiyi Cədvəl 1-in təhlil edilməsinə ehtiyac vardır.

Cədvəl 1. AB-də mikro ölçülü, kiçik ölçülü və orta ölçülü bizneslərin təsnifləşdirilməsi meyarları

Biznes kateqoriyası	İşçilərin sayı	Maliyyə dövriyyəsi (MD) (milyon avro, €)	Kapitalı (milyon avro, €)
Mikro ölçülü	< 10	≤ 2	≤ 2
Kiçik ölçülü	< 50	≤ 10	≤ 10
Orta ölçülü	< 250	≤ 50	≤ 43

Mənbə: AK tərəfindən qəbul edilmiş müvafiq sənəd.

Cədvəldən də göründüyü kimi mikro ölçülü biznes müəssisələrinə insan resursları sayı 10 nəfərdən az, eləcə də, MD və eyni zamanda sahib olduğu kapitalı maksimum 2 milyon avro olan sahibkarlıq subyektləri aid edilmişdir.

Kiçik ölçülü sahibkarlıq təsisatlarına gəldikdə isə onlara çalışan insan resurslarının say tərkibi 50 nəfərdən az olan, eyni zamanda da, illik MD həcmi və kapital miqdarının maksimum həddi 10 milyon avro olan müəssisələr daxildir.

Nəhayət orta ölçülü biznes subyektlərinə gəldikdə, AK-nın müvafiq təsnifləşdirmə sənədində bu müəssisələrə çalışan insan resursları sayı 250-dən az, illik MD həcmi maksimum 50 milyon avro və kapital miqdarının maksimum həddi isə maksimum 10 milyon avro olan müəssisələr daxil edilmişdir (11). Cədvəlin təhlilindən də göründüyü kimi AB-də mikro, kiçik və orta kateqoriyalı bizneslərin təsnifləşdirilməsi ilə bağlı konkret müəyyən olunmuş hədlər və meyarlar vardır. Ancaq araşdırma zamanı əldə etdiyimiz məlumatlar onu da göstərir ki, birlik üzvü olan ölkələrdə müvafiq biznes subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı fərli ölçü meyarlarından və yanaşmalardan da istifadə olunur. Bir çox hallarda bu praktika müvafiq ölkə iqtisadiyyatlarının özəlliyi və fərqli xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Təhlil olunan AB ölkələrində KOB-ların təsnifləşdirilməsi meyarları ilə Azərbaycanda qəbul olunmuş müvafiq meyarlar arasında müəyyən müqayisələrin aparılması olduqca maraqlı olar. Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyin bərpasından sonrakı 1990-cı illərdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidi prioritet elan edərək ölkədə biznes mühitinin inkişafı və müxtəlif forma və növlərə əsaslanan bizneslərin inkişafını dəstəkləmişdir. Milli iqtisadiyyatda KOB-ların rolunu araşdıran azərbaycanlı tədqiqatçılar bu biznes subyektlərinin inkişafının ölkədə sosial rifahın gücləndirilməsinə güclü töhfə verdiyini aşkar etmişlər. Aparılan araşdırmaların gəldiyi nəticələrə əsasən KOB-ların miqdarının və bu istiqamətdə investisiyaların artması ölkə iqtisadiyyatında müsbət dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Bu ölkənin əsas makro iqtisadi göstəricilərində KOB-ların xüsusi çəkisinin böyüməsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatda müsbət keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsini də sürətləndirir. Bu amil, yeni innovasiya və texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsi şəraitində iqtisadi səmərəliliyin artması və iqtisadi resurslardan daha effektiv istifadə ilə xarakterizə olunur. Bu da öz növbəsində əhalinin məşğulluğunun daha da yaxşılaşmasına, vətəndaşların gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və dövlət büdcəsinə cəlb edilən vergi xərclərinin böyüməsinə səbəb olur (Ahmadov, Valiyev, 2019). Fikrimcə, burada bir amili də vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının büdcəsi əsasən sosial yönümlü olduğuna görə, dövlətin büdcə gəlirlərinin artması eyni zamanda dövlətin sosial siyasətinin genişləndirilməsinə imkan verir. Beləliklə, nəticə çıxara bilərik ki, KOB-ların inkişafının sosial-iqtisadi inkişafa birbaşa və dolayı təsirləri vardır.

Azərbaycanda həyata keçirilən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müvafiq dövlət siyasətinin də təməl prinsiplərindən biri kimi dəstəklənən KOB subyektlərinin əsas meyarlarının müəyyənləşdirilməsi həm elmi, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, Nazirlər Kabinetinin (NK) 21.12.2018-ci il tarixli və 556 saylı müvafiq qərarı ölkəmizdə müvafiq biznes subyektlərinin yeni meyarlarının qəbul edilməsi (13) ilə əlamətdardır. **Cədvəl 2**-də təsvir edilmiş həmin meyarlar Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi və onlara qarşı dəstək mexanizmlərinin tətbiq olunması baxımından çərçivə sənədidir.

Cədvəl 2. Azərbaycanda biznes subyektlərinin yeni ölçü meyarları

Sahibkarlıq kateqoriyası	İşçilərin sayı	İllik gəliri (ig) (min AZN)
Mikro ölçülü	1-10 arası	ig≤ 200
Kiçik ölçülü	11-50 arası	200< ig≤ 3000
Orta ölçülü	51-250 arası	3000<ig≤ 30000
Böyük ölçülü	251+	30000< ig

Mənbə: NK-nın 21.12.2018-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəlin təhlili zamanı məlum olur ki, Azərbaycanda mikro biznes müəssisələri kateqoriyasına çalışan işçilərinin say miqdarı maksimum 10 nəfəri, eləcə də, İG həcmi maksimum 200 min AZN olan sahibkarlıq subyektləri daxildir.

Kiçik biznes təsisatları isə çalışan işçilərinin say miqdarı 11-50 aralığında dəyişən və həmçinin də İG həcmi aşağısı 200 min AZN-dən başlamaqla yuxarı həddi 3 milyon AZN-ə qədər olan sahibkarlıq subyektlərini özündə birləşdirir.

Orta biznes müəssisələrinə gəldikdə isə, bu kateqoriyaya daxil olan subyektlərin çalışan işçilərinin say miqdarı 51-250 aralığında, İG həcmi isə müvafiq olaraq minimum 3 milyon AZN-dən artıq, maksimum isə 30 milyon AZN olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

NK tərəfindən qəbul edilmiş müvafiq qərara əsasən çalışan işçilərinin say miqdarı 251 nəfərdən artıq olan və eyni zamanda, İG həcmi 30 milyon AZN-dən yuxarı olan biznes subyektləri böyük ölçülü sahibkarlıq müəssisələri kimi təsbit edilmişdir.

Araşdırma zamanı əldə olunan nəticələrə əsaslanmaqla, AB və Azərbaycanda biznes müəssisələrinin təsnifləşdirilməsi meyarları arasında müqayisəli təhlil apardıqda məlum olur ki, ümumi yanaşmada böyük oxşarlıq vardır. Bununla belə, Azərbaycanda mikro, kiçik, orta və iri olmaqla dörd kateqoriya biznes subyektləri müəyyən olunduğu halda AB-nin müvafiq sənədində iri sahibkarlardan bəhs olunmamışdır. Həm Azərbaycanda, həm də AB-də mikro, kiçik və orta sahibkarlar üçün müəyyən olunan işçi sayı əsasən eyni olsa da, bu sahibkarları fərqləndirmək üçün Azərbaycanda illik gəlir, AB-də isə maliyyə dövriyyəsi indikatorlarından istifadə olunduğuna görə birlik ölkələri üçün bu göstəricilər daha böyük müəyyənləşdirilmişdir. Didər bir əsas fərq də ondan ibarətdir ki, AK Azərbaycan NK-dən fərli olaraq meyarları müəyyənləşdirərkən sahibkarların kapitalı indikatorundan da istifadə etmişdir.

2022-ci ildə ölkəmizdə fəaliyyətdə olan biznes müəssisələrinin məcmu sayı 377842-yə çatmışdır. Bu müəssisələrin kateqoriyalar üzrə bölgüsünə gəldikdə isə bunlardan 366944-ü mikro sahibkarların payına düşmüş, 7760 ədədi kiçik sahibkarlardan, 3138-i isə orta sahibkarlardan təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 02.02.2022-ci il tarixində imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda müvafiq istiqamətdə dövlətin dəstəkləyici rolunun və təşfiq siyasətinin artırılması nəzərdə tutulmaqla bəhs olunan mikro, kiçik və orta ölçülü biznes müəssisələrinin milli

iqtisadiyyatda xüsusi çəkisinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur (AzSTAT, 2023). Ümumilikdə isə, ötən müddətdə görülən işlər və dəstək mexanizmləri, eləcə də, KOB Dostu və KOB İnkişaf Mərkəzləri kimi dəstəkləyici qurumların fəaliyyətinin genişlənməsi ölkəmizdə bu bizneslərin inkişafına dövlət qayğısının göstəricisidir və böyük inkişaf perspektivlərinin mövcudluğundan xəbər verir.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, KOB-lar qlobal miqyasda bir çox makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında, o cümlədən, insanların məşğulluğunun təmin edilməsi, ölkənin ÜDM həcminin artırılması, əlavə dəyərin yaradılması və eləcə də, yeni innovasiya və texnologiyaların istehsalata tətbiqində mühüm rol oynayır. Buna görə də, müvafiq bizneslərin araşdırılmasına həsr olunan tədqiqat işlərinin də aktuallığı artmış və sayı çoxalmışdır. KOB-lar müştərilərlə daha sıx münasibətlər qurması, bazar tələbinə çevik cavab vermək imkanları və trendə uyğun məhsul və xidmətlər təklif edə bilmək, eləcə də, orta təbəqənin inkişafını dəstəkləmək kimi bir çox üstün cəhətlərə malik olmasına baxmayaraq onların müəyyən zəif cəhətləri də vardır. Məsələn, bu tip müəssisələr böyük maliyyə resurslarına malik olmadıqlarına görə müvafiq proqram və xidmətlərdən istifadə edə bilmirlər və kibertəhlükəsizlik baxımından təhdidlərlə qarşılaşırlar. KOB-ların digər bir problemi isə, onların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının zəif olması ilə bağlıdır. Bu amil onların fəaliyyətinə mənfi təsir edir, bəzən böyüməsi və inkişafına mane olur. KOB-ların təsnifləşdirilməsi meyarlarının müəyyənləşdirilməsi meyarlarına gəlincə, AB və Azərbaycanda biznes müəssisələrinin təsnifləşdirilməsi meyarları arasında ümumi yanaşmada böyük oxşarlıq olsa da, Azərbaycanda mikro, kiçik, orta və iri olmaqla dörd kateqoriya biznes subyektləri müəyyən olunduğu halda, AB-nin müvafiq sənədində iri sahibkarlardan bəhs olunmamışdır. Həm Azərbaycanda, həm də AB-də mikro, kiçik və orta sahibkarlar üçün müəyyən olunan işçi sayı əsasən eyni olsa da, bu sahibkarları fərqləndirmək üçün Azərbaycanda illik gəlir, AB-də isə maliyyə dövriyyəsi indikatorlarından istifadə olunduğuna görə birlik ölkələri üçün bu göstəricilər daha böyük maliyyə məbləği ilə müəyyənləşdirilmişdir. Digər bir əsas fərq də ondan ibarətdir ki, AK Azərbaycan NK-dən fərli olaraq müvafiq meyarları müəyyənləşdirərkən sahibkarların kapitalı indikatorundan da istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. D Al-Tayyar, R.S., Abdullah, A.R.B., Abd Rahman, A., Ali, M.H. (2021). Challenges and obstacles facing SMEs in the adoption of e-commerce in developing countries; A case of Saudi Arabia.
2. Nizaeva, M., Coshkun, A. (2018). Determinants of the financing obstacles faced by SMEs: An empirical study of emerging economies. Journal of Economic and Social Studies, 7(2), 81 p.
3. Hewitt, L.M., van Rensburg, L.J.J. (2020). The role of business incubators in creating sustainable small and medium enterprises. The Southern African Journal of Entrepreneurship and Small Business Management, 12(1), 9 p.
4. Mammadli, G., Stasiak-Betlejewska, R. (2016). Factors affecting success of SMES in Azerbaijan. Archives of Engineering Knowledge, 1(1), pp.56-58.
5. Wozniak, M., Duda, J., Gąsior, A., Bernat, T. (2019). Relations of GDP growth and development of SMEs in Poland. Procedia Computer Science,
6. Gyori, A., Czako, A., Horzsa, G. (2019). Innovation, financial culture, and the social-economic environment of SMEs in Hungary. East European Politics and Societies, 33(4), pp.976-1004.
7. Hashi, I., Krasniqi, B.A. (2011). Entrepreneurship and SME growth: evidence from advanced and laggard transition economies. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 17(5), pp.456-487.
8. GEM. (2022). 2021/2022 Global Report. Opportunity Amid Disruption.

9. Bayramov, V., Hasanov, R., Aghayarli, L., Kadyrov, Z., Aghahasanli, I., Isayev, S. (2017). A comparative study on development of small and medium enterprises (SMEs) in Azerbaijan. Available at SSRN 3485576.
10. Publications Office of the European Union. (2018). Annual report on European SMEs 2017/2018.
11. https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-definition_en
12. Ahmadov, F., Valiyev, J. (2019). The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of Azerbaijan. Economic and Social Development: Book of Proceedings, pp.397-408.
13. http://www.e-qanun.az/framework/41048
14. AzSTAT. (2023). Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq.

Göndərilib: 24.01.2024 Qəbul edilib: 30.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/115-120

Fatma Sultanova
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
frzayeva652@gmail.com

NAĞILLAR TƏLİM-TƏRBİYƏ VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Azərbaycan xalqının zəngin el yaradıcılığı növlərindən biri də xalq nəsridir. Xalq nəsri öz fantastik mahiyyətinə görə digər janrlardan fərqlənir. Burada əməkçi xalqın arzu və istəkləri öz əksini tapır. Xalq nəsrinin tarixi çox qədimdir. Onlar insan cəmiyyətinin formalaşdığı ilk gündən yaranmağa başlamışdır. Xalq nəsri xalq düşüncəsinin və onun keçdiyi tarixi yolun, bu yolda keçirilən həyəcanın yaddaşı rolunu oynayır. Xalq nəsrində mifaloji süjetlərə tez-tez rast gəlmək olur. Bu süjetlər zaman etibarı ilə çox qədimdir. Belə xalq nəsri onu yaradan, öz mühitində bəsləyən və yaşadan insanın tarixi rolunu oynayır. Nağıl xalq ruhunun daşıyıcısıdır. Şərq xalqları üçün bu janr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki o, xalq ruhunun, hiss və duyğularının ifadəçisidir. Qəlbində insani ləyaqət hissləri şölələnən insanlar böyük xariqalər yaratmaq gücünə malikdirlər. Nağıla "köhnəlmiş", "arxaik" epitetləri yapışdırmaq, onu gözdən salmaq olmaz. Alman klassik fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndəsi Hegel yazır: "Ruh hələ o dərəcədə mücərrədləşməmiş, təbii başlanğıcından ayrılmamışdır". Bu, o deməkdir ki, bədii ədəbiyyatın aparıcı gücü olan ruhun ən tükənməz mənbəyi olan nağılların orta məktəbdə tədrisi hələ uzun illər aktual olaraq qalacaqdır.

Açar sözlər: *xalq nəsiri, folklor, epik növ, nağıl*

Fatma Sultanova
Lankaran State University
master student
frzayeva652@gmail.com

Tales as a teaching tool

Abstract

Folk prose is one of the rich creative works of the Azerbaijani people. Folk prose differs from other genres due to its fantastic nature. The wishes and desires of the working people are reflected here. The history of folk prose is very old. They began to appear from the first day when human society was formed. Folk prose plays the role of a memory of folk thought and the historical path it traveled, the excitement experienced on this path. Mythological plots are often found in folk prose. These plots are very old in terms of time. Such folk prose plays the role of the history of the person who created it, nurtured it and lived it in its environment. The fairy tale is the bearer of the people's spirit. This genre is especially important for Eastern peoples. Because it is the expression of the people's spirit, feelings and emotions. People whose hearts are full of human dignity have the power to create great miracles. It is impossible to attach "outdated" and "archaic" epithets to the fairy tale and discredit it. Hegel, the greatest representative of German classical philosophy, writes: "The soul has not yet been abstracted to such an extent, it has not been separated from its natural beginning." This means that the teaching of fairy tales, the most inexhaustible source of spirit, the driving force of fiction, will remain relevant in high school for many years to come.

Keywords: *folk prose, folklore, epic genre, fairy tale*

Giriş

Epik növün ən qədim janrı olan nağıllar əsas folklor janrlarından biridir. Bu qədim şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsinin idraki və tərbiyəvi əhəmiyyəti şübhəsiz böyükdür.

Folklorun bu janrının əsas xüsusiyyəti onların süjetli olmasındadır. Belə ki, özünəməxsus məzmun müxtəlifliyi, ədəbi prinsipinə görə hər bir janrın süjetinin spesifikliyi var. A.İ.Nikiforov hər bir janrın müxtəlifliyini qeyd edərək yazırdı ki, nağıllarda əsas məqsəd əyləncədir. Sokolov qardaşları da nağılların əsas xüsusiyyətini əyləncəlilik və məşğulluq hesab edirdi. Puşkin deyirdi: «-Сказка лож, да вней намек, добрым молодцам урок». Nağılçının əsas məqsədi danışdığı nağıla dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, əyləndirmək, hərdən heyrətləndirməkdir. Bu məqsədlə də o, real həyat həqiqətlərinə hərdən qeyri-adi, fantastik ifadə forması verir. Bütün bunlar müxtəlif nağıl janrlarında müxtəlif şəkildə öz əksini tapmışdır (Suleymanova, Bagirova, 2015).

Nağıl xalq ruhunun daşıyıcısıdır. Şərq xalqları üçün bu janr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki o, xalq ruhunun, hiss və duyğularının ifadəçisidir. Qəlbində insani ləyaqət hissləri şöləl期ən insanlar böyük xariqələr yaratmaq gücünə malikdirlər. Nağıla “köhnəlmiş”, “arxaik” epitetləri yapışdırmaq, onu gözdən salmaq olmaz. Alman klassik fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndəsi Hegel yazır: “Ruh hələ o dərəcədə mücərrədləşməmiş, təbii başlanğıcından ayrılmamışdır”. Bu, o deməkdir ki, bədii ədəbiyyatın aparıcı gücü olan ruhun ən tükənməz mənbəyi olan nağılların orta məktəbdə tədrisi hələ uzun illər aktual olaraq qalacaqdır (Hasanli, 2014).

Xalq ruhunun ifadəçisi olan folklor insanın qəlbini müqəddəs, ülvi duyğularla doldurur. Nağıllarda ifadə edilən təmiz hisslər dinləyiciyə və ya oxucuya qanad verir, onu ucaldır, mənəvi dünyanın sirli, soraqlı aləminə aparır. İnsanı ağılla bərabər duyğularla da idarə edir. Onu qurub yaratmağa təhrik edir. Bütün bunlara görə orta məktəbin aşağı siniflərində folklor nümunələri, xüsusilə nağıllar tədris olunur.

Orta məktəblərin V sinifləri üçün bir-birinə alterantiv iki ədəbiyyat dərsliyi çap olunmuşdur. Birinci dərsliyin müəllifləri Soltan Hüseynoğlu, Bilal Həsənli, Əminə Səfərova, Əsgər Quliyev, ikinci dərsliyin müəllifi Afət Süleymanova, Təranə Bağırova və İlhamə Muradovadır. Birinci dərslikdə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı kifayət qədər material verilmişdir. Bu dərslikdə “Yetim İbrahimin nağılı”, “Üç qardaş” özbək nağılı, “Pəri bulağı” əfsanəsi, A.Şaiqin “Ata sözü”, S.S.Axundovun “Əhməd və Məleykə”, “Padşahla Pinəçi”, “Loğmanın şəyirdi”, “Ağıllı uşaq” kimi həm müəllif, həm də xalq nağılları nəşr olunmuşdur. İkinci dərslikdə isə xalq ədəbiyyatı nümunələri çox zəifdir. Verilən nağıllar əsasən müəllifləri olan nağıllardır. Buna görə də biz xalq nağıllarından nümunə kimi “Yetim İbrahimin nağılı” üzərində dayanmaq istəyirik. Bu nağıl iki dərs saatında tədris olunur. Birinci dərsdə onun yarısının məzmunu, ikinci dərsdə isə o biri yarısının məzmunu öyrədilir. Bu nağılı çap edərkən dərslik müəllifləri kitabın əvvəlində belə sözlər yazırlar: Oxuyacağınız nağılda xeyirlə şərin mübarizəsi, yoxsul bir ovçunun oğlu olan İbrahimin, zalım padşah və vəzirlə qarşılaşmasında öz əksini tapır. Qəhrəman çətin sınaqlardan keçir. Oxuda diqqətli olun: Əsəri oxuyarkən İbrahimin bu sınaqlardan nəyin sayəsində qalib çıxdığını aydınlaşdırmağa çalışın. Əsəri oxuyarkən sizə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın (Alizade, Alizade, 2010: 315).

Nağıl dərslikdə təxminən 10 səhifə yer tutmuşdur. Nağıl bitdikdən sonra müəlliflər belə tapşırıqlar verirlər.

“Məzmun üzərində iş

*Əsəri diqqətlə oxumusunuzmu?

1. İbrahimin atası başqa ovçulardan nə ilə fərqlənirdi?
2. İbrahim padşahın hansı tələblərini yerinə yetirirdi?
3. Ağ divin bağına göndərilən İbrahim kimdən məsləhət aldı?
4. İbrahim səfərdən kimlə qayıtdı?
5. İbrahim insanları padşahın zülmündən necə xilas etdi?

*Əsərin məzmununu fərqli formalarda danışın.

Əsəri hissələrə ayırıb ad verin, birinin məzmununu hazırladığınız plan əsasında yığcam nağıl edin. Öyrəndiyiniz yeni sözlərdən istifadə etməyi unutmayın.

*Yığcam nağıletmə

Biri var idi, biri yox idi. Bir yoxsul ovçu var idi. Ovçunun İbrahim adlı balaca oğlu var idi. Günlərin bir günündə İbrahim boya-başa çatmamış atası xəstələnib öldü. Elə ki İbrahimin on beş

yaşı tamam oldu, anasından atasından qalan tütəyi, bir də tələni istədi ki, ova getsin (Alizade, Alizade, 2010: 286).

Təhlil

*Əsərlə bağlı açıqlamalar.

Nağıllarda xalqın arzusu, istəyi ifadə olunur. Azad, firavan yaşamağı arzulayan xalq şər qüvvələrə, pisliklərə nifrət edir, sevimli qəhrəmanını yaradır. Bu qəhrəman şər qüvvələrə, pisliklərə qarşı çıxır, mübarizə aparır. Müdrik qocalardan məsləhət, xalqdan güc, qüdrət alan bu qəhrəman zalımlara qalib gəlir, zülmə son qoyur" (Yusifov, 2010). Göründüyü kimi bu sual və tapşırıqlar ənənəvi təhsilin tələblərinə daha çox cavab verir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir oxunun bitməsi hələ dərsin sona yetməsi kimi dərk olunmamalıdır. Şagird nağılı oxuyub qurtardıqdan sonra aşağıdakı işləri görməlidir.

*oxuduğu nağıldan başa düşdüklərini dəqiqləşdirməlidir. Əgər hər hansı bir məsələni genişləndirmək istəyirsə, mətnə bir daha nəzər salmalıdır.

*şagird nağıl üzərində düşünməlidir. Bu folklor janrını oxuduqdan sonra bu nağıl ona nə demək istəyir.

*əsərin qəhrəmanı öz istəyinə nail oldumu? O, öz istəyinə hansı yollarla nail oldu? Burada onun fiziki gücümü, yoxsa ağlımı köməyinə çatdı?

*Əsərdəki əsas ideyanı ifadə etmək üçün şagird kiçik bir inşa, esse yazmalıdır. İmkan olsa həmin fikri ifadə etmək üçün bir şəkil də çəksə və yaxud həmin qəhrəmanın fiqurunu plastilindən düzəldə bilsə, bu, nağılın tam mənimsənilməsinə kömək edə bilər. Buna görə də biz həmin nağılın tədrisi zamanı bu prinsiplərlə yanaşdıq və nağılda bir sıra ədəbiyyatşünaslıq elementlərini axtarıb tapdıq. Dərsin bütöv məzmununu dərk etdikdən sonra şagirdlərə ünvanlanan bir neçə sual yaratdıq. Bu suallar əsasən obrazlı fikirlər, poetik ifadələr haqqında oldu və beləliklə biz elə hesab etdik ki, "Yetim İbrahimin nağılı" əsərini keçib qurtardıqdan sonra biz təkcə əsərin məzmununu mənimsətmədik, həm də bir sıra alt standartların reallaşmasına kömək etmiş olduq. Biz digər ədəbiyyat dərsliyindən "Mərd və namərd" nağılını seçdik. Bu nağıla keçməzdən əvvəl dərslik müəlliflərinin fikirlərini uşaqlara çatdırdıq. Dərslik müəllifləri yazırdı ki, hər bir bədii əsər həyatın obrazlı şəkildə ifadə olunmasıdır (Alizade, 2014). Yəni həyatda olduğu kimi əsərlərdə də insanlar xarici görünüşlərinə, düşüncələrinə, hisslərinə görə fərqlənirlər. Bu dərslikdə bir-birinin qarşısında dayanan iki insan başının təsviri verilmişdir. Hər ikisinin içində düşüncələr, hisslər, təsvir, məqsəd, hərəkət, səciyyəvi cəhət kimi şagirdi düşünməyə məcbur edən sözlər yazılmışdır. Hər bir şagird bu nağılı oxuyub qurtarandan sonra öz sinfini, ad və soyadını, əsərin adını, obrazları qeyd etdikdən sonra yuxarıdakı məfhumlara cavab verməyə çalışmalıdır. Həmçinin onlar müstəqil şəkildə əldə etdiyi fikirləri yoldaşları ilə bölüşməlidir. Bu dərsliyin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, hər bir abzasda müəlliflər şagirdləri oxuya cəlb edəcək suallar verirlər. Bu suallar mövzunun daha aydın dərk olunmasına kömək edir. Bu kitabda tapşırıqlar da maraqlıdır. Məsələn, tapşırıq 2-də yazılır ki, bu nağılı oxuduğun digər mətnlərlə əlaqələndir. Bizcə bu, yaradıcı tətbiqetmənin ən gözəl nümunəsidir. İkinci tapşırıqda yazılır ki, oxuduğun nağıl haqqında düşün. Ondan hansı qənaətə gəlmək olar? Mətnin sonunu sən necə bitirə bilərdin? Həmçinin uşaqlar üçün nağıllar haqqında müəyyən məlumatlar da verilir (Manifestation of innovative training methods and technologies, 2014).

V sinifdə "Şir və tülkü" nağılının tədrisi

Motivasiya: "Tülkü və şir" əsərinin mövzusu belədir: Bir şir meşədə tülküyə rast gəlir. Tülkü həddindən artıq arıqlamış və gücdən düşmüşdür. Şirin ona yazığı gəlir. Ondan soruşur ki, niyə bu günə düşüb? Tülkü cavab verir ki, çoxdandı yeməyə bir şey tapmır. Şir dərhal bir heyvanı ovlayıb gətirir və onun qabağına atır. Tülkü isə ətə yaxın durmur. Deyir ki, Şir burda olduğuna görə o, ətə ağzını vurmaz. Nəhayət, Tülkü həmin heyvanın bağırsaqları ilə Şirin əl-qolunu bağlayır və gözləyir ki, bağırsaqlar tamam qurusun. Şir yuxuya gedir və Tülkü yavaş-yavaş tələsmədən 2-3 günə həmin əti yeyir. Sonra Şirin əl-ayağını açmadan çıxıb gedir. Şirin əl-ayağını çaqqal açır, şir axtarıb həmin tülkünü tapır və məhv edir. Nağılın qısa məzmunu belədir: nağılın məzmununu bildikdən sonra

uşaqlara aşağıdakı sualları vermək olar (State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan, 2013):

1. Şir nə üçün tülküyə kömək etmək istəyirdi?
2. Bu hadisənin mahiyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Tülkü nəyə nail olmaq istəyirdi? Onun məqsədi nə idi?
4. Səncə, heyvanlar padşahı Şir nə üçün belə vəziyyətə düşdü?
5. Çaqqalın Şirə yardım etməsi nə üçün ona pis təsir etdi?
6. Hansı cümlə əsərin mövzusu ilə bağlıdır?

Bu suallara cavab tapdıqdan sonra əsərin məzmunu şagirdlər üçün tam aydın olur. Nağılların tədrisi prosesində hökmən atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmək lazımdır. Çünki hər bir nağılın məzmunu müəyyən atalar sözünü ifadə edir.

Kiçik folklor janrlarına daxil olan atalar sözləri və məsəllərin də poetikası maraqlıdır. İctimai-tarixi həqiqətlərin bədii ifadəsindən ibarət olan bu janr xalq yaradıcılığının ən sadə formalarından biridir. Atalar sözü və məsəllərin yaradıcısı olan xalq özünün dahiyanə fikirlərini ən adi üsulla, təkcə bir-iki yığcam cümlə vasitəsi ilə ifadə etməyi böyük bir ustalıqla bacarmışdır (Süleymanova, Bagirova, Muradova, 2012).

Atalar sözü ilə məsəllər quruluş və məzmun etibarı ilə bir-birlərinə çox bənzəyirlər. Bu bənzəriş o dərəcədədir ki, hətta ilk baxışda bunların arasında heç bir fərq olmadığı zənn edilir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bunları bir-birinə bənzədən ümumi əlamətlər mövcud olduğu kimi, bir-birindən fərqləndirən son dərəcə incə və çətinliklə sezilə bilən xüsusiyyətlər də vardır.

Atalar sözü mövzu, məzmun və poetik cəhətdən həm zəngin, həm də çox mürəkkəbdir.

Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı əməyi, zəhməti, peşəni, sənəti, elmi, ağıllı təqdir və təbliğ; İnsana xas olan nəcib sifətləri tərbiyə edən; Tənbəllik, bekarçılıq, yalançılıq, ikiüzlülük, paxıllıq və s. bu kimi eybəcər sifətləri pisləyən; Əxlaq-tərbiyə, ailə-məişət məsələləri ilə bağlı; Vətən, el, xalq, hüquq, din və s. məsələlərə toxunan atalar sözü və məsəllər vardır.

Atalar sözü və məsəllər istər mövzu, istərsə də məzmunlarına görə əsas etibarı ilə iki mənalı olur. Yəni əgər hər hansı bir atalar sözü və ya məsəldə bir şey- bir iş, əmək və ya hadisə, fikir və s. tənqid edilib pislənirsə, həmin şeyin, fikrin antonimi təriflənir, təqdir və təbliğ olunur:

“Tənbəllik azar artırar”

“İşləmək canı saf edər”.

Səfərdən, qürbətdən söz düşən kimi “Vətənə gəldim, imana gəldim” və s. hökmləri verir, fərdiyyətçilik, xüsusiyyətçilik psixologiyası “El gücü, sel gücü” kimi hökmlər qarşısında təslim olur. “Əldən qalan əlli il qalar”, “ot kökü üstə bitər” kimi deyimlər həyat təcrübəsinə əsaslanır və s.

Mövzu və poetik xüsusiyyətlərinə görə atalar sözü və məsəllər müxtəlifdir. Lakin janrın mahiyyəti onun məzmun və forma əlvanlığı ilə təyin olunur. Bu da öz növbəsində onların ayrı-ayrı tərkibli olmasına baxmayaraq, bədii formasından danışmağa imkan verir (Chopin, 1840: 12).

Poetik forma baxımından atalar sözü və məsəllər şərti olaraq üç hissəyə: a) məntiqi, b) sintaktik, c) poetik formaya ayrılır.

Atalar sözü və məsəllər dil cəhətdən materiala qənaət formasına əsaslanmışdır. Onlar əksər hallarda izah və şərh tələb etmir. Bu da janrın məntiqi, sintaksis və poetik quruluşundan irəli gəlir.

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllərin çoxu əsrlərin həyat təcrübəsindən irəli gələn məntiqi hökmlərdən, mühakimələrdən, sübutldardan, təsdiq və inkarlardan ibarət olur.

Tədqiqat göstərir ki, bir qayda olaraq atalar sözü və məsəllər bu məntiqi hökmlərin mühakimə formasından daha çox faydalanmışdır.

Məntiqi ümumtəsdiqin mühakimə forması atalar sözü və məsəllərdə ən geniş yayılmış tipdir:

“Dost bərk ayaqda tanınar”

“Ağıl yaşda deyil, başdadır”.

Hikmətli sözlərdəki məntiqi mühakimənin digər növü ümumi inkardır:

“Yaxşıya yaxşı deyiblər, pisə pis”.

Deməli, atalar sözü və məsəllərdə öz ifadəsini məntiqi mühakimə prosesində tapır. Beləliklə, məntiqi forma atalar sözü və məsəllərdə verilən cavabın ən yığcam, lakonik olmasını təmin edir.

(Əsərdəki obrazların xüsusiyyətlərinin müqayisəsi)

Bildiyimiz kimi, bədii əsərlər həyatın obrazlı ifadəsidir. Yəni həyatda olduğu kimi, əsərlərdə də insanlar xarici görünüşünə, düşüncələrinə, hisslərinə, məsələlərə münasibətlərinə görə fərqli və oxşar olurlar.

Bədii əsərdə bu oxşarlıqların və fərqlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Bu, oxucuya həyatda qarşılaşdığı insanların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə və ondan çıxış edərək həmin insanın şəxsiyyəti barədə nəticələrə gəlməyə kömək edir.

Ətrafdakıları qısa müddətdə tanımaq onlarla ünsiyyətin və münasibətin qurulmasına yardımçı ola bilər (Asmolov, 2014).

Yazıçı ayrı-ayrı obrazların oxşar və fərqli cəhətlərindən ideyanı yaradan fikirlərin formalaşmasında istifadə edir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Q.Rufullayev qeyd edir ki, nağıllarda tarixilik, humanizm, birgə yaşayış, ümumi düşüncə, mübarizlik və qəhrəmanlıq bir dəyər kimi əks olunnmaqdadır. Ən təəccüblüsü budur ki, dünya xalqlarının nağıllarında eyni coşqu, oxşar süjetlər əsasında təqdim olunmuşdur (s.148). Doğrudur, xalq nağıllarında ifadə olunan bu dəyərlər gənc nəslin təlim- tərbiyəsində xüsusi rola malikdir. Yetişməkdə olan gənc nəsil tərəfindən çox bəyənilən janr olan nağıllar uşaqların tərbiyəsində, onların dünyagörüşünün artmasında, vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində, saleh əməl sahibi olmasında, bir sözlə, hərtərəfli və mükəmməl şəxiyyət kimi formalaşmasında mühüm yer tutur. Bu məsələ ümumilli liderimiz H.Əliyevin də diqqətdə saxladığı problemlərdəndir. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundanasılı olacaqdır» (Heydər Əliyev). Nağıllarımızla tanış olan şagirdlər bəşəriyyəti pisliklərdən xilas etmək, ehtiyacı olanlara yardım etmək, ac olanlara yemək vermək, böyüklərə hörmət, sevdiklərinin dəyərini bilmək, vətəni canı bahasına da olsa, qorumaq və s. kimi müsbət xarakterlərə köklənərək şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Nağılların öyrədilməsi zamanı müəllimlərin üzərinə böyük yük düşür. Bu zaman əyani vasitələrdən istifadə, kiçik səhnəciklərin hazırlanması məqsəduyğundur. Daha yaxşı olar ki, nağılların məzmunu ilə bağlı müxtəlif suallar hazırlayıb onlara təqdim edilsin. Şagirdlərin diqqətini özünə çəkmək üçün ilk növbədə pişrov nümunəsi demək olar:

Hamam-hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik elər
Köhnə hamam içində.
Hamamçının tası yox,
Baltaçının baltası,
Burdan bir tazı keçdi,
Onun da xaltası yox.
Qarışqa şıllaq atdı,
Dəvənin budu batdı.
Milçək mindik, Kür keçdik,
Yabaynan doğa içdik (Rufullayev, 2021: 210).

Nəticə

Azərbaycan folklor nəsri xalqın həyatı, xalqın haqq-ədalət, azadlıq mübarizəsi ilə bağlı tarixi hadisələrdən bəhs edir. Bu nəsrin qəhrəmanları xalqdan olan mərd və cəsur insanlardır. Belə xalq nəsrinin orta məktəblərdə tədrisi şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda, yetişkin şəxsiyyət kimi, mənəvi dəyərlərlə zəngin bir insan olaraq tərbiyə olunmasında rolu əvəzolunmazdır.

Nağılları tədris etməklə biz şagirdlərə ata və babalarımızın keçdiyi tarixi yolu onların mənəviyyatında baş vermiş prosesləri öyrətmiş oluruq. Nağılda xalqın mənəviyyatı yaşayır. Nağıl xalq təfəkkürünün məhsuludur. Şagirdlərin ədəbi inkişafında ən mühüm amil nağılların təhlilidir. Təhlil prosesində birbaşa bədii təəssürat həyat təcrübəsi ilə əlaqələndirilir, zəruri nəzəri anlayışlar

mənimsənilir, emosional qiymətləndirmə fəaliyyəti formalaşır. Əsas metodoloji prinsip forma və məzmunun konsubstantivliyi prinsipidir. Lakin oxucunun bilavasitə qavrayışını və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və təhlil edilən dastanın kontekstinə əsaslanma tələbini də nəzərə almaq vacibdir. Təhlildə mətn hərfi mənasında deyil, daxili şifahi, psixoloji, süjet və s. əlaqələri ilə dərk edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Suleymanova, A., Bagirova, T. (2015). Methodical materials for the subject "Literature" of the 6th grade. Baku.
2. Hasanli, B.A. (2014). Methodology of teaching literature. Baku: Teacher.
3. Alizade, A., Alizade, H. (2010). Pedagogical psychology. Book I. Baku, 315 p.
4. Alizade, A., Alizade, H. (2010). Pedagogical psychology. Book II. Baku, 286 p.
5. Yusifov, F.A. (2010). Methodology of teaching literature. Baku: Publication of ADPU.
6. Alizade, A. (2014). The world view of the student world. "Azerbaijan School" magazine. No.
7. Manifestation of innovative training methods and technologies. (2014). Baku: XXI century Education Center.
8. State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan. (2013). "Azerbaijan teacher" newspaper. October 25.
9. Süleymanova, A., Bagirova, T., Muradova, I. (2012). Literature, textbook for class V. Baku.
10. Chopin, I. (1840). Ker-ogly. Tatar legend. I.Chopin. Rez. In Polyanova. Beacon of modern enlightenment and education. Works of Russian and foreign scientists and literary scholars. St. Petersburg, part 2, chapter 3, pp.12-25.
11. Asmolov, A.G. (2014). How to design universal educational activities in elementary school. - M.: Education.
12. Rufullaev, Q. (2021). "Lyric and epic genre in oral folk literature". Baku: Science and Education.

Göndərilib: 27.01.2024 Qəbul edilib: 28.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/121-125

Azer Haziyev
Wroclaw, Poland
azar.haziyev@gmail.com

HYBRID WARFARE: HOW TO DEFINE AND COUNTER?

Abstract

The main aim of this paper is to analyze hybrid warfare, its characteristics and components, and the challenges that states face in their struggles with it. The paper also proposes several ways to counter hybrid warfare. Throughout the paper, the concept of hybrid warfare is mainly investigated based on the Crimean conflict. In the context of security issues in international relations, the analysis of the hybrid warfare concept carries paramount importance taking into account the increasing attention to it. The investigation of hybrid warfare and its tools can assist the countries to define potential hybrid threats and to design proper strategy to struggle with them.

Keywords: *Hybrid Warfare, Russia, Ukraine, Crimea, war*

Azər Həziyev
Vrotslav, Polşa
azar.haziyev@gmail.com

Hibrid müharibə: necə təyin etmək və ona qarşı necə mübarizə aparmaq?

Xülasə

Bu yazının əsas məqsədi hibrid müharibə, onun xüsusiyyətlərini və komponentlərini və dövlətlərin hibrid müharibələr zamanı qarşılaşdıqları problemləri təhlil etməkdir. Eyni zamanda, məqalə hibrid müharibəyə qarşı mübarizənin bir neçə yolunu təklif edir. Məqalə boyu hibrid müharibə anlayışı əsasən Krım münaqişəsi əsasında araşdırılır. Beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizlik məsələləri kontekstində hibrid müharibə konsepsiyasının təhlili ona artan diqqəti nəzərə alaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hibrid müharibənin və onun alətlərinin tədqiqi ölkələrə potensial hibrid təhlükələri müəyyən etməyə və onlarla mübarizə üçün düzgün strategiya hazırlamağa kömək edə bilər.

Açar sözlər: *Hybrid Warfare, Rusiya, Ukrayna, Krım, müharibə*

Introduction

What is hybrid warfare?

The term of Hybrid Warfare was in use after the Hezbollah-Israel war in 2006, but became popular after the annexation of the Crimean Peninsula by the Russian Federation in 2014 in political, military, and academic circles. Despite being mainly explained by Russia's actions in Crimea, the hybrid warfare phenomenon had been used from the early 2000s. While the concept grabbed the attention of the large audience, the lack of clarity of the definition remained problematic. Reichborn and Cullen note that the term was being used with reference to different wars by different authors and this can simply show the analytical confusions over the use of hybrid warfare term. While it was used to describe a new type of warfare conducted by non-state actors in the early 2000s, later it referred to the actions of states, particularly Russia in the mid-2010s. Discussions over the topic of whether the hybrid warfare phenomenon is new or not is another sign of the inaccuracy regarding the conceptualization (Reichborn, Cullen, 2016: 1). Although there were many different explanations with regard to it, generally it was being defined as a mixed-use of regular and irregular forces against the enemy in conflicts.

Though there is no unanimously accepted definition of hybrid warfare among analysts, there are generally observed features through which it is possible to formulate a common definition. These

features are difficulty in differentiating between the state of war and peace, blurring warfare modes by simultaneously merging conventional and unconventional, regular and irregular, linear and non-linear, covert and overt methods of conducting war by states and non-state actors, being dynamic, flexible, unpredictable, subversive, complex and multidimensional (Rusnakova, 2017: 346; 3). Referring to these key features, Hoffman described contemporary hybrid threats as following:

"Hybrid threats incorporate a full range of modes of warfare, including conventional capabilities, irregular tactics, and formations, terrorist acts that include indiscriminate violence and coercion, and criminal disorder. These multi-modal activities can be conducted by separate units, or even by the same unit, but are generally operationally and tactically directed and coordinated within the main battlespace to achieve synergistic effects in the physical and psychological dimensions of the conflict" (Baezner, Robin, 2018; Sliwa, Veebel, Lebrun, 2018).

The definition suggested by European Parliamentary Research Service describes hybrid warfare as "…a phenomenon resulting from convergence and interconnection of different elements, which together form a more complex and multidimensional threat". Another definition of hybrid warfare provided by NATO in the Wales Summit of 2014 consisting of "…wide range of overt and covert military, paramilitary, and civilian measures employed in a highly integrated design" (Rusnakova, 2017: 346)

Although many analysts commented on the topic, there is not a fixed definition to describe hybrid warfare. What is more important on that point is to clearly describe the key components of hybrid warfare to better understand the concept. Therefore, I will be talking about the components of hybrid warfare in the second part (The Ukraine conflict, economicâ"military power balances and economic sanctions, 2016).

Components of hybrid warfare.

The components of hybrid warfare are various and diverge. While discussing the component of hybrid warfare, analysts mainly focus on Russia's hybrid war in Crimea. Research conducted by Caliskan and Cramers shows that approximately half of the authors mention the Russia-Ukraine conflict as a relevant example of hybrid warfare. Other examples such as "Russia's recent activities against the West or NATO" have also close ties with the Russia-Ukraine conflict (Caliskan, Cramers, 2019: 12). The analysis of data indicates that the authors mainly see the Russia-Ukraine conflict as hybrid war. The given case is a unique one that can help us clearly understand the full spectrum of the hybrid war. Therefore, this article also focuses on the Russia-Ukraine conflict and listed the components based on the Crimean case. These components are following:

1. Information warfare
2. Cyber Warfare
3. Psychological operations
4. Intelligence means
5. Proxies
6. Economic tools

Information warfare: is the conflict between two or more groups in the information environment (Porche, Paul, York, Serena, Sollinger, Axelband, Held, 2013: 14). While there is no unanimously accepted definition of information warfare, analysts mainly define it as a strategy for the use and management of information to pursue a competitive advantage, including both offensive and defensive operations (Deshpande, 2021). Russia has effectively used information warfare within the broader hybrid warfare perspective during the Crimean conflict as well as during the war in Georgia and East Ukraine. The main goal of information warfare is to influence the internal and external politics of the targeted state.

Cyberwarfare: In comparison with information warfare, cyber warfare has a more technical and specific meaning refers to the attacks aim to disrupt the computer and cyber system of the target. Generally, cyber warfare is referred together with information warfare due to their close relation (Chivvis, 2017: 5). Beyond stealing essential information, the goal of cyber attacks might be to influence and manipulate the population in favor of the attacker (Chivvis, 2017: 3).

Psychological operations: Such operations are conducted to transmit selected ideas and information to the target with the aim to affect the emotions, actions, behavior, policy as well as objective reasoning of the target. The target of psychological operations may vary from individual to certain groups, organizations, and states (Caliskan, Cramers, 2018: 5; Hunter, Pernik, 2015). As an example, throughout the actions in the Crimean Peninsula Russian side spread the myth claiming that the Ukrainian government is based on fascist ideology and it poses an existential threat to the civilian population in Crimea (Rusnakova, 2017: 362).

Intelligence means: Intelligence and special service organs actively participate in hybrid warfare. As a part of the modernization process of the military, Russia additionally strengthened its SOF (Special Operation Forces). These units have been involved in a broad range of activities including directly leaking other states (Chivvis, 2017: 4).

Proxies: are certain groups with sympathy to the side that conducts hybrid warfare and serve its interests. Night Wolves, a club of bikers known as an anti-American and nationalist group can be shown as a good example to the proxies. Generally, this group does not have certain goals, though it is being used to implement different tasks within hybrid warfare (Caliskan, Cramers, 2018: 4).

Economic tools: are also defined as a part of wider hybrid warfare. Davis emphasized that economic warfare (including specific economic sanctions) is intended mainly to influence economic, technology, and military power balances to the advantage of the country/alliance conducting it (Davis, 2016: 170). Blocking bank accounts, imposing restrictions on bilateral and multilateral trade, banning companies, and limiting free movement are examples of economic tools employed during hybrid warfare (Rusnakova, 2017: 350). In the context of the Crimean conflict, energy tools were used as a part of wider economic warfare to change the balance of powers in favor of Russia. By using the energy dependency of many European states, Russia still manages to influence the politics of these states (Caliskan, Cramers, 2018: 4).

Countering hybrid warfare.

After clarifying the meaning of hybrid warfare, as well as its components, the next milestone is to define how to counter hybrid warfare. In this context, it should be emphasized that it is expected to observe the increase of hybrid threats in near future. There are several reasons that lead us to come to this conclusion:

1. The changing balance of powers and competition over the sphere of influence will lead the actors to actively participate in confrontation and defy the current status quo;
2. In the context of rising cooperation among states, the actors of the system will be more vulnerable to hybrid threats as the interdependence among them increases;
3. Futuristic developments in the field of technology will enable more actors to actively involve in the power struggle and compete over the spheres of influence.

Considering the aforementioned factors, we can predict a rising use of hybrid tools in future conflicts. Therefore, defining a proper strategy to counter hybrid threats is quite essential with regard to the changing security environment (Cullen, Wegge, 2019: 17). Monaghan mentions three respective stages of countering hybrid threats. These are as following:

1. Detecting hybrid threats
2. Deterring hybrid threats
3. Responding to hybrid threats.

Detecting hybrid threats is based on two main principles: Firstly, building close cooperation among the bodies within the state. Secondly, cooperating with partners and allies. States can use two methods to detect the hybrid threats. These are the use of special intelligence and analysis of data from technical and physical assets across the state (Monaghan, 2019: 90). Austria has developed a method for detecting hybrid threats which is based on intelligence and data analysis. The Austrian model suggests us to define national vulnerabilities and link them to the capacity and goals of the adversary through hypotheses. The next phase is to produce a plan to counter the threats (Cullen, Wegge, 2019: 28; Robinson, Jones, Janicke, 2015).

Deterring the hybrid threats is considered the most essential stage of countering hybrid warfare. Deterrence of hybrid threats has two ways: Deterrence by denial intends to avoid the capacity of an adversary to conduct hybrid warfare; and, deterrence by punishment intends to convince the adversary that any hybrid attack will bear serious consequences for the side who conducts it (Cullen, Wegge, 2019: 35-36).

The next stage of countering hybrid warfare provided by Monaghan is responding to hybrid threats. In case the adversary continues to pose a threat after deterrence, states may apply to the responding measures in order to counter hybrid threats (Cullen, Wegge, 2019: 51). However, the side which plans to respond to hybrid threats should carefully take into consideration the risk of counterescalation which may further jeopardize its security (Monaghan, 2019: 91; 16).

Conclusion

This paper investigated the phenomenon of hybrid warfare which is popular among political and military analysts especially after the annexation of Crimea. In the first part, I tried to answer the question of "What is hybrid warfare" based on different definitions provided by analysts. The second part assessed the characteristics and components of hybrid warfare. In order to clearly define the components of hybrid warfare, I used the Crimean case study as a complementary supplement. The third part of the paper was dedicated to how to counter hybrid warfare. In this part, the paper analyzed the reasons why it is essential to counter hybrid threats and the possible ways of countering them.

The analysis of hybrid warfare showed that there are still unclear points on what is hybrid warfare and how to counter it. Current political and legal tools to address the issue lacks and this further motivates the adversaries to employ hybrid warfare tools effectively. Therefore, there is still a need to rethink the political and legal sides of the issue to counter actual threats and to define a feasible strategy to respond to them. In this context, multilateral cooperation among the countries is essential to achieve the mentioned goals.

References

1. Reichborn-Kjennerud, Cullen, E.P. (2016). What is Hybrid Warfare? https://core.ac.uk/download/pdf/52131503.pdf
2. Rusnakova, S.N. (2017). Russian New Art of Hybrid Warfare in Ukraine. Slovak Journal of Political Sciences, 17(3-4), pp.343-380. https://doi.org/10.1515/sjps-2017-0014
3. Countering Hybrid Warfare: So What for the Future Joint Force? (2018). https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/prism/prism_8-2/PRISM_8-2_Monaghan.pdf
4. Baezner, M., Robin, P. (2018). Hotspot Analysis: Cyber and Information warfare in the Ukrainian conflict. https://www.researchgate.net/publication/322364443_Cyber_and_Information_warfare_in_the_Ukrainian_conflict
5. Sliwa, Z., Veebel, V., Lebrun, M. (2018). Russian ambitions and hybrid modes of warfare. https://www.baltdefcol.org/files/files/publications/HybridModes.pdf
6. The Ukraine conflict, economicâ"military power balances and economic sanctions. (2016). Taylor & Francis. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14631377.2016.1139301
7. Caliskan, M., Cramers, P.A. (2019). What Do You Mean by "Hybrid Warfare"? A Content Analysis on the Media Coverage of Hybrid Warfare Concept. DIAL.Pr - BOREAL. https://dial.uclouvain.be/pr/boreal/object/boreal:208939
8. Porche, I., Paul, C., York, M., Serena, C., Sollinger, J., Axelband, E., Held, B. (2013). Redefining Information Warfare Boundaries for an Army in a Wireless World. RAND Corporation. Retrieved February 1, 2021, from http://www.jstor.org/stable/10.7249/j.ctt3fh1qp Congressional Research Service, Defense Primer: Information Operations, 2020.
9. Deshpande, V. (2021). Hybrid Warfare: The Changing Character of Conflict. Raj Publication.

10. Chivvis, S. (2017). Understanding Russian "Hybrid Warfare": And What Can Be Done About It. https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT468.html.
11. Hunter, E., Pernik, P. (2015). The Challenges of Hybrid Warfare. https://icds.ee/wp-content/uploads/2013/Eve_Hunter__Piret_Pernik_-_Challenges_of_Hybrid_Warfare.pdf
12. Davis, C.M. (2016). The Ukraine conflict, economic–military power balances and economic sanctions. Post-Communist Economies, 28(2), pp.167-198. https://doi.org/10.1080/14631377.2016.1139301
13. Cullen, P., Wegge, N. (2019). MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Countering Hybrid Warfare. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/784299/concepts_mcdc_countering_hybrid_warfare.pdf
14. Robinson, M., Jones, K., Janicke, H. (2015). Cyber Warfare: Issues and Challenges, www.researchgate.net. https://www.researchgate.net/publication/276248097_Cyber_warfare_Issues_and_challenges
15. Monaghan, A. (2016). Putins Way of War. Www.Academia.Edu. https://www.academia.edu/24314231/Putins_Way_of_War
16. What Do You Mean by “Hybrid Warfare”? A Content Analysis on the Media Coverage of Hybrid Warfare Concept. (2018). https://www.researchgate.net/publication/329782285_What_Do_You_Mean_by_Hybrid_Warfare_A_Content_Analysis_on_the_Media_Coverage_of_Hybrid_Warfare_Concept

Received: 05.02.2024 Accepted: 25.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/126-130

Nərmin İbrahimli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ORCID ID 0000-0001-8929-3943
nermin.iskenderova.92@gmail.com

AUTENTİK DİALOQLARIN DİSKURSİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kommunikativ mühitin təqlidini yaratmağa kömək edən autentik dialoqların diskursiv xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində dialoq nitqi aparıcı yer tutur və ali tədrisdə bu nitq formasının inkişaf etdirilməsi bir sıra müxtəlif növ üsulların istifadəsini zəruri edir. İngilis dilində dialoji nitqin formalaşmasında autentik dialoqların istifadəsi cəmiyyətdə ədalətli fikir mübadiləsinin və yaradıcı düşüncənin aşkarlanmasına səbəb olmuşdur. Autentik dialoqlar ingilis dilində fikir mübadiləsi zamanı iki tərəf arasında səmərəli ünsiyyəti və öyrənənlərin real dünyaya baxışlarını formalaşdırır. Autentik dialoq qarşı tərəfə bədənin, duyğuların, intellektin və ruhun danışdığı dildir. Autentik dialoqların istifadəsi zamanı tələbələr nədən söhbət etməyi planlaşdırır, çevik vaxt parametrlərinə malik olurlar və tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bununla belə, bu dialoqlarda dinləmək uğurlu və orijinal dialoqa nail olmaq üçün ən vacib tərkib hissədir. Bu məqsədlə, kommunikativ şəraitdə dialoji dil mühitinin yaradılması tədris prosesinin metodik cəhətdən düzgün və məhsuldar qurulmasını tələb edir.

Bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçılar dialoqlu tədris metodunu tələbələrin formalaşmasında fəal rol oynamağa imkan verən müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsinin tərbiyəvi potensialı hesab edirlər. Onlar dialoqların diskurs xüsusiyyətlərinin tezliyi və faizi müqayisə edərək, orijinal dialoqların bir çox xüsusiyyətləri arasında əhəmiyyətli fərqlər aşkar etmişlər. Buna baxmayaraq, autentik dialoqlar iştirakçıların daxili aləmini təsvir etməyə, onların şəxsiyyətini, *statusunu və psixologiyasını göstərməyə meyllidir.*

Açar sözlər: *orijinal dialoq, real dil mühiti, ellipsis, ünsiyyət*

Narmin Ibrahimli
Nakhchivan State University
ORCID ID 0000-0001-8929-3943
nermin.iskenderova.92@gmail.com

Discursive features of authentic dialogues

Abstract

In the article, the discursive features of authentic dialogues, which help to create an imitation of the communicative environment, have become the object of research. It is known that dialogue speech takes a leading place in the communication process, and the development of this form of speech in higher education requires the use of some different types of methods. The use of authentic dialogues in the formation of dialogic speech in English has led to the discovery of a fair exchange of ideas and creative thinking in society. Authentic dialogues in the exchange of ideas in English form effective communication between two parties and learners' views of the real world. Authentic dialogue is the language that the body, emotions, intellect and soul speak to the other party. When using authentic dialogues, students plan what to talk about, have flexible time settings, and take responsibility for completing tasks. However, in these dialogues, listening is the most important ingredient to achieving a successful and authentic dialogue. For this purpose, creating a dialogic language environment in communicative conditions requires a methodologically correct and productive construction of the teaching process.

Scientists conducting research in this field consider the dialogic teaching method as the educational potential of teacher-student interaction, which allows them to play an active role in the formation of students. They compared the frequency and percentage of discourse features of the dialogues and found significant differences between many features of the original dialogues. Nevertheless, authentic dialogues tend to describe the inner world of the participants, to show their personality, status and psychology.

Keywords: *authentic dialogue, real language environment, ellipsis, communication*

Giriş

Autentik dialoqların diskursiv xüsusiyyətləri dedikdə - *leksik sıxlıq, yanlış başlanğıclar, təkrarlar, pauzalar, terminalların* üst-üstə düşməsi, nitqdə kilidləmə, *tərəddüdlər və arxa kanallar* kimi dialoq komponentlərinin təhlili nəzərdə tutulur.

Terminalların üst-üstə düşməsi (Terminals overlapping) dinləyicinin dinlədiyi iştirakçının danışmasını bitirdiyini və ya danışmağı bitirmək üzrə olduğunu güman etdiyi zaman baş verir. Baxmayaraq ki, danışan keçidlə əlaqəli bir nöqtəyə çatmaq üzrə deyil, dinləyici növbəni mövzuyla əlaqəli şəkildə alır və fikirlər üst-üstə düşür.

Orijinal dialoqlarda "Başlanğıc və bağlantılar" (Beginning and closing) vacib sayılır. Dialoqda *başlanğıc* iştirakçıya fikirlərinin vacib olduğunu hiss etdirir. Əgər qarşı tərəf bir mövzu haqqında danışmağa başlayırsa, bu zaman mövzu haqqında danışmaq əvəzinə çoxlu sual vermək lazımdır. Şəxsin adını öyrəndikdən sonra sualları artıra bilərsiniz. Qarşı tərəf çıxışı zamanı qulaq asdığınızı göstərmək üçün başınızla təsdiqləmək lazımdır. Məsələn (Abbasəliyeva, 2018):

a) Hey! how are you doing?

b) I'm ok, not bad! How about you?

c) I'm pretty good! Thanks!

Söhbəti nəzakətlə bağlamaq onu yaxşı açmaq qədər vacibdir. Bu, hər şeyin əhatə olunduğuna və danışdığınız şəxsin əlavə sualları və ya həll edilməli olan problemləri olmadığını ifadə edir.

Məsələn,

d) Ok, take care!

e) See you later!

Söhbət zamanı "*Arxa kanal siqnalı"(Backchannel)* dinləyicinin danışığa diqqət yetirdiyini bildirmək üçün istifadə etdiyi səs-küy, jest, ifadə və ya sözdür.

Mum: *"Let's have a good breakfast today"*

Son: *Okey!*

Mum: *... and then add some porridge .... and pancakes"*

Son: *Uh-huh*

Mum: *If you want let's have breakfast outside*

Son: *Mmm…*

Yanlış başlanğıclar (False starts) dialoq zamanı iştirakçı həyəcanlandıqda və bir mövzudan digərinə keçməyə başlayanda da baş verə bilər. Bu tip təkrarlar və ya düzəlişlər ən çox söhbət intensivləşdikdə, birdən çox iştirakçının danışdığı zaman və ya danışan kəsildikdən sonra baş verir.

Simon: *I need to go to Europe {whereever it's}- only where it's not too crowded.*

Kate: *I like to go to Europe only where it's not too crowded.*

Pauza və ya ellipslərlərdən (Ellipsis) ellipslərdən personajın nitqinin arxada qaldığını və ya cümləni yarımçıq qoyduğunu göstərmək üçün istifadə olunur. Sözlər və ya ifadələr arasında fasilələr göstərilmir. For example (Eminli, 2019):

- *"Did he do it ... peacefully?" – asked the court?*
- *"Yes! He did it ... not to do anyone any harm" – Arthur replied.*

Tərəddüdlərin (Hesitations) işlənməsi fərqli durğu işarələrinin müxtəlif uzunluqlu fasilələrə və ya fikirlərin ayrılmasına imkan verir. Bu zaman vergül qısa fasilə və ya tərəddüd etməyə imkan verir və sözlər, ifadələr və fikirlər arasında sıx əlaqə olduğunu göstərir. Məsələn,

–*Could you join us to participate in the meeting?*

–I'm afraid... I can't

Göründüyü kimi dialoqda iştirak edənlər real həyatda olduğu kimi orijinal dialoqla danışıq prosesinin diskursiv təbiətini yaradırlar.

Material və metodlar.

Məqalədə "Cutting Edge" və *"English File"* dərsliklərindən dialoqlar qeydə alınmış, transkripsiya edilmiş və dərslik materiallarının müəyyən diskurs xüsusiyyətləri baxımından orijinal materiallarla müqayisə edilmişdir. Araşdırma autentik dialoqların komponentləri olan termialların üst-üstə düşməsi, arxa kanallar, pauza, elipslər, başlanğıc və bağlantıalrın olması, tərəddüdlərin istifadəsnin tədqiq edilməsini və autentik məlumatların toplanmasını tələb edir (Oxford University Press, 2023: 271).

Cədvəl 1. Dərsliklərdə autentik dialoqların araşdırılması.

№	Cutting Edge – English File	
1	Dialoqda iştirak edənlər (T1) (T2)	Dialoqda (T1) və ya (T2) arasında aparılan növbəli nitq və oxşar məlumat
2	Terminalın üst-üstə düşməsi və bağlanması	Həm dərslikdə, həm də orijinal məlumatlarda keçid yerləri ilə bağlı səhvlər
3	Arxa kanallar	Hər iki məlumatda arxa kanallaşdırmanın baş verməsi
4	Açılış və bağlanmalar	Dialoqda uyğun açılışlar və bağlanmaların olması
5	Pauzaların olması	Pauzaların sayına görə dərslik ilə orijinal məlumatlar arasında fərqlərin olması
6	Tərəddüd vasitələri (erm, er, və s.) (ıı, ar, ımm)	Hər iki dərslikdə tərəddüd siqnallarının istifadəsi tezliyinin məlumatlar

Cədvəldən göründüyü kimi dərsliklərdə işlədilən dialoqların istifadəsində bu elementlərin işlədilməsi kommunikativ səriştələrin hansı şərtlərlə təmin olunmasını əsaslandırır. Aydın görünür ki, dialoqlarda fikirlərin bir-birinə bağlılığı, üst-üstə düşməsi bəzi səhvlərin olmasını sübut etsə də, əsl real ünsiyyət baş verir. Dərslik boyu verilən dialoqlarda müxtəlif emosiyaları, jestləri və ifadə tərzini formalaşdıran bu elementlərin istifadəsi dildə səmərəli orijinallıq yaradır və tələbələr bu tip dialoqlara üstünlük verdiyinin fərqində olurlar (Əmiraslanova, 2005: 289-292).

Çox təəssüf ki, dərsliklərdə verilən dialoqların əksəriyyəti çox az hallarda bu faktların olmasını əks etdirmir. Tələbələr çox vaxt autentik dialoqların çətin anlaşılan mürəkkəb dil strukturları və lazımsız lüğət elementlərinə malik olmasından şikayətlənir və orijinal materialda verilən məlumatların mədəni cəhətdən uyğun olmadığını qeyd edirlər. Digər bir çətinlik dialoqların tətbiqində əsas baryerlərin ortaya çıxmasıdır. Bu baryerlərə orijinallığın nümayiş etdirilməsində diqqətsizliyin olması, məhdudlaşdırılmış məlumat kanallarının istifadəsi və əlaqənin olmamasıdır (Yunusov, 2010: 336-338). Verilmiş təlimat üzrə qeyd olunan dərsliklərdə 350 sözdən ibarət orijinal məlumatlardan istifadə tezliyinin danışıq xüsusiyyətlərində müqayisəsini təqdim edirik:

Cədvəl 2. Autentik məlumatların iki dərslik üzrə müqayisəsi.

№	İngilis dilində autentik dialoqlar	*Dərslik məlumatları*		*Autentik məlumatlar*	
		New Cutting Edge	New English File	New Cutting Edge	New English File
1	*Yanlış başlanğıc*	1	3	3.08	4.5
2	*Pauzalar*	2	4	11.02	12.3
3	*Terminalın üst-üstə düşməsi*	2	3	09.1	13.4
4	*Arxa kanallar*	0	3	07.3	09.6
5	*Tərəddüd*	0	3	1.2	3.5
6	*Açılışlar*	2	4	4.6	5.8
7	*Bağlama*	2	3	48	5.9

Cədvəl sübut edir ki, autentik dialoqlarda yanlış *başlanğıclar* təbii söhbətlər zamanı ən çox rast gəlinən səhvlərdir, baxmayaraq ki, bu cür ifadələrin minimuma endirilməsi gözlənilir, cədvəldə dərsliklərdə verilən dialoqların orijinal məlumatlardan fərqli olaraq səliqəli olması və mükəmməl göründüyü göstərilir (cədvəl 2) (Pearson Longman, 2013: 177).

Təqdim olunan bu cədvəl üzrə qeyri-real dildə tələbələrin motivasiyası azala bilər, çünki onlar mükəmməl dil istifadəsinə nail ola bilmirlər. Bundan əlavə, gözlənilməz sosial danışıqlar öyrənənlərin dialoqun məzmununu anlamaqda xeyli çətinlik çəkdiyi zaman çoxlu lazımsız ifadələri ehtiva edir (7; Swain, 2000: 97-114).

Bununla belə, *pauzalar* suala cavab vermək, bəzi məlumat vermək və ya orijinal nitqdə söz almaq üçün ümumi ünsiyyət hadisələridir. Bununla belə, dərslik dialoqlarında nadir hallarda və ya çox qısa müddətdə təbii söhbəti əks etdirmək üçün pauzalar olur. Real söhbət zamanı növbələrin təsadüfi üst-üstə düşməsi ən çox rast gəlinir, baxmayaraq ki, bu fasilələr nitqin arzuolunmaz pozuntuları hesab olunur; digər tərəfdən nitqin kəsilməsi dialoq zamanı iştirakçıların növbələri arasında keçidlərdə heç bir boşluq olmadığını göstərir. Şəkil 1-də göstərildiyi kimi, orijinal və dərslik dialoqları arasında əhəmiyyətli fərqlər var, çünki dərsliklərdəki dialoqlar ən təmiz və səliqəlidir. Bu təbii söhbətin qarşısını alır; başqa sözlə, real həyatdakı qarşılıqlı əlaqəni süzgəcdən keçirmək, öyrənənlərin orijinal dili görməsinə mane ola bilər. Tərəddüdlər haqqında məlumatlar ingilis dilində *"Ur" və "Umm"* kimi tərəddüd vasitələri həmsöhbətlərdən biri sözünü saxlamağa çalışdığı üçün təbii söhbətlərdə ən çox istifadə olunduğunu göstərir (Gupta, Lee, 2015: 10-17). Buna baxmayaraq, qeyd olunan məlumatlar bu təbii vasitənin çox az istifadəsini sübut edir.

Bir çox hallarda, *arxa kanallar* həssas və simpatik yanaşmanın əlaməti kimi kimi qəbul edilir və dialoqda mühüm affektiv rol oynayır. Əgər onlar həmsöhbətlər arasında söhbətlər üçün təsirli məqamlar hiss olunmursa, o zaman dərslikdəki dialoqlar soyuq, orijinal deyil və danışana qarşı diqqətsiz və yersiz görünə bilər. Bundan əlavə, əgər tələbələr auditoriyadan kənarda belə qarşılıqlı əlaqəyə uyğunlaşmasalar, çox güman ki, onlar özlərini ifadə etməkdə və qarşılıqlı anlaşmada çətinlik çəkəcəklər (Breen, 1983: 60 -65). Bununla belə, istifadə olunan dərsliklər dialoqların verilməsində açılışlardan fərqli olaraq, müvafiq yekunlaşmalar demək olar ki, çox az yer alır, halbuki belə sosial-praqmatik məqamlar ingilis dili dərsliklərində verilən dialoqlarda yer almağa layiqdir (Janey, 2017: 1-8).

Nəticə

Dialoqda elipsislər, arxa kanalları, başlanğlc və sonluqlardan istifadə tapşırığı üzrə eksperiment qrup 46% (24 tələbə) ilə tapşığı demək olar ki, yerinə yetirir, 36% (19 tələbə) isə tam yerinə yetirir. İrəliləyiş 43/52 tələbə uğur əldə etmişdir. Kontrol qrup isə 32% (17 tələbə) -i bu tapşırğı yerinə yetirmiş, 22% (7 tələbə) tam yerinə yetirmişlər. Kontrol qrupdan 24/28 tələbə bu nailiyyəti qazana bilmişdir. Bu tapşırıqda tələbələr rollu oyunda nümayiş etdirdikləri elipsisləri, pauzaları, terminalları yerli yerində işlədə bildilər. Tədqiqat suallarını cavablandırmaq üçün orijinal diskursun xüsusiyyətləri - leksik sıxlıq, yanlış başlanğıclar, təkrarlar, pauzalar, terminalların üst-üstə düşməsi, kilidləmə, tərəddüdlər və arxa kanallar təhlil edilmişdir (Rogers, Medley, 2018: 467-478). İki verilənlər bazası altında diskurs xüsusiyyətlərinin tezliyini və faizini müqayisə edərək, o, bir sıra diskurs xüsusiyyətləri və xüsusən də orijinal dialoqların bir çox xüsusiyyətləri arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğu aşkar edilmişdir. Bunlara dərslik dialoqlarında istisna edilən tərəddüd, fasilə və üst-üstə düşən növbələr də daxildir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, autentik dialoqun tətbiqi bir sıra psixoloji sahələrə əhatə etməklə, müxtəlif yanaşma və münasibətləri birləşdirir, səmərəli dinləmə, dialoqu kəsməməyi, bloklanmanı, uzun təfərrüatlardan uzaq olmağı təklif edir. Tətbiqi təcrübənin araşdırılması sübut edə bildi ki, dərsliklər ənənəvi dialoq strategiyasının tətbiqindən fərqli olaraq autentik dialoqların sərbəst və plansız yaradılması yollarını izah etməlidir. Burada əsas məqsəd mədəni normaları, yəni müəyyən situasiyalarda nələrin deyilə biləcəyini və nəyin söylənilməməli olduğunu nəzərə alaraq bütün cəmiyyətlərdə olduğu kimi, ana dilimizdə də cəmiyyətin açılış və bağlanma kimi bəzi uyğun konvensiyalarına malik olmaqdır (13). Ana dilimizdə *"Salam", "Xoş günlər", "İşiniz uğurlu olsun", "Daha xoş günlərdə görüşənədək"* kimi

ifadələrin işlənməsində orijinallığın hiss olunması əvvəlcədən çox faydalı olur. Əgər öyrənənlər bu çeşidlərin ana dilimizdə daha çox olduğunu bilsələr, oxşar vəziyyətlərin ingilis dilində də daha rahat istifadə etməsinə həvəs göstərərlər

Ədəbiyyat

1. Abbasəliyeva, R. (2018). Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri ISBN: 978-9952-37-040-9, s.97-109.
2. Eminli, B.İ. (2019). Dialoji nitqin struktur xüsusiyyətləri. Sumqayıt Dövlət Universiteti – “ELMİ XƏBƏRLƏR”– Sosial və humanitar elmlər bölməsi Cild 15 № 2, s.24-30
3. New English File – Oxford University Press. (2023). 271 p.
4. Əmiraslanova, S.F. (2005). Qeyri-verbal kommunikasiyanın ünsiyyətdə yeri haqqında. ADU-nun Elmi xəbərləri, № 5, s.289-292.
5. Yunusov, D.N. (2010). Konstruktiv dialoq və ya düzgün ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti. “Mədəniyyətlərarası dialoq: Pedaqoji və ədəbi aspektlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, s.336-338.
6. New Cutting Edge - Pearson Longman. (2013). 3rd Revised Edition, 177 p.
7. https://cyberleninka.ru/article/n/dialogue-communicative-structures-in-the-process-of-teaching-foreign-language-dialogic-communication-skills
8. Swain, M. (2000). The output hypothesis and beyond: Mediating acquisition through collaborative dialogue. In J. Lantolf (Ed.), Sociocultural theory and second language learning New York: Oxford University Press. pp.97-114.
9. Gupta, A., Lee, G.L. (2015). Dialogic teaching approach with English language learners to enhance oral language skills in the content areas, pp.10-17.
10. Breen, M. (1983). Authenticity in the language classroom. Applied Linguistics /6/1, pp.60-65.
11. Janey, F. (2017). Authentic dialogue and how to achieve it. Australia, pp.1-8. https://www.linkedin.com/pulse/authentic-dialogue-how-achieve-janey-francis
12. Rogers, C., Medley, F. (2018). Language with a purpose: Using authentic materials in the foreign language classroom. Foreign Language Annals. Vol 21, pp.467-478. [Электронный ресурс]. URL: http://dx.doi.org/10.1111/j.1944- 9720. 1988. tb01098.
13. https://helenadailyenglish.com/english-conversations-in-real-life-with-common-phrases-meanin-example://

Göndərilib: 01.01.2024 Qəbul edilib: 18.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/131-137

Afərim Həmzəyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
afa.hamzayeva @gmail.com

İNSAN HÜQUQLARI HAQQINDA AVROPA KONVENSİYASININ 3-CÜ MADDƏSİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsi işgəncənin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qadağan edilməsinə zəmanət verir. İnsan hüquq və azadlıqlarını qoruyan Konvensiyanın əsas maddələrindən biridir və 3-cü maddədə deyilir ki, heç kəs işgəncəyə və ya qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Bu mühüm qayda insan hüquqlarının bölünməzliyini və universallığını müdafiə edir və onları fiziki və psixoloji zorakılığın bütün formalarından qoruyur.

Bu maddə pozulduğu halda, şəxsin öz hüquqlarını qorumaq və təzminat almaq üçün Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ var. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsi insana qarşı işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanı qadağan edir. Məqalədə işgəncə və pis rəftardan müdafiə kontekstində dövlət və fərd arasında münasibətləri tənzimləyən əsas prinsiplər və normalar təsvir olunur. Bu maddənin pozulması hallarına və Avropa insan hüquqları sistemi çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinə baxılır. 3-cü maddənin milli hüquq sistemlərində və hüquq-mühafizə praktikasında tətbiqi zamanı yaranan əsas problemlər və çətinliklər araşdırılır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə bu beynəlxalq sənədin səmərəliliyi və inkişafının gələcək perspektivləri ümumiləşdirilmiş formada təsvir edilir.

Açar sözlər: *işgəncə, konvensiya, insan hüquqları, zorakılıq, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın qadağan edilməsi*

Afarim Hamzayeva
Baku State University
master student
afa.hamzayeva @gmail.com

General characteristics of Article 3 of the European Convention on human rights

Abstract

Article 3 of the European Convention on Human Rights guarantees the prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment. It is one of the main articles of the Convention that protects fundamental human rights and freedoms and Article 3 states that no one shall be subjected to torture or cruel, inhuman, degrading treatment or punishment. This important rule upholds the indivisibility and universality of human rights and protects them from all forms of physical and psychological violence.

In case of violation of this article, a person has the right to apply to the European Court of Human Rights to protect his rights and receive compensation. Article 3 of the European Convention on Human Rights prohibits torture, inhuman or degrading treatment or punishment of a person. The article describes the basic principles and norms that govern the relationship between the state and the individual in the context of protection against torture and ill-treatment. Cases of violation of this article and mechanisms for the protection of human rights within the European human rights system are considered. The key problems and challenges that arise when applying Article 3 in national legal systems and law enforcement practice are examined. The effectiveness and further prospects

for the development of this international instrument for the protection of human rights are summed up.

Keywords: *prohibition of torture, convention, human rights, violence, inhuman or degrading treatment*

Giriş

Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi işgəncəni, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanı qadağan edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsinin məzmununu müəyyən edən bu hərəkətlər arasındakı fərq onların ağırlıq dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Avropa İnsan Haqları Komissiyası Yunanıstan məsələsi ilə bağlı qərarında aşağıdakıları qeyd edib:

"Tamamilə aydındır ki, işgəncə bütün təsvirlərin tətbiq olunduğu rəftar ola bilər, çünki işgəncə həmişə qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftardır və qeyri-insani rəftar həmişə alçaldıcıdır". Komissiya həmçinin qeyd edib ki, "qeyri-insani rəftar anlayışı, ən azı, konkret vəziyyətdə əsaslandırıla bilməyən, həm ruhi, həm də fiziki qəsdən ağır əzablara səbəb olan rəftarı əhatə edir. "İşgəncə" sözü ümumiyyətlə məlumat əldə etmək, etirafa məcbur etmək və ya cəza vermək məqsədilə qeyri-insani rəftarı təsvir etmək üçün istifadə olunur və ümumiyyətlə qeyri-insani rəftarın daha ağır formasıdır. Bir şəxsə qarşı rəftar və ya cəza onu başqalarının qarşısında əhəmiyyətli dərəcədə alçaldırsa və ya onu öz iradəsinə və vicdanına zidd hərəkət etməyə məcbur edərsə, alçaldıcı hesab edilə bilər" (Golovistikova, Grudtsyna, 2019: 87).

Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsində üç əsas anlayışdan istifadə olunur:

işgəncə;

qeyri-insani rəftar və ya cəza;

ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza.

Birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən hadisələrin hər biri müstəqil cinayəti təşkil edir və yalnız birinin olması AİHM-ə şikayət vermək üçün kifayətdir. İkincisi, bu anlayışların düzgün tərifi və şərhi üçün işgəncənin qadağan edilməsi və qarşısının alınması ilə bağlı bütün beynəlxalq normalar toplusundan, lakin Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda öz əksini tapdığı həddə çıxış etmək lazımdır. Bundan əlavə, İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğun olaraq şikayətlərin qəbul edilməsi meyarları da nəzərə alınmalıdır. Onlar AİHM tərəfindən konkret işə onun yurisdiksiyasını və səlahiyyətlərini nəzərə almaqla baxa bilib-bilməyəcəyini anlamağa imkan verir (Gorbachova, 2017: 187).

Bunun üçün Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsində istifadə olunan anlayışların tərifi və şərhinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

İşgəncə insana qarşı həm qeyri-insani, həm də ləyaqəti alçaldan rəftarı özündə birləşdirən, lakin eyni zamanda insana ən dərin fiziki və ruhi sarsıntılar yaşadan, ağır iztirablara səbəb olan şəxsə qarşı amansız rəftarın xüsusi forması kimi önə çıxır. Yalnız pis rəftarın mahiyyəti deyil, həm də məqsədi - məsələn, insanı ifadə verməyə sövq etmək, onu nəyisə boynuna almağa məcbur etmək və ya işgəncə yolu ilə bir insanı nəyəsə görə cəzalandırmaq üçün qiymət verilir. Cinayətin mühüm xarakteristikası onun qəsdən törədilməsidir: işgəncə həmişə qəsdən və şüurlu şəkildə tətbiq olunur. Və nəhayət, cinayəti işgəncə kimi təsnif etmək üçün qəddarlığın minimum həddi meyarından istifadə olunur. O, qiymətləndirici xarakter daşıyır və hər bir halda öyrənilmə və təhlilə məruz qalır. Bununla belə, işgəncənin qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftarın ən yüksək forması kimi şərh edildiyini nəzərə alsaq, hətta Məhkəmə tələb olunan qəddarlıq dərəcəsini görməsə belə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza faktı qalmaqdadır ki, bu da artıq Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasıdır. Ümumiyyətlə, qəddarlığın minimum həddi adətən subyektiv olaraq - qurbanın çəkdiyi ağrı və iztirab dərəcəsi ilə qiymətləndirilir.

İşgəncə həmişə istintaq hərəkətlərinə və ya hərbi əməliyyatlar zamanı qəddarlığın təzahürlərinə xas olan cinayət deyil, baxmayaraq ki, bu, çox vaxt bununla əlaqələndirilir. İşgəncə həmişə sadizmin açıq təzahürü deyildir və əməlin işgəncə kimi qiymətləndirilməsi üçün işgəncənin xüsusi üsul və vasitələrindən istifadə tələb olunmur. Məsələn, AİHM məhbusların zorlanmasını, qeyri-

insani şəraitdə saxlanmasını və həddindən artıq qəddar rəftarın digər təzahürlərini işgəncə kimi tanıyıb.

Avropa Məhkəməsi birmənalı şəkildə işgəncə kimi şərh ediləcək hərəkətlərin (hərəkətsizliyin) konkret və məhdud siyahısının olmamasına dəfələrlə diqqət çəkib. Buna görə də, hər bir halda işin vəziyyətinin və hallarının hərtərəfli təhlili tələb olunur.

Əgər əməl işgəncə kimi qiymətləndirilə bilməzsə, Məhkəmə onu qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza kimi qiymətləndirir.

Qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar (cəza) arasında ilkin fərq, işgəncə halında olduğu kimi, qəddarlıq dərəcəsi meyarına əsaslanır. AİHM-in təcrübəsinə əsasən, "qeyri-insani rəftar" onun törədildiyi vəziyyət və şəraitlə əsaslandırıla bilməyən ağır ruhi və (və ya) fiziki iztirablara səbəb olan rəftardır.

Eyni zamanda, qeyri-insani rəftar müstəqil cinayət kimi:

qəddarlığın minimum həddini aşmamalı, əks halda işgəncə kimi qiymətləndirilməlidir;

kifayət qədər qəddar olmalıdır, əks halda ləyaqəti alçaldan rəftar kimi qiymətləndirilməlidir (Abashidze, 2017).

Qeyd etmək lazımdır ki, "qeyri-insani rəftar" və "ləyaqəti alçaldan rəftar" anlayışlarının qiymətləndirilməsi və fərqləndirilməsi zamanı Avropa Məhkəməsi çox vaxt özünə geniş və bir qədər qeyri-müəyyən yanaşmaya yol verir. Bu, qismən onunla əlaqədardır ki, cinayətin bu və ya digər təsnifatı Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması ilə bağlı şikayətin təmin edilməsinə təsir göstərmir. Bununla belə, bu, kompensasiyanın məbləğinə təsir edir və bəzi hallarda zərərin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə və qurban statusunun olub-olmamasına təsir göstərə bilər. Qəbul edilənlik meyarlarına uyğun gəlməməsinin qarşısını almaq üçün hər cür mübahisəli məsələlər şikayətin hazırlanması səviyyəsində dərindən təhlil edilir və aradan qaldırılır.

Müəyyən dərəcədə nəzəri və praktikada "ləyaqəti alçaldan rəftar" anlayışının şərhinin daha hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi və müzakirəsi vəziyyəti "xilas edir". Bütün bunlar düzgün kvalifikasiya üçün aşağıdakı yanaşmadan istifadə etməyə kömək edir: Əgər İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozulması əməlin ağırlığına görə işgəncə kimi tövsif oluna bilmirsə, lakin bu, ləyaqəti alçaldan rəftara nisbətən daha qəddardırsa, o zaman o, qeyri-insani rəftar kimi müəyyən edilə bilər (Burkov, 2017: 68-84).

Ləyaqəti alçaldan rəftar insanın ləyaqətini pozan və kifayət qədər kobud xarakter daşıyan hərəkət kimi başa düşülür. Konsepsiyanın təfsirində konkretliklər AİHM-in presedent hüququnda öz əksini tapmışdır. Xüsusi işlərə baxarkən Məhkəmə aşağıdakıları nəzərə alır:

hadisənin faktiki halları;

alçalmanın dərəcəsi, üsulu və vasitələr, digər şeylərlə yanaşı, təhqir şəklində ifadə edilə bilər;

alçaldılmanın nəticələri, o cümlədən mümkün olanlar, məsələn, alçaldılma təhdidlərlə ifadə olunarsa;

başqalarının gözündə alçaldılmanın qiymətləndirilməsi (qəddarlıq dərəcəsi) və (və ya) qurbanın subyektiv qiymətləndirilməsi, onun baş verənləri dərk etməsi.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasına səbəb olan qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan cəzanı ayrıca nəzərdən keçirilməli olan mövzudur. Bu cür cəza ilə ümumiyyətlə cəzanı bir-birindən ayırmaq lazımdır. Qiymətləndirmə nisbilik meyarlarına əsaslanır subyektiv cəhəti ehtiva edir, cəzanın növündən və xarakterindən, onun həyata keçirilmə üsulu və vasitələrindən, habelə işin digər hallarından asılıdır. Cəzanın təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı qeyri-insanilik və insan ləyaqətinin alçaldılması əlamətləri nəzərə alınmalıdır.

Son illərdəki tendensiya Məhkəmənin qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın mütləq qəsdən cinayət olması mövqeyindən uzaqlaşması olmuşdur. Bu gün üstünlük təşkil edən fikir ondan ibarətdir ki, cinayət törətmək niyyətinin olmaması Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasını istisna etmir Dekhkanova, 2017: 171).

Niyyətin təhlili (niyyətin mövcudluğu) tez-tez şikayətlərə baxılması zamanı cinayətin hərəkətsizliklə ifadə edildiyi hallarda müşayiət olunur. Birincisi, hərəkətsizlik Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin mənasında məsuliyyətə səbəb ola bilər. İkincisi, hakimiyyət

orqanlarının qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza elementlərinin hamısını və ya bəzilərini ehtiva edən halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməməsi özlüyündə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasıdır. Bununla belə, niyyətin olub-olmaması işin nəticəsinə təsir edir. İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozulması sübuta yetirilsə də, AİHM-si niyyətin olmamasına görə kompensasiya nisbətən kiçik məbləğlə məhdudlaşdırıla bilər.

İrlandiya Böyük Britaniyaya qarşı işdə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qeyri-insani rəftar və işgəncə arasında fərq qoyarkən qeyd etdi ki, işgəncə "çox dərin və qəddar iztirablara səbəb olan qəsdən qeyri-insani rəftar"ı əhatə edir və sözügedən işdə təhlil edilən hərəkətlər "adi anlayışda işgəncə sözünün nəzərdə tutulduğu kimi güc və qəddarlığın əzabına səbəb olmamasını özündə ehtiva edir (Kobzeva, 2017: 68).

Dörd ay sonra, Tyrer işində Məhkəmə qeyd etdi ki, "cəzanın 3-cü maddənin mənasında qeyri-insani kimi səciyyələndirilməsi üçün verilən əzab müəyyən dərəcədə olmalıdır". Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, 3-cü maddə ilə qadağan edilən üç növ rəftar və cəza arasındakı fərq əsasən meydana gəlmiş vəziyyətin dərəcəsindən asılıdır.

İstənilən cəzada alçaldıcı elementin olduğunu nəzərə alaraq, Məhkəmə qərara almışdır ki, ləyaqəti alçaldan cəzanın fərqləndirici xüsusiyyəti alçaldılma dərəcəsidir və bu, sonradan hər bir konkret işin şəraitinə, xüsusən də cəzanın mövcudluğuna uyğun olaraq qiymətləndirilməlidir həmçinin "cəzanın özünün mahiyyəti və konteksti, habelə onun həyata keçirilmə üsulu və vasitələri" ilə bağlıdır. Üstəlik, bunun üçün həlledici amil Konvensiyanın yazıldığı dövrdə üstünlük təşkil edən fikirlər deyil, müəyyən bir zaman üçün xarakterik olan fikirlərdir, çünki "Konvensiya canlı sənəddir ki,hazırki şərait kontekstində şərh edilməlidir".

Bundan əlavə, Məhkəmə Avropa Şurasına üzv dövlətlərin həbsxana siyasətinin inkişafını və ümumi qəbul edilmiş standartlarını da nəzərə almalıdır.

Nə Komissiya, nə də Məhkəmə 3-cü maddənin fiziki əzab hallarına, eləcə də ruhi əzab hallarına şamil olunduğuna şübhə etmir. Komissiya sonuncunu "fiziki döyülmədən başqa üsullarla işgəncə və stress mühiti yaratmaqla ruhi əzab vermək" kimi müəyyən edib (Khazov, 2017: 120).

X və Y Hollandiyaya qarşı işdə olduğu kimi, tez-tez əqli və fiziki əzabların kombinasiyası mövcuddur. Fərdlər üçün emosional nəticələrə səbəb olan bütün hərəkətlər qeyri-insani rəftar hesab edilə bilməz, ancaq insana dərin ruhi və ya fiziki iztirablar verən hərəkətlər bu kateqoriyaya aid edilir.

Beləliklə, həlledici olan əməli törədənin niyyəti deyil, hərəkətlərin xarakteri və təsirlənən şəxs üçün nəticələridir.

Strasburqun nəzarət orqanlarının presedent hüququndan ümumiyyətlə belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, müəyyən rəftara aidiyyəti olan şəxsin razılığının olmaması belə rəftarın 3-cü maddəyə əsasən qadağan olunmuş kimi təsnif edilməsi üçün zəruri şərtdir. Bununla belə, nəzarət orqanı səlahiyyətliləri bu amili diqqətlə araşdıracaqlar (Markelova, 2017).

Belə görünür ki, müvafiq şəxsin razılığı müəyyən şərtlər altında qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan xarakterli bir hərəkətə səbəb ola bilər ki, əks halda da bu belə olardı. Bununla belə, təsəvvür etmək olar ki, təcrübələr və rəftar o qədər qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan olacaq ki, müvafiq şəxs əvvəlcədən razılığa baxmayaraq, özünü 3-cü maddənin pozuntusunun qurbanı kimi hiss edəcək və əməl insan ləyaqətinə toxunan qeyri-insani rəftar xarakteri daşıyacaq. Ancaq görünən odur ki, əgər insan öz iradəsini ifadə edə bilirsə, onun iradə ifadəsi həlledici rol oynamalıdır, bu da ondan irəli gəlir ki, prinsipcə, insanın həyatı və bədəni ilə bağlı qərarlar qəbul etmək imkanı olmalıdır, bir şərtlə ki, bu başqalarının həyatına və sağlamlığına ciddi şəkildə təsir göstərmədiyi səviyyədə olsun.

Əhəmiyyətli olan odur ki, indiyədək Konvensiyanın 3-cü maddəsinə əsasən Strasburq Məhkəməsi hakimiyyət orqanlarına azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin vəziyyətini nəzərdən keçirərkən müraciətlər etmişdir.

Birnəfərlik kameranın qeyri-insani rəftarın bir forması olub-olmaması məsələsində Komissiya belə bir qərardan çıxış edir ki, bu cür həbs prinsipcə arzuolunmazdır, xüsusən də müvafiq şəxs

məhkəməyəqədər həbsdə olarsa və yalnız müstəsna hallarda əsaslandırıla bilər (Dekhkanova, 2017: 71-74). Qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar faktını müəyyən etmək üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır: işin xüsusiyyətləri; şiddətin dərəcəsi; müddəti; qarşıya qoyulan məqsəd; aidiyyəti şəxs üçün nəticələri; aidiyyəti olan şəxsin xarici dünya ilə hər hansı əlaqəsinin olub-olmaması.

Komissiya Kreçer və Möller İsveçrəyə qarşı iş üzrə öz hesabatında, o cümlədən, aşağıdakıları qeyd etmişdir:

"Təhlükəsizlik tələbləri ilə fundamental insan haqları arasındakı tarazlığın sonuncunun zərərinə pozulduğuna dair sual yaranır".

Konvensiyanın 3-cü maddəsinə uyğun olaraq birnəfərlik kamerada saxlama ilə bağlı məhkəmə təcrübəsini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, belə bir həbs aşağıdakı hallarda əsaslandırılacaqdır (Nazar'yeva, 2017):

- həbsxananın daxilində və xaricində təhlükəsizliyin təmin edilməsi zəruri idi;
- müvafiq şəxslərin qaça bilməsi riski var idi;
- məhbusun davranışı təhlükəli hesab edilmişdir;
- məhbus digər məhbusları iğtişaş yaratmağa təhrik etmişdir;
- məhbusun özünün təhlükəsizliyini təmin etmək lazım idi;
- həbs zamanı sözügedən şəxs odlu silahdan istifadə edib.

Birnəfərlik kameranın aidiyyəti şəxsə təsirinə gəldikdə, Komissiya ərizəçidən cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanma şəraitinin onun fiziki və psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərdiyi barədə tibbi sübut təqdim etməyi tələb etdi. Bu sübut saxlanma şəraiti ilə ərizəçinin səhhətinin pisləşməsi arasında birbaşa əlaqənin olduğunu nümayiş etdirməlidir. Bundan əlavə, sübut edilməlidir ki, saxlanma şəraiti "şəxsiyyəti məhv edə, insana dərin ruhi və fiziki iztirablar verə bilsin".

Təcrid olunmanın dərəcəsinə gəlincə, Komissiya tam senzura və sosial təcridin heç bir təhlükəsizlik tələbləri ilə əsaslandırıla bilməyən qeyri-insani rəftar olması faktından çıxış edib.

Bundan başqa, Komissiya bir tərəfdən tam senzura və sosial təcrid, digər tərəfdən təhlükəsizlik, nizam-intizam və müdafiə məqsədilə başqa məhbuslarla ünsiyyətə qadağa qoyulmasını, digər tərəfdən isə qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya bərabər olmayan digər məhbuslarla ünsiyyətə qadağa qoyulması arasında fərq qoyub. Sonuncu halda həbsxana işçiləri, həkimlər, vəkillər, qohumlar və s. ilə görüşmək, həmçinin qəzet, radio və televiziya vasitəsilə xarici aləmlə əlaqə saxlamaq mümkün olmalıdır (Peshkoska, 2017: 26).

Hər bir konkret halda Komissiya həbsin özünün məhbusun psixi sağlamlığına birbaşa təsir edib-etmədiyini müəyyən etməli idi. Bundan əlavə, tibbi müayinələrin və müalicələrin tezliyi, habelə məhkumun özünün tibbi yardım üçün müraciət edib-etməməsi nəzərə alınıb. Komissiya məhbusun davranışını da nəzərə alıb.

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 10-cu maddəsində təqsirləndirilən şəxslərin məhkum edilmiş şəxslərdən ayrı saxlanılması tələbi Konvensiyada öz əksini tapmamışdır. O, həmçinin Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin mətnindən irəli gəlmir (Frankovskaya, 2017: 42-44).

Avropa İnsan Haqları Komissiyası məhbusun əlləri qandallı və qoruyucu geyimdə şəhərdən keçməsini arzuolunmaz hesab edib, lakin eyni zamanda bunu ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etməyib.

Qeyd etmək çox vacibdir ki, 3-cü maddə vasitəsilə Konvensiyada təsbit olunmayan bir sıra hüquq və azadlıqlar Konvensiyanın müdafiəsi çərçivəsinə daxil edilə bilər. Ən azından belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar Konvensiyanın mətnində nəzərdə tutulur. Bunun ən parlaq nümunəsi sözügedən dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərin ölkəyə qəbulu və ya ölkədən çıxarılması təcrübəsidir. Konvensiyada ölkəyə qəbul və ya sığınacaq verilməsi ilə bağlı ümumi qayda yoxdur, halbuki 4 saylı Protokolun 4-cü maddəsi yalnız əcnəbilərin kütləvi surətdə çıxarılmasını qadağan edir, 7 saylı Protokolun 1-ci maddəsi isə yalnız bəzi prosessual təminatları ehtiva edir.

Bununla belə, ölkəyə daxil olmaqdan imtina və ya ölkədən çıxarılma 3-cü maddənin mənasında qeyri-insani rəftara bərabər ola bilər, məsələn, müvafiq şəxsin fiziki vəziyyətinə görə və ya bu, həmin şəxsin başqa şəxsdən təcrid edilməsinə və ya ailə həyatı Konvensiyanın 8-ci maddəsinin

əhatə dairəsindən kənarda olsa belə, şəxsin yaxın əlaqəsi olan bir qrup şəxsdən təcrid olunmasına səbəb olmuşdursa işin hallarından asılı olaraq Məhkəmə tərəfindən qeyri-insani rəftar kimi qiymətləndirilə bilər (Tolstik, 2017: 167).

3-cü maddənin pozulması həmçinin obyektiv amillərə görə aidiyyəti şəxsin ekstradisiya olunduğu ölkədə məruz qala biləcəyi və ya ölkədən çıxarıldıqdan və ya ölkəyə gəlməkdən imtina edildikdən sonra geri qaytarılacağı rəftardan da ibarət ola bilər. Bu halda, çıxaran və ya ekstradisiya edən dövlət, ölkədən çıxaran və ya ekstradisiya edən dövlətin bu cür rəftarın dövlətlə əlaqəli olmayan vəzifəli şəxslərdən və ya digər şəxslərdən gözlənilməsindən asılı olmayaraq, digər dövlətdə baş verə biləcək qaçılmaz rəftara görə dolayısı ilə məsuliyyət daşıya bilər və qəbul edən dövlətin Konvensiyanın iştirakçısı olub-olmamasından asılı olmayaraq bu cür rəftarın qarşısını alınmasını nəzərdə tutulur. Beləliklə, rəftar Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqların hər hansı birinin, o cümlədən 3-cü maddənin pozulmasını nəzərdə tutmalıdır. Belə rəftarın real təhlükəsinin mövcudluğu hər bir konkret halda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilməlidir.

Avropa Komissiyası Kirkvud və Soering işlərinə dair qərarlarında ona əsaslanıb ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsi ölüm hökmünün mümkünlüyünə açıq şəkildə icazə verdiyi üçün, şəxsin ölüm cəzasına icazə verilən ölkəyə çıxarılmasına icazə verilmir və belə hal Konvensiyanın 2-ci və ya 3-cü maddəsinin pozulmasına səbəb olur. Eyni zamanda, bu, ölüm hökmünün icrasının metodu və şərtləri ilə bağlı 3-cü maddənin mümkün pozulması ilə bağlı sualların yaranmasını da istisna etmir. Nümunə kimi şəxslərin ABŞ-a deportasiya edilməsini göstərmək olar, məlum olduğu kimi, ölüm cəzasına məhkum edilmiş məhbuslar cəzalarının icrasını uzun müddət gözləyə bilərlər. Xüsusilə, Soering işi üzrə qərarında Məhkəmə yekdilliklə müəyyən edib ki, ərizəçinin Birləşmiş Ştatlara deportasiyası haqqında qərar Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasına səbəb olacaq. BMT-nin İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzalara qarşı Konvensiyasının 3-cü maddəsini də nəzərə alan Avropa Məhkəməsinə görə, şəxsin işgəncəyə və ya pis rəftara məruz qala biləcəyi dövlətə deportasiya edilməməsi öhdəliyi dövlətin üzərinə düşür.Belə rəftar Avropa Konvensiyasında açıq şəkildə göstərilməsə də, Konvensiyanın 3-cü maddəsindən irəli gəlir.

3-cü maddə vasitəsilə Konvensiyaya əsasən müstəqil məna qazana bilən hüquq və ya azadlığın başqa bir nümunəsi ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsidir. Belə qadağa Konvensiyaya müstəqil hüquq kimi daxil edilmir, yalnız digər hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bununla belə, irqi ayrı-seçkilik Avropa Komissiyası tərəfindən 3-cü maddənin mənasında ləyaqəti alçaldan rəftar kimi təsnif edilib və bu ayrı-seçkiliyin bu formasından azadlığı öz müstəqil hüququna çevirib.

1983-cü ildəki hesabatlarından birində Komissiya həmçinin etiraf etdi ki, "seksual və digər ayrı-seçkilik formaları" 3-cü maddənin pozulmasını təşkil edəcək dərəcədə alçaldıcı təsir göstərə bilər.

3-cü maddədə nəzərdə tutulan hüquq 15-ci maddənin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq heç bir halda kənara çıxmalara yol verilməyən hüquqlar siyahısına daxildir.

Nəticə

Beləliklə, bu hüquq təkcə 3-cü maddənin əsas müddəasının Konvensiyanın digər maddələrindən fərqli olaraq ona hər hansı qanunvericilik məhdudiyyətinin qoyulmasına yol verməməsi mənasında deyil, həm də o mənada mütləqdir ki, dövlətin ərazisində qanuni qüvvəyə minməsi halında fövqəladə vəziyyətlərdə belə deroqasiyalara yol verilmir.

Ədəbiyyat

1. Golovistikova, A.N., Grudtsyna, L.YU. (2019). Prava cheloveka: evolyutsiya razvitiya. Istoricheskiye predposylki zarozhdeniya kontseptsii prav cheloveka. Advokat. №6, s.87-88.
2. Gorbachova, V.M. (2017). Problema zashchity prav i svobod cheloveka. Innovatsionnaya nauka. T. 4. № 4, s.185-187.
3. Abashidze, A.KH. (2017). Regional'nyye sistemy zashchity prav cheloveka: uchebnik dlya bakalavriata i magistratury, dlya studentov vuzov, obuchayushchikhsya po yuridicheskim

napravleniyam. 2-ye izd., pererab. i dop. Moskva: Yurayt, 378 s. (Bakalavr. Magistr). ISBN 978-5-9916-9435-3. Imeyutsya ekzemplyary v otdelakh: BYUF(10).

4. Burkov, A.L. (2017). Protsedura podachi zhaloby v Yevropeyskiy sud po pravam cheloveka: programma kursa. L.M.Churkina. Moskva: RUDN, 84 s. (Sovmestnaya magisterskaya programma po pravam cheloveka). Bibliogr, s.68-84. ISBN 978-5-209-08143-2.
5. Dekhkanova, K.A. (2017). O pravovoy prirode sistemy okhrany i zashchity prav i svobod cheloveka i grazhdanina. Theoretical & Applied Science. № 11 (55), s.171-174.
6. Kobzeva, Ye.I. (2017). K voprosu ob obespechenii prav i svobod cheloveka i grazhdanina. Natsional'naya Assotsiatsiya Uchenykh. № 6 (33), s.68-70.
7. Khazov, Ye.N. (2017). Yuridicheskiye garantii prav i svobod cheloveka i grazhdanina. Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. № 5, s.120-123.
8. Markelova, YU.V. (2017). Institut prav i svobod cheloveka i grazhdanina. Science Time. № 1 (37), s. 271-276.
9. Nazaryeva, A.YU. (2017). Sudebnaya zashchita prav i svobod cheloveka kak mekhanizm pravoprimeneniya. Tsentral'nyy nauchnyy vestnik. T. 2. № 23s (40s), s.39-40.
10. Peshkoska, E. (2017). Svoboda i prava cheloveka. Aktual'nyye problemy gosudarstva i prava. T. 1. № 3-4, s.26-31.
11. Frankovskaya, K.D. (2017). Problemy zashchity prav cheloveka i svobod. Aktual'nyye problemy administrativnogo prava i protsessa. № 3, s.42-44.
12. Tolstik, V.A. (2017). Yuridicheskaya forma, tseli i mera ogranicheniya prav i svobod cheloveka. Vestnik Vladimirskogo yuridicheskogo instituta. № 4 (45), s.167-171.

Göndərilib: 23.02.2024 Qəbul edilib: 24.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/138-142

Aytaj Gurbanova
Baku State University
master student
aytajgurban@gmail.com

IMITATION IN ENTREPRENEURIAL ACTIVITY PRACTICE IN THE CONTEXT OF UNFAIR COMPETITION: CONCEPT AND ELEMENTS

Abstract

Engaging in economic activity by illegally benefiting from the fame and reputation that a person or organization has gained in society, usually by spending many years, hard work and serious capital, is seen as the easiest way to engage in economic activity without spending effort and is considered unfair competition.

In general, it is possible to systematize the elements of unfair competition as follows: 1) economic competition 2) compete in illegal ways 3) damage or likelihood of damage. But, imitation, which is a form of unfair competition in the literal sense, and imitation are different concepts. For this reason, the realization of one of the above 3 cases alone is not enough for imitation, which is a form of unfair competition. From the point of view of unfair competition law, the question is not whether or not it is imitation, but how it is. Because all kinds of imitation are not against unfair competition. If the imitation in question leads to a risk of confusion, it is possible to speak of unfair competition. The unfair competition law is not about the possibility of confusing the two signs, but rather the fact that a behavior leads to confusion among the consumers about the origin of the product.

Keywords: *unfair competition, economic activity, imitation, risk of confusing, consumer*

Aytac Qurbanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aytajgurban@gmail.com

Sahibkarlıq fəaliyyəti təcrübəsində təqlid haqsız rəqabət kontekstində: anlayış və ünsürləri

Xülasə

Bir şəxsin və ya təşkilatın cəmiyyətdə uzun illər zəhmət və ciddi sərmayə sərf edərək qazandığı şöhrət və nüfuzdan, adətən, qeyri-qanuni şəkildə yararlanaraq iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq zəhmət sərf etmədən iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağın ən asan yolu kimi qiymətləndirilir və haqsız rəqabət hesab olunur.

Ümumiyyətlə, haqsız rəqabətin elementlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar: 1) iqtisadi rəqabət 2) qeyri-qanuni yollarla rəqabət 3) zərər və ya zərər ehtimalı. Lakin haqsız rəqabətin bir növü olan təqlid ilə hərfi mənada təqlid fərqli anlayışlardır. Bu səbəbdən də haqsız rəqabət forması olan təqlid üçün yuxarıda qeyd olunan 3 haldan birinin təkcə reallaşması kifayət etmir. Haqsız rəqabət hüququ baxımından məsələ onun təqlid olub-olmaması deyil, necə olmasıdır. Çünki hər cür təqlid haqsız rəqabətə gətirib çıxarmır. Sözügedən təqlid çaşqınlıq riskinə səbəb olarsa, haqsız rəqabətdən danışmaq olar. Haqsız rəqabət iki əlaməti qarışdırmaq ehtimalı ilə bağlı deyil, əksinə, bir davranışın istehlakçılar arasında məhsulun mənşəyi ilə bağlı çaşqınlığa səbəb olmasıdır.

Açar sözlər: *haqsız rəqabət, iqtisadi fəaliyyət, təqlid, çaşqınlıq riski, istehlakçı*

Introduction

With the continuous and rapid development of civilizations, people's needs have increased accordingly and competition has become severe. It is essential that the competition be conducted in accordance with the game and professional rules and in a gentlemanly manner. Honest, ethical competition in economic, scientific and political life revitalizes society and ensures progress.

In addition to this legitimate competition, professional and moral sanctions are not sufficient in most cases against competition that is contrary to game and professional rules, moral and legal rules. In this case, the law and the legal mechanism must take action (Karayalçın, 1968: 441).

Economic competition can only exist in a system where freedom of economic activity exists. Freedom of economic activity requires the existence of rights such as personal freedom, professional freedom and freedom of contract. Although the scope and areas of these rights may vary over time and place, it is essential that they do not fall below a certain limit in a society that has reached a certain level (Örs, 1958: 3).

The regulation on unfair competition is not intended to prevent freedom of economic activity. It is to prevent the abuse of the right to economic activity through deceptive acts and other means that violate the rules of good faith.

The purpose of preventing unfair competition is to prevent the abuse of the right to economic competition. Unfair competition rules aim to protect competitors and competing businesses from unfair, deceptive and dishonest behavior. The underlying idea of unfair competition law is that no one should attempt an unauthorized advantage over another in order to gain his own interests. In other words, as in other competition provisions, the purpose of unfair competition is to ensure the protection of the small against the big, the weak against the strong, and to ensure polyphony in the economy, as required by the society's sense of justice (Aslan, 2001: 17).

It is regulated separately by Article 15 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan under the title of Economic Development and State, where unfair competition is prohibited under the law of Azerbaijan. Therefore, considering Article 15:

I. Economic development in the Republic of Azerbaijan, based on various types of property, serves to increase the welfare of the people.

II. The state of Azerbaijan creates conditions for the development of socially oriented economics on the basis of market relations, guarantees free ownership, does not allow expropriation and unfair competition in economic relations (4).

With the aim of implementing constitutional laws and duties, ensuring free and solid competition in the Republic of Azerbaijan, and providing a fair basis for economic activity, including ownership activity, Competition Code was adopted in order to create a legal basis for the negotiations between the parties. Competition Code explains the concept of unfair competition as follows. Unfair competition - competitors by taking advantage of unfair methods that are contrary to the legality and officious principles of the discretionary subsidiarity in order to gain advantage in the appropriate market. These are the actions that harm the people's subordination or harm their busybodies' influence.

Article 19 of the Competition Code determines the forms of unfair competition as follows.

19.1.1. aggressive behavior towards customers;

19.1.2. the release of the rival təsarrüfat subject from influence;

19.1.3. imitation of the opponent's entrepreneurialship activity;

19.1.4. misleading and deceiving customers;

19.1.5. unlawful acquisition, use or dissemination of a commercial secret;

19.1.6. Other actions giving rise to unfair competition taken into account in Article 25 of this Code.

Therefore, unfair competition is prohibited in the jerseys specified in Article 19.1 of the Competition Code (5).

Based on Article 22.1 of the Competition Code, the following actions that imitate the ownership activity of the opponent are taken into account:

22.1.1. Imitation of the competitor's product and its uniform, with the exception of the external appearance of the product due to its technical characteristics, without agreeing to the external arrangement or fitting of that product;

22.1.2. the unintended duplication of the competitor's product by violating its property rights;

22.1.3. unlawful use of the competitor's name or company name (with the exception of cases of use of the company name with any distinctive insignia from the own name of the owner of the same name), including its employee insignia;

22.1.4. making use of the name of the competitor's Internet domain, the name of the competitor's Internet domain, or the design of the Internet page, which is so disparaging as to confuse the users, without agreeing to it;

22.1.5. Illegal use of a competitor's geographical indicator that is used lawfully (5).

According to the generally accepted opinion of the law, unfair competition is considered as unfair competition by taking advantage of the right to compete against the requirement of conscientiousness. Is to be son. According to another opinion, deceptive action or abuse of the competition law by other methods contrary to the principle of conscientiousness and therefore any person's access to the commercial establishment or other It is the fact that it harms the economic value or creates the risk of loss. According to another similar idea, unfair competition is a method contrary to conscientiousness, which is used with the aim of crushing rivals and eliminating them from the field of economic activity.

In general, it is possible to systematize the elements of unfair competition as follows:

- economic competition;
- to compete by legal means;
- harm or possibility of harm.

In order to be able to speak of unfair competition, the existence of an appropriate link between the risk of harm and the abuse of competition law is required (Tamer, 2011: 46). In the literal sense of Article 22 of the Competition Code, it can be concluded that for the imitation to take place, it is sufficient for one of the above-mentioned situations and actions to occur. However, we consider that imitation in the literal sense and imitation as a form of unfair competition are two different concepts. Therefore, for imitation, which is a form of unfair competition, to occur, it is not sufficient for one of the above three situations to occur. From the perspective of unfair competition legislation, the issue at hand is not whether it is an imitation, but rather how it is executed (Kohler, Helmut, 2012: 30). Moreover, it is also essential that any action be carried out with the aim of stimulating other market segments. If the recorded action was not carried out with a commercial purpose, that is, to stimulate other market subsections, it is not possible to consider it as unfair competition. For example, if you make a stand similar to the one produced by any person for the purpose of using it at home, even if that person imitates this movement, you can consider it as unfair competition. Addition is not possible.

For this reason, we must say that, in order for imitation, which is a form of unfair competition, to occur, it is necessary for the situations specified in the law to occur, and it is also necessary for these situations to occur with the aim of deceiving other market subsections (Pedrazzini, 2002: 84).

Under normal circumstances, it is accepted that a person who produces and sells any product that belongs to someone else without permission does this action with the purpose of confusing other market segments. However, everyone should be given the opportunity to prove that this move was not intended to provoke other market segments.

For this reason, it has been stated that in order for imitation, which is a form of unfair competition in many countries' legislation, to be realized, it must be fulfilled with the aim of stimulating other market subsections.

According to the first paragraph of Article 2 of WIPO's Model Provisions on the Prevention of Unfair Competition dated 1996, titled "Creating Confusion with the Business and Activities of Another Person"; Any act or conduct directed at an industrial or commercial activity that creates or may create interference with the business or activities of another, especially the products and

services of that business, constitutes unfair competition. In the 2nd paragraph, examples of confusion are listed. According to this; Confusion occurs especially in trademarks, whether registered or not, in trade names, in a commercial distinguisher other than the trademark or trade name, in the appearance of the product, in the presentation of the product or service, in a celebrity or a well-known fictitious character (WIPO, 1996: 17).

Based on legal experience, we can say that elements of unfair competition through imitation contains the following: 1) trying to create a confusion with another's commodity, work products, activity or business 2) violation of the use made by another person based on a valid reason 3) necessity of expert review 4) it is not necessary to have a competitive relationship, for example, it shows that being in a competitive relationship is not a requirement for confusion to be considered to exist, and even if two companies are in different cities and cannot compete with each other, confusion may exist due to the business names they use (Çevik, 1993: 219) 5) occurrence or likelihood of damage 6) possibility of confusion and possibility of connection 7) customer base. In unfair competition due to confusion, the most important element is the understanding of the customer who is the target of confusion and is intended to be deceived, rather than the personal views of the rival trader who claims confusion (Kaniti, 1961: 236). 8) product feature. While the end buyers and customer environment to which the products are addressed are taken into account in detecting confusion, the quality, technical specifications and even the price of the product subject to confusion also play an important role in determining the possibility of product confusion. 9) the same or similar identification sign must be used. Confusion may occur by using the same or similar identification mark (Poroy, 2001: 250). It is obvious that the same sign is used. The difficulty arises when a similar identification sign is used. Since verbatim use, that is, quotation, occurs as a result of the verbatim use of identification marks, it is almost certain that recipient groups will be confused and deceived. In case of confusion, the buyer groups must have an objective similarity so that they can mix the goods.

Conclusion

In parallel with social and economic developments, there have been important developments in unfair competition law, the idea of only protecting competition between rival traders has been abandoned, and efforts have been made to ensure competition in accordance with the rules of honesty in the struggle for economic interests.

According to this purpose, the basic condition of acting in accordance with the rule of honesty is that everyone earns profit based on their own labor. For this reason, it is prevented from gaining unfair profit that is not based on labor, based on a value that is aimed at gaining profit created by someone else's physical or mental labor and economic expenses. For this purpose, a more effective combat system has been adopted by granting the right to fight against such unfair competition situations not only to the injured competitors, but also to buyers and even professional organizations when necessary.

In the face of developments in the field of intellectual and industrial rights, international and national regulations, and against the danger of confusion between the general unfair competition provisions, more effective and strong regulations have been introduced to the rights holders with special decree laws, including Competition Code.

The rules of unfair competition, which aim to use the right of economic competition within the framework of the rules of honesty, will also be applied in terms of the use of unregistered experimental rights, if there are conditions. Imitation of a certain original but unregistered right by others may cause consumers to be mistaken about the origin of the product and thus be protected by the provisions of unfair competition.

References

1. Karayalçın, Y. (1968). Kommersiya hüququ. I Giriş - Biznes Müəssisəsi. 3-cü nəşr. Ankara.
2. Örs Halil, F. (1958). Haqsız rəqabət. Ankara.
3. Aslan, Y. (2001). Rəqabət Qanunu, Genişləndirilmiş 2-ci Nəşr. Bursa.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
5. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi.
6. Tamer, A. (2011). Yanlış və Aldadıcı Bəyanatlar və Hərəkətlərlə Haqsız Rəqabət. Ankara: Ədalət nəşriyyatı.
7. Kohler, H. (2012). Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb UWG, 30. Aufl., München.
8. Pedrazzini Mario, M. (2002). Unlauterer Wettbewerb, UWG. Bern, 84 p.
9. Model Provisions on Protection Against Unfair Competition. (1996). Geneva. Switzerland. World Intellectual Property Organization (WIPO), 17 p.
10. Çevik Orhan, N. (1993). Türk Ticarət Məcəlləsinin Tətbiqinə dair Qanunvericilik, 2-ci Nəşr. Ankara, 219 s.
11. Kaniti, S. (1961). Əmtəə nişanları arasında qarışıqlığa dair İsveçrə Federal Məhkəməsinin Qərarları, Batider, cild. 1, 236 səh.
12. Poroy, R. (2001). Kommersiya Müəssisələri Qanunu, 9-cu Nəşr. İstanbul, 250 s.

Received: 07.01.2024 Accepted: 15.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/143-148

Kamilə Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
kamilequliyeva7@gmail.com

HÜQUQİ ŞƏXSİN MÜFLİS OLMASININ VƏ ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTSİZLİYİNİN ANLAYIŞI VƏ MƏZMUNU

Xülasə

Hazırki məqalədə hüquqi şəxslərin müflis olmasının anlayışı və onun Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində yeri ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Müflis olma və iflasın anlayışları bir-birindən fərqləndirilmiş, müflis olma məfhumunun izahı qismində çıxış edən "ödəmə qabiliyyətsizliyi" anlayışının təfsiri və əhatə dairəsinə aid olan hallar aydınlaşdırılmış, bu hallara dair qanunvericiliyə müvafiq təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *hüquqi şəxs, iflas, müflis olma, ödəmə qabiliyyətsizliyi, balans müflisləşməsi, maliyyə vəsaiti müflisləşməsi, borclu müəssisə, fərdi borclu, kreditor*

Kamila Guliyeva
Baku State University
master student
kamilequliyeva7@gmail.com

Definition and content of bankruptcy and insolvency of a legal entity

Abstract

In this article, the concept of insolvency of legal entities and its place in the legislation of the Republic of Azerbaijan are explained in detail. The concepts of insolvency and bankruptcy are distinguished from each other, the cases related to the interpretation and scope of the concept of "insolvency", which acts as an explanation of the concept of bankruptcy, are clarified, and relevant proposals for the legislation on these cases are given.

Keywords: *legal entity, bankruptcy, insolvency, inability to pay, balance sheet insolvency, cash flow insolvency, debtor enterprise, individual debtor, creditor*

Giriş

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi şəraitdə hüquqi şəxslərin müflis olması həm iqtisadi həm də hüquqi əhəmiyyət kəsb etməklə dünyada və ölkəmizdə aktual məsələ olmuşdur. İqtisadi tənzimetmə ilə yanaşı hüquqi şəxsin müflis olması həmçinin özünün hüquqi tənzimlənmə mexanizminə malik bir strukturdur. Belə ki, hüquqi şəxsin müflis olmasına dair münasibətlər ayrıca hüquq institutu və ya hüquq sahəsi kimi formalaşmamasına baxmayaraq, bu cür münasibətlər müvafiq normativ hüquqi aktlar ilə qismən tənzimlənmişdir.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən hüquqi şəxslərin, daha doğrusu, iqtisadi termin olaraq desək, müəssisələrin müflis olması bazar iqtisadiyyatı ilə və bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin rəqabətilə əlaqələndirilərək onların müəyyən qisminin uğur qazanması, digər bir qisminin iqtisadi uğursuzluğa düçar olmaqla iflasa uğraması və rəqib müəssisələr sırasından çıxması kimi xarakterizə edilsə də, hüquqi nöqteyi-nəzərdən müflis olma mülki hüquqların qorunmasının təminatı kimi kreditorların tələblərinin ödənilməsi üsulu qismində çıxış edir. Başqa sözlə desək, hüquqi şəxsin müflis olması onun öz kreditorlarının tələblərini ödəmə imkanının olmaması səbəbilə müflis elan edilərək ləğv edilməsi üsuludur. Beləliklə, aydın olur ki, qanunvericilik kreditorların tələblərini ödəmə imkanında olmayan hüquqi şəxsin müflis elan edilərək ləğv edilməli olduğu tələbini nəzərdə tutmaqla kreditorların mənafeyini təminat altına almışdır. İflas hüququnun əsas xüsusiyyəti və

məqsədi, borclu şəxs və onun kreditorlarının hüquq və mənafelərini müəyyən bir balans üzərində qorumaq və nəticədə kreditorların hüquqlarını təminat altına almaqdır (1).

Hüquqi şəxslərin müflis olmasına dair münasibətlərin hüquqi tənzimlənmədən kənarda qalması, yeganə tənzimetmə olan iqtisadi tənzimetmənin mənfi təsirlərinin yaranmasına və nəticədə mülki dövriyyə iştirakçılarının hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilərdi. Bu səbəbdən hüquqi şəxsin müflis olması və iflası proseduru hüquqi tənzimlənmə zərurəti olan münasibətlər kimi çıxış etmişdir.

Hüquqi şəxsin müflis olması mövzusunun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün, əvvəla, “müflisləşmə” və “iflas” terminlərinin izahını vermək gərəkdir:

Müflis ifadəsi ərəbcə-“iflas olmaq, kasıblamaq” sözündən olmaqla, “müflisləşmək” var-dövlətini itirmək, var-dövləti əlindən çıxmaq anlamını verir (2). “İflas” ifadəsi isə ərəb sözündən olmaqla bankın, tacirin və s.-in borc iltizamlarını vaxtında ödəyə bilməməsi nəticəsində müflis olması, sınıq çıxması deməkdir.

Müflis olma termininə iqtisadi və hüquqi olmaqla 2 aspektdən anlayış verə bilərik:

İqtisadi mənada müflis olma dedikdə, sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə tarazlığının pozulması, müəssisənin aktivləri hesabına onun borclarının ödənilə bilməməsi və bu səbəbdən müəssisənin sahibkarlıq sahəsində uğura nail ola bilməməsi, nəticədə onun sahibkarlıq subyektləri sırasından çıxması anlaşılır. Bununla əlaqədar olaraq xarici mənbələrdə müəssisənin müflis olmasının 2 növü qeyd edilir:

1) maliyyə vəsaiti müflisləşməsi (cash flow insolvency);

2) balans müflisləşməsi (balance sheet insolvency yaxud accounting insolvency) (3).

Maliyyə müflisləşməsi müəssisənin elə iqtisadi vəziyyətidir ki, öz kreditorlarının tələblərini ödəmək üçün müəssisənin maliyyə vəsaitləri yoxdur və faktiki olaraq bu cür tələbləri ödəmək imkanında deyildir, lakin onun balansında müəyyən aktivləri (məs; daşınmaz əmlak, nizamnamə kapitalı və s.) vardır. Azərbaycan Respublikasının cari qanunvericiliyində hüquqi şəxsin müflis olmasının yalnız qeyd edilən birinci növü, yəni maliyyə vəsaiti müflisləşməsi nəzərdə tutulmuş, iflas prosedurundan sonra kreditorların tələblərinin ödənilməsi qaydası kimi məhz onun aktivlərinin satılması və ya təminatlı kreditorlara əmlak aktivinin bilavasitə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Balans müflisləşməsi isə elə iqtisadi vəziyyətdir ki, bu zaman müəssisənin xalis aktivi mövcud olmuş olmur, belə ki, müəssisənin mövcud öhdəlikləri, iqtisadi terminlə desək, borcları onun aktivlərinin miqdarından çox olur. Nəticədə isə, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti olmamaqla onun öz öhdəliklərini icra etməsi real olaraq qeyri-mümkün olmuş olur. Göründüyü kimi, maliyyə vəsaiti müflisləşməsi hüquqi şəxsin öz maliyyə öhdəliklərinin icrası üçün büdcəsində maliyyə vəsaitinin olmaması vəziyyətidirsə, hüquqi şəxsin balans müflisləşməsi isə onun öhdəliklərinin, yəni əmlak passivlərinin, onun əmlak aktivlərindən çox olması ilə səciyyələnən iqtisadi vəziyyətdir.

Göstərilənləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, iqtisadi mənada müflisləşmə dedikdə, hüquqi şəxsin öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən iflasa uğraması, bununla da iqtisadi uğursuzluğa düçar olaraq sahibkarlıq subyektləri sırasından çıxması anlaşılır.

Hüquqi mənada müflisləşmə və iflas isə onun iqtisadi mənasından fərqlənir. Belə ki, qüvvədə olan Müflisləşmə və iflas haqqında Qanunda müflisləşməyə borclunun öz öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətinin olmaması kimi anlayış verilmişdir (4).

AR Mülki Məcəlləsində isə hüquqi şəxsin müflis olması onun ləğvi üsullarından biri kimi göstərilmişdir. Belə ki, həmin Məcəlləyə əsasən hüquqi şəxs əgər kreditorların tələblərini ödəməyə qadir deyildirsə, onun məhkəmənin qərarı ilə müflis sayıla bilməsi nəzərdə tutulmuşdur (5).

Müflis olma və iflasın anlayışına dair müxtəlif hüquq ədəbiyyatlarında müəlliflərin mövqeləri öz əksini tapmışdır. S.N.Viktoroviçin fikrinə əsasən müflisləşmə borclunun öz kreditorlarının maliyyə və digər tələblərini ödəmə qabiliyyətinin olmamasıdır (Svistushkin Nikilgp Viktorovich, 2019: 1).

T.D.Vladimiroviçin mövqeyinə əsasən müflisləşmə (iflas) dedikdə, borclunun pul öhdəlikləri və digər məcburi ödənişlərini ödəmə öhdəliyini tam təmin edə bilməməsinin məhkəmə tərəfindən tanınması başa düşülür (7).

S.E.Sergeyevna qeyd edir ki, müflisləşmənin (iflasın) hüquqi tərifi özündə aşağıdakı elementləri özündə ehtiva edir: a) kreditorların tələblərini ödəmə imkanında olmama; b) pul öhdəlikləri və (və

ya) digər icbari ödənişlər üzrə kreditorların, habelə işçilərin əməkhaqqının və keçmiş işçilərin işdən çıxma müavinətinin və (və ya) əmək haqqının ödənilməsinə dair tələblərinin irəli sürülməsi; c) belə faktın məhkəmədə təsdiqi (8). Göründüyü kimi, S.E.Sergeevnanın fikrinə əsasən müflis olma hüquqi şəxsin öz kreditorlarının pul öhdəlikləri və (və ya) digər icbari ödənişlər üzrə tələblərini, həmçinin işçilərinin əməkhaqqı və keçmiş işçilərin işdən çıxma müavinəti və (və ya) əmək haqqının ödənilməsinə dair tələblərini ödəmə qabiliyyətində olmaması faktının məhkəmə tərəfindən təsdiq edilməsidir.

E.A.Vasiliev müflis olmanın nisbi və mütləq növlərini fərqləndirirdi: 1) nisbi müflisolma hüquqi şəxsin öz kreditorlarının tələblərini ödəməyə qismən qadir olmaması; b) mütləq müflisolma isə borclunun öhdəliklərinin onun aktivlərindən artıq olması və normal dövriyyə şəraitində borclarını ödəyə bilməməsi deməkdir (Vasilyev, 1983: 94).

Türk hüquq ədəbiyyatlarında iflasın anlayışını dərk etmək üçün onun icra hüququ kontekstində təhlili aparılmışdır. Belə ki, Türkiyə Cümhuriyyənin hüquqi sitеminə əsasən, öhdəliklərin icrası ilə əlaqəli münasibətləri tənzimləyən hüquq institutu İcra hüququ adlanır. İcra hüququ öhdəliklərin könüllü icrası deyil, icra edilməmiş öhdəliklərin icra orqanları vasitəsilə məcburi icrası münasibətlərini tənzimləyir. Bu cür məcburi icra yolu ilə borclunun əmlakına həbs qoyulur, əmlak satılır və kreditorların tələblərini ödənilir.

Hüquqi doktrinaya əsasən İflas hüququ İcra hüququnun alt kateqoriyası kimi çıxış etməklə, iflas proseduru öhdəliyin məcburi icrası üsullarından biridir (Aslanoğlu, 2008: 203). Belə ki, öhdəliyin məcburi icrası üsulları qismən (cüzi) icra və tam (külli) icra olmaqla, sonuncusu iflas prosedurundan bəhs etməkdədir. Belə ki, qismən icrada borclunun bir və ya bir neçə kreditoru vardır. Bu halda borclunun bir və ya bir neçə əmlakı məcburi icra predmeti olmaqla onun kreditorlarınının tələblərinin ödənilməsi üçündür. Tam (külli) icrada, yəni iflas prosedurunda isə müvafiq məhkəmə tərəfindən müflis elan edilmiş borclunun bütün əmlak aktivləri hesabına onun bütün kreditorlarının tələbləri ödənilir. Beləliklə, iflas öhdəliyin icrasının kollektiv və məcburi üsuludur.

İcra hüququna əsasən borclu şəxsin bir və ya bir neçə kreditoru öz borclarını borclunun əmlakından almağa çalışırlar. Bu qayda cari qanunvericiliyimizdə də nəzərdə tutulmuş öhdəliyin icrası qaydasıdır. Məsələn: borclu şəxs öz öhdəliyinin icrası üçün pul verməli, əmlak verməli və s. hərəkətləri etməlidir. Lakin iflas hüququnda bütün kreditorların tələblərinin borclunun aktivlərindən təmin edilməsi prinsipi qəbul edilir (11). Yəni iflas hüququnda borclu müəssisənin öz əmlak aktivləri hesabına öhdəliyini icra etməsi deyil, borcun tutulması məqsədilə borclu müəssisənin bütün aktivləri üzrə həyata keçirilən məcburi ləğvetmə prosedurudur. İflas prosedurunun məqsədi borclunun müsadirə edilə bilən bütün əmlakının kreditorların borclarına ödənilməsidir (Pekcanıtez, Atalay, Özkan, Özekes, 10). İcranın digər növündən fərqli olaraq iflasda, borclu şəxsin müflis elan edilməsi qərarından sonra onun kreditorları kreditorlar yığıncağında öz tələblərini irəli sürürlər və kreditorlar hər biri üçün ayrıca müflisləşmə haqqında qərara ehtiyac olmadan bir iflas qərarından faydalanırlar (Önal, 2014: 2883).

Cari qanunvericiliyə əsasən hüquqi şəxsin müflis olmasının anlayışı verilmiş, lakin geniş şəkildə şərh edilməmişdir. Hüquqi şəxsin müflis olması və iflasının anlayışı verildiyi kimi, onun izahı olan “ödəmə qabiliyyətsizliyi” anlayışının da izah edilməsi və bu anlayışın hansı halları əhatə etməsinin aydınlaşdırılması da zəruridir.

Mülki Məcəlləyə əsasən hüquqi şəxsin onun müflis olması nəticəsində ləğvi nəzərdə tutulmuş, hüquqi şəxs öz kreditorlarının tələblərini ödəmə qabiliyyətində deyildirsə, onun ləğvinin yalnız müflis olma formasında həyata keçirilməsi tələbi təsbit olunmuşdur. Həmçinin həmin Məcəlləyə əsasən hüquqi şəxsin öz kreditorların tələblərini ödəməyə qadir olmaması halında, onun məhkəmənin qərarı ilə müflis hesab edilə bilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur (5). Lakin qeyd edilən normalarda hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətsizliyinin anlayışı verilməmişdir. Qeyd edilənlərə əsasən ödəmə qabiliyyətsizliyinə anlayış verilməsi və cari qanunvericilikdəki ziddiyyətlərin aydınlaşdırılması zəruridir.

İflas və müflis olma sferasında münasibətləri tənzimləyən “Müflisləşmə və İflas haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində müflisləşməyə borclunun öz öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətinin

olmaması kimi anlayış verilir. Həmin Qanuna əsasən hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətsizliyi anlayışı və məzmunu verilmiş, bu anlayışa aşağıdakı hallar daxil edilmişdir:

a) borclu həyata və ya sağlamlığa vurulmuş zərərin ödənilməsi, alimentin tutulması, əmək və onunla bağlı münasibətlərdən yaranan öhdəliklər üzrə, müəlliflik müqaviləsinə görə ödənilən haqlar ilə bağlı öz kreditorları qarşısında öhdəliklərini icra müddəti başladığı andan etibarən ardıcıl 2 (iki) ay ərzində tam icra etməmişdir;

b) borclu vergilər (faizlər və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları) və başqa dövlət ödənişlərini onların hesablandığı gündən etibarən ardıcıl 10 (on) ay ərzində tam icra etməmişdir;

c) borclu digər kreditorlar qarşısında öhdəliklərini onun icrası üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə icra etməmişdir (4).

Lakin hesab edirik ki, qanunvericilikdə verilmiş bu anlayış qüsurludur. Belə ki, qeyd olunan maddənin 1-ci bəndinə əsasən borclunun ödəmə qabiliyyətinin olmaması meyarlarına alimentin tutulması da aid edilmiş, bu əsasla hüquqi şəxsin müflis olmuş elan edilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin qeyd edilməlidir ki, aliment ailə-hüquqi münasibətlərdən irəli gələn bir məfhum olmaqla, bu cür öhdəliyin yerinə yetirilməməsi kommersiya hüququ subyekti olan borclu şəxsin müflis olmasının əsası qismində çıxış edə bilməz.

"Müflisləşmə və iflas haqqında" Qanunun 1-ci maddəsindən görünür ki, borclu şəxs anlayışı özündə borclu müəssisə və fərdi borclu anlayışlarını birləşdirmiş, borclu müəssisəyə-Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən və ya fəaliyyəti dayandırılmış və borcu olan hüquqi şəxs; fərdi borcluya isə-öz fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən və borcu olan sahibkar, yəni fiziki şəxs kimi anlayış verilmişdir. Göründüyü kimi, müflis olma imkanı nəzərdə tutulan şəxs ya borclu müəssisə, ya da fərdi borclu ola bilməklə, bu şəxs hər bir halda sahibkarlıq subyekti olmalıdır. Beləliklə, sahibkarlıq subyekti qismində çıxış edən şəxsin ödəmə qabiliyyətinin olmamasının əsasları qismində ailə-hüquqi münasibətlərdən irəli gələn alimentin ödənilməməsi çıxış edə bilməz.

Bundan əlavə, qeyd edilməlidir ki, ödəmə qabiliyyətinin olmaması məzmunca borclu şəxsin öz borclarını "ödəməməsi" deyil, "ödəmə imkanında olmaması" anlayışını özündə ehtiva edir. Beləliklə göstərilən maddədə borclu şəxsin hüquqazidd hərəkətsizliyi müvafiq öhdəliklərin "icra edilməməsi" deyil, "icra edə bilməməsi", yaxud "icra etmə imkanında olmaması" kimi qeyd edilməlidir.

Göstərilənlərə əsasən hesab edirik ki, Qanunun müvafiq maddəsinin bəndləri aşağıdakı redaksiyada verilməlidir:

a) borclu həyata və ya sağlamlığa vurulmuş zərərin ödənilməsi, əmək və onunla bağlı münasibətlərdən yaranan öhdəliklər üzrə, müəlliflik müqaviləsinə görə ödənilən haqlar ilə bağlı öz kreditorları qarşısında öhdəliklərini icra müddəti başladığı andan etibarən ardıcıl 2 (iki) ay ərzində tam icra etmə imkanında olmamışdır;

b) borclu vergilər (faizlər və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları) və başqa dövlət ödənişlərini onların hesablandığı gündən etibarən ardıcıl 10 (on) ay ərzində tam icra etmə imkanında olmamışdır;

c) borclu digər kreditorlar qarşısında öhdəliklərini onun icrası üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə etmə imkanında olmamışdır.

Qeyd edilən əsaslar hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətsizliyinin məzmununu təşkil etməklə, onun müflis edilməsinin meyarları qismində çıxış edə bilər.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, cari qanunvericilikdə müflis olma və iflas anlayışları bir-biri ilə eyniləşdirilsə də, bu ifadələri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, hüquqi şəxsin müflis olması onun öz kreditorlarının tələblərini ödəmə qabiliyyətində olmamasıdır. Baqa sözlə desək, hüquqi şəxsin müflis olması onun aktiv maliyyə vəsaitlərinin tükənməsi səbəbindən öz kreditorlarının tələblərini ödəmə imkanında olmamasıdır.

Hüquqi şəxsin iflası isə onun müflis olmasının, yəni onun ödəmə qabiliyyəti olmaması faktının məhkəmə qaydasında təsdiq edilməsidir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədən

düşmüş olan 22 iyul 1994-cü il tarixli, 857 №-li "Müflisləşmə və iflas haqqında" Qanununun 1-ci maddəsində "müflis olma" və "iflas" bir-birindən fərqləndirilmişdir. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən müflisləşməyə-borclunun öz öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətinin olmaması, iflasa isə-borclunun öhdəliklərini mütləq ödəmə qabiliyyətində olmamasının məhkəmə tərəfindən təsdiq edilməsi kimi anlayış verilmişdir.

Nəticə

Hazırki məqalənin məzmununda qeyd edilmiş təhlilə əsasən aşağıdakı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

Hüquqi şəxsin müflis olması və onun iflası fərqli anlayışlar olmaqla müflis olma-hüquqi şəxsin öz kreditorlarının tələblərini ödəmə qabiliyyətində olmaması, iflas isə-hüquqi şəxsin kreditorlarının tələblərini ödəmə qabiliyyətində olmamasının məhkəmə qaydasında təsdiq edilməsidir.

Hüquqi şəxsin müflis olmasının maliyyə vəsaiti müflisləşməsi (cash flow insolvency) və balans müflisləşməsi (balance sheet insolvency) olaraq 2 forması vardır. Azərbaycan Respublikasının cari qanunvericiliyində hüquqi şəxsin müflis olmasının yalnız birinci növü nəzərdə tutulmuşdur. Balans müflisləşməsi dedikdə hüquqi şəxsin nizamnamə kapitalı da daxil olmaqla bütün balansının tükənməsi nəzərdə tutulur.

Lakin məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və hüquqi praktikasına əsasən icra edilməmiş öhdəlikləri olan hüquqi şəxsin təsisçilərinin öz təsis paylarını özgəninkiləşdirməsi yolverilməzdir. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi üçün hüquqi şəxsin balans müflisləşməsi formasında ləğvinin nəzərdə tutulması məqsədəuyğun deyildir.

Hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətsizliyi ifadəsinə qanunvericilikdə verilmiş anlayış qüsurludur. Belə ki, həmin anlayışa əsasən borclunun ödəmə qabiliyyətinin olmaması meyarlarına alimentin tutulması da aid edilmiş, bu əsasla hüquqi şəxsin müflis elan edilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur. Lakin aliment ailə-hüquqi münasibətlərdən irəli gələn bir məfhumdur və bu cür öhdəliyin yerinə yetirilməməsi sahibkarlıq hüququ subyekti olan borclu şəxsin müflis olmasının əsası qismində çıxış edə bilməz. Bu səbəbdən həmin meyar "Müflisləşmə və iflas haqqında" Qanunun 3-cü maddəsindən çıxarılaraq maddə müvafiq redaksiyada verilməlidir.

Ödəmə qabiliyyətinin olmaması məzmunca borclu şəxsin öz borclarını "ödəməməsi" deyil, "ödəmə imkanında olmaması" anlayışını özündə ehtiva edir. Beləliklə göstərilən maddədə borclu şəxsin hüquqazidd hərəkətsizliyi müvafiq öhdəliklərin "icra edilməməsi" deyil, "icra edə bilməməsi", yaxud "icra etmə imkanında olmaması" kimi qeyd edilərək həmin maddə müvafiq redaksiyada verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/HUK206U/ebook/HUK206U-13V3S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf
2. https://obastan.com/iflas/18105?l=az
3. https://gocardless.com/guides/posts/cash-flow-insolvency-vs-accounting-insolvency/
4. https://e-qanun.az/framework/4014.
5. https://e-qanun.az/framework/46944
6. Svistushkin Nikilgp Viktorovich. (2019). Bankrotstvo yuridicheskikh lits. Moskva, 1 s.
7. https://interactive-plus.ru/e-articles/epub-20141225/epub-20141225-5731.pdf
8. https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/sil_chenko_es_17_4_20.pdf
9. Vasilyev, Ye.A. (1983). Pravovoye regulirovaniye nesostoyatel'nosti i bankrotstva v grazhdanskom i torgovom prave kapitalisticheskikh gosudarstv: ucheb. Posobiye. M.: MGIMO, 94 s.
10. Aslanoğlu, S. (2008). İcra və iflasa qarşı kommersiya debitor borcları; onun təbiəti, qanunvericilik ölçüsü və mühasibat təcrübəsi. Afyon Kocatepe Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi Jurnalı, Cilt 10, Sayı 2, 203 s.
11. https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=i%CC%87fla%CC%82s-hukuku-son.pdf

12. Pekcanıtez, H., Atalay, O., Özkan, M.S., Özekes, M. İcra və İflas hüququ dərs kitabı, 7-ci nəşr, onikilevha nəşriyyatı, 10 s.
13. Önal, A. (2014). Xarici Elementli İflas Davalarında Türk Məhkəmələrinin Yurisdiksiya Problemi, Dokuz Eylül Universiteti Hüquq Fakültəsi Jurnal. Cild 16, buraxılış 0, 2883 s.

Göndərilib: 16.01.2024 Qəbul edilib: 13.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/149-153

Nərmin Məhərrəmli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
maharramlinarmin17@gmail.com

ORTA MƏKTƏBDƏ FUNKSİYA ANLAYIŞININ TƏDRİSİ HAQQINDA

Xülasə

Funksiya anlayışı orta məktəbin 7-ci sinifindən etibarən tədris edilən ən önəmli bölmələrdən biridir. Elmdə gedən sürətli inteqrasiya prosesi bütün sahələri müəyyən bir platformada birləşdirməyə imkan verən bir müstəvi yaradıb. Bu müstəvi virtual reallığa çevrilmiş avtomatik sistemlər platformasıdır. Elmi biliklərin sürətlə və kumulyativ şəkildə yığılması nəticəsində tədqiqatçılar üçün elmi əsərlərini yazmaq və təhlil etmək ciddi mənada problemə çevrilib. Qeyd olunan boşluğu aradan qaldırmaq üçün daha çox sosial elmlərdə olan kumulyativ biliklərin, arqumentlərin yoxlanılması, həmçinin ədəbiyyat axtarışlarından tutmuş nəticəyə qədərki proses üçün 1833-cü ildən başlayaraq bu proqramlar yaradılmağa başlanıldı və bunun nəticəsində riyazi məsələnin həllində funksiyalarla işləmək daha daha səmərəlidir. Məqalədə orta məktəb 10-cu sinif şagirdlərinə funksiyanın öyrədiləsi metodikasından bəhs edilmişdir. Şagirdlər qruplara bölünmüşdür və onlara verilən müvafiq tapşırıqları həll edib müzakirə etmişlərdir. Bunun sayəsində onlar funksya anlayışı ilə daha dərindən tanış olmuşdurlar.

Açar sözlər: *funksiya, təyin oblastı, qiymətlər çoxluğu, funksiyanın xarakteristikası*

Narmin Muharramli
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
maharramlinarmin17@gmail.com

About teaching the concept of function in secondary school

Abstract

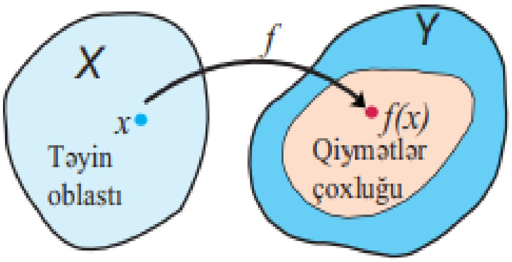
The concept of function is one of the most important sections taught from the 7th grade of secondary school. The rapid integration process in science has created a plane that allows to connect all fields on a certain platform. This plane is a platform of automated systems transformed into virtual reality. As a result of the rapid and cumulative accumulation of scientific knowledge, it has become a serious problem for researchers to write and analyze their scientific works. In order to overcome the mentioned gap, these programs were started to be created starting from 1833 for the verification of cumulative knowledge and arguments in social sciences, as well as for the process from literature searches to the result, and as a result, it is more efficient to work with functions in solving a mathematical problem. The article talks about the methodology of teaching the function to the 10th grade high school students. Students were divided into groups and solved and discussed the respective tasks given to them. Thanks to this, they became more familiar with the concept of function.

Keywords: *function, domain, set of values, characteristic of the function*

Giriş

Məqalənin aktuallığı: Məqalədə elementar funksiyalar, onların növləri, tədris prosesində istifadəsi və təsnifatı haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Funksiyalar sinifi geniş olduğundan onların öyrədilməsi zamanı daha ümumi xarakteristikaları və fərqli cəhətləri təhlil edilir, analoji olaraq öyrədilməsinə tövsiyyələr verilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Tədris prosesində məsələ və misalların həlli zamanı istifadə etdikləri funksiyaların oxşar və fərqli cəhətləri qabardılır onların hər birinin oxşar cəhətləri ümumiləşdirilir, öyrədilməsində bu xassələrdən istifadəyə nümunələr göstərilir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Funksiyalar bir çox fərqli tipdə olan məsələ və misalların həllində səmərli rol oynayır. Bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti funksiyaların həm cəlbedici, həm də effektiv olan innovativ öyrənmə üsulunu təmin etməklə, müəllimin pedaqoji ustalığını necə artıra biləcəyini izah edir (Jacobs, 2009).

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti:

Orta məktəbdə funksiya anlayışının inkişafı riyaziyyatın ən fundamental və mühüm hissələrindən biridir. Bu kurslar tələbələrə riyazi təfəkkür və problem həll etmə bacarıqlarını öyrədir, onlara analitika, qrafika və cəbr üzrə ümumi perspektiv verir. Keçirilən mövzular çərçivəsində tələbələr funksiyalar haqqında anlayışı, əsas funksiyaların xassələrini, onların qrafiklərini oxumaq və təsvir etmək və bu funksiyaların tətbiqini öyrənirlər.

Orta məktəbdə funksional elmlərin öyrənilməsi ümumiyyətlə aşağıdakı mövzuları əhatə edir:

Funkların təqdimatı: Funkların anlayışı, əsas funksiyaları (xətti, kvadrat, mürəkkəb üsulları, eksponensial, loqarifmik kimi) və onların əsas xüsusiyyətləri (Swokowski, Cole, 2015).

Funksiyaların cəbri təsviri: Funksiyaları, əməliyyatları (tərkibi, çıxış, vurma, paylaşma), funksiyaların dəyişdirilməsi və birləşməsini ifadə etmək üçün cəbri formalar.

Funksiyaların qrafikləri: Funksiyaların qrafik təsviri, xüsusi nöqtələr (mək, kəsişmə, simmetriya, istisnalar) və qrafik dəyişikliklər.

Funksiyaların tətbiqi: Funksiyaların həllinin tapılması, praktiki məsələlər, müsbət və mənfi funksiyaların mənası, prosedur funksiyalar, loqarifmik funksiyalar kimi ən sadə nümunələr.

Funksional alətlər və tətbiqi alətlər: Kalkulyatorlar, qrafik kalkulyatorlar, kompüterlər və proqramlar kimi alətlərdən istifadə (Foerster, 2006).

Bu mövzular tələbələrin güclü təfəkkürünün və funksiyaların problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafı üçün zəngin baza təşkil edir. Bu kurslar riyaziyyatın daha mərkəzləşdirilmiş və tətbiqi sahələrinə məruz qalmağı, eləcə də təcrübələr və problemlər vasitəsilə praktik təcrübəni təmin edir.

Alt standart:

2.2. Funksiya anlayışını bilir, həyati problemlərin riyazi modellərini qurur və funksiyaların xassələrinin köməyi ilə bu problemləri həll edir.

2.2.1.Ədədi funksiyanın tərifini və verilmə üsullarını bilir, onun təyin oblastı, qiymətlər çoxluğu anlayışlarını başa düşür.

2.2.2. Funksiyanın qrafiki anlayışını bilir, funksiyanın dövrülüyünü, təkliyini, cütlüyünü, monotonluğunu araşdırır, qrafikləri çevirməyi bacarır (Qəhrəmanova, Kərimov, Hüseynov, 11).

İş formaları: Əməkdaşlıq, kiçik qruplarla və cütlərlə iş.

Üsul: Əqli hücum, müşahidə, nümayiş, tədqiqatçılıq.

Dərsin gedişi

1. Sinfin təşkili - 2dəq

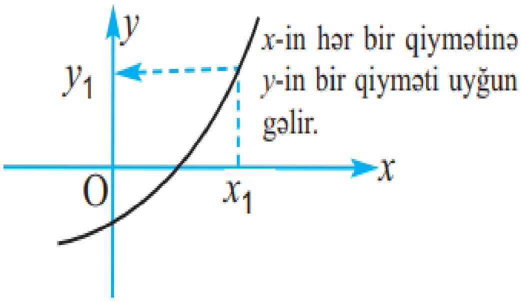
Sinfə daxil olub, salamlaşdıqdan sonra davamiyyəti yoxlayıb, dərsdə iştirak etməyənləri qeyd edir, sinfi nəzərdənkeçirilir. Daha sonra sinfi kiçik qruplara bölür və qruplar adlandırılır.

2. Motivasiyanın yaradılması və problemin qoyuluşu - 5 dəq.

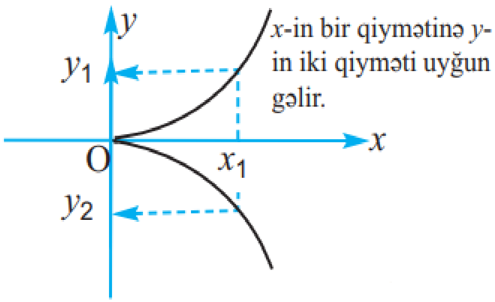
Birinci saatda əsas diqqət iki dəyişən arasındakı asılılığın funksiya olub olmadığını müəyyən etmə bacarığının formalaşdırılmasına verilir. Şagirdlərin funksiya haqqında bilikləri ümumiləşdirilir. Funksya nədir? Verilmiş iki dəyişən arasındakı asılılıqdan hansı funksiyadır? "X çoxluğunun hər bir x elementinə Y çoxluğunun müəyyən bir y elementini qarşı qoyan qaydaya X çoxluğunda təyin olunmuş funksiya deyilir" tərifi müzakirə edilir. D(f) və E(f) işarələmələri daxil edilir. Təsəvvür edin ki, sinifdə 25 stul və 20 şagird var. Hər bir şagird bir yer seçib oturur. Hər

şagirdə qarşı bir yer var. Bir şagird eyni zamanda iki yerdə otura bilməz. Bu nümunə funksiyaya aid ən sadə və real həyati situasiya nümunəsidir. x-in hər bir qiymətinə y-in yeganə qiyməti uyğun gəlir. Şagirdlər X çoxluğunu təşkil edir və bu funksiyanın təyin oblastıdır, Y isə stullar çoxluğu olub funksiyanın qiymətlər çoxluğunu təşkil edir. 4 kateqoriyada qruplaşdırılmış aşağıdakı asılılıqlar nəzərdən keçirilir.

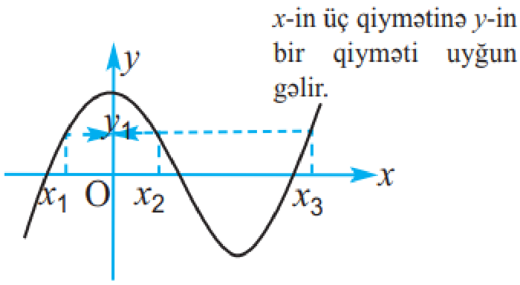
Birə-bir qarşıqoyma. Bu halda x-in hər bir qiymətinə y-in bir qiyməti qarşı qoyulur.

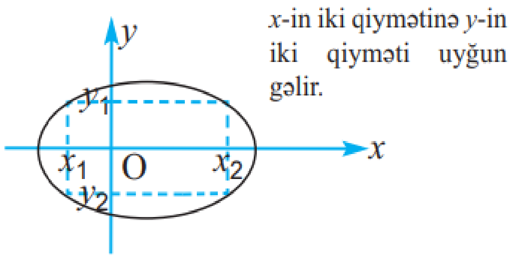
Bir qiymətə bir neçə qiyməti qarşıqoyma. Bu halda x-in bir qiymətinə y-in birdən çox qiyməti qarşı qoyulur (Serra, 2007).

Bir neçə qiymətə bir qiymət qarşıqoylur. Bu halda x-in ən azı iki qiymətinə y-in bir qiyməti qarşı qoyulur.

Bir neçə qiymətə bir neçə qiyməti qarşıqoyma. Bu halda x-in ən azı iki qiymətinə y-in ən azı iki qiyməti qarşı qoyulur (Smith, Dossey, Bittinger, Beecher, 2010).

Tədqiqat sualı: Bu asılılıqlardan hansına funksiya demək olar, hansına funksiya demək olmaz?

3.Tədqiqatın aparılması-10 dəq.

Dərsin əvvəlində şagirdlər bölünən qruplar üzrə verilmiş sualların cavablarını qeyd edirlər.

Funksiya qrupu.

1) y = 2x + b funksiyasının qrafiki A(1; –1) nöqtəsindən keçir. a) b-ni tapın b) Funksiyanın qrafikini qurun.

2) g(x) = 4x3 – x funksiyası üçün g(2) + g(–2) cəmini hesablayın (Qəhrəmanova, Kərimov, Hüseynov, 11).

Təyin oblastı qrupu.

1) c-nin hansı qiymətində f(x) = x2 + x + c funksiyasının qrafiki A(–1; 2) nöqtəsindən keçir? (Qəhrəmanova, Kərimov, Hüseynov, 16)

2) f(x) = 1 – 2x funksiyası verilmişdir. f(–2), f(0), f(0,5), f(3) qiymətlərini tapın.

Qiymətlər çoxluğu qrupu.

1) f(x) = x2 – 2x + q funksiyası verilmişdir. f(0) = –3 olarsa, f(–1)i tapın.

2) Təyin oblastı (Həsənov, Seyidov, 4) olan hər hansı artan funksiyanı qrafik təsvir edin (Qəhrəmanova, Kərimov, Hüseynov: 14).

4.Məlumat mübadiləsi-5 dəq.

Hər qrupdan öz işinin nəticələrini təqdim edilməsi tələb edilir. Təcrübələrdən alınan nəticələri taqdim edilmiş vatman kağızda qeyd edib lövhədən asmaqla təqdimat başlayır. TƏqdimatı digər qruplar dinləyir, lazım gəldikdə əlavə suallar verilir.

5.Məlumatın müzakirəsi və təşkili-5 dəq.

Məlumatın müzakirəsi üçün şagirdlərin fiziki düşüncələrini inkişaf etdirmək məqsədi ilə aşağıdakı kimi sinifdə sorğu təşkil edirəm.

M: Funksiya nəyə deyilir?

Ş: X çoxluğunun hər bir x elementinə Y çoxluğunun yeganə y elementini qarşı qoyan qaydaya X çoxluğunda təyin olunmuş funksiya deyilir.

M: Burada x və y nədir və necə adlanır?

Ş: Burada x sərbəst dəyişən və ya arqument, y isə asılı dəyişən və ya funksiya adlanır.

M: Funksiya necə işarə olunur?

Ş: Funksiya adətən f (və ya g, h və s.) ilə, arqumentin verilmiş x qiymətinə funksiyanın uyğun qiyməti isə f(x) (və ya g(x), h(x) və s.) ilə işarə edilir (11; 12).

6.Müqayisə ümumiləşdirmə və nəticə- 5 dəq.

M: Funksiya nəyə deyilir?

Ş: X çoxluğunun hər bir x elementinə Y çoxluğunun yeganə y elementini qarşı qoyan qaydaya X çoxluğunda təyin olunmuş funksiya deyilir.

M: Funksiyanın təyin oblastı nədir?

Ş: Arqumentin ala bildiyi bütün qiymətlər çoxluğuna funksiyanın təyin oblastı deyilir.

M: Funksiyanın qiymətlər çoxluğu nədir?

Ş: Arqumentin bu qiymətlərinə uyğun asılı dəyişənin aldığı bütün qiymətlər funksiyanın qiymətlər çoxluğunu əmələ gətirir.

M: Təyin oblastı və qiymətlər çoxluğu necə işarə olunur?

Ş: f funksiyasının təyin oblastı adətən D(f) ilə, qiymətlər çoxluğu isə E(f) ilə işarə edilir.

M: Funksiya hansı üsullarla verilə bilər?

Ş: Cədvəllə, analitik üsulla (düsturla), qrafiklə və s.

7.Yaradıcı tətbiqetmə- 7 dəq.

Şagirdlərin mövzuya aid biliklərini möhkəmləndirmək üçün şagirdlərə müstəqil həll etmək üçün çalışmalar verilir. Tapşırıqlar yoxlanılır və qiymətləndirilir.

8.Qiymətləndirmə-3 dəq.

İş vərəqlərini təhlil edib qruplari * işarəsi ilə aşağıdakı kimi qiymətləndirirəm. Qiymətləndirmə meyarı aşağıdakılardır: Şərhetmə, müşahidəetmə, ümumiləşdirmə, təqdimetmə.

Kiçik qruplar Meyar	**Funksiya qrupu**	**Təyin oblastı qrupu**	**Qiymətlər çoxluğu qrupu**
Şərhetmə	*****	*****	****
Müşahidəetmə	*****	*****	*****
Ümumiləşdirmə	*****	****	****
Təqdimetmə	*****	****	****

9. Evə tapşırıq- 3 dəq.

10-cu sinifləri üçün riyaziyyat fənni üzrə dərslikdən səhifə 16-da olan 9, 10 və 11 nömrəli tapşırıqları həll edin.

Nəticə

1. Funksiyalar anlayışının köməyi ilə məsələ həlli şagirdlərin fəallığının, motivasiyasının artması ilə nəticələnə bilər.
2. Şagirdlərdə qruplarla işləmə bacarığının inkişafı.

Ədəbiyyat

1. Jacobs, H.R. (2009). Mathematics: A Human Endeavor. W.H. Freeman and Company.
2. Swokowski, E.W., Cole, J.A. (2015). Precalculus: Functions and Graphs. Cengage Learning.
3. Foerster, P. (2006). Algebra and Trigonometry: Functions and Applications. Prentice Hall.
4. Qəhrəmanova, N., Kərimov, M., Hüseynov, İ. Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün riyaziyyat fənni üzrə dərslik.
5. Serra, M. (2007). Discovering Geometry: An Inductive Approach. Key Curriculum Press.
6. Smith, C.W., Dossey, J.A., Bittinger, M.L., Beecher, J.A. (2010).
7. Həsənov, Ə.S., Seyidov, M.İ. Ali riyaziyyatin xüsusi bölmələri.
8. Qəhrəmanova, N., Kərimov, M., Hüseynov, İ. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün riyaziyyat fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti.
9. Larson, R., Boswell, L., Kanold, T., Stiff, L. (2015). Algebra 1. McDougal Littell.
10. Algebra and Trigonometry. Pearson Education.
11. https://science.gov.az/az/news/open/14915
12. https://anl.az/el/Kitab/2014/Azf-280886.pdf

Göndərilib: 11.01.2024 Qəbul edilib: 23.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/154-159

Jalə Orucova
Qərb Kaspi Universiteti
magistrant
jorucova35@gmail.com
UOT 39

CƏNUBİ QAFQAZ TÜRKLƏRİNİN MƏİŞƏT HƏYATINDA XALÇA MƏMULATLARININ YERİ

Xülasə

Təbiətimiz kimi rəngarəng olan xalçalarımız Allahın bizə bəxş etdiyi bütün gözəllikləri - səmaya aid maviliyi, təbiətə aid yaşıllığı, çiçəklərə aid rəngarəngliyi, Qafqaz dağlarının zirvəsində yer tutmuş ağ rəngi özündə əks etdirir. Elə buna görə də tarixən qədimdən bu ərazilərdə məskunlaşmış türklərin ənənəvi məişət həyatını xalça məmulatları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycan xalçaları rənglərin tükənməzliyi, naxışların fərqlililiyi, xalqın yaradıcı təxəyyülü sayəsində dünya mədəniyyəti içərisində özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu məqalədə Cənubi Qafqaz türklərinin gündəlik həyatında, yaşam tərzində xalça məmulatlarından istifadə qaydaları, onların tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda verilmiş təsvirləri haqqında məlumat veriləcək.

Açar sözlər: *xalça, keçə, palaz, cecim, həsir*

Jala Orujova
Western Caspian University
master student
jorucova35@gmail.com
UOT 39

The place of carpet products in the household life of the South Caucasus turks

Abstract

Although the Turkish villages settled in the foothills of the Caucasus mountains have changed from a nomadic life to a sedentary economy, they continue to keep their historical traditions alive. They have chosen the carpet as their companion in all areas of their lives, wedding customs, holiday celebrations, funerals, and even funerals. This is proven not only by archaeological facts, written sources, illustrated documents but also by blood memory and folklore literature. Carpet patterns, ornaments, and decorations approved by art experts also allow us to study the beliefs, worldviews, and tribal symbols of the ancient Turks. Although the use of carpets has changed its purpose in all periods according to the requirements of the time, it still remains in a superior position in people's life.

Keywords: *carpet, felt, palaz, cecim, mat*

Giriş

Türk xalqlarının təsərrüfat həyatının çox hissəsi köçəri maldarlıqla keçdiyi üçün onların məişətində yundan istifadə geniş yayılmışdır. Qoyun, dəvə, keçi yunundan müxtəlif növ hörmə, toxuma, sırıma məmulatları hazırlanırdı. Arxeoloji faktlar hələ Qafqazda qədim zamanlardan keçəçilik, toxuculuq, ipəkçilik peşələrinin inkişaf etdiyini göstərir. Eləcə də orta əsrlərdə regiona səfər etmiş Avropalı səyyah, tacir və diplomatların gündəlik qeydlərində evlərin, çadırların, sarayların və məscidlərin divar və döşəməsində xalçaların, kilimlərin istifadəsi göstərilmişdir. Orta əsr şərq mədəniyyətinin gözəlliklərini özündə əks etdirən miniatür əsərlərdə də xalçaların məğrur duruşunu görə bilirik.

Azərbaycan şairi Fikrət Sadiq "Əlifbanı bilməyən nənəmin əlyazması min bir buta" şeirində milli xalçalarımızı təbiətlə müqayisə etmiş və əlifbanı bilməyən nənələrimizin ilmələri möhtəşəm əlyazma hazırladığını vurğulamışdır.

Xalça naxış-naxışdı,
Bu bulud, bu yağışdı.
Yeri canlı bahardı,
Köbəsi qarlı qışdı......
Əlifbanı bilməyən nənəmin əlyazması,
Bir gülünə həkk olub, həm özü, həm dünyası" (Fikrət, 2010: 254-255).

Yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti ilə fərqlənən xalçaları həm dekorasiya, həm də evlərdə də istilik yaratmaq məqsədi ilə istifadə edirdilər. Xalqın ailə məişətində istifadə edilən xalça və xalça məmulatlarına nəzər saldıqda onların hər birinin toxuduğu bölgələrə məxsus məhəlli-lokal xüsusiyyətlərini görə bilirik. Qədim dövrdən uzun inkişaf yolu keçən xalçalar azərbaycanlı ailəsinin daima istifadəsində olmuşdur. Hər dövrün tələblərinə uyğun olaraq toxunan xalçalar yaşayış məskənlərinin tipindən asılı olaraq döşəməsini və divarlarını həm bəzəmiş, həm də isti-soyuqdan qorumuşdur.

Cənubi Qafqaz türklərinin bir çox yaşayış evləri olmuşdur ki, daimi və müvəqqəti olmaqla iki yerə bölünmüşdür. Daimi yaşayış evlərindən "qaradam", "qazma ev", "kaha evlər", "möhrə ev", "torpaqlı ev", "seyvanlı ev", "qom-qamış ev", "aradoldurma ev", "kirəmitli ev", "aynabəndli ev", "şirvani ev" və s. adlarını çəkmək olar. Müvəqqəti evlər maldarlıq təsərrüfatı ilə əlaqəli olaraq alaçıq, çadır, muxur, qarakeçə və dəyəni göstərə bilərik. Bu evlərin daxili sahmanı hər dövrün inkişaf səviyyəsindən, ailənin maddi və sosial durumundan, yaşayış evinin tipindən və ailənin xanımının zövqündən asılı olaraq dəyişirdi. Yaşayış evlərinin qədim tarixi kimi xalçalarımızında tarixi qədimdir.

Mezolit dövründə hörmə texnikasının təkmilləşməsi və bəsit əl iyi (teşi) vasitəsi ilə əyriçiliyin meydana gəlməsi sayəsində yun ip, kəndir və bir qədər sonralar isə pambıq lifindən hazırlanan iplik, erkən orta əsrlərdən başlayaraq ipək teli (keçi sap) toxuma məmulatlarının başlıca xammalına çevrilmişdir (Mustafayev, 2010: 66).

Eneolit və tunc dövrü abidələri içərisində sümük və gil tağalaqların (iy başlıqlarının) və parça qalıqlarının tapılması, Mingəçevirdə yerli əhalinin miladdan əvvəl III minillikdən başlıyaraq toxuculuq sənəti ilə müəyyən dərəcədə tanış olduğunu göstərir (Vahidov, 1961: 84).

Görkəmli arxeoloqlarımız S.Qazıyev, R.Vahidov, Q.Aslanov, Q.İone və başqaları 1946-1953-cü illərdə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə etdikləri toxuculuq nümunələri əsasında burada orta əsrlərdə toxuculuq sənətinin bütün mərhələləri ilə məşğul olduqlarını müəyyən etmişlər.

R.Vahidov həmçinin "Mingəçevir III-VIII əsrlərdə" əsərində qeyd etmişdir: "3№ yaşayış yerindəki torpaq döşəmə üzərində kiçik bir sahədə açıq qəhvəyi rəngində xalça vəya palaz qalığı və onun toxunma izləri aşkar olunmuşdur. Bu fakt Mingəçevirdə III-VIII əsrlərdə əhalinin xalçaçılıqla tanış olduğunu söyləməyə müəyyən dərəcədə imkan verir". Mingəçevir katakomba qəbrlərində toxuculuq alətləri, toxuculuq dəzgahı, zinət şeyləri və.s qoymuşlar (Qaziyev, 1952: 52).

Etnoqraf alim H.Həvilov yazırdı: "Qaradam tipli qazma və yarımqazma evlərdə daxili səliqə-sahman o qədər də nəzərə çarpmırdı. Yerüstü evlərin daxili quruluşunda isə tikinti texnikasının təkmilləşməsi və adamların mədəni səviyyəsinin yüksəlməsindən asılı olaraq əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdi. Belə evlərin divarlarında məişət xidməti vəzifəsi daşıyan rəflər və taxçalar (çamaxadan) qurulur və buraya qab-qacaq və palaz-paltar yığılırdı. Bəzi müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, yoxsul kəndli evlərində də demək olar ki, mebel avadanlığı yox idi. Ailənin bütün gündəlik həyatı torpaq döşəmə üzərində cərəyan edirdi. Odur ki, yerə əvvəlcə keçə və ya palaz salır, onun üstündən də gəbə - xalça döşəyirdilər (Həvilov, 1991: 133-134).

Etnoqraf Solmaz Məhərrəmova yazırdı ki, "Qaradamların daxili memarlıq konstruksiyası da maraqlı idi. Belə ki, qaradam bir neçə hissəyə bölünürdü. Bir hissədən tövlə kimi istifadə edərək heyvanları saxlayır, digər hissədə yemək hazırlayır, çörək bişirir və yatırdılar. Başqa bir hissə isə "qonaq otağı" adlanırdı. Bu otaq xalçalarla bəzədilir, qonaq üçün xüsusi yorğan-döşək ayrılırdı" (Məhərrəmova, 2007: 39). Xalqın ənənələri içərisində "qonaq qarşılama", "qonaq saxlama" yüksək

dəyərləndirilən adətlərdən olduğu və xalçalar da ən dəyərli əşya hesab edildiyi üçün qonaq otağında ən gözəl və təzə xalçalar yerləşdirlərdi.

Laçın və Kəlbəcər üçün xarakterik olan kaha evlərin daxili sahmanını təsvir edən Etnoqraf Solmaz Məhərrəmova "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı” adlı etnoqrafik əsərdə yazırdı: “Kahaların içərisi rutubətli olduğuna görə çox zaman otağın bir tərəfində döşəmənin səviyyəsindən azacıq hündürdə taxt düzəldir, üstünü xalça palaz, döşəkcə, kiçik yastıq və mütəkkələrlə bəzəyirdilər”. Şirələnmiş döşəməyə, ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq keçə (garbit), palaz, cecim, həsir (tumu-püzətumu, lığ tumu), kilim, xalça, gəbə və. s salınır, üzərinə aşılanmış qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balış və döşəkçələr (nalça, nimdər) düzülürdü (Şəkil 1.). Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm hündürlükdə həsir çəkilirdi. Varlı evlərində bu tərtibat daha zəngin olurdu: divarlara xalçalar asılırdı (Fikrət, 2020: 73).

Şəkil 1. Evin daxili interyeri

XIX-XX əsr evlərin daxili səliqə-sahmanında xalça və xalça məmulatları daha çox gözə çarpır. Evin divarlarında açırımlar olurdu. Açırımlar müxtəlif məqsədlər üçün düzəldilirdi. Ailənin fərdləri yemək, yatmaq və başqa gündəlik işləri evin döşəməsində edirdilər. Bütün işlər döşəmə üzərində edildiyindən evin döşəməsinin səliqəli düzəldilməsinə diqqət edirdilər. Adətən evin döşəməsi evin qadını tərəfindən şirələnirdi. Yay aylarında tez-tez suvanan evlərin döşəməsini suvamaq üçün saman qatılmış palçıqla suvaq edilir, suvaq quruduqdan sonra onun üzərinə və divarlara ağ gildən şirə çəkilirdi. Şirələnmiş döşəməyə ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq ilk həsir salınır, sonra kilim, xalça, və. s salınaraq evi bəzəyirdilər.

Xalqın folklorunda, dastanlarda, bayatılarda, atalar sözləri və məsəllərdə kök salmış xalçalar onun mənəvi dəyərinin ayrılmaz hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Xalça – qədim xəritə, hikmətlə dolu şeir,
Burda zərrəcə nöqtə bir kitablıq söz deyir.
Xalça uzaq dünənin bu günə gül xonçası
Min bir əfsanə söylər hər gülü, hər qönçəsi (Vəliyev, 2010: 18).

İstər yaşayış evlərinin, istərsə də ictimai binaların daxili interyerində xalçalardan istifadə olunarkən çox vaxt onun ölçüləri təyinat yerinə görə müəyyən olunurdu. Naxçıvan bölgəsinin varlı evlərində xüsusi sifarişlə Təbriz ustaları tərəfindən toxunmuş xallı-xalça dəstləri ilə evi döşəmək adət halını almışdı. Tavan istisna olmaqla, bütün döşəmə və divar bütöv xalçaya tutulurdu. Sifariş verilərkən evin qapı və pəncərə açırımlarının ölçüləri nəzərə alınırdı. Xalı döşəməni tam tutmayanda ona "kənarə" deyilən ensiz, uzunsov, xalçalar əlavə edilirdi. Giriş qapısının astanasına "payandaz" atılırdı (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007: 68).

Xalçaların toxunması uzun müddətə və zəhmətə başa gəldiyindən onu qorumaq da lazım gəlirdi. Buna görə də palçıq döşəməsi və divarı olan evlərə öncə keçə və ya həsir tutulur, onun üzərindən də xalça sərilirdi. Azərbaycan etnoqrafiyası kitabında da qeyd edildiyi kimi, XIX–XX əsrin əvvəllərində qışda isti saxlayan və yayda sərinlik verən keçələr evlərin bəzədilməsi və döşənməsi üçün istifadə edilirdi. Evlərin bəzədilməsində işlədilən naxışlı keçə "nəmənd" adlanır (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007: 68).

Elatların yaylaqlara köçü zamanı müvəqqəti yaşadığı evlərdən biri də alaçıq olmuşdur. Varlı ailələrdə alaçıqların bəzədilməsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Müvəqqəti yaşayış evlərində nəmişliyin qarşısını almaq üçün yerə həsir döşəyir onun üstündən palaz və xalça salırdılar. Xəncər, tüfəng və digər silahları sünəcədən və yaxud dəyə çübuğundan asırdılar (Həvilov, 1993: 67). Alaçıq və dəyələrdə nazik və yüngül toxunması ilə digər kilim növlərindən fərqlənən yun cecimi xatırladan "Vərni"dən divar bəzəyi kimi istifadə edilirdi (Mustafayev, 2009: 83).

Dahi Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" əsərində xalça və xalça məmulatları haqqında bəhs etmişdir:

Biri çox ip əyirmiş toxusun palaz,
Palazın yerini tapmışdır atlas.
Kirmələr, ipəklər, fərşlər, xalçalar,
Nə əldə nizə, nə oxluqda ox var.

Şəkil 2. "Şeyx Səfi" xalçası

Yazılı mənbələrə nəzər salsaq Azərbaycana səyahət etmiş səyyahların qeydlərində, diplomatların Azərbaycanla bağlı məlumatlarında Azərbaycan xalçaları haqqında məlumatlar vardır. Həsən Padşah Bayandurlunun sarayında olmuş venesiyalı Ambrozio Kontarini 1474-ci ildə diplomatik əlaqələr qurmaq üçün gəlmiş və saraydakı gözəl xalçalar barədə məlumat vermişdir. Bu məlumat xalçaların sarayların bəzədilməsində istifadə edilməsinin sübutudur. Saraylar üçün toxunan xalçalar həcmcə böyük və qiymətli xalçalar hesab olunur. Dünyanın bir çox ərazilərində çox böyük xalçalar toxunmuşdur. Belə böyük xalçalardan biri də tariximizin bir hissəsi olan Təbrizdə 2-3 ilə toxunmuş böyüklüyü 61 kvadratmetr sahəni əhatə edən "Ləçəktürünc" kompozisiyalı "Ərdəbil xalçası" və ya daha çox tanıdığımız “Şeyx Səfi” xalçasıdır.

1539-ci ildə Səfəvilər dövlətinin hökmdarı I Təhmasibin sifarişilə toxunan Ərdəbil xalçası uzun müddət "dünyanın ən böyük xalçası" adını daşımışdır. Şeyx Səfi məscidi üçün toxunan xalça ilə bağlı iddia edilir ki, “Şeyx Səfi” xalçasının iki tayı olmuşdur. 1870-ci ildə Ərdəbildə baş verən zəlzələ nəticəsində ilmələrində tariximizi, mədəniyyətimizi yaşadan xalçalar zədələnir. Birinin kənarı kəsilir, digərinə əlavə edilir və dağılan məscidi təmir etdirmək üçün hər iki xalça (biri tam, biri isə yarımçıq) satışa çıxarılır. Birini ingilislərə aid olan Ziqler şirkəti almışdı. 1892-ci ildə yenidən Londanda satışa çıxarılır. Varlı insanların köməyi ilə 2000 funtsterlinqə Viktoriya və Albert muzeyi xalçanı alır. Alındığı gündən xüsusi olaraq mühafizə edilən xalça bu gün də muzeyə gələn ziyarətçiləri gözəlliyi ilə heyran qoyur. Digər yarımçıq xalça isə Amerikadan olan kolleksioner tərəfindən satın alınmışdı. Hal hazırda Los-Anceles də İncəsənət muzeyində qorunub saxlanılır.

Şirvanda olmuş ingilis səyyahı Antoni Cenkinson Şirvan bəylərbəyi Abdulla xanın qəbulunu belə təsvir etmişdir: “Onun çadırının bütün döşəməsi bahalı gözəl xalçalarla örtülmüşdü, onlar özləri isə qızıl və gümüş saplarla naxışlanmış kvadratşəkilli xalçalar üstündə oturmuşlar (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007: 783). Miniatür əsərlərdəki təsvirlər də yerə döşənmiş xalçaların üzərindən böyük süfrə salınmasını, kənarlarına kilim, cecim və mütəkkələr düzüldüyünü göstərməkdədir.

Nəticə

Cənubi Qafqazda sayca daha üstünlük təşkil edən Azərbaycan türklərinə məxsus olan xalçalar yaşayış evlərinin mühüm əşyası olmuş, müxtəlif funksiyaları yerinə yetirmişdi. Daha çox xanımların əl əməyinin məhsulu hesab edilən xalçalarımız zamanla təkmilləşmiş və müqəddəs sənət səviyyəsinə yüksəldilmişdir. Nənələrimiz tariximizi, ədəbiyatımızı, mədəniyyətimizi xalçalara köçürərək isti ocaqlarımızı bəzəyən maraqlı dekorativ uslub yaratmışlar.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqazın qədim sakinləri olan türklərin məişət həyatında xalçalardan istifadə olunma qaydaları tarixi-etnoqrafik araşdırmaya cəlb olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə, Qafqaz türklərinin tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyası ilə maraqlanan tədqiqatçılar, sənətşünaslar, tələbələr, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Fikrət, S. (2010). “Halbuki”. Bakı: “Nərgiz” nəşriyyatı, 392 s.
2. Mustafayev, A.N. (2010). Azərbaycanın maddi mədəni irsi (etno-tipoloji tədqiqat). Bakı, 640 s.
3. Vahidov, R.M. (1961). Mingəçevir III-VIII əsrlərdə arxeoloji qazıntı materialları əsasında Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 160 s.
4. Qaziyev, S. (1952). Qədim Mingəçevir. Bakı, 56 s.
5. Həvilov, H.A. (1991). Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 256 s.
6. Məhərrəmova, S.S. (2007). "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin maddimədəniyyəti və təsərrüfatı”. Bakı: Elm, 208 s.
7. Fikrət, S. (2020). Ədəbiyyatımızın söz zərgəri. Bakı: F.Köçərli ad.Respublika Uşaq Kitabxanası, 30 s.

8. Vəliyev, F.İ. (2010). XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Şərq-Qərb, 424 s.
9. Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007). Üç cilddə. II cild. Bakı, 384 s.
10. Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007). Üç cilddə. I cild, Bakı, 443 s.
11. Həvilov, H.A. (1993). "Martda mərək". Bakı: Elm, 120 s.
12. Mustafayev, A.N. (2009). Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, 420 s.
13. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. (2007). 25 cilddə. Azərbaycan cildi. Bakı, 884 s.

Göndərilib: 22.01.2024 Qəbul edilib: 05.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/160-164

Elmar İsgəndərov
Naxçıvan Universiteti
elmarisgender@gmail.com

MÜSTƏQİLLİK DÖNƏMİNDƏN SONRA REGİONAL İQTİSADİYYATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Cənubi Qafqaz coğrafiyasının bir hissəsi olan Azərbaycan həm regionunun geostrateji aspektləri, həm də öz torpaqlarının yerləşməsi baxımından böyük əhəmiyyətə və geostrateji mövqeyə malikdir. Cənubi Qafqaz respublikamız həm coğrafi mövqeyinə, həm də malik olduğu təbii sərvətlərə görə strateji əhəmiyyətə malikdir. Cənubi Qafqaz təkcə Asiya ilə Avropanı birləşdirən qapı deyil, həm də islam və xristian sivilizasiyalarının kəsişdiyi regiondur. Asiya ilə Avropa arasında körpü təşkil edən və mədəniyyətlərin kəsişdiyi mühüm yol qovşağı olan Cənubi Qafqaz təbii qaz, neft və dəmir filizi kimi faydalı qazıntılar baxımından zəngin ehtiyatlara, münbit kənd təsərrüfatı torpaqlarına malikdir. XX əsrdən enerji istehlakının, neft və təbii qazdan asılılığın artdığı dünyada neftdən istifadənin sürətlə artması ilə əlaqədar diqqət Qafqaza yönəldilib. Bu sərvətin istismarı qısa bir zamanda Qafqazda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu və bölgə bütün dünyada tanınmağa başladı.

Açar sözlər: *region, məşğulluq, əhali, yoxsulluq*

Elmar Iskanderov
Nakhchivan University
elmarisgender@gmail.com

Characteristics of regional economy after independence

Abstract

Being a part of the geography of the South Caucasus, Azerbaijan has a great importance and geostrategic position in terms of both the geostrategic aspects of its region and the location of its lands. Our South Caucasus republic is of strategic importance due to its geographical position and natural resources. The South Caucasus is not only a gateway connecting Asia and Europe, but also a region where Islamic and Christian civilizations intersect. The South Caucasus, which forms a bridge between Asia and Europe and is an important crossroads of cultures, has rich resources in terms of minerals such as natural gas, oil and iron ore, as well as fertile agricultural lands. Due to the rapid increase in the use of oil in the world, where energy consumption and dependence on oil and natural gas have increased since the 20th century, attention has been directed to the Caucasus. The exploitation of this wealth caused important changes in the Caucasus in a short time, and the region became known all over the world.

Keywords: *region, employment, population, poverty*

Giriş

Qafqaz Rusiya üçün Avropa, Türküstan və Uzaq Asiya arasında keçid körpüsü olmaqla yanaşı, həm də Rusiyanın strateji maraqlarına xidmət edir, çünki Rusiyaya Qara dəniz, boğazlar və Aralıq dənizi üzərindən sahilləri olduğu üçün Süveyş kanalına çıxmağa imkan verir. Qara dəniz və Xəzər dənizi, həm də son dərəcə mühüm geosiyasi regiondur. Qafqaz üç səbəbə görə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- Geostrateji mənada Türküstana açılan qapıdır.
- Türküstan və Uzaq Asiya baxımından Qərb bazarlarına açılan qapıdır.

- Bütövlükdə Türküstan və Uzaq Asiya ilə götürdükdə, regionda əhəmiyyətli miqdarda neft və təbii qaz ehtiyatları var.

Azərbaycan strateji və geosiyasi baxımdan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub oxları üzərində çox mühüm keçid nöqtəsindədir.Eyni zamanda coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycan həm də şərqdə Çindən başlayan, yolun üzərində yerləşən qədim şəhərdir. Asiyanın daxili hissəsi və Avropanın qərb uclarına qədər uzanır, İpək Yolunun üzərində yerləşir. Beləliklə, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycanın Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və dönüş potensialı var və tarixdə olduğu kimi güclü kommunikasiya mərkəzinə çevrilmişdir.

Coğrafi baxımdan Azərbaycan Yaxın Şərq, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşir. Belə bir coğrafi mövqedə yerləşməsi Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini artırır, onu regionda iqtisadi və siyasi gücə çevirir. Bunu təmin edən bəzi geosiyasi dəyərlər, enerji resursları, təhlükəsiz enerji və tranzit daşıma imkanları, hərbi strateji yerləşmə, regional inteqrasiyaya imkan verən sosial və mədəni dəyərlər, siyasi və iqtisadi quruluş və demoqrafik xüsusiyyətlər mühüm geosiyasi elementlər hesab edilə bilər. Bunlardan bəziləri daha çox beynəlxalq və regional, digərləri isə milli miqyasda müəyyənedici xarakter daşıyır. Bu gün Azərbaycan öz geosiyasi imkanlarından çıxış edərək Avro-Atlantik, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri və Rusiya ilə müxtəlif sahələrdə geniş əməkdaşlıq edir (Nuruyev, 2016).

Azərbaycanın sərhədlərinin uzunluğu 2013 km-dir. Ərazisinin 7 faizi münbit kənd təsərrüfatı torpaqlarından ibarət olan Azərbaycan təbii qaz, neft və dəmir filizi baxımından zəngin ehtiyatlara malikdir. Neftin ilk hasil olunduğu yer Bakı və onun ətrafıdır. Bundan əlavə, ölkədə neft-kimya, qida və geyim kimi yüngül sənaye sahələri də var. Becərilən əsas məhsullar taxıl, meyvə, pambıq, çay, tütün və üzümdür. Ölkə iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı və sənaye təşkil edir. Əhalinin təxminən yarısı kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. İçki istehsalında istifadə edilən üzüm mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarından biridir. Bundan əlavə, meyvə-tərəvəz, tütün, pambıq, şəkər çuğunduru və kartof becərilir. Heyvandarlıq o qədər də inkişaf etməsə də, müəyyən qədər mal-qara yetişdirilir.

Komissiya tərəfindən hazırlanmış məlumatlar araşdırılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hazırladığı Strateji Plan və Yol Xəritəsi tərtib olunmuşdur. Araşdırmada digər postsovet ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadiyyat çökmə həddinə çatıb. Gənc Azərbaycan Respublikası bir tərəfdən yeni dünya düzəninə uyğunlaşmaq üçün bir sıra islahatlara cəhd göstərsə də, digər tərəfdən Qarabağda Ermənistanla müharibəyə görə bir milyona yaxın mühacir problemi ilə üzləşdi. Bu vəziyyət Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün sarsıdıcı problemlər yaradıb. 1994-cü ildə neftin hasilatı və dünya bazarına çıxarılması ilə bağlı "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı bərpa olundu və ölkədə neft əsaslı inkişaf modeli qəbul olundu (Əliyev, 2009).

İranda qısamüddətli, lakin təsirli hakimiyyətə malik olan Nadir şahın ölümündən (1747) sonra Azərbaycanda xanlıqlar dövrü başlayır. Bu dövrdə Xan ölkənin mütləq hökmdarı idi. Xanlıq idarələrinin təhlükəsizlik və poçt xidmətlərini "çapar" adlı süvarilər həyata keçirirdilər. İctimai nizam şəriət və adət üzərində qurulmuşdu. Məhkəmə (qəza hüququ) şəriət məhkəmələri tərəfindən mühakimə olunurdu. Kadıları xanlar təyin edirdilər. Qətl işlərinə müvafiq olaraq bəylər, naiblər və xanlar baxırdılar. Hökumət işlərinin aparıldığı yer "Divanxana" adlanırdı (3).

Bu dövrdə ölkədə siyasi sabitlik yox idi. Çünki xanlıqlar arasında daxili çəkişmələr və idarəçilik mübarizələri davam edirdi. Bu döyüşlər xanlıqları həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən zəiflətdi. Feodal quruluşuna malik olan bu dövrdə ənənəvi təsərrüfat quruluşu üstünlük təşkil edirdi. Başqa sözlə, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurdular. Lakin bu dövrü neftin çıxarıldığı dövr kimi də görmək mümkündür. Lakin bütün xanlıqların bölgələrində neft hasil edilmirdi. Ona görə də biz bu dövrü ümumən ənənəvi əkinçilik və heyvandarlıq dövrü kimi qəbul etməliyik (Hüseynova, 2012).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycan tarixində böyük əhəmiyyəti var. Şərqdə qurulan ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rus işğalı ilə qısa müddətdə mövcudluğuna son qoyulsa da, Azərbaycan xalqının müasirləşməsində, milli şüur qazanmasında mühüm rol oynamışdır. Bu səbəbdən SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqilliyini elan edən

Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamı hesab edirdi və ölkəmizin əbədi müstəqillik tarixi 1991-ci ildən başlanır (5).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti iki il kimi qısa bir müddətdə fəaliyyət göstərsə də, Azərbaycan təhsillə yanaşı, iqtisadi sahədə də irəliləmişdir. Ölkəmiz mədəniyyət, ictimai-siyasi sahələrdə də dərin tarixə malikdir. Ona görə də bu dövrü müstəqillik dövrü kimi şərh etmək lazımdır ki, 70 illik Rusiya işğalı olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqillik məşəlini alovlandırıb. Xalq Cümhuriyyəti heç vaxt sönmədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində milli hökumətin feodal quruluşundan liberal strukturuna keçid üçün zəruri infrastrukturun təmin edilməsi məqsədilə ölkədə gömrük sisteminin yaradılması, ticarətin liberallaşdırılması və ticarətə maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Dövlət maliyyə sisteminin yaradılması məqsədilə Mərkəzi Bank yaradılmış, "Bakı İstiqrazları" adlı milli istiqrazlar buraxılmış, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində araşdırmalara başlanılmışdır. Büdcəni maliyyələşdirmək üçün vergilər qoyulurdu. Digər tərəfdən, hökumət dağılmış neft sənayesi və nəqliyyat sisteminin bərpası üçün tədbirlər görüldü, Bakı-Batumi kəməri bərpa edildi, Bakı-Culfa dəmir yolu çəkildi, Kür çayı üzərində körpü salındı və nəqliyyat Xəzər dənizində sistem yenidən quruldu. Digər tərəfdən, hökumət xarici kapitalı cəlb etmək üçün müəyyən tənzimləmələr edib və xarici sahibkarları, xüsusilə Nobel qardaşlarını ölkəyə cəlb etməyə nail oldu (6; Əyyubov, Tağıyev, 2014).

Rusiya işğalından sonra fəaliyyətini dayandıran xanlıqların əvəzinə rus idarəsi yaradılmaqla Azərbaycanın siyasi və iqtisadi cəhətdən parçalanmış quruluşuna son qoyuldu və ölkə Rusiyanın xammal təchizatı və bazarına çevrildi. Bakının işğalı və Azərbaycanın çar Rusiyasının hakimiyyəti altına keçməsi ölkənin uzunmüddətli müstəmləkə iqtisadiyyatına məruz qalması ilə nəticələndi. Lakin bu dövrdə xanlıq dövründən fərqli olaraq ölkənin ümumi pul vahidi, maliyyə, vergi, gömrük və ticarətin həyata keçirilməsi və iri Rusiya bazarlarına çıxışın yaranması Azərbaycanda təsərrüfat fəaliyyətinin canlanmasına səbəb oldu. Çar Rusiyası Azərbaycanda ilkin mərhələdə feodal quruluşunu gücləndirsə də, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq kapitalist ünsürlərinin meydana gəlməsinin və digər sahələrdə, xüsusən də neft sektorunda kapitalist islahatlarının aparılmasının qarşısını ala bilmədi. Xüsusilə, 1872-ci ildən sonra Bakıda aşkar edilən iri neft yataqları mühüm investorların, xüsusilə Nobel qardaşları və Rotşildlərin neft və əlaqəli sektorlara ciddi sərmayələr qoyması və ölkəyə texnologiya transferi ilə nəticələndi. Bundan əlavə, Simens qardaşları da Gədəbəy bölgəsində mis mədəninə əhəmiyyətli sərmayələr qoydular. Bütün bu fəaliyyətlər Hacı Zeynəlabidin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Ağbala Quliyev və Əhməd bəy Müqimov kimi milli burjuaziyanı da gücləndirdi. Beləliklə, 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan Asiya və Avropanın neft və törəmə tələbatını ödəyən dünya neft sənayesinin əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi (Mahmudov, Mahmudova, 2011).

Azərbaycan SSRİ-yə daxil olan ölkələr arasında öz resursları və istehsalı ilə özünü idarə edə bilən, daim başqa respublikalardan borclu olan, ixrac profisiti olan azsaylı respublikalardan biri idi. Zəngin təbii sərvətlərə və münbit torpaqlara malikdir. Xüsusilə nefti, qazı və alüminium filizi ilə digər ölkələrin də diqqət mərkəzinə çevrilib. Ölkə təxminən 4,5 milyard ton neft ehtiyatına, pambıq əkininə ayrılmış 300 min hektar münbit torpaqdan təxminən 788 min ton illik pambıq istehsal gücünə, 450 milyard kubmetr təbii qaz ehtiyatına və ən böyük alüminium yataqlarından sonra ikinci yerdədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatını dörd dövrə bölmək olar:

- Tənəzzül dövrü (1991-1994).
- İslahat, Keçid və Bərpa Dövrü (1995-2003).
- İqtisadi İnkişaf və Tərəqqi Dövrü (2004-2014)
- Neft qiymətlərinin azalması və Neftdən sonrakı dövr (2014-cü ildən sonra)

Müstəqilliyin yenidən elan edilməsi ilə üst-üstə düşən və "iqtisadi durğunluq dövrü" adlandıra biləcəyimiz bu dövr Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olduğu, nəticədə Ermənistanın işğalları nəticəsində bir milyondan çox daxili miqrasiya ilə yəni məcburi köçkünlə üzləşdiyi bir dövr olmuşdur. SSRİ dövründə Qarabağ işğalı və qırğınları, ölkələr arasında ticarət əlaqələri pozulmuş, sosial-iqtisadi quruluşun dağıldığı dövr kimi səciyyələndirilə bilər. 1991-1994-cü illəri əhatə edən

bu dövrdə regional qeyri-sabitlik, iqtisadiyyatın idarə edilməsinin qeyri-adekvatlığı, mövcud iqtisadi institutların səmərəsizliyi və tam iflasa uğraması Azərbaycanda iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi. Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadi potensialının 60 faizini itirib və mövcud istehsal infrastrukturu əhəmiyyətli dərəcədə öz funksiyasını itirib, ölkədə işsizliyin kəskin artması və hiperinflyasiya müşahidə olunub. 1991-1994-cü illərdə Azərbaycanda Real ÜDM əsasən orta hesabla 17 faiz aşağı düşmüş, dövlət büdcəsi emissiyalar hesabına maliyyələşdirilmiş, tullantılar hesabına milli valyuta kəskin ucuzlaşmışdır (Nuruyev, 2011).

İkinci dövr Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişindən sonra siyasi sabitliyin əldə edildiyi dövr olan "Köklü iqtisadi islahatlar, keçid və bərpa dövrü" (1995-ci il) hesab olunur. Ölkədə siyasi sabitliyin təmin olunduğu, azad bazara keçidə və səmərəli iqtisadi münasibətlərin qurulmasına imkan yaradan strateji islahatların həyata keçirildiyi, iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi üçün infrastrukturun yaradıldığı dövr kimi səciyyələndirilə bilər. Bu dövrdə hərtərəfli torpaq islahatları və özəlləşdirmə təcrübələri ilə yanaşı, Azərbaycanın sürətli inkişafına imkan verən neft strategiyası da həyata keçirildi. 1994-cü ildə 13 şirkətdən ibarət beynəlxalq konsorsiumla imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ilə "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft yataqlarının istismarı təmin olundu. Beləliklə, sürətli iqtisadi artım baş verdi, milli valyuta və qiymət sabitliyinə nail olundu, işsizliyin əhəmiyyətli dərəcədə azalması baş verdi. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları yaradılmış, bank sisteminə inam bərpa edilmiş, dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsi üçün əsaslı vəsaitlər verilmişdir (Əliyev, 2009).

2004-2014-cü illər arasındakı dövrə uyğun gələn və böyük sıçrayış dövrü adlandıra biləcəyimiz iqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü ölkədə iqtisadi artımın ən yüksək həddə çatdığı bir dövr olmuşdur. Neftə əsaslanan inkişaf strategiyasının həyata keçirildiyi bu dövrdə "Əsrin müqaviləsi" nəticəsində istismar edilən neft yataqlarından əldə edilən gəlirlər investisiyaya çevrilərək iqtisadiyyat canlandırıldı. Bu hərəkətliliyin yaratdığı milli gəlirin artması ilə Azərbaycan yüksək-orta gəlirli ölkəyə çevrilmiş, sosial-iqtisadi infrastruktur tamamilə yenilənmiş və qlobal rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada 37-ci yeri tutmuşdur. Bu dövr ərzində həyata keçirilən tədbirlər və təbii sərvətlərin bahalaşması ölkənin inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatının əsasının formalaşması prosesinə başlamış, 2004-2010-cu illərdə ÜDM hər il orta hesabla 16,9 faiz artmışdır. Neft-qaz hasilatının həcminin və qiymətinin artması neft sektorunu xarici kapitalı cəlb edən cəlbedici sahəyə çevirib. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin açılışı Azərbaycanın qlobal iqtisadi əlaqələrini yaxşılaşdırdı, neft-qaz hasilatı və ticarətinin davamlılığını təmin etdi. Bu illər ərzində əldə edilən neft gəlirlərinin tikinti, xidmət, dövlət idarəçiliyi, müdafiə və sosial təminat kimi digər sahələrə yönəldilməsi bu sahələrin inkişafına və buna görə də ölkənin inkişafına səbəb olmuşdur. Beləliklə, iqtisadi artım prosesinin mühüm mərhələsinin uğurla həyata keçirilməsinə imkan verən neft əsaslı artım modeli sayəsində iqtisadiyyat 6 dəfə, adambaşına milli gəlir isə 5 dəfədən çox artmışdır. Bu dövrdə ölkədə qiymət sabitliyinə nail olunub. Valyuta daxilolmalarının əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində böyük həcmdə strateji valyuta ehtiyatları yaradılmış, milli valyutanın həddən artıq möhkəmlənməsinin qarşısı alınmaqla beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edilmişdir. Bundan əlavə, bu dövrdə bank sektorunda aktivlik artıb, əmanətlərin həcmi 11 dəfə, kreditlərin həcmi isə 19 dəfə artıb. Lakin 2011-ci ildən sonra iqtisadi artım tempində azalma, investisiyaların artmasına baxmayaraq, iqtisadi fəallığın zəifləməsi müşahidə olunur. Aktiv kapital yığılması modeli bu dövrdən sonra "doyma" səviyyəsinə çatmışdır (Mehdiyev, 2015).

Dördüncü Dövr Azərbaycanı yeni iqtisadi artım modeli axtarmağa sövq edən "aşağı neftin qiyməti dövrü" adlandıra biləcəyimiz bu dövr Azərbaycan üçün yeni bir dövrü təmsil edir.2014-cü ilin sonundan neftin qiymətində kəskin enişin neftin qiymətinə mənfi təsirləri dünya əmtəə bazarları 2015-ci ildə öz əksini tapacaq.İlin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında özünü hiss etdirdi.Bu mənfi təsir iqtisadi artımın maliyyələşdirmə kanalları vasitəsilə əvvəlcə tədiyyə balansında, sonra isə iqtisadi fəaliyyətdə özünü göstərdi. ABŞ dollarının milli valyutaya nisbətdə dəyər qazanması, məzənnənin iki dəfəyə yaxın qalxması maliyyə sabitliyini təmin edib, iqtisadiyyat üçün müəyyən risklər yaradıb, dövlət borcu üzərində maliyyə yükü artıb. Bununla bağlı Azərbaycan hökuməti bir sıra tədbirlər həyata keçirib, iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması, iqtisadi siyasətin

operativləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi 2015-ci ildən Azərbaycan iqtisadiyyatı keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyub. Yeni yanaşmaya keçid üçün hazırlanan 2010-2014-cü illər iqtisadi artım modeli bu dövrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin təhlili nəticəsində əsas risk və çağırışlara əsaslanaraq yeni artım modelinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti ilə nəticələndi.

Nəticə

İqtisadi fikir tarixinin inkişafı və ümumiyyətlə mövzusu araşdırıldığında 1960-cı ildən sonra regional elm adlı bir fənnin yaranması məlium olur. Bununla da regional inkişafa xas tədqiqatların başladığı və iqtisadi depressiya ilə bağlı problemlərin ortaya çıxması da diqqətə çatdırılır. 1960-cı ilə qədər yaşanan yoxsulluq "Regional Elm"in inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.1970-1980-ci illərdən başlayaraq yaranan və təsiri 1990-cı illərdə artan və 1990-cı illərdə eyni dövrdə inkişaf edən qloballaşma fenomeni ilə inkişafın yerli və daxili elementlərlə baş verdiyini aşkara çıxaran "Yeni Endogen Böyümə Nəzəriyyəsi" inkişaf gündəmində iz qoymuş və hələ də aktuallığını qoruyan bir yanaşmaya çevirilmişdir. Bundan əlavə, Yeni Endogen Böyümə Nəzəriyyəsinə uyğun olaraq gündəmə gətirilən və regional inkişafla bağlı yanaşmalara töhfə vermək üçün qiymətləndirilməli olan regional rəqabətlilik yanaşması bu gün bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə çox populyardır. Dünya təcrübəsindən bir çox yeniliklərin mənimsənilməsi hazırda dövlətimizin qarşısında duran perioritet istiqamətlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Nuriyev, Ə. (2011). "Regional İdarəetmənin əsasları". Bakı.
2. Əliyev, İ. (2009). İnkişaf bizim məqsədimizdir. IV kitab. Bakı: Azərnəşr, 400 s.
3. İlham Əliyev. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbulda nitq. Bax: Dövlət idarəetməsi. Nəzəriyyə və təcrübə. N: 4 (56)., 8 s.
4. Hüseynova, H. (2012). Regional idarəetmə proqramları: nəzəri və praktiki məsələlər. Bakı: "Ozan", 224 s.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı".
6. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı.
7. Əyyubov, V.S., Tağıyev, A.M. (2014). "Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi". Bakı, 289 s.
8. Mahmudov, M.M., Mahmudova, İ.M. (2011). "Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi". Bakı, 321 s.
9. Nuruyev, A. (2016). Regional idarəetmənin əsasları. Bakı, 340 s.
10. Əhmədov, M.A., Hüseyn, A.C. (2011). "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları". Bakı, 310 s.
11. Mehdiyev, R. (2008). Gələcəyin strategiyasının müəyyən edilməsində: modernləşmə xətti. Bakı, 215 s.
12. Mehdiyev, X.O. (2015). "Azərbaycanin sosial-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil". Bakı.

Göndərilib: 05.02.2024 Qəbul edilib: 19.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/165-169

Elkhan Salmanov
Baku State University
master student
elxan96@gmail.com

DIGITAL BANKING AND FINANCIAL PERFORMANCE: UNVEILING THE INTERPLAY WITH MACROECONOMIC AND BANK-SPECIFIC FACTORS

Abstract

In this study, we delve into the intricate dynamics between digital banking adoption and the financial performance of leading global banks, with a keen focus on both macroeconomic and bank-specific factors. Our analysis transcends the primary effects of online banking to uncover how GDP growth, inflation, interest rates, Capital Adequacy Ratio (CAR), and Cost-to-Income Ratio (CTI) contribute to shaping the financial outcomes in the digital era. Spanning from 2014 to 2022, this research leverages advanced econometric models to isolate and assess the influence of these critical variables on banks' Return on Assets (ROA). The findings not only highlight the pivotal role of digital banking in modern financial strategies but also provide insight into the broader economic and regulatory contexts affecting banks' profitability and operational efficiency. This study aims to guide stakeholders through the multifaceted impacts of digital transition in banking, offering strategic insights for navigating the challenges and leveraging opportunities in the evolving financial landscape.

Keywords**:** *Digital Banking, Digitalization, Banking Industry, Bank Performance, Return on Assets (ROA), Growth per Capita (GDP), Capital Adequacy Ratio (CAR), Cost to Income Ratio(CTI)*

Elxan Salmanov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elxan96@gmail.com

Rəqəmsal bankçılıq və maliyyə göstəriciləri: makroiqtisadi və bankın xususi amilləri ilə əlaqələrin açıqlanması

Xülasə

Bu araşdırmada biz həm makroiqtisadi, həm də banka məxsus faktorlara xüsusi diqqət yetirməklə, rəqəmsal bankçılığın qəbulu ilə aparıcı qlobal bankların maliyyə göstəriciləri arasındakı mürəkkəb dinamikanı araşdırırıq. Bizim təhlilimiz ÜDM artımı, inflyasiya, faiz dərəcələri, Kapital Adekvatlığı Oranı və Xərc Gəlir Nisbətinin rəqəmsal dövrdə maliyyə nəticələrinin formalaşmasına necə töhfə verdiyini aşkar etmək üçün onlayn bankçılığın əsas təsirlərini aşır. 2014-2022-ci illəri əhatə edən bu tədqiqat bu kritik dəyişənlərin bankların aktivlərinin gəlirliliyinə təsirini təcrid etmək və qiymətləndirmək üçün qabaqcıl ekonometrik modellərdən istifadə edir. Nəticələr təkcə rəqəmsal bankçılığın müasir maliyyə strategiyalarında əsas rolunu vurğulamır, həm də bankların gəlirliliyinə və əməliyyat səmərəliliyinə təsir edən daha geniş iqtisadi və tənzimləyici kontekstlər haqqında məlumat verir. Bu tədqiqatın məqsədi maraqlı tərəfləri bankçılıqda rəqəmsal keçidin çoxşaxəli təsirləri ilə istiqamətləndirmək, çətinlikləri həll etmək və inkişaf edən maliyyə mənzərəsində imkanlardan istifadə etmək üçün strateji fikirlər təklif etməkdir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal Bankçılıq, Rəqəmsallaşma, Bank Sənayesi, Bank Performansı, Aktivlərin gəlirliliyi, Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), Kapital Adekvatlığı Nisbəti, Xərc Gəlir nisbəti, İnflasiya, Ekonometrik model*

Introduction

The rapid advent of digital banking has fundamentally transformed the global banking landscape, prompting a shift towards more efficient, customer-centric models. This transformation, propelled by advances in information and communication technology (ICT), has not only reshaped customer interactions but has also raised pertinent questions regarding its broader implications on financial performance and economic indicators. At the heart of this transition lies the adoption of digital banking practices, which have emerged as a critical determinant of bank profitability, operational efficiency, and competitive advantage.

The significance of digital banking adoption extends beyond mere technological advancement; it encapsulates a strategic pivot towards embracing the opportunities and challenges presented by the digital era. Research by Hasan, De Renzis, and Schmiedel (2013) underscores the pivotal role of digital banking in enhancing operational efficiencies, thereby contributing to improved bank performance metrics such as Return on Assets (ROA). Similarly, studies by Chortareas, Girardone, and Ventouri (2012) emphasize the positive impact of ICT investments on bank productivity, highlighting the strategic importance of digital initiatives in the banking sector (Hasan, De Renzis, Schmiedel, 2013; Chortareas, Girardone, Ventouri, 2012).

However, the influence of digital banking on financial performance is nuanced, mediated by a complex interplay of macroeconomic and bank-specific factors. For instance, the global economic environment, characterized by GDP growth rates, inflation, and interest rate fluctuations, plays a crucial role in shaping the financial landscape within which banks operate. Goyal, Kumar, and Carayannopoulos (2011) elucidate how macroeconomic conditions significantly impact bank profitability, underscoring the need to consider these factors in analyzing the effects of digital banking (Goyal, Kumar, Carayannopoulos, 2011).

Furthermore, bank-specific factors such as the Capital Adequacy Ratio (CAR) and Cost-to-Income Ratio (CTI) are critical in assessing a bank's financial health and operational efficiency. Studies by Berger and Bouwman (2013) reveal the importance of CAR in determining a bank's resilience to financial shocks, while Flamini, McDonald, and Schumacher (2009) discuss the role of the Cost-to-Income Ratio in evaluating a bank's efficiency in managing its operating expenses relative to its income (Berger, Bouwman, 2013).

In light of these considerations, our research aims to provide a comprehensive analysis of the relationship between digital banking adoption and bank financial performance, with a particular focus on the underlying macroeconomic and bank-specific variables. By employing advanced econometric models, this study seeks to isolate and quantify the impact of digital banking on ROA, taking into account the broader economic context and specific financial indicators pertinent to the banking sector. Through this investigation, we aspire to offer valuable insights into the strategic implications of digital banking for stakeholders and policymakers, navigating the intricacies of the digital transition in the banking industry.

Online banking platforms stand at the core of this transformation, acting both as a catalyst for change and a measure of innovation within financial services. These platforms have democratized access to banking services, ensuring they are available anytime and anywhere, prompting banks to reconsider their business models, engagement strategies, and product portfolios. This shift towards a digital-first approach underscores a future of banking that prioritizes responsiveness, agility, and customer centricity (Davidson, Nguyen, Luu, 2017).

Beyond the direct bank-customer interface, the impact of digital banking spans a range of influences including macroeconomic factors like GDP growth, inflation, and interest rates, alongside bank-specific factors such as Capital Adequacy Ratio (CAR) and Cost-to-Income Ratio (CTI). These components are instrumental in shaping the financial landscape and strategic direction of banks navigating the digital transition. For instance, macroeconomic conditions such as GDP growth and inflation directly impact the banking environment, affecting consumer behaviors and the overall demand for financial services. Meanwhile, indicators of financial health and operational

efficiency, like CAR and CTI, are pivotal for maintaining growth and competitiveness in a digital-first market (Brown, Meehan, 2018; Patel, Miller, 2021).

This research aims to dissect these complex interactions within the digital banking ecosystem, offering a comprehensive perspective on the digital transformation's effects on banking financial performance. By analyzing the interplay between online banking adoption and a suite of macroeconomic and bank-specific variables, we seek to demystify the nuances of digital banking and its broader implications. This examination is grounded in a rich body of academic literature and empirical evidence, blending theoretical frameworks with practical insights to craft a detailed narrative on digital banking's evolving role within the financial sector (Lee, 2019; Green, Fisher, 2022).

As we embark on an exploration of the transformative effects of digital banking on the financial performance of banks, our study casts a spotlight on a pivotal moment in the banking industry's evolution. At the core of this journey is the examination of how the integration of digital banking platforms influences the financial metrics of leading banks, particularly focusing on the Return on Assets (ROA). This narrative unfolds against a backdrop of rapid technological advancements and shifting consumer behaviors, prompting banks to adapt and innovate in order to thrive. Our analysis, encompassing a carefully selected sample of banks from 2014 to 2022, leverages the analytical precision of Fixed Effects (FE) and Random Effects (RE) models. This methodological choice provides a detailed lens through which to view the intricate dynamics at play, offering insights into the varied impact of digital banking initiatives. Central to our inquiry is the Online Banking Users (OLU) variable, which serves as a proxy for a bank's digital engagement level. Although the direct correlation between digital banking adoption, as measured by OLU, and ROA did not emerge as statistically significant, this initial finding prompts us to consider the broader implications and the nuanced ways in which digital strategies may influence a bank's financial health over time (Flamini, McDonald, Schumacher, 2009).

In this first section of our article's body, we set the stage for a deeper dive into the interplay between digital banking, macroeconomic conditions, bank-specific factors, and their collective influence on financial performance. This exploration is not just about numbers; it's a story of adaptation, strategic foresight, and the relentless pursuit of excellence in a digital age.

Diving deeper into the complexities of digital banking's impact, we examine the nuanced role of control variables — Cost-to-Income Ratio (CTI), Capital Adequacy Ratio (CAR), Interest Rates (INT), GDP growth (GDP), Inflation rate (INF), and the Regulatory Index (RI) — and their influence on a bank's Return on Assets (ROA). These factors collectively provide a broader context for assessing the financial health of banks amidst the digital shift.

The CTI's negative correlation with ROA underscores the significance of operational efficiency. This finding suggests that as banks streamline operations and reduce costs through digital innovations, they potentially enhance profitability. It highlights the strategic value of investing in digital technologies not merely for customer engagement but as a pivotal element in refining operational frameworks and boosting financial outcomes.

Conversely, the positive influence of GDP growth and interest rates on bank performance illuminates the interplay between economic environments and digital banking success. These factors point to a conducive economic backdrop as a catalyst for leveraging digital banking's potential, with rising GDP growth fostering a fertile ground for digital banking services, and favorable interest rates enhancing lending profitability (Brown, Meehan, 2018).

However, the ambiguous impact of inflation and the Regulatory Index on ROA invites a more intricate discussion. While not directly significant, these variables hint at the broader economic and regulatory challenges that banks face in the digital age. Inflation's potential erosion of profitability and the complex web of regulatory standards banks navigate underscore the importance of a strategic, adaptive approach to digital banking.

This exploration into the control variables' impact reveals the intricate tapestry of factors influencing banks' financial performance in the digital era. It underscores the necessity for banks to

adopt a holistic view, recognizing the symbiotic relationship between digital banking adoption, operational efficiencies, and the macroeconomic and regulatory landscape (Patel, Miller, 2021).

In the intricate landscape of digital banking, the nuanced effects of macroeconomic and bank-specific factors on financial performance demand a detailed examination. Our analysis ventures beyond the superficial layer of digital banking adoption to explore how underlying economic conditions and internal bank metrics interplay with digital strategies to shape the profitability of banks. This deep dive into the dynamics at play emphasizes the multifaceted nature of the banking sector's evolution in response to digitalization

The backdrop of this investigation is a financial world that has been profoundly affected by digital technologies. As banks navigate through the digital era, the importance of understanding the broader economic environment becomes evident. The role of GDP growth and interest rates in enhancing bank profitability highlights a direct link between the macroeconomic climate and the success of digital banking endeavors. These factors act as barometers for the financial health of banks, illustrating how favorable economic conditions can amplify the advantages of digital banking.

Furthermore, the study's exploration into the relationship between inflation and bank performance presents a complex picture. While inflation's impact on ROA was not statistically significant in our analysis, the underlying concerns it raises about the purchasing power and the cost of borrowing underscore the intricate challenges banks face in maintaining profitability. This highlights the importance of adaptive strategies that banks must employ to safeguard their financial performance against the erosive effects of inflation.

The examination of bank-specific factors such as the Capital Adequacy Ratio (CAR) and the Regulatory Index (RI) sheds light on the internal mechanisms that influence a bank's ability to leverage digital banking for enhanced profitability. The CAR's reflection of a bank's financial stability and the regulatory landscape's impact on operational freedom are pivotal in understanding how banks can navigate the complexities of digital transformation while adhering to stringent regulatory standards.

Conclusion

In this comprehensive examination of the interplay between online banking adoption and various influencing factors on banks' financial performance, we've ventured beyond the mere digitization of banking services to understand the broader, interconnected dynamics that shape the financial landscape of the banking sector. Our exploration, grounded in a thorough analysis spanning from 2014 to 2022, underscores the significant role that macroeconomic variables and bank-specific factors play in conjunction with digital banking strategies in affecting banks' Return on Assets (ROA).

Our findings resonate with the broader discourse on the digital transformation of the banking industry, suggesting that while online banking adoption is pivotal, its impact on financial performance is intricately tied to a myriad of external and internal factors. This aligns with the insights from studies such as those by Brown and Meehan (2018) and Patel and Miller (2021), which highlight the multifaceted nature of digital banking's effects on profitability. Furthermore, the nuanced understanding gained from our investigation contributes to the ongoing scholarly debate, emphasizing the need for banks to navigate the digital shift within a complex matrix of economic and regulatory conditions (Lee, 2019; Green, Fisher, 2022; Hughes, Roberts, 2021).

The strategic implications of our study for the banking industry are manifold. First, it reinforces the notion that digital banking must be approached as a holistic strategy that transcends the technological dimension to include economic, operational, and regulatory considerations. As the findings suggest, macroeconomic factors such as GDP growth and interest rates, alongside bank-specific factors like the Capital Adequacy Ratio and the Cost-to-Income Ratio, are pivotal in harnessing the full potential of digital banking to enhance financial performance. This calls for

banks to adopt adaptive strategies that are responsive to both the external economic environment and internal operational efficiencies.

References

1. Hasan, I., De Renzis, T., Schmiedel, H. (2013). "The impact of digital banking on bank performance: European evidence”. Journal of Financial Services Research.
2. Chortareas, G.E., Girardone, C., Ventouri, A. (2012). "Bank productivity and technology in Europe". European Journal of Operational Research.
3. Goyal, R., Kumar, M., Carayannopoulos, S. (2011). "Macroeconomic conditions and bank profitability". Journal of Banking and Finance.
4. Berger, A.N., Bouwman, C.H.S. (2013). "How does capital affect bank performance during financial crises?" Journal of Financial Economics.
5. Davidson, S., Nguyen, D.T., Luu, B.V. (2017). "Digital banking regulation and compliance: challenges and opportunities". Journal of Financial Regulation and Compliance.
6. Brown, R., Meehan, A. (2018). "The impact of digital banking on bank profitability". Journal of Financial Services Marketing.
7. Patel, K., Miller, S. (2021). "Costs and benefits of digital transformation in banking". International Journal of Bank Marketing.
8. Lee, K. (2019). "Digital banking and market expansion". Financial Markets, Institutions & Instruments.
9. Green, T., Fisher, P. (2022). "Future technologies and digital banking". Journal of Banking & Technology.
10. Flamini, V., McDonald, C., Schumacher, L. (2009). "The determinants of commercial bank profitability in Sub-Saharan Africa." International Monetary Fund Economic Review.
11. Brown, R., Meehan, A. (2018). The impact of digital banking on bank profitability. Journal of Banking and Finance, 42 p.
12. Patel, K., Miller, S. (2021). Digital transformation and its effects on bank performance. Financial Markets, Institutions & Instruments, 30(3).

Received: 06.01.2024 Accepted: 21.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/170-175

Azər Kərimov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
azerkerimov010@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏTİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

Elektron ticarətin tarixi yalnız təxminən iki onillik intensiv inkişafı əhatə edir ki, bu da iqtisadiyyatın digər sahələrinin tarixi ilə müqayisədə az bir zaman dövrü kimi görünür. Elektron ticarətin ilk sistemləri və üsulları aviabiletlərin, plastik kartların satışının avtomatlaşdırılması texnologiyalarının yaranmasına və avtomatlaşdırılmış müəssisə resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin qurulmasına borcludur.mElektron ticarət internet texnologiyalarından istifadə etməklə pul qazanma prosesidir və ya malların seçilməsi və sifarişinin kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirildiyi, alıcı ilə təchizatçı arasında ödənişlərin isə elektron sənədlərdən istifadə olunmaqla həyata keçirildiyi məhsul tədarükü formasıdır. Məqalədə elektron ticarət anlayışı, elektron ticarətin Azərbaycandakı mənfi və müsbət cəhətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Elektron ticarət, Azərbaycan, iqtisadiyyat, ödəniş, plastik kart*

Azer Kerimov
Azerbaijan State University of Economics
master student
azerkerimov010@gmail.com

Positive and negative aspects of electronic commerce in Azerbaijan

Abstract

The history of e-commerce covers only about two decades of intensive development, which seems like a small period of time compared to the history of other areas of the economy. The first systems and methods of electronic commerce are responsible for the creation of technologies for automating the sale of air tickets, plastic cards, and the establishment of automated enterprise resource management systems. Electronic commerce is the process of making money using Internet technologies, or in which the selection and ordering of goods is carried out through computer networks, and payments are made between the buyer and the supplier. And it is a form of product supply that is carried out using electronic documents. The purpose of the article is to examine the negative and positive aspects of electronic commerce in Azerbaijan.

Keywords: *Electronic commerce, Azerbaijan, economy, payment, plastic card*

Giriş

Elektron ticarət və ya e-ticarət İnternet üzərindən mal və xidmətlərin alınması və satışı prosesidir. Dünyanın istənilən yerindən və istənilən vaxtdan alış-veriş etmək imkanı təmin edərək, insanların mal və xidmətlərin alınması üsulunu dəyişdi. Elektron ticarətin mühüm elementləri onlayn alış-veriş, elektron ödənişlər, onlayn marketinq və malların çatdırılması üçün logistikadır. Elektron ticarət həm istehlakçılar, həm də bizneslər üçün geniş imkanlar təqdim edir. İstehlakçılar üçün bu, evdən alış-verişin rahatlığı, mal və xidmətlərin geniş seçimi, qiymətlərin müqayisəsi və satın almadan əvvəl məhsul haqqında məlumat əldə etmək imkanıdır. Biznes üçün bu, satış bazarının genişləndirilməsi, pərakəndə satış sahəsinin icarəsi üçün xərclərin azaldılması və internet marketinqi vasitəsilə yeni müştərilərin cəlb edilməsi deməkdir. Mobil qurğular, Əşyaların İnterneti və artan məlumat təhlükəsizliyi kimi texnologiyada irəliləyişlər e-ticarətin gələcəyini formalaşdırmağa, onun imkanlarını genişləndirməyə və istifadəçi təcrübəsini təkmilləşdirməyə

davam edir. Məqalənin məqsədi elektron ticarətin Azərbaycandakı mənfi və müsbət cəhətlərini araşdırmaqdır. Məqalədə təhlil, sintez, müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Elektron ticarət anlayışı.

Texnologiyanın inkişafı və dəyişən istehlakçı seçimləri ilə e-ticarət daim inkişaf edir. Yeni tendensiyalar arasında istehlakçıların mobil cihazlar vasitəsilə alış-verişə üstünlük verdiyi mobil ticarətin artması, həmçinin onlayn alış-veriş təcrübəsini artırmaq üçün virtual və əlavə reallıqdan artan istifadə daxildir. İnkişafın əsas sahələrindən biri artan fərdiləşdirmədir. Müəssisələr getdikcə daha çox müştərilərə üstünlükləri və onlayn davranışları əsasında fərdiləşdirilmiş təkliflər və tövsiyələr təklif etməyə çalışırlar. Bu, istehlakçılarla daha dərin əlaqə yaradır və sədaqəti artırır (Aleksunin, Rodigina, 2008: 214).

Onlayn alış-veriş və kibertəhlükələrin səviyyəsi artdıqca təhlükəsizlik prioritet olmaqda davam edir. Müəssisələr müştərilərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yeni məlumat və əməliyyat təhlükəsizliyi üsullarını fəal şəkildə tətbiq edirlər.

E-ticarət sahəsi şirkətin işlədiyi hədəf auditoriyasından asılı olaraq növlərə bölünür:

B2B (Biznesdən Biznesə). “Biznesdən biznesə” nişanı hüquqi şəxslərlə bazarın təsərrüfat subyektləri arasında kommersiya münasibətlərini nəzərdə tutur. Yəni şirkətlər və istehsalçılar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar - onlar malların və ya xidmətlərin tədarükü, satışı, alınması üçün sövdələşmələr, tərəfdaşlıq müqavilələri bağlayırlar. Əlaqələr yaratmaq, tərəfdaşlar axtarmaq və B2B-də danışıqlar aparmaq üçün xüsusi İnternet platformaları və interaktiv məlumat bazalarından istifadə olunur.

B2C (Biznesdən İstehlakçıya). “İstehlakçı üçün Biznes” sektoru hüquqi və fiziki şəxslər arasında mal və xidmət ticarətini əhatə edir. Bu, bir növ pərakəndə satışdır, lakin yalnız onlayn platformalar vasitəsilə - mağazalar, xidmətlər, banklar və s. Müştərilər üçün üstünlük daha geniş seçim çeşidi, sifarişin asanlığı və malların evlərinə və ya ofislərinə çatdırılmasıdır. Elektron ticarət sahibkara pərakəndə satış və anbar sahəsinin saxlanması xərclərini azaltmağa imkan verir (Luzhetskiy, Rodionov, 2005: 316).

B2G (Biznesdən Hökumətə). “Hökumət üçün biznes” nişinə aşağıdakı bazar iştirakçıları daxildir: bir tərəfdən hüquqi şəxslər - şirkətlər, korporasiyalar, brendlər və digər tərəfdən bələdiyyə orqanları, dövlət qurumları. Bunun bariz nümunəsi Rusiyanın dövlət satınalmaları portalıdır. B2G əməliyyatları müsabiqələr, tenderlər və ya kotirovkalar əsasında həyata keçirilir. Elektron ticarətin bu sahəsi bazar iştirakçılarına ciddi tələblər qoyan böyük əməliyyat ölçüləri ilə məşğul olur. Hərracda iştirak edən şirkət yüksək statusa və qüsursuz reputasiyaya malik (Tian, Steward, 2006: 560).

C2C (İstehlakçıdan İstehlakçıya). “İstehlakçıdan İstehlakçıya” nişində elektron ticarət fiziki şəxslər arasında əməliyyatları əhatə edir. Avito, Yula, Ebay, Molotok və başqaları kimi onlayn platformaların uğuru elektron reklam sistemi vasitəsilə istifadəçilər arasında kommersiya münasibətlərinə əsaslanır.

G2C (Hökumətdən Vətəndaşlara). Son illərdə kifayət qədər populyar olan e-ticarət növü olan “Vətəndaşlar üçün Hökumət” onlayn xidmətlər vasitəsilə hökumət məlumatlarına çıxışı təmin edir. Məsələn, vergilərin və cərimələrin ödənilməsi, layihələrin və kommersiya fəaliyyəti formalarının qeydiyyatı, icazələrin alınması və s. Bu kateqoriyaya vətəndaşlar üçün informasiya dəstəyi də daxildir, ona görə də G2C tamamilə kommersiya nişinə aid deyil.

C2B (İstehlakçıdan Biznesə). Maraqlı bir elektron ticarət növü "Şirkət üçün istehlakçı" burada mal və xidmətlərin dəyərini müştəri özü təyin edir. Yəni alıcılar səsvermə yolu ilə təklif olunan məhsulu hansı qiymətə almaq istədiklərini müəyyənləşdirirlər. Bununla belə, “satmaq və ya satmamaq” barədə son qərarı məhsulun sahibi verir. C2B sistemində veb-sayt və ya hər hansı digər elektron platforma potensial alıcılar üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətə satıcılar axtaran vasitəçi broker kimi çıxış edir (Tian, Steward, 2006: 561-562).

G2G (Hökumətdən Hökumətə). “Hökumət üçün hökumət” elektron ticarət sferası dövlət orqanları arasında işgüzar münasibətləri nəzərdə tutur: məhsulların tədarükü, xidmətlərin göstərilməsi və s. Bu cür qarşılıqlı əlaqə onlayn texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu gün e-

ticarətin əksəriyyətini B2B və B2C tutur. Dövlət satınalmaları sektoru kifayət qədər yüksək giriş həddinə malikdir. G2C və C2C də yaxşı inkişaf edir.

Elektron ticarətin inkişafına təsir edən sahələr.

Elektron ticarət anlayışı texnologiya, istehlakçı davranışı və bazar tələblərindəki dəyişikliklərlə daim inkişaf edir. Elektron ticarətin inkişafına təsir edən bir neçə əsas sahə bunlardır: Mobil ticarət:

Mobil cihazların artan istifadəsi ilə istehlakçılar getdikcə daha çox mobil proqramlar və ya veb saytların cavab verən versiyaları vasitəsilə alış-veriş etməyə üstünlük verirlər. Müəssisələr mobil istifadəçilərin rahatlığı üçün ticarət platformalarını aktiv şəkildə uyğunlaşdırırlar. Bir çox şirkət rahat alış-veriş interfeysi təmin edən öz mobil proqramlarını hazırlayır. Bu proqramlar istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün fərdi tövsiyələr, endirimlər və promosyonlar təklif edə bilər (4).

Şirkətlər həmçinin mobil cihazlarda baxmaq üçün avtomatik olaraq optimallaşdırılan veb-saytlarının cavabdeh versiyalarının yaradılmasına böyük sərmayə qoyurlar. Bu, istifadəçilərə əlavə proqramlar yükləmədən alış-veriş etmək imkanı verir. Mobil ticarət istehlakçılar üçün daha rahat və fərdi təcrübə təqdim edir. Onlar istənilən vaxt, hər yerdə alış-veriş edə bilərlər və əvvəlki alışlara əsaslanan alqoritmik tövsiyələr alış-veriş təcrübəsini daha fərdiləşdirir.Mobil qurğular həmçinin mobil proqramlar və ya internet saytlarının mobil versiyaları vasitəsilə müxtəlif onlayn ödəmə variantları təqdim etməklə ödəniş prosesini asanlaşdırır. Bu tendensiyalar göstərir ki, mobil ticarət biznesin e-ticarət strategiyasının tərkib hissəsinə çevrilir, mobil cihaz istifadəçiləri üçün rahatlıq və əlçatanlıq satışları artırmaq və müştəriləri cəlb etmək üçün əsas amillərə çevrilir (Diker, Varol, 2013: 30).

Süni İntellekt (AI) və Analitika:

Təklifləri fərdiləşdirmək, istifadəçi təcrübələrini yaxşılaşdırmaq, istehlakçı davranış məlumatlarını təhlil etmək və satış proseslərini optimallaşdırmaq üçün süni intellektdən istifadə daha çox yayılmışdır. Süni intellektdən istifadə fərdiləşdirilmiş təkliflər yaratmaq üçün alışlar, istifadəçi seçimləri və onlayn davranışlar haqqında məlumatları təhlil etməyə imkan verir. Buraya hər bir müştərinin unikal ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış məhsul tövsiyələri, çarpaz satış və satış daxildir. Süni intellekt vebsaytların və mobil proqramların interfeyslərini optimallaşdırmağa kömək edir və onları istifadəçilər üçün daha intuitiv edir. Satınalmalar, məhsul baxışları, sessiya vaxtları və digər amillərlə bağlı böyük həcmdə məlumatı təhlil etmək üçün süni intellektdən istifadə müştəri davranışını anlamağa kömək edir. Bu, trendləri müəyyən etməyə, tələbi proqnozlaşdırmağa və məhsul qarışığı və marketinq strategiyaları ilə bağlı daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Mobil alış-veriş platformaları istehlakçılara istər yolda, istər işdə, istərsə də evdə istədikləri zaman alış-veriş etməyə imkan verir. Bu, əlçatanlığı artırır və satınalma prosesini daha rahat və çevik edir. Məlumatların təhlili alqoritmləri bizə müştərilərin seçimlərini başa düşməyə və onlara maraqlarına ən uyğun məhsul və xidmətlər təklif etməyə imkan verir. Bu, daha fərdiləşdirilmiş alış-veriş təcrübəsi yaradır, onu daha zövqlü və məmnun edir. Bir çox mobil proqramlar əvvəlki satınalmalara və ya baxışa əsaslanan fərdi təkliflər və endirimlər təqdim etmək üçün bildirişlərdən istifadə edir (Organ, Karadağ, 2011: 45).

Təkmilləşdirilmiş ödəniş üsulları:

Rəqəmsal pul kisələri, kriptovalyutalar, onlayn bankçılıq və müxtəlif ödəniş sistemləri kimi yeni onlayn ödəniş üsullarının ortaya çıxması istehlakçı təcrübəsini yaxşılaşdırır və beynəlxalq ticarət imkanlarını genişləndirir. PayPal, Apple Pay, Google Pay və digər rəqəmsal pul kisələri kimi ödəniş sistemləri onlayn ödəniş prosesini asanlaşdırır. Onlar istifadəçilərə kredit kartı və hesab məlumatlarını bir yerdə saxlamağa imkan verir, ödəniş prosesini daha rahat və təhlükəsiz edir (Gavrilova, 2012: 15).

Bitcoin, Ethereum və başqaları kimi kriptovalyutalardan istifadə etməklə ödəniş etmək imkanı bankların və ya aralıq qurumların cəlb edilməsinə ehtiyac olmadan beynəlxalq əməliyyatlar üçün yeni imkanlar açır. Banklar internet bankçılıq və mobil proqramlar vasitəsilə onlayn ödənişlərin daha rahat və sürətli üsullarını təqdim edirlər. O, istifadəçilərə real vaxt rejimində əməliyyatlar aparmağa və maliyyələrini idarə etməyə imkan verir. Müxtəlif ölkələr müxtəlif ödəniş sistemlərindən istifadə edir və təkmilləşdirilmiş üsullar müxtəlif regionlarda istifadəçilərin

ehtiyaclarını ödəyə bilir. Məsələn, Çində Alipay və ya Hollandiyada iDEAL kimi sistemlər bəzi ölkələrdə daha çox yayılmışdır (Luzhetskiy, Rodionov, 2005: 375).

Azərbaycanda e-ticarətin vəziyyəti.

Son 30 ildə bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə elektron ticarətə maraq artır. İnsanlar e-ticarət platformaları sayəsində istənilən vaxt və hər yerdə alışveriş edə bilərlər. Ölkəmizdə onlayn satış həm internet saytları, həm də sosial şəbəkələr vasitəsilə həyata keçirilir. Tik Tok və Instagram kimi platformalar ölkəmizdə ən çox satılan proqramlardır (8).

Azərbaycanda elektron ticarət günü-gündən inkişaf edir. 2004-cü ildə elektron ticarət əməliyyatları zamanı sənədlərin dövriyyəsini tənzimləyən "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" Qanun, 2005- ci ildə isə "Elektron ticarət haqqında" qanun qəbul edilib və bu qanunlar elektron ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin bütün hüquq və vəzifələrini tənzimləyir. elektron ticarətdə.

2017-ci ildə elektron ticarət əməliyyatlarını asanlaşdıran Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı yaradılıb. Bu fəaliyyətlərin tənzimlənməsi istiqamətində atılan addımlar ölkədə elektron ticarətin payının artmasında özünü göstərir (9).

Azərbaycanda elektron ticarətin müsbət cəhətləri.

Bir çox başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da elektron ticarət (və ya elektron ticarət) cəmiyyətin, biznesin və iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə təsir edən bir sıra müsbət cəhətlərə malikdir. Onlardan bir neçəsini təqdim edirik:

Malların və xidmətlərin əlçatanlığının artması: Elektron ticarət istehlakçılara mağazada fiziki olaraq mövcud olma ehtiyacı olmadan geniş çeşiddə mal və xidmətlərə asan çıxış imkanı verir. Bu, pərakəndə satış məntəqələrinə çıxışın məhdudlaşdırıla biləcəyi ucqar ərazilərin sakinləri üçün xüsusilə vacibdir (8).

Effektivlik və rahatlıq: Onlayn platformalar istehlakçılara evlərinin rahatlığında alış-veriş etmək və qiymətləri müqayisə etmək imkanı verir. Bu, vaxta və səyə qənaət edərək, satınalma prosesini daha səmərəli və rahat edir.

Sahibkarlığın təşviqi: Elektron ticarət sahibkarlara fiziki mağazalara böyük sərmayə qoymadan bizneslərini yaratmaq və inkişaf etdirmək imkanı verir. Bu, ölkədə kiçik və orta biznesin inkişafına töhfə verə bilər.

Beynəlxalq Ticarət: Onlayn bazarlar Azərbaycan şirkətlərinə öz mal və xidmətlərini xaricdə satmağa imkan verir, beynəlxalq ticarəti təşviq edir və yeni ixrac imkanları yaradır.

Rəqəmsal İqtisadiyyat: Elektron ticarətin inkişafı rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasına töhfə verir ki, bu da ölkənin qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətini artıra və innovasiyaları stimullaşdıra bilər.

Resurslara qənaət: Elektron ticarətdə proseslərin əksəriyyəti rəqəmsal şəkildə həyata keçirildiyi üçün onlayn ticarət kağız materiallarının və enerji istehlakını azalda bilər.

Elektron ödənişlər: Elektron ödəniş sistemlərinin tətbiqi nağdsız ödənişlərin inkişafına töhfə verir ki, bu da maliyyə inklüzivliyinin səviyyəsini yüksəldə və maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, bu müsbət aspektlərə baxmayaraq, e-ticarət məlumat təhlükəsizliyi problemləri, rəqəmsal uçurum və s. kimi bəzi problemlər də təqdim edə bilər. Bununla belə, düzgün strategiyalar və tənzimləmə ilə bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək olar (Vadwala, Vadwala, 2017: 117-120).

Azərbaycanda elektron ticarətin mənfi cəhətləri.

Azərbaycanda və digər ölkələrdə e-ticarət müəyyən çatışmazlıqlar və çətinliklərlə də üzləşə bilər:

Aşağı məlumatlılıq və güvən: Bəzi hallarda istehlakçılar e-ticarətin faydaları haqqında məlumatlı olmaya və ya onlayn platformalara inamsızlığa malik ola bilərlər. Bu, onlayn ticarətin geniş yayılmasına maneə ola bilər.

Rəqəmsal infrastrukturun olmaması: Bəzi regionların yüksək sürətli internetə və digər texnoloji resurslara çıxışı məhdud ola bilər ki, bu da eticarətdən istifadəni çətinləşdirir.

Təhlükəsizlik və Məxfilik Narahatlıqları: İstehlakçılar və bizneslər arasında ümumi narahatlıqlar onlayn əməliyyatların təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların məxfiliyi ilə bağlıdır. Bu, insanları e-ticarətdən aktiv istifadə etməkdən çəkindirə bilər (Mammadova, 2022: 190-191).

Elektron ödəniş sistemlərinin olmaması: Bəzi hallarda elektron ödəniş sistemlərinin qəbul edilməməsi və etibarın olmaması onlayn əməliyyatları çətinləşdirə bilər.

Logistika sisteminin olmaması: Malların səmərəli çatdırılması e-ticarətin mühüm aspektidir. İnkişaf etməmiş və ya səmərəsiz logistika sistemi, xüsusilə böyük əşyalar və ya uzaq ərazilər üçün problem ola bilər.

Rəqəmsal bölünmə: Əhalinin bəzi qrupları texnologiyaya çıxışın olmaması və ya İnternet bacarıqlarının olmaması səbəbindən e-ticarətdən istifadə etməkdən kənarda qala bilər.

Tənzimləyici və Hüquqi Problemlər: Elektron ticarət üçün hüquqi və tənzimləyici çərçivədə aydınlığın olmaması biznes və istehlakçılar üçün qeyri-müəyyənlik yarada bilər.

Bu problemlərin həlli infrastrukturun inkişafı, məlumatlılığın artırılması və istifadəçilərin təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin etmək üçün hökumətin, biznes icmasının və ictimaiyyətin birgə səyini tələb edə bilər.

Nəticə

Elektron ticarətin mal və xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqdan sahibkarlığın stimullaşdırılmasına qədər əhəmiyyətli faydaları var. Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da e-ticarət aşağı məlumatlılıq, təhlükəsizlik və məxfilik problemləri, yüksək sürətli internetə məhdud çıxış kimi müəyyən çatışmazlıqlarla üzləşir.

Məlumatlılığın olmaması, təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar, zəif rəqəmsal infrastruktur və digər amillər e-ticarətin geniş yayılmasına mane ola bilər. Ancaq bu problemlər uyğun strategiya və investisiyalarla həll edilə bilər.

Azərbaycanda elektron ticarətin uğurlu inkişafı məlumatlılığın artırılması, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, onlayn əməliyyatların təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi və digər problemlərin həlli üçün effektiv strategiyaların işlənib hazırlanmasını tələb edir (Aliyeva, 2017: 31-33).

Bütövlükdə, e-ticarət biznesi inkişaf etdirmək və istehlakçılara rahatlıq təmin etmək üçün güclü vasitədir, lakin onun faydalarını maksimuma çatdırmaq onun həyata keçirilməsinə və inkişafına sistemli və balanslı yanaşma tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Aleksunin, V.A., Rodigina, B.B. (2008). Elektronnaya kommertsiya i marketing v internete: Uchebnoye posobiye. 3-ye izd. M.: Izdatel'sko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i K», 214 s.
2. Luzhetskiy, M.G., Rodionov, A.E. (2005). Elektronnaya kommertsiya. Moskovskaya finansovopromyshlennaya akademiya. M., 376 s.
3. Tian, Y., Stewart, C. (2006). History of e-commerce, encyclopedia of e-commerce, e-government, and mobile commerce, IGI Global, pp.560-562.
4. Dünyanın en büyük 10 e-ticaret şirketi. URL https://webmasto.com/dunyanin-en-buyuk-10-e-ticaret-sirketi-infografik/3
5. Diker, A., Varol, A. (2013). E-commerce and security, 1st İnternational Symposium on Digital Forensics and Security, pp.29-30.
6. Organ, A., Karadağ, C. (2011). Elektron ticarət və onun biznes baxımından hüquqi infrastrukturu, İnternet Tətbiqləri və İdarəetmə jurnalı, 2-ci cild, 2-ci buraxılış, 45 s.
7. Gavrilova, N.M. (2012). Sostoyaniye innovatsionnoy aktivnosti rossiyskikh predpriyatiy: realii i perspektivy. Kreativnaya ekonomika. № 9 (69), s.15-20.
8. https://report.az/ru/analitika/ot-chego-zavisit-razvitie-e-kommercii-v-azerbaydzhane
9. V Azerbaydzhane zafiksirovan rekordnyy rost elektronnoy kommertsii, no sektor vse yeshche stalkivayetsya s ser'yeznymi problemami, URL: http://regionplus.az/ru/articles/view/7625

10. Vadwala, A., Vadwala, M. (2017). E-commerce: Merits and Demerits: A Review Paper, International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 1(4), pp.117-120.
11. Mammadova, G. (2022). Determination of factors affecting the usability of e-commerce sites from the point of view of Azerbaijani consumers, Journal of Turan-Sam, pp.189-191.
12. Aliyeva, B. (2017). Electronic commerce: developments in the world and an evaluation from Azerbaijan's perspective. The Journal of International Scientific Researches, 2(4), s.31-33.

Göndərilib: 23.01.2024 Qəbul edilib: 26.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/176-180

Azar Haziyev
Wroclaw, Poland
azar.haziyev@gmail.com

ANALYSIS OF THE LISBON TREATY: HOW DOES THE LISBON TREATY REFORM EU INSTITUTIONS

Abstract

The signing of the Lisbon Treaty is indeed a vital event for the European Union, main international actors and global powers. This article focuses on the main institutional changes of the EU after the entry into force of the Lisbon Treaty. In the first part the article will provide a general background of the Treaty. The second part is devoted to the consideration of the Institutional provisions of the document. Furthermore, the article will explain the main interconnections among institutions. In the third section, the institutional part of the treaty in terms of constitutionality will be analyzed and a question whether the Lisbon Treaty can be characterized as a constitution will be answered. To achieve this, the article will assess the relevance of the Treaty with the "thin" and "thick" constitution concepts.

Keywords: *Lisbon Treaty, European Union, reforms, institutions, constitution*

Azər Həziyev
Vrotslav, Polşa
azar.haziyev@gmail.com

Lissabon Müqaviləsinin təhlili: Lissabon Müqaviləsi Aİ müəssisələrində necə islahat aparır?

Xülasə

Lissabon Müqaviləsinin imzalanması həqiqətən də Avropa İttifaqı, əsas beynəlxalq aktorlar və qlobal güclər üçün həyati bir hadisədir. Bu məqalədə Lissabon Müqaviləsi qüvvəyə mindikdən sonra Aİ-nin əsas institusional dəyişikliklərinə diqqət yetirilir. Birinci hissədə məqalə Müqavilə haqqında ümumi məlumat verəcəkdir. İkinci hissə sənədin İnstitusional müddəalarının nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Bundan əlavə, məqalədə qurumlar arasında əsas qarşılıqlı əlaqə izah ediləcək. Üçüncü bölmədə konstitusiya baxımından müqavilənin institusional hissəsi təhlil ediləcək və Lissabon müqaviləsinin konstitusiya kimi səciyyələndirilə biləcəyi sualına cavab veriləcəkdir. Buna nail olmaq üçün məqalədə Müqavilənin "nazik" və "qalın" konstitusiya anlayışları ilə uyğunluğunu qiymətləndiriləcəkdir.

Açar sözlər: *Lissabon Müqaviləsi, Avropa İttifaqı, islahatlar, institutlar, konstitusiya*

Introduction

The Lisbon Treaty, the institutional reform agreement of the European Union (EU), entered into force on 1 December 2009. The document was signed in December 2007 by the heads of state or government of the 27 member states of the European Union. Completion of ratification by each member state took nearly two years and was ratified by the Czech Republic on 3 November 2009 (The Treaty of Lisbon, n.d.). The Treaty reforms the EU's governance institutions and decision-making process. The deal grew out of a "constitutional treaty" signed after French and Dutch voters rejected it in a 2005 referendum (Kashkin, 2010).

The Lisbon Treaty was intended not only to strengthen the effectiveness and efficiency of the Union and its bodies but also to strengthen its ideological attractiveness for the peoples of the participating countries and the whole world. This ideology is aimed at the formation of "Europatriotism", strengthening the moral component of European life, and is fully consistent with the growing foreign policy and defense activity of the EU (Ladeur, 2008). The Lisbon Treaty

focuses more on eradicating poverty. It is now included in the Treaty on EU Activities as a key objective of EU development cooperation. Poverty eradication has also become one of the goals of the EU's external movement. This is also reflected in the common values that need to be supported and promoted by the EU. The Council, which today is the main legislative body of the Union, will take, by the provisions of the Lisbon Treaty, a more equal position with Parliament. The most important change for the Council relates to the decision-making mechanism. Thus, the scope of issues on which unanimity in the Council is required is significantly reduced by the Lisbon Treaty, and a qualified majority becomes the general rule for decision-making. In its relations with the wider world, the Alliance protects and supports its values and interests and contributes to the protection of its citizens.

Institutional provisions of the Lisbon Treaty - how does the treaty reform the EU institutions?

The Lisbon Treaty has become a significant reform of the EU from the institutional perspective. It should be noted that the main institutional provisions are considered in the sixth part of the Lisbon Treaty. The institutions listed include the European Parliament, the European Council, the Council of Ministers, the European Commission, the European Court of Justice, the European Central Bank, and the Court of Auditors. Furthermore, we see advisory bodies such as the Economic and Social Committee, the Committee of the Regions, the European Investment Bank. The interaction between institutions is considered separately (Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union, 2012)

If we briefly consider the main institutional powers and roles after the Lisbon Treaty, it should be noted that the European Parliament has expanded its legislative powers due to the expansion of the joint decision-making procedure and increased influence in budgetary procedures. It plays a crucial role in the election of the President of the European Commission, establishes the core of the Commission, including the new High Representative for Foreign Affairs and Security Policy. The European Council may adopt binding (non-constitutive) acts that may be challenged in The European Court of Justice; it is chaired by the president. The Council is the main decision-maker, legislative meetings are held in public, and the composition is determined by a decision of the European Council. Besides, there are sectoral councils chaired by three Member States for a period of eighteen months. The European Commission is responsible for initiating and monitoring the application of Union law, it provides an external representation of the Union (except certain cases provided in the Treaty). Its president is elected by the European Parliament and appointed by the European Council. The European Court of Justice has been given extended jurisdiction (renamed the Court of the Union), and an advisory committee has been set up to appoint judges and Advocates-General. Each institution must act within the powers conferred on it by the treaty. Institutions work on the principle of "mutual sincere cooperation". Co-decision is the ordinary legislative procedure. In the following sections of this chapter, the article would like to consider changes in the institutional reform within the Treaty more deeply, from the perspective of the balance of main powers (Tobler, 2008).

T.Christiansen considers the concept of "institutional balance". It means a balance between the three main EU institutions, Parliament, the Council, and the Commission. That is, none of these institutions has more weight, influence, and does not outweigh the other two. Before the signing of the Lisbon Treaty, a certain balance was achieved due to the following factors: Parliament and the Council work together as two chambers of the EU legislature, the Commission is the sole executive body of the Union; The Commission and the Council (Secretariat) are bureaucratic and composed of administrative officials, while the European Parliament is the only parliamentary body in the EU; The European Parliament and the Commission, as supranational institutions, represent common European interests, while the Council, as an intergovernmental institution, upholds the collective interests of the Member States. That is, the imbalance is considered in the framework of the supranational/intergovernmental gap (Christiansen, 2011).

As part of the institutional changes within the Lisbon Treaty, many innovations have been introduced from the perspective of cooperation. The structure of it has quite changed. The creation of a semi-permanent President of the European Council and a European External Action Service, a new role for the High Representative as Vice-President of the European Commission, and President of the EU Foreign Affairs Council were approved. They form the new configuration of the Council of Ministers, which is formally separated from the General Affairs Council. Furthermore, the powers of the European Parliament have been expanded, policy areas such as agriculture, trade, justice, and home affairs are subjects to the co-decision procedure. The European Parliament has been given the power to approve the Union's international agreements and elect the President of the European Commission, which contributes to the further politicization of the EU's decision-making process. It was decided to maintain the connection between the Commissioners and the Member States, giving the smaller Member States a permanent opportunity to influence the decision-making process in the EU (Christiansen, 2011).

A key change in the institutional reform of the Lisbon Treaty is the establishment of the President of the European Council and the High Representative for Foreign Affairs. The President of the European Council convenes a meeting of the European Council; ensures the preparation and continuity of the work of the European Council in cooperation with the President of the Commission and on the basis of the work of the General Affairs Council; promotes cohesion and consensus within the European Council; submits a report to the European Parliament after each meeting of the European Council; provides the Union's external representation on matters relating to its common foreign and security policy, without prejudice to the powers of the High Representative of the Union for Foreign Affairs/Vice-President of the European Union. Regarding the High Representative, he conducts the Union's CFSP (and CSDP) and makes proposals for the development of this policy that is conducted with the Council; votes in the Council of Foreign Affairs; represents the Union for CFSP matters; conducts political dialogue with third parties on behalf of the EU and expresses the Union's position in international organizations and at international conferences; provides assistance to the European External Action Service, coordinates civil and military aspects of conflict management; ensures the coherence of the Union's external action; is one of the Deputy Chairmen of the Commission and is responsible for external relations and coordination; is bound by Commission procedures for Commission-related responsibilities (Christiansen, 2011; Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union, 2012). They form a new set of EU inter-institutional relations. Accordingly, the previously mentioned “institutional balance” between the three main EU institutions disappears and is replaced by complex relations (Christiansen, 2011). At the same time, the three main branches of government of the EU are represented by The Council of the EU (legislative), The European Commission (executive), and The Court of Justice of the EU (judicial). Along with the deepening of institutionalization, new internal challenges arise that affect the effectiveness of the foreign policy, which in turn influences public opinion. It is interesting to know that with the adoption of the Lisbon Treaty, the trust of Europeans in all major EU institutions (except the European Court of Justice) began to decline (Nancy, 2016). Of course, one can justify the phenomenon by the crises that the EU has faced since then, but apparently, the data only prove once again that the creation of a “strong/thick” constitution in the framework of the formation of the EU federation would be the most effective solution today.

Analysis of the Lisbon treaty from the perspective of constitutionality.

After analyzing the institutional provisions, it is worth focusing on the constitutionality of the Lisbon treaty in this section. The main question that the article will answer in this particular point will be whether the Lisbon treaty can be defined as a constitution or not. To answer this question, the article will present the main arguments in favor of and against the mentioned claim.

Although neither in the Treaty nor its chapters the word of the constitution is not used, analysis of the Treaty offers that the constitutionality is observed in the exercise of the constitutional functions. Riekmann notes the continuation of the social contract tradition in the Lisbon Treaty and

believes that the Treaty possesses all key characteristics of a constitution by regulating the relations between the state authorities and people, dividing the power among institutions, respecting the rights of citizens, etc (Ciongaru, 2017).

With reference to the thin and thick constitution concepts, Griller states that currently the European Union has a constitution, and this constitution is based on not only thin but also thick definition (Griller, 2008). According to the definition of a (thick) constitution provided by J. Raz, the first characteristic is being "constitutive" which refers to the fact that a constitution forms a political and legal system of the state (Reh, 2009). Although the European Union can not be defined as a state, the Lisbon Treaty theoretically complies with the mentioned characteristic. Besides defining the competences between the European Union and member states, the treaty also formed the separation of power among the Council, the European Council, the European Parliament, and the European Commission, and clearly defined the roles of each power branch. As defined by Raz, being a stable ground for the political and legal institutions is one of the main characteristics of a constitution (Reh, 2009). This characteristic is also actual in the context of the Lisbon treaty after which institutional stability is being observed. Furthermore, the Lisbon treaty has a binding effect for both, the member states as well as for their citizens. Another main characteristic that should be mentioned is the justiciable nature of thick constitutions. This characteristic means that the lawfulness of other laws and rules can be tested via constitutions (Reh, 2009). Analysis of the Lisbon Treaty shows that the Treaty also indirectly possesses a justiciable nature. Because the Treaty establishes a mechanism of control proceeded by the European Union Court of Justice over the laws both in the adoption and implementation processes. This control mechanism covers a wide range of acts adopted by the Council, the European Parliament, the Committee, as well as the Central European Bank (Ciongaru, 2017).

In addition to the arguments that make us define the Lisbon Treaty as a constitution, there are several strong arguments that support the opposite idea. One of the main arguments is related to the issue of the future of the EU as a polity. As it is known in academia, constitutions are generally related to nation-states. From that perspective, calling the Treaty a constitution leads to the understanding of the EU as a state by people. Considering the divided opinions on the question of the European state, scholars recommend not to use the constitution term referring to the Lisbon treaty in order to avoid controversies (Griller, 2008). In addition, the symbols of the European Union were not presented in the Treaty for the same reason (Ciongaru, 2017). It should be mentioned that avoiding the use of constitution term and the Union's symbols does not mean that the Lisbon Treaty can not be defined as a constitution. This rational choice leaves the question of the constitutionality of the Treaty open for debate (Griller, 2008).

Another distinctive feature of the Treaty was its ratification process. It was ratified in the Parliaments of the member states (except Ireland) while a Constitution would demand a referendum. This point makes the majority characterize the Lisbon treaty as an international treaty rather than a constitution. Furthermore, the amendments to the Treaty can be made via ordinary legislative procedure while constitutions require to follow a special procedure in general practice (Bremner, 2010).

Ciongaru thinks that the reason for not calling the Lisbon treaty a constitution stems from the intention of officials not to equip the European Union with a constitution in its traditional meaning although the Treaty possesses many constitutional features. Doing so, the European Union achieved to balance the member states that oppose the idea of a federal Union. The result of this rational move is that the member states which voted against the Constitutional treaty favored the Lisbon treaty despite the fact that the latter included the main innovations presented in the former. The main from the Constitutional Treaty was the elimination of symbolism. Some analysts characterize this logical move as a "supranational hypocrisy" (Ciongaru, 2017).

After analyzing the Lisbon Treaty from the point of constitutionality, we consider the Treaty as a constitution in both thin and thick definitions of constitutions. The Treaty includes the main features that generally belong to constitutions such as establishing the vertical and horizontal

division of power, defining a mechanism of control over the laws and rules, playing a role as a stable ground for the legal and political system of the polity, etc. Furthermore, we share the opinion that it was a rational move not to call the Treaty a constitution taking into consideration the possible side effects of such an action under the political condition of that period (Hofmann, Wessels, 2008; 12).

Conclusion

In this paper, we have considered the institutional reform of the EU under the Lisbon Treaty in terms of constitutionality. To do this, we first considered the Lisbon Treaty and the preconditions for its emergence. Then we analyzed the main institutional changes after the signing of the agreement. We have found that the structure of the EU and its bodies has changed with the inclusion of new actors and the expansion of competences of traditional ones. Such changes have become quite drastic and the institutional balance of the three main EU institutions has disappeared. However, this has opened up new opportunities for cooperation and internal monitoring. At the same time, the EU faced new internal challenges, in particular the management of the entire structure in reality. In turn, an uncoordinated internal structure is an obstacle to tackling external challenges affecting the EU as a whole. In the third chapter, we conclude that the Lisbon Treaty is constitutional from a "thin" and a "thick"perspective. Moreover, we believe that the creation of a written strong constitution would strengthen the EU and contribute to its effectiveness in response to risks at various levels.

References

1. Kashkin, S.Yu. (2010). "The Lisbon Treaty - a new stage in the development of EU law" Journal "Contemporary Europe". № 2.
2. Ladeur, K.H. (2008). “We, the European People...” – Relâche’. European Law Journal, Vol. 14, № 2.
3. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union. (2012). Official Journal of the European Union, pp.47-390.
4. Tobler, C. (2008). Lisbon Treaty Meeting Summaries. In The Lisbon Treaty, pp.16-19. Europa Institute of Leiden University.
5. Christiansen, T. (2011). The European Union after the Lisbon Treaty: An Elusive “Institutional Balance”?. European Union Law after the Treaty of Lisbon, pp.226-245. Oxford University Press.
6. Nancy, J. (2016). Major changes in European public opinion regarding the European Union. Exploratory study, pp.21-25. European Parliament Research Service.
7. Ciongaru, E. (2017). The constitutional concepts of the reform treaty (The Lisbon Treaty). Perspectives of Business Law Journal. https://ideas.repec.org/a/sja/journl/v6y2017i1p1-6.html
8. Griller, S. (2008). Is this a Constitution? Remarks on a Contested Concept. The Lisbon Treaty, pp.21-56. https://doi.org/10.1007/978-3-211-09429-7_2
9. Reh, C. H. R. I. S. T. I. N. E. (2009). The Lisbon Treaty: De-Constitutionalizing the European Union? JCMS: Journal of Common Market Studies, 47(3), pp.625-650. https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2009.01819.x
10. Bremner, P. (2010). The Lisbon Treaty: a constitutional document, not a constitution–a British perspective. Sussex Research Online.
11. Hofmann, A., Wessels, W. (2008). Der Vertrag von Lissabon.
12. The Treaty of Lisbon | Fact sheets on the European Union | European Parliament. (n.d.). https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon#:~:text=The%20Treaty%20was%20signed%20by,ratified%20by%20all%20Member%20States.

Received: 18.01.2024 Accepted: 03.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/181-186

Anar Hacızadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
anar.hacizade56@gmail.com

AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİ PERSPEKTİVİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Xülasə

Azərbaycanın turizm sənayesi son illərdə ölkənin canlı turizm məkanı kimi tanıdılmasına yönəlmiş əlverişli dövlət siyasəti nəticəsində əhəmiyyətli artımın şahidi olmuşdur.

Azərbaycan hökuməti infrastrukturun gücləndirilməsi, mədəni irsin təbliği və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün müxtəlif siyasətlər həyata keçirərək, turizmi iqtisadi inkişaf üçün strateji sahə kimi prioritet hesab edir. Bir çox ölkələrdən gələn turistlər üçün viza rejiminin sadələşdirilməsi, otellər və nəqliyyat şəbəkələri də daxil olmaqla müasir turizm infrastrukturunun inkişafı, mədəni tədbirlərin və festivalların təşviqi kimi təşəbbüslər sənayenin genişlənməsinə öz töhfəsini verib.

Bundan başqa, Azərbaycanın YUNESKO-nun siyahısına salınmış Bakının İçərişəhəri kimi tarixi abidələrindən tutmuş Qəbələ və Şəki kimi regionlardakı ekoturizm imkanlarına qədər turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi geniş səyahətçilərin marağına səbəb olub. Hökumətin dayanıqlı turizm təcrübələrinə, o cümlədən mühafizə səylərinə və ictimaiyyətin cəlb edilməsinə diqqət yetirməsi ölkənin təbii və mədəni sərvətlərini qoruyaraq sənayenin inkişafı üçün uzunmüddətli baxışı əks etdirir.

Qlobal auditoriyaya effektiv şəkildə çatmaq üçün davamlı infrastruktur inkişafı, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və marketinq strategiyalarının təkmilləşdirilməsi ehtiyacı da daxil olmaqla, problemlər qalmaqdadır. Bununla belə, Azərbaycanın turizm siyasətinə fəal yanaşması onun regionda əsas turizm məkanına çevrilmək öhdəliyini bir daha vurğulayır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın turizm sektorunda həyata keçirdiyi dövlət siyasəti inkişafın sürətləndirilməsində, diversifikasiyanın təşviqində və ölkənin beynəlxalq səyahətçilər üçün cəlbedici məkan kimi yerləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Davamlı strateji sərmayələr və hökumət, özəl sektor və yerli icmalar arasında birgə səylər bu müsbət trayektoriyanı davam etdirmək və Azərbaycanın turizm sənayesinin bütün potensialını açmaq üçün vacibdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm sənayesi, perspektivlər, dövlət siyasəti, mövcud vəziyyət*

Anar Hajizadeh
Azerbaijan State University of Economics
master student
anar.hacizade56@gmail.com

State policy in the perspective of the tourism industry in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan's tourism industry has witnessed significant growth in recent years as a result of favorable government policies aimed at promoting the country as a vibrant tourism destination.

The government of Azerbaijan implements various policies to strengthen infrastructure, promote cultural heritage and attract foreign investments, considering tourism as a strategic area for economic development. Initiatives such as simplification of the visa regime for tourists from many countries, development of modern tourism infrastructure including hotels and transport networks, promotion of cultural events and festivals have contributed to the expansion of the industry.

In addition, the diversification of tourism offers from Azerbaijan's UNESCO-listed historical monuments such as Baku's Old City to ecotourism opportunities in regions such as Gabala and Sheki has attracted the interest of a wide range of travelers. The government's focus on sustainable tourism practices, including conservation efforts and community engagement, reflects a long-term vision for developing the industry while protecting the country's natural and cultural resources.

Challenges remain, including the need for continued infrastructure development, improved service quality, and improved marketing strategies to effectively reach a global audience. However, Azerbaijan's active approach to tourism policy once again emphasizes its commitment to become the main tourist destination in the region.

In conclusion, let us note that Azerbaijan's state policy in the tourism sector has played an important role in accelerating development, promoting diversification and positioning the country as an attractive destination for international travelers. Continued strategic investments and joint efforts between the government, private sector and local communities are essential to continue this positive trajectory and unlock the full potential of Azerbaijan's tourism industry.

Keywords: *Azerbaijan, tourism industry, prospects, state policy, current situation*

Giriş

Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan zəngin mədəni irsə, heyrətamiz təbiət mənzərələrinə və sürətlə inkişaf edən turizm sənayesinə malikdir. Son bir neçə onillikdə Azərbaycan məşhur turizm məkanına çevrilib, onun tarixi yerləri, müxtəlif mədəniyyəti və müasir infrastrukturu ilə tanış olmaq üçün dünyanın hər yerindən gələn qonaqları cəlb edib. Turizm sektoru ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamağa davam etdiyindən, dövlət siyasəti bu mühüm sənayenin formalaşmasında və dəstəklənməsində mühüm rol oynamışdır (1).

Bu esse Azərbaycanda turizm sənayesinin dövlət siyasəti perspektivini araşdırır, davamlı inkişafı təşviq etmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və sektorun sosial-iqtisadi faydalarını artırmaq üçün hökumət tərəfindən həyata keçirilən strategiyaları, təşəbbüsləri və qaydaları araşdırır (Shafiee, 2016: 11). Azərbaycanın turizm siyasətinin təkamülünü təhlil edərək, biz bu dinamik sektorun bütün potensialından istifadə etmək üçün qarşıya çıxan problemlər, əldə edilən nailiyyətlər və qarşıda duran imkanlar haqqında anlayışlar əldə edirik.

Turizm siyasətinin tarixi konteksti və təkamülü.

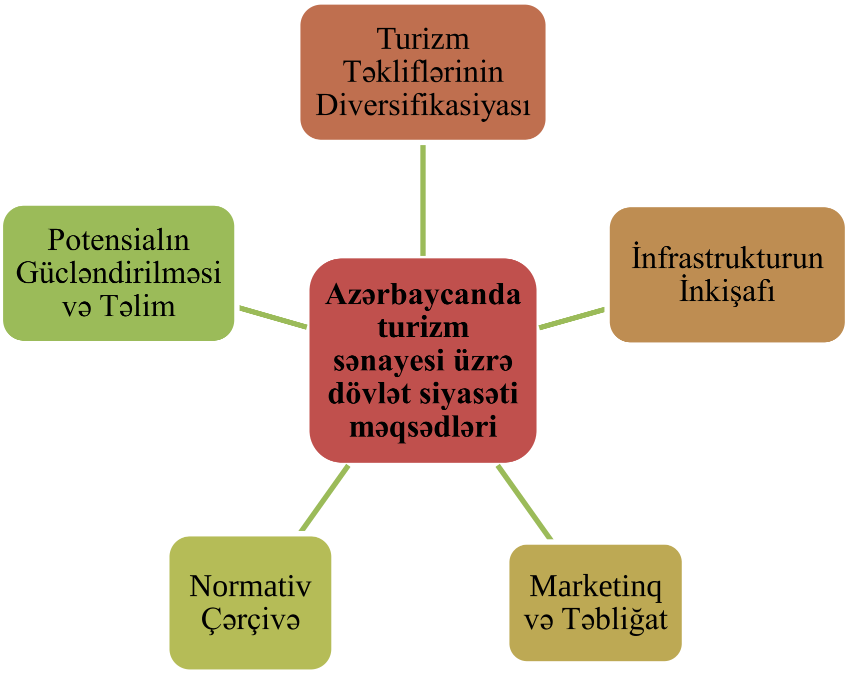
Azərbaycanın qlobal turizm arenasında görkəmli oyunçuya çevrilmək yolu 1990-cı illərdə müstəqillik əldə etdikdən sonrakı ilk illərə təsadüf edir. Bu dövrdə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ölkə əhəmiyyətli sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşdi. Bununla belə, turizmin potensialını iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və iş yerlərinin yaradılmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi tanıyan Azərbaycan hakimiyyəti sektorun inkişafı və təşviqi üçün strateji siyasətlər formalaşdırmağa başladı (Han, 2023: 5).

Azərbaycanın turizm siyasətinin təkamülündə əsas addımlardan biri 2002-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin yaradılması olmuşdur. Bu addım hökumətin turizmin inkişafına strateji sektor kimi prioritet vermək öhdəliyini vurğuladı. Daha sonra, 2005-ci ildə Milli Turizm Strategiyasının qəbulu sənayenin inkişafı və davamlılığı üçün hərtərəfli yol xəritəsini əks etdirən mühüm məqam oldu (4).

Əsas Siyasət Məqsədləri və Strategiyaları.

Azərbaycanda turizm sənayesi üzrə dövlət siyasəti çərçivəsi investisiya, infrastrukturun inkişafı, marketinq və keyfiyyətin təminatı üçün əlverişli mühitin təşviqinə yönəlmiş bir sıra məqsəd və strategiyaları əhatə edir. Əsas siyasət məqsədlərindən bəzilərinə aşağıdakılar daxildir:

Sxem 1: Azərbaycanda turizm sənayesi üzrə dövlət siyasəti məqsədləri.

Mənbə: (5) əsasında hazırlanmışdır

Turizm Təkliflərinin Diversifikasiyası: Azərbaycan zəngin mədəni irsini, Bakının Qapalı Şəhəri kimi YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Saytlarını və Xəzər dənizi sahili və Qafqaz dağları kimi təbii görməli yerləri vurğulayaraq öz turizm məhsullarını və təcrübələrini şaxələndirməyi hədəfləyir.

İnfrastrukturun İnkişafı: Ziyarətçilərin təcrübəsini və əlçatanlığını artırmaq üçün nəqliyyat şəbəkələri, yerləşdirmə obyektləri və turizmlə bağlı şərait də daxil olmaqla infrastrukturun inkişafına əhəmiyyətli investisiyalar qoyulmuşdur.

Marketinq və Təbliğat: Hökumət məqsədyönlü marketinq kampaniyaları, beynəlxalq səyahət yarmarkalarında və sərgilərində iştirak, turoperatorlar və turizm agentlikləri ilə əməkdaşlıq vasitəsilə Azərbaycanı turizm məkanı kimi fəal şəkildə təbliğ edir.

Normativ Çərçivə: Azərbaycan turizm sektorunda keyfiyyət standartlarını, təhlükəsizliyi və davamlılığı təmin etmək üçün normativ baza tətbiq etmişdir. Buraya turizm müəssisələri üçün lisenziyalaşdırma və sertifikatlaşdırma prosesləri, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri və turistlər üçün təhlükəsizlik qaydaları daxildir (Sun, 2011: 9).

Potensialın Gücləndirilməsi və Təlim: Təlim proqramları, seminarlar və təhsil müəssisələri və sənaye maraqlı tərəfləri ilə əməkdaşlıq vasitəsilə turizm işçi qüvvəsinin bacarıq və potensialını artırmaq üçün səylər davam etdirilir (4).

Mövcud təsir və çətinliklər.

Azərbaycanda proaktiv turizm siyasətinin həyata keçirilməsi turistlərin gəlişinin davamlı artması, gəlirlərin yaradılması və məşğulluq imkanlarının artması ilə əhəmiyyətli nəticələr verib. Ölkə istirahət üçün turistlər, işgüzar səyahət edənlər, mədəniyyət həvəskarları və macəra axtaranlar da daxil olmaqla müxtəlif çeşidli ziyarətçiləri cəlb edib.

Bununla belə, Azərbaycan turizmin inkişafı yolunda bir sıra problemlərlə də üzləşir. Bunlara ucqar regionlardakı infrastruktur boşluqları, mövsümilik problemləri, davamlı turizm təcrübələrinə ehtiyac, sürətli modernləşmə şəraitində mədəni qorunma və regional səyahət dinamikasına təsir edən geosiyasi amillər daxildir (7).

Turizm sektorunun birbaşa və dolayı təsirləri ilə yanaşı, xidmət, tikinti və istehsal sektorlarını əhatə edən və onların vasitəsilə ÜDM-i artıran təsirlər də mövcuddur. Bundan əlavə, turizm sektoru həm də inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün valyuta axınının əsas

təminatçısıdır. İkincisi, turizm sektorunun inkişafı əhalinin məşğulluğuna və regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərir. Belə ki, bu sektorda hər hansı inkişaf ekoturizm, kənd turizmi, çimərlik və dini turizm kimi çoxsaylı turizm növlərini inkişaf etdirməklə təkcə şəhərlərdə deyil, həm də regionlarda və kənd yerlərində məşğulluq imkanlarını artırır. Üçüncüsü, turizmin inkişafı ölkədə güclü infrastruktura malik müxtəlif regionlarda, o cümlədən kənd yerlərində infrastrukturun inkişafına səbəb olur. Bundan əlavə, uğurlu turizm strategiyası ölkənin imicini beynəlxalq aləmdə təbliğ etdiyindən, turizm həm də ölkələr üçün marketinq vasitəsidir. Nəhayət, turizm sektoru da ekoloji dayanıqlığın, mədəni irsin, yerli dəyərlərin qorunması və inkişafının təşviqi səylərini dəstəkləyir (Shen, 2020: 8).

Gələcək istiqamətlər.

Gələcəyə baxsaq, Azərbaycanın turizm siyasətinin gündəliyi dayanıqlı inkişaf, innovasiya və dayanıqlılığa diqqət yetirməyə hazırdır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, əlaqənin gücləndirilməsi, icma əsaslı turizm təşəbbüslərinin təşviqi və mədəni diplomatiyadan istifadə əsas prioritetlər olacaq. Bundan əlavə, inkişaf edən qlobal turizm mənzərəsində naviqasiya, post-pandemiya səyahət tendensiyalarına uyğunlaşma və davamlılıq imperativlərinin həlli Azərbaycanın turizm sektorunun gələcək trayektoriyasını formalaşdıracaq (9).

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda turizm sənayesinin dövlət siyasəti perspektivi iqtisadi rifahın, mədəni mübadilənin və milli inkişafın aparıcı qüvvəsi kimi sektorun potensialından istifadəyə dair strateji öhdəliyi əks etdirir. Davamlı siyasət innovasiyası, maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq və uyğunlaşma strategiyaları vasitəsilə Azərbaycan gələcək nəsillər üçün irsini və təbii sərvətlərini qoruyaraq unikal təcrübələr təqdim edən əsas istiqamət kimi özünü göstərməyi hədəfləyir (Chanda, 2022: 1).

Bundan əlavə, Azərbaycan özünü aparıcı turizm məkanı kimi göstərməyə davam etdiyi üçün, turizm sektorunda insan kapitalının inkişafına və bacarıqların hazırlanmasına sərmayələrə üstünlük verməlidir. Buraya peşə təhsili proqramları, dil bilikləri kursları, qonaqpərvərlik idarəçiliyi üzrə təhsil və yerli bizneslər üçün sahibkarlıq dəstəyi kimi təşəbbüslər daxildir. Bacarıqlı işçi qüvvəsini yetişdirməklə və sahibkarları gücləndirməklə Azərbaycan xidmət keyfiyyətini artıra, innovasiyaları inkişaf etdirə və xüsusilə gənclər və təcrid olunmuş icmalar üçün müxtəlif iş imkanları yarada bilər.

Davamlı turizm prinsiplərinə uyğun olaraq, təbiətin mühafizəsi səyləri Azərbaycanın turizm siyasətinin mərkəz nöqtəsi olaraq qalmalıdır. Bu, təbii yaşayış yerlərinin qorunmasını, qorunan ərazilərdə məsuliyyətli turizm təcrübələrinin təşviq edilməsini, ətraf mühitə təsirlərin azaldılmasını və ziyarətçilər arasında mühafizə etikasına dair məlumatlılığın artırılmasını nəzərdə tutur. Yerli icmaları öz təbii və mədəni irslərinin idarəediciləri kimi cəlb etmək uzunmüddətli ekoloji davamlılıq və icma davamlılığı üçün vacibdir.

Bundan əlavə, hökumət macəra turizmi, qastronomik turizm, sağlamlıq turizmi və mədəni mübadilə kimi niş bazarlara daxil olaraq turizmin diversifikasiyası imkanlarını araşdıra bilər. Bu bazar seqmentlərinə uyğunlaşdırılmış ixtisaslaşdırılmış məhsulların və təcrübələrin hazırlanması niş səyahətçiləri cəlb edə, onların qalma müddətini uzada və turizm xərclərini artıraraq sektorun ümumi iqtisadi artımına töhfə verə bilər.

Beynəlxalq turizm kontekstində Azərbaycanın siyasəti ikitərəfli və çoxtərəfli tərəfdaşlığın təşviqinə, mümkün olan yerlərdə viza qaydalarının yüngülləşdirilməsinə və əsas mənbə bazarları ilə hava əlaqəsinin gücləndirilməsinə diqqət yetirməlidir. Qonşu ölkələr, regional təşkilatlar və qlobal turizm qurumları ilə birgə səylər sərhədyanı səyahətləri asanlaşdıra, birgə marketinq kampaniyalarını təşviq edə və bütün regionun turizm ekosisteminə fayda verən sinerji yarada bilər.

Nəhayət, məlumatlara əsaslanan fikirlərə və maraqlı tərəflərin rəylərinə əsaslanan turizm siyasətlərinin davamlı monitorinqi, qiymətləndirilməsi və uyğunlaşdırılması zəruridir. Siyasət effektivliyinin, ziyarətçilərin məmnuniyyət səviyyəsinin, bazar tendensiyalarının və rəqabətli mövqeləşdirmənin müntəzəm olaraq qiymətləndirilməsi Azərbaycana daim inkişaf edən qlobal turizm mənzərəsində çevik, çevik və rəqabət qabiliyyətli qalmağa imkan verəcək.

Yekun olaraq, Azərbaycanın turizm siyasəti çərçivəsi iqtisadi, sosial, ekoloji və mədəni ölçüləri birləşdirən vahid yanaşmanı əhatə etməlidir. Davamlı təcrübələri təşviq etməklə, insan kapitalına

sərmayə qoymaqla, turizm təkliflərini diversifikasiya etməklə, tərəfdaşlıqları gücləndirməklə və maraqlı tərəflərin cəlb edilməsinə üstünlük verməklə Azərbaycan inklüziv artım, mədəni mübadilə və milli inkişaf üçün katalizator kimi öz turizm sektorunun bütün potensialını aça bilər.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın turizm sənayesinə dair dövlət siyasəti perspektivi davamlı iqtisadi artım və sosial inkişaf üçün ölkənin zəngin mədəni və təbii irsindən istifadə etməyə yönəlmiş çoxşaxəli və strateji yanaşmanı əks etdirir. Siyasət təkamülü, infrastruktura sərmayə, marketinq təşəbbüsləri, tənzimləyici çərçivələr və potensialın gücləndirilməsi səyləri ilə qeyd olunan tarixi səyahət vasitəsilə Azərbaycan özünü qlobal turizm xəritəsində cəlbedici məkan kimi yerləşdirib (Zhang, 2021: 10).

Bu siyasətlərin təsiri turistlərin gəlişinin davamlı artımında, artan gəlir axınlarında və turizmlə əlaqəli müxtəlif sektorlarda iş imkanlarının yaradılmasında aydın görünür. Ölkənin istirahət üçün səyahət edənlərdən tutmuş işgüzar ziyarətçilərə qədər müxtəlif çeşidli turistləri cəlb edə bilməsi onun müxtəlif bazar seqmentlərinə xidmət göstərən strategiyalarının effektivliyini vurğulayır (12).

Bununla belə, bu uğurların arasında Azərbaycan həm də nüanslı siyasət cavablarını tələb edən davamlı çağırışlarla üzləşir. Uzaq ərazilərdə infrastrukturun inkişafı, davamlı turizm təcrübələri, modernləşmə şəraitində mədəni qorunma və regional səyahət modellərinə təsir edən geosiyasi dinamika kimi məsələlər siyasət çərçivəsində davamlı uyğunlaşma və innovasiya tələb edir.

Gələcəyə baxsaq, Azərbaycanın turizm siyasəti gündəliyi irəliyə doğru düşünən və yaranan tendensiyalar və çağırışlara cavab verən olmalıdır. Rəqəmsallaşmanın tətbiqi, əlaqənin gücləndirilməsi, məsuliyyətli turizm təcrübələrinin təşviqi, icmaların iştirakının təşviq edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsinə üstünlük verilməsi sektorun uzunmüddətli davamlılığının və dayanıqlığının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək (13).

Bundan əlavə, pandemiyadan sonrakı bərpa səyləri Azərbaycana təhlükəsizlik, sağlamlıq və eksperimental səyahətə diqqət yetirərək, ziyarətçi məmnuniyyəti və təyinat yerinin qorunması arasında balansı qoruyaraq öz turizm təkliflərini yenidən təsəvvür etmək imkanı yaradır.

Azərbaycanın turizm sektorunda dövlət siyasəti mahiyyət etibarilə iqtisadi artım, mədəni irsin qorunması, ətraf mühitin qorunması və sosial inklüzivlik arasında harmonik tarazlığa nail olmaq öhdəliyini əks etdirir. Çevik, işbirlikçi və yenilikçi olmaqla, Azərbaycan əldə etdiyi nailiyyətlər əsasında inkişaf etməyə və qlobal turizmin inkişaf edən mənzərəsində naviqasiya etməyə, ziyarətçiləri ovsunlayan və ölkənin ümumi inkişaf gündəliyinə müsbət töhfə verən əsas istiqamət kimi mövqeyini möhkəmləndirməyə hazırdır.

Bundan əlavə, Azərbaycanın turizm siyasətləri müxtəlif maraqlı tərəflərlə, o cümlədən yerli icmalar, bizneslər, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı prioritetləşdirməyə davam etməlidir. Bu əməkdaşlıq yanaşması inklüziv inkişafı təşviq edir, yerli icmaları gücləndirir və turizmin inkişafı faydalarının cəmiyyət arasında ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir.

Ekoloji cəhətdən təmiz yaşayış yerləri, məsuliyyətli vəhşi təbiət turizmi və mədəni irsin mühafizəsi kimi davamlı turizm təcrübələrinə sərmayə qoymaq yalnız ziyarətçi təcrübəsini artırmayacaq, həm də ətraf mühitin qorunmasına və mədəni orijinallığa töhfə verəcək. Bu səylər vicdanlı səyahətə dair qlobal tendensiyalara uyğun gəlir və mənalı və təsirli təcrübələr axtaran səyahətçilərlə rezonans doğurur.

Bundan əlavə, turizm strategiyasının tərkib hissəsi kimi mədəni diplomatiyadan istifadə Azərbaycanın beynəlxalq arenada yumşaq gücünü artıra bilər. Mədəni mübadilələr, irsin qorunub saxlanması layihələri və bədii əməkdaşlıq mədəniyyətlərarası anlaşmaya təkan verə, dialoqu təşviq edə və müxtəlif və qonaqpərvər bir məkan kimi ölkənin nüfuzunu artıra bilər.

Marketinq və təşviqat sahəsində rəqəmsal texnologiyalardan, məlumat analitikasından və sosial media platformalarından istifadə hədəf auditoriyaya effektiv şəkildə çatmaq, istehlakçı seçimlərini başa düşmək və real vaxt rejimində marketinq strategiyalarını uyğunlaşdırmaq üçün çox vacib

olacaq. Fərdi marketinq kampaniyaları, virtual turlar və immersiv hekayə anlatma üsulları potensial ziyarətçiləri cəlb edə və onları növbəti səyahət məkanı kimi Azərbaycanı seçməyə ruhlandıra bilər.

Azərbaycan turizmin qaynar nöqtəsi kimi inkişaf etməyə davam etdikcə, həddindən artıq turizm, infrastruktur gərginliyi və sosial-mədəni təsirlər kimi potensial problemlərin həlli ilə bağlı diqqətli olmalıdır. Strateji planlaşdırma, maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmələr və davamlı monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmləri hökumətə bu çağırışları fəal şəkildə idarə etməyə və turizm sektorunun uzunmüddətli davamlılığını təmin etməyə imkan verəcək.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın turizm sənayesi üzrə dövlət siyasəti ölkənin iqtisadi tərəqqi, mədəni canlılıq və qlobal əlaqəyə olan istəklərini əsaslandıran dinamik və inkişaf edən çərçivədir. Azərbaycan öz turizm siyasətləri çərçivəsində innovasiya, inklüzivlik, davamlılıq və davamlılığı təşviq etməklə yeni imkanları açmağa, çətinlikləri dəf etməyə və həm ziyarətçilərə, həm də yerli icmalara fayda verən canlı və inkişaf edən turizm sektoruna doğru yol cızmağa hazırdır.

Ədəbiyyat

1. The state program of tourism development in the Azerbaijan Republic in 2010-2014. (2014). URL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=30919
2. Shafiee, M.M. (2016). The interaction of technological progress and tourism industry development in developing countries: The case of Iran's tourism industry. In 2016 10th International Conference on e-Commerce in Developing Countries: with focus on e-Tourism (ECDC). IEEE.
3. State policy in the perspective of tourism industry in Azerbaijan. (2024). URL: https://unec.edu.az/application/uploads/2019/07/liyev-Ulfan.docx?__cf_chl_tk=ySUpcP9_CmE7Q_GWZExS9qK5JdJ6dNRlGbkwf135QdU-1711369613-0.0.1.1-1578
4. Han, W. (2023). Hubei All-Area Tourism Development under the Background of Big Data. In 2023 5th International Conference on Decision Science & Management (ICDSM). IEEE.
5. Azerbaijan tourism industry: prospects and challenges. (2022). URL: https://caliber.az/en/post/129097/
6. Sun, H. (2011). Research on the Development of Xinjiang Tourism E-commerce. In 2011 International Conference on Future Computer Science and Education. IEEE.
7. Data Collection Survey on Tourism Development in Azerbaijan Final Report. (2017). URL: https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/12286167.pdf
8. Shen, Y. (2020). Research on Application of Blockchain in Internationalization of China's Medical Tourism Industry. In 2020 International Signal Processing, Communications and Engineering Management Conference (ISPCEM). IEEE.
9. Azerbaijan's Tourism Sector – Opportunities and Obstacles. (2019). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3485581
10. Chanda, I. (2022). Smart Tourism Technologies - A Key to Success and Survival for Sustainable Eco-tourism Development in Dooars Region (West Bengal). In 2022 10th International Conference on Reliability, Infocom Technologies and Optimization (Trends and Future Directions) (ICRITO). IEEE.
11. Zhang K. (2021). Successful Cases of Smart Tourism Construction on Analysis and Research -- Taking Hangzhou and Xiamen as Examples. In 2021 International Conference on Informatics, Multimedia, Cyber and Information System (ICIMCIS). IEEE.
12. Azerbaijan tourism strategy. (2024). URL: https://www.tourismboard.az/strategy
13. Azerbaijan's regional tourism strategy 2020-2023. (2021). URL: https://www.heritage.org.az/storage/2021/08/27/pcFq0rUl0x3NFGd76IDoZVIC0Y2utyAKruXWg0io.pdf

Göndərilib: 13.01.2024 Qəbul edilib: 15.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/187-198

Aygul Khalilova
Azerbaijan Technical University
aygulx@mail.ru

ABBREVIATIONS IN ENGLISH

Abstract

The essence of good writing is precision and clarity, and the use of abbreviations is an ideal way to ensure these essentials. Abbreviations are shortened forms of words. Their purpose is to provide readily understandable substitutes and in this way aid the reading effort. This phenomenon perfectly reflects the spirit of our time, when there is a need to transmit much information during the shortest period of time.

Abbreviations add colour, fun and interest to language and thereby they act as mnemonics, or memory devices. Many abbreviations when used properly can certainly enhance communications, because they act as 'short-hand' and therefore increase the efficiency of communications; in other words, more meaning is expressed in less time and fewer words. Abbreviations are a fascinating reflection of the development of communications, language and social attitudes. As literacy rose, and as advances in science and technology brought with them more complicated terms and concepts, the tendency of abbreviating terms became increasingly convenient. In business, industry, education and government abbreviations are often used by people working within the same fields. The major benefit of abbreviation is precision, concision and clarity; as in mathematics complicated structural ideas may be expressed briefly but precisely.

Keywords: *acronym, alphabetic abbreviation, orthographic abbreviation, clipping, blending, initial abbreviation*

Aygül Xəlilova
Azərbaycan Texniki Universiteti
aygulx@mail.ru

İngilis dilində qısaltmalar

Xülasə

Düzgün yazının əsasını dəqiqlik və aydınlıq təşkil edir, qısaltmaların istifadəsi bu əsasların təminatı üçün ideal yoldur. İxtisarlar sözlərin qısa formalarıdır. Onların istifadəsində əsas məqsəd asanlıqla anlaşılan əvəzediciləri vermək və bu yolla mətnin daha qısa müddətdə oxunub dərk edilməsinə yardım etməkdir. Bu fenomen müasir dövrün tələbinə tam uyğundur, xüsusilə də ən qısa vaxt ərzində çox informasiyanı ötürmək zərurəti yarandıqda qısalmalardan istifadə məqsədə uyğundur.

Qısaltmalar dilə rəngarənglik, əyləncə, maraq əlavə edir və beləliklə onlar dildə mnemonik rolunu oynayır. İxtisarlardan düzgün şəkildə istifadə etdikdə məlumatlandırma səviyyəsi daha da genişlənir, çünki onlar qısa vasitələrdir və beləliklə məlumatlandırmanın effektivliyini daha da artırır; başqa sözlə desək, az sözlə və qısa zamanda daha çox məna ifadə olunur. Qısaltmalarda kommunikasiya, dil və sosial münasibətlarin inkişafı açıq-aşkar öz əksini tapır. Elm inkişaf etdikcə, elm və texnikadakı irəliləyişlər nəticəsində dilə çoxlu mürəkkəb termin və məfhumlar daxil olduqca qısaltmalardan istifadə tendensiyası daha da artır. İdarəetmədə, təhsildə, biznesdə və sənayedə qısaltmalar eyni sahədə çalışan insanlar arasında çox geniş şəkildə istifadə olunur. Qısaltmaların əsas faydası dəqiqlik, müxtəsərlik və aydınlıqdır; necə ki, riyaziyyat elmində mürəkkəb quruluşlu konsepsiyalar qısa, lakin dəqiq şəkildə ifadə edilir

Açar sözlər: *akronim, əlifba abbreviaturası, orfoqrafik abbreviatura, kəsmə, qarışdırma, ilkin abbreviatura*

Introduction

Our intention in this article is to provide the detailed explanation for the Abbreviations. We give the definitions given by different lexicologists, on the structure, origin and usage of abbreviations. The chief purpose of this paper is to demonstrate the significance of impact of the abbreviation forms on the English language and to prove the fact that this influence is mostly distinctive feature of the vocabulary of the language. The given paper gives us a notion about the abbreviations, their stylistic functions in modern linguistics. We also give classification of abbreviations. The chief purpose of this paper is to detect the peculiarities of processes of abbreviation formation in modern English. The main aim of the research is to analyze the usage of abbreviations in Modern English. The tasks are:

1. to analyse the word formation processes in modern linguistics;
2. to give the definition of abbreviation;
3. to study the ways of forming abbreviation in the English language;
4. to investigate common Latin abbreviations used in English;
5. to analyse the usage of abbreviations in various spheres;
6. to give solutions for eliminating abbreviations to a minimum;

As we see we are making progress day by day and we are learning to make shorter nearly everything. It's human nature to make hard things easy or to make hard things disappear. Same goes with the long words. Rather than writing or typing various long words we use the method of typing or writing each letter for each word, thereby we shorten our workload and make it easy for others also to understand.

Our investigation identifies the basic characteristics and tendencies of English abbreviations. The method that has been adopted to explore the topic and carry out the analysis combines descriptive and comparative approaches.

Abbreviations in English.

It's human nature to make hard things easy or to make hard things disappear. Same goes with the languages and long words. Rather than writing or typing various long words we use the method of writing or typing each letter for each word, thereby we shorten our workload and make it easy for others also to understand. These shortened forms are known as abbreviations.

Abbreviation became possible around 1000 BC and was common in the classical world: the Greek letters *ΙΧΘΥΣ* (making up the word for ‘fish’) stood for *Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ* (Jesus Christ Son od God Saviour), and as a result of their use the fish became a Christian symbol; the Latin letters *SPQR* stood for *Senatus Populusque Romanus* (the Senate and the Roman people). In addition, short forms such as *IMP CAES* (*Imperator Caesar* Emperor Caesar) were common on inscriptions and coins (McArthur, 2005).

People use the Acronyms and Abbreviations for almost thousands of years. We can find a large number of Abbreviations in Ancient Greek’s manuscripts. After the 11th century, Acronyms and Abbreviations came to their Golden Age. Even in every chapter of the legal documents existed Acronyms and Abbreviations. This kind of situation had been continued to 15th century, after the invention of printing machine. In the Second World War due to the rapidly military communication, the Acronyms and Abbreviations started to be used very widely.

The phenomenon of abbreviation perfectly reflects the spirit of our dynamic epoch. It is an urgent need to transmit much information during the shortest period of time. Abbreviations are a convenient way of presenting information in a smaller amount of space. Now, let's define the word *abbreviation* in a proper definition.

Abbreviation is a shortening of a word or words using more than one letter from each word (Television — TV, the German Elektrokardiogramm — EKG), by cutting off letters from the end (General — Gen.) or from the middle (road — Rd.) and adding a period, or, in postal standards, by eliminating most vowels and some consonants (boulevard — Blvd, highway — Hwy).

Abbreviation (from Latin brevis "short") is a shorter form of a word, but more particularly, an abbreviation is a letter or group of letters, taken from a word or words, and represents them for the

sake of brevity**.** Brevity is the basic rule in the development of language and words, and when expressing complex meanings and much information, abbreviations could effectively save the time of writing, reading, and talking. It must be stressed that abbreviating words is to a great extent orthographically-based, so it differs considerably from most other word-formation processes. Abbreviations are a significant and the most dynamic area of the lexicon of many languages. They replace longer terms with simpler ones.

Abbreviations take on various forms: an abbreviation can be (1) the first and last letters of a word, as Dr., Mr.; (2) the initial letter, as C. (= Catholic, Celtic, etc.); (3) the initial letters of the words of a phrase, as EST (or E.S.T. or e.s.t. = Eastern Standard Time), OTC (or O.T.C. = Officer's Training Corps); minor words such as preposition are often left out, as D.D.S. (= Doctor of Dental Surgery), but occasionally retained, as in MIA and POW; (4) the first few letters of a word, as *illus.* (= illustration); (5) a combination of (1) and (4), as *mol. wt.* (= molecular weight); (6) a shortened form based on substitution, as i.e. (= *id est*), P.M. or p.m. (= *post mortem* after death; also = *post meridiem* afternoon) (Cherry, 1986: 29).

As we mentioned, an abbreviation is a short way of writing a word or a phrase that could also be written out in full. Thus, for example, we might write *Dr Kinsey* instead of *Doctor Kinsey*. As we see *Dr* is an abbreviation for the word *Doctor*. In the same way, the phrase *for example* can be shortened to *e.g.*

Many abbreviations are not understood unless the term is written in full at first mention, with the abbreviation given in brackets. We should follow these general rules:

a) In general, we may abbreviate words only when the short form will be immediately recognized by the reader, and we must sure that the same abbreviation is used elsewhere in our text to represent the word or words involved.

b) Some standard abbreviations such as i.e., AD, IQ, ESP, CBC and MP need not be spelled out because they are well known and in many cases occur as dictionary entries.

c) Many commonly used words that are actually abbreviations are now rarely regarded as such, including phone, ad, fridge, exam, memo, math and photo. Most such words should be avoided in formal writing, though bus and cello are exceptions to this rule.

d) Unless you are confident that the reader will know exactly what the abbreviation stands for, write the term in full at first mention, with the abbreviation following in parentheses: Several government departments were amalgamated to form Public Works and Government Services Canada (PWGSC).

e) Common abbreviations often in the news need not be spelled out if the full term is rarely used or is difficult to pronounce:

3M Minnesota Mining and Manufacturing Company
DNA deoxyribonucleic acid
HIV human immunodeficiency virus

If there is a doubt about the correct abbreviation, it is better to use the long form.

Abbreviations are generally not used in formal writing with the exception of some scientific or technical writing. They could occur in both spoken and written English. If they are used in formal writing, it is necessary to reference them correctly (Sproule, 2007: 96).

This work is dedicated to an importance of abbreviations. Everybody doesn't know how to use abbreviations, because many abbreviations are used in one sphere and we can not use them in other spheres. They add colour and texture to the spoken and written word, and to life in general. Abbreviations are a fascinating reflection of the development of communications, language and social attitudes. As literacy rose, and as advances in science and technology brought with them more complicated concepts and terms, the practice of abbreviating terms became increasingly convenient. In business, industry, education, and government, abbreviations are often used by people working within the same fields.

Customary usage within a certain professional group often determines when to abbreviate and which abbreviation to use: for instance, when engineers smash concrete samples into cubic

centimetres, they use the abbreviation 'cm3', while doctors use the abbreviation 'cc' when prescribing cubic centimetres of pain-killer. Although there have been attempts to compile comprehensive dictionaries of abbreviations, this task doesn't look feasible with each professional field developing its own abbreviations.

Types of shortenings (abbreviations).

In the literature of abbreviations, there is a lack of consistency and much vagueness as well as overlapping with respect to what is termed an abbreviation in general, in contrast with what should be regarded, for instance, as a proper clipping, an alphabetism, an initialism, or an acronym.

Cannon (1968: 106), considers as legitimate abbreviations only words which are pronounced by their initial letters, such as D.B.S. (De Bonis Suis), while López-Rúa (2002: 40) reserves this label for a heterogeneous set of cases which are only used in writing and with a variable degree of shortening (e.g. Dr. →Doctor, Mr→Mister).

The position of clippings, acronyms, and initialisms within the category of abbreviations is even more controversial, and terminology varies from one author to another. Jespersen (1942: 533-552), for example, under the label "shortenings" lists "clipped" or "stump-words" such as sec for second, as well as "alphabetic shortenings", either read letter by letter (M.P. for Member of Parliament) or read as regular words (Dora for Defence Of Realm Act). Marchand (1969: 452-454) relegates acronymic abbreviations to the process of word-manufacture, distinguishing between "letter words" (e.g. Eto → European Theater of Operations), "syllable words" (e.g. sial→ silicon + aluminium), and a combination of the two (e.g. radar). Bauer (1983: 233-238) takes only clippings, blends, and acronyms into account, thus excluding initialisms of the type USA from his morphological description. Cannon (1989: 99), by contrast employs the term "initialisms" as a "general rubric for acronyms and abbreviations", whereas López-Rúa considers initialisms as a superordinate category comprising acronyms and alphabetisms. On the other hand in Adams (1973) and Kreidler (2000) "acronyms" is a cover term including the other two categories, classified by Kreidler (2000: 957) as "alphabetic or letter-naming" (e.g. UK) and "orthoepic, or letter-sounding" (e.g. NATO) (Mattiello, 2013: 68). The principle of economy is strongly felt in the processes which shorten longer words, as for example telly or TV for television, phone for telephone. Other patterns, such as amalgamation and ellipsis are related linguistic phenomena since they result in a shorter form in the language. For instance, familiar words have their origin in phrasal forms, such as o'clock → of the clock, or goodbye → God be with ye. For Marchand the tendency of shortness in English is much greater than in other European languages. Crystal notes that short words contribute brevity, a much admired stylistic feature.

Three main types of shortenings can be mentioned:

1. Clipping or truncation: the reduction of a simple or complex base from one of its parts, while still retaining the word class of the longer form, as in fanatic→ fan, telephone→ phone, influenza → flu.

2. Initialism: an orthographically-based process whereby a new word is built by the use of initials. According to their pronunciation two categories emerge:

a. Alphabetism, if the resulting lexeme is read as if you were spelling out a word: BBC→ British Broadcasting Corporation, CIA→Central Intelligence Agency.

b. Acronym, if the resulting lexeme is read as an ordinary English word: laser→light wave amplification by stimullated emission of radiation; AIDS→acquired immune deficiency syndrome.

3. Blend or portmanteau word: the formation of a new lexeme from parts of two (or even more) words in such a way that the meanings and sounds of both original bases are present in the output, as for example, motel →motor+hotel, smog→smoke+fog (Marquez, 2008: 85).

But according to Arthur abbreviations fall into 4 types: initialism, acronym, clipping, blend. He also adds that there are at least five variations and hybrids of these basic types: (1) Both initialisms and acronyms: *VAT* (Value Added Tax) is referred to as both 'vee-ay-tee' and'vat'. (2) Forms that look like one type but behave like another: *WHO* (World Health Organization) is 'double-you-aitch-oh', not 'hoo'; *POW* (prisoner of war) is 'pee-oh-double-you', not 'pow'. (3) Part-initialism, part-

acronym: *VTOL* (vertical take-off and landing) is pronounced as 'vee-tall'; *CD-ROM* (compact disk read-only memory) is pronounced as 'cee-dee-rom'. (4) Combinations of clippings and letter groups: *ARPAnet* (Advanced Research Projects Agency computer network). (5) Initialisms adapted as acronyms: SLCMs (sea-launched cruise missiles) and 'GLCMs (ground-launched cruise missiles) are called Slickems and Glickems.

We cosider the classifications of abbreviations (shortenings) given above correct but not more comprehensive. We offer to divide abbreviations into 5 groups: 1. acronym formation, 2. alphabetic abbreviation, 3. orthographic abbreviation, 4. clipping, 5. blending. These processes share the same abbreviatory mechanism, obtaining new word forms by shortening existing lexemes. We think our classification concerning abbreviations is much more detailed and clear.

Shortening (abbreviation) results in new lexical items and a specific type of shortening is graphical abbreviations which are only signs representing words and word-groups of high frequency of occurrence in various spheres of human activity as for example, St for Street and RD for Road in addresses on envelopes and in letters; aer for aerial, tu for tube in Radio Engineering literature, etc. Shortenings, i.e., abbreviations that are formed by taking the first letters of the abbreviated word, usually end with a full stop.

We may say that graphical abbreviations are signs or symbols that stand for the full words or combination of words only in written speech. The commonest form is an initial letter or letters that stand for a word or combination of words. For instance: Feb. (February), p. (page), s. (see), sym. (symposium), pl. (plural), b.b. (ball-bearing), fig. (figure), Mr. (Mister), Mrs. (Misses), MS (Microsoft), Prof. (Professor), proc. (proceedings). In oral speech graphical abbreviations have the pronunciation of full words. To indicate a plural letters are often doubled, as: pp. (pages). It is common practice in English to use graphical abbreviation of Latin words, and word combinations, as: e.g. (exampli gratia), etc. (et cetera), viz (videlicet), i.e. (id est), ff. (folios). In oral speech they are replaced by their English equivalents, 'for example', 'and so on', 'namely', 'that is', 'the following pages' respectively. Graphical abbreviations are not words but signs or symbols that stand for the corresponding words. Graphical abbreviations are restricted in use to written speech, occurring only in various kinds of articles, texts, advertisements, books, letters and so on. Many of them are substituted in reading by the words and phrases that they represent, e.g. Mr.=mister, Dr. = doctor, Oct.= October, etc.; the abbreviations of Latin words and phrases are usually read as their English equivalents. Thus we may say that graphical abbreviations cannot be considered new lexical vocabulary units. It is only natural that in the course of language development some graphical abbreviations should gradually penetrate into the sphere of oral intercourse and, therefore, turn into self-contained lexical units used both in oral and written speech. For instance, a.m. [eɪ 'em] — 'in the morning, before noon'; p.m. [pi: 'em] — 'after noon' etc.

Acronyms and letter abbreviations are lexical abbreviations of a phrase. There are different types of such abbreviations and there is no unanimity of opinion among scholars whether all of them can be regarded as regular vocabulary units. It seems logical to make distinction between acronyms and letter abbreviations. Letter abbreviations are mere replacements of longer phrases including names of well-known organisations of undeniable currency, names of agencies and institutions, political parties, famous people, names of official offices, etc. They are not spoken or treated as words but pronounced letter by letter and as a rule possess no other linguistic forms proper to words. The following may serve as examples of such abbreviations: CBW = chemical and biological warfare, DOD = Department of Defence (of the USA), ITV = Independent Television, Instructional Television, SST = supersonic transport, etc. It should be remembered that the border-line between letter abbreviations and true acronyms is fluid and many letter abbreviations in the course of time may turn into regular vocabulary units. Occasionally letter abbreviations are given 'pronunciation spelling' as for instance dejay (= D.J. = disc jokey), emce (= M.C. = master of ceremonies) in which case they tend to pass over into true acronyms (Ginsburg, Khidekel, Knyazeva, Sankin, 1979: 189).

The other subgroup of abbreviations consists of initial abbreviations with the alphabetical reading retained, i.e. pronounced as a series of letters. Initialism (alphabetism): An abbreviation pronounced by reciting the individual letters (Digital Video Disc—DVD, British Broadcasting Corporation—BBC, Hypertext Markup Language—HTML, Magnetic Resonance Imaging—MRI, Automatic Teller Machine—ATM Portable Document Format—PDF). These examples are also popular: *B.B.C.* [ˌbi:bi: 'si:] — *the British Broadcasting Corporation; G.I.* [ˌdʒi: 'aɪ] — for *Government Issue,* a widely spread metonymical name for American soldiers on the items of whose uniforms these letters are stamped. The last abbreviation was originally an Americanism but has been firmly established in British English as well. M.P. [ˌem 'pi:] is mostly used as an initial abbreviation for *Member of Parliament,* also *military police,* whereas *P.M.* stands for *Prime Minister.*

When pronouncing each letter, the last sound (letter) normally carries the primary stress / ' / and is, therefore, pronounced more strongly. The other sounds (letters) carry the secondary stress / ˌ / and are, thus, pronounced more weakly (Sproule, 2007: 96).

For example: ATM [ˌeɪti:'em] automated teller machine
DNA [ˌdi:en'eɪ] deoxyribonucleic acid

Initialisms are usually written in capitals and take no points:

EEA, EAGGF, EMCDDA, UNHCR, WTO, also AD for *Anno Domini* and NB for *Nota Bene.*

If the full expressions are lower-case or mixed-case, however, the initialisms may follow suit:

aka, BAe (British Aerospace), MoD, PhD, TfL (Transport for London)

To ensure clarity, initialisms written in lower case may take points or be italicised:

f.o.b. or *fob*, c.i.f. or *cif*

Note that ‘e.g.’ and ‘i.e.’ are never capitalised (even at the beginning of footnotes) and always take points. In contrast, ‘plc’ (public limited company) never takes points even though it, too, is never capitalized (English Style Guide, a handbook for authors and translators in the European Commission, 2011: 27).

Initial abbreviations are words - nouns - produced by shortening nominal combinations. Each component of the nominal combination is shortened up to the initial letter and the initial letters of all the words of the combination make a word, as: *MP - Member of Parliament.* In speech initial words function like nouns, they take the plural suffix, as *MPs.*

New words may be derived from initial words by means of adding affixes, such as: *LDPR-er, ex-PM, MP'ess,* or adding the semi-suffix - *man,* as *GI-man.* As sonn as the corresponding combination goes out of use the initial word takes its place and becomes fully established in the language and its spelling is in small letters, as *radar* - radio detecting and ranging, *laser* - light amplification by stimulated emission of radiation; *maser* - microwave amplification by stimulated emission of radiation. There are also semi-shortenings, as: *A-bomb (atom bomb), Hbomber (hydrogen bomber), U-boat (Untersee boat* - German submarine). The first component of the nominal combination is shortened up to the initial letter, the other component (or components) are full words.

Other examples of initial abbreviations with the alphabetical reading retained are: S.O.S. ['es'ou'es] — *Save Our Souls,* a wireless code-signal of extreme distress, also figuratively, any despairing cry for help; *T.V.* or *TV* I ti:'vi:] — *television;*

Some initialisms can create new words in which they act as root morphemes by various ways of word building:

a) affixation, e.g. *ex-rafer, AWALism, AIDSophobia, ex- POW* etc.

b) composition, e.g. *STOLport, USAFman etc.*

There are also compound-shortened words where the first component is an initial abbreviation with the alphabetical reading and the second one is a complete word, e.g. *A-bomb, U-pronunciation, V - day etc*. In some cases the first component is a complete word and the second component is an initial abbreviation with the alphabetical pronunciation, e.g. Three-Ds — Three dimensions (3D may refer to: any technique capable of recording three-dimensional visual information or creating the illusion of depth in an image).

Abbreviations do not differ from full words in functioning. They take the plural ending and that of the possessive case and make any part of a sentence. New words may be derived from the stems of abbreviated words by conversion, as: *to demob, to taxi, to perm,* or by affixation, chiefly by adding the suffix **–y, -ie,** deriving diminutives and pet names, as: *hanky* - from *handkerchief, nighty (-ie)* - from *nightgown, unkie* - from *uncle, baccy* - from *tobacco, aussie* - from *Australians, granny (ie)* - from *grandmother.* In this way adjectives also may be derived, as: *comfy* - from *comfortable, mizzy* - from *miserable.* Adjectives may be derived also by adding the suffix **-ee**, as: *Portugee* - for *Portuguese, Chinee* – for *Chinese.*

Abbreviations do not always coincide in meaning with the original word, for instance: *doc* and *doctor* have the meaning 'one who practises medicine', but *doctor* is also 'the highest degree given by a university to a scholar or scientist' and 'a person who has received such a degree' whereas *doc* is not used in these meanings. Among abbreviations there are homonyms, i.e. the same graphical complex may represent different words, as: *vac = vacation, vac = vacuum cleaner; prep = preparation, prep = preposition.*

Abbreviations are highly colloquial; in most cases they belong to slang. The longer word disappears from the language, the abbreviation loses its colloquial or slang character and becomes a literary word, for instance, the word *taxi* is the abbreviation of the *taxicab* which, in its turn, goes back to *taximetercab;* both words went out of use, and the word *taxi* lost its stylistic colouring.

Acronyms. An *acronym* is an initialism that is pronounced as a word (Van Dongen, 2012: 54). Acronym is an abbreviation formed by combining the first letters (initials) or syllables of all or select words in a series, resulting in a new grouping of letters that can be pronounced as a word (North Atlantic Treaty Organization—NATO, International English Language Testing Ssytem—IELTS, Mobile Army Surgical Hospital—MASH, SOund Navigation And Ranging—sonar, HAZardous MATerials—HAZMAT, Association of South-East Asian Nations—ASEAN, Sudden Infant Death Syndrome—SIDS, National Aeronautics and Space Administration— NASA, Radio Detection And Ranging— radar).

Acronyms are regular vocabulary units spoken as words. They are created in various ways:

1) from the initial letters or syllables of a phrase — as a succession of sounds denoted by the constituent letters forming a syllabic pattern, i.e. as regular words, e.g. UNO ['ju:nəʊ] = United Nations Organisations; NATO ['neɪtəʊ] = North Atlantic Treaty Organisation, UNESCO [juː'neskəʊ]; laser ['leɪzə] = light amplification by stimulated emission of radiation; radar [reɪdɑː] = radio detection and ranging; BMEWS ['bi:mju:z] = Ballistic Missile Early Warning System;

2) Acronyms may be formed from the initial syllables of each word of the phrase, e.g. Interpol = <u>inter</u>national <u>pol</u>ice; tacsatcom = <u>Tac</u>tical <u>Sat</u>ellite <u>Com</u>munications: Capcom = <u>Cap</u>sule <u>Com</u>municator (the person at a space flight centre who communicates with the astronauts during a space flight).

3) Acronyms may be formed by a combination of the abbreviation of the first member of the phrase with the last member undergoing no change at all, e.g. V-day = Victory Day; g-force = gravity force; H-bomb = hydrogen bomb, etc.

Formation of acronyms. During the World War I and increasingly during the World War II, abbreviations were coined to denote terms and concepts as clearly as possible. This practice might also have been popularized by the fact that the enemy would not recognize the meaning of the shortenings. Later, the use of acronyms expanded to the technical, scientific and medical fields. Acronyms are heavily used today in computer science. The formation of an acronym has both advantages like avoiding repetition, saving space and disadvantages too. The main problem with acronyms is that they are highly polysemous, one acronym can have meaning expansions. In many cases the meaning of an acronym cannot be deduced from its base form but has to be learned instead. For instance, to a banker, ABA is the *American Banking Association,* to an attorney, it is the *American Bar Association*, and to a bowler it is the *American Bowling Association*. Moreover, acronyms are often homonyms which can only be decoded within the context.

Acronyms with **five letters or less** are uppercased:

AIDS, COST, ECHO, EFTA, NASA, NATO, SHAPE, TRIPS

Exceptions: *Tacis* and *Phare*, which are no longer considered acronyms

Acronyms with **six letters or more** should normally be written with an initial capital followed by lower case. Thus:

Benelux, Esprit, Helios, Interreg, Resider, Unesco, Unctad

Exceptions: computer terms such as FORTRAN, WYSIWYG

Note, however, that some acronyms eventually become common nouns, losing even the initial capital, e.g. *laser*, *radar* or *sonar* (English Style Guide, a handbook for authors and translators in the European Commission, 2011).

Acronym-initialism hybrids: Pronunciation includes a letter and acronym (Organization of Petroleum Exporting Countries —

OPEC, Joint Photographic Experts Group — JPEG, Cable Satellite Public Affairs Network — CSPAN).

Anacronym: It is used to describe acronyms that their original meanings have been widely forgotten: Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation — laser, Self - Contained Underwater Breathing Apparatus — scuba, Radio Detecting and Ranging — radar, Geheime Staats Polizei (State Secret Police) — Gestapo (the secret police of the Nazi period in Germany 1933-45, who used cruel and evil methods and were involved in the killing of a very large number of people).

Pseudo-acronym: A catch-all for embellishments and variations, such as creating an acronym from other abbreviations (IT Acquisition Center—ITAC) or ignoring words in a series just to make a pronounceable word (Princeton Institute for the Science and Technology of Materials — PRISM), or pronouncing vowels that are not there (GTMO — Guantanamo Bay, pronounced Gitmo) to coin a word.

Some acronyms even become words of our daily language, such as *zip* code or *laser*. But the most famous word based on a shortening is the initialism *OK*, whose origins are fairly argumentative.

No account of coined words would be complete, of course, without reference to possibly the most famous word in the English language, one that has become an international vocabulary item: *OK*. Dozens of theories have been advanced to explain the origin of this word, which is attested in American English as early as the 1830s. According to one theory, *OK* stands for *Old Kinderhook*, the name of a Democratic party organization, abbreviated as the O.K. Club, which supported President Van Buren for reelection in 1840 (Kinderhook being Van Buren's birthplace in New York State). According to another theory, OK stands for *oll korrect*, a parody spelling of *all correct*. There is also some speculation that it may have been connected with another abbreviation, *DK*, for *don't know*. In any event, all of the theories seem equally dubious. The important point is that a word such as *OK* is felt to be a complete word and not merely an abbreviation, as evidenced by the fact that in casual styles of writing we now see spellings like *okay* (Akmajian, Demers, Farmer, Harnish, 1995: 24).

All acronyms and initialisms are abbreviations, but not all abbreviations are acronyms or initialisms. And acronyms and initialisms differ only in the way they are pronounced. There is ASAP, which is used as both: [eɪ.es.eɪ ˈpi:] or [ˈeɪ sæp]. ASAP is an abbreviation for *as soon as possible*.

The other subgroups of abbreviation - *Abbreviation of words* consists in clipping a part of a word and blendings. As a result we get a new lexical unit where either the lexical meaning or the style is different form the full form of the word. In such cases as *«fantasy»* and «*fancy», «fence» and «defence»* we have different lexical meanings. In such cases as «laboratory» and «lab», we have different styles.

Blending is the creation of words by merging irregular fragments of several words as in transceiver (=transmitter and receiver), transistor (= transfer and resistor) or at a syllable boundary like cute (from *execute)* in electrocute, medicare (from *medical care)* or boundaries of both kinds may be disregarded as in brunch (from *breakfast* and *lunch),* smog (from smoke and *fog)* etc.

Blending is similar to clipping since it involves deletion. However, in blends two bases are used, whereas in clippings only one base is used.

Blending is a combination of clipping and compounding, i.e. two lexems are clipped and then combined into one unit, e.g. smoke+fog > smog, motor+hotel > motel, breakfast+lunch> brunch. This process is moderately productive today, though the results more often than not are rather short-lived (Hogg, Denison, 2006: 214).

A blend may be defined as a new lexeme built from parts of two (or possibly more) words in such a way that the constituent parts are usually easily identifiable, though in some instances, only one of the elements may be identifiable. Blends may also be referred to as 'telescope' or 'portemanteau' words (Jackson, Amvela, 2000: 87).

For example: slang + language → slanguage
sheep + goat → shoat
dove + hawk → dawk
channel + tunel → chunnel

These examples show that in the formation of blends the first part of the first element is added to the second part of the second element. The resulting items are generally nouns, however a few are adjectives such as 'glitzy' (glitter + ritzy), and verbs such as 'guesstimate' (guess + estimate) and skyjack (sky + hijack).

A blending is a combination of two or more words to form a new one, in most cases by taking the beginning of one word and the end of the other one. So new words like *spork* (**sp**oon + f**ork**), *fanzine* (**fan** + maga**zine**), *bromance* (**bro**ther + ro**mance**) or Spanglish (**Spa**nish + E**nglish**) are created. There are of course other ways to create a blending: for example, we can take both beginnings of a word (**cyb**ernetic + **org**anism → *cyborg*) or take a whole word and combine it with a part of another one (**guess** + e**stimate** → *guesstimate*).

A more recent example concerning blending is 'genome' blended from gene and chromosome, or 'edutainment' from education and entertainment. Sometimes the blend takes the whole of one word, especially if it is quite short, and combines it with part of another word, e.g. 'eyerobics', from eye and aerobics (exercises for the eyes).

Creations by blending are also called *portmanteau words,* following Lewis Carroll (Charles L. Dodgson), the author of *Through the Looking Glass.* He wrote:

Well, 'slithy' means 'lithe and slimy'. . . You see it is like a portmanteau – there are two meanings packed up into one word. . . . 'Mimsy' is 'flimsy and miserable' (there is another portmanteau).

Of course, to appreciate what Carroll was saying, you have to realize that portmanteau itself is a rather old-fashioned word for "suitcase", originally designed for carrying on horseback. Other examples of blends created by him are *chortle,* from *chuckle* and *snort*; and *galumph*, from *gallop* and *triumph.* In blendign parts of two familiar words are yoked together (usually the first part of one word and the second part of the other) to produce a word which combines the meanings and sound of the old ones (Stockwell, Minkova, 2001: 6).

Successful examples, in addition to Lewis Carroll's whimsical literary examples above, are *heliport* from helicopter and airport, *flurry* from flutter and hurry, *flush* from flash and gush.

Blends are coined not infrequently in scientific and technical language as a means of naming new things, as trade names in advertisements. Blends break the rules of morphology. Most of the blends have a colloquial flavor (Ginsburg, Khidekel, Knyazeva, Sankin, 1979: 190-191).

In most cases, blending results in the creation of new morphemes or in the addition of new eanings to old ones. For example, 'automobile' taken from French, was originally a combination of Greek autos - 'self' and Latin mobilis – 'movable'. The element auto became productive as evidenced by the words autobiography, autodidact, autograph, autocar and autobus. Similarly, hamburger is blended so often with other words, e.g. cheeseburger, chickenburger, vegeburger, steakburger. As we see the form *burger* has acquired the status of an independent word.

Clipping is no so much a method of forming new words because it alters old ones without changing their meaning. The clipping tendency is obviously on the increase in present-day English. Clipped words are useful and practical. Clipping refers to the creation of new words by shortening a word of two or more syllables (usually nouns and adjectives are clipped) without changing its class membership. Clipped words always differ from the non-clipped words in the emotive charge and stylistic reference. Clipped words are characteristic of colloquial speech. Though, in the course of time, a number of clipped words find their way into the literary language losing some of their colloquial colouring. Clippings show different degrees of semantic dissociation from their full forms. Some of them are no longer felt to be clippings, e.g. pants (cf. pantaloons), bus (cf. omnibus), bike (cf. bicycle), etc. Some retain rather close semantic ties with the original word. So this gives ground to doubt whether the clipped words should be considered separate words or not. Some linguists hold the view that in case semantic dissociation is slight and the major difference lies in the emotive charge and stylistic application the two units should be regarded as word-variants (e.g. lab and laboratory, exam and examination and so on).

There do not seem to be any clear rules by means of which we might predict where a word will be cut though there are several types into which clippings are traditionally classified according to the part of the word that is clipped:

1) Words that have been shortened at the end—the so-called a p o c o p e , e.g. ad (from *advertisement),* lab (from *laboratory),* mike (from *microphone),* etc.

2) Words that have been shortened at the beginning—the so-called a p h a e r e s i s , e.g. car (from *motor-car),* phone (from *telephone),* copter (from *helicopter),* etc.

3) Words in which some syllables or sounds have been omitted from the middle—the so-called s y n c o p e , e.g. maths (from *mathematics),* pants (from *pantaloons),* specs (from *spectacles),* etc.

4) Words that have been clipped both at the beginning and at the end, e.g. flu (from *influenza),* tec (from *detective),* fridge (from *refrigerator),* etc.

Usually nouns are clipped: *pram* – from *perambulator, varsity* - from *university.* In some rare cases adjectives are abbreviated (as: *imposs* - from *impossible, comfy* from *comfortable, pi* - from *pious),* but these are infrequent. Verbs are rarely shortened.

The original may be a simple word (as: *grad* - from *graduate),* a derivative (as:*prep* - from *preparation),* a compound (as: *foots* - from *footlights, tails* - from *tailcoat),* a combination of words (as: *pub* - from *public house, medico* - from *medical student).* Clippings are words of one syllable or two syllables, the final sound being a consonant or a vowel: *trig* - for *trigonometry, Jap* for *Japanese, demob* - for *demobilized, lino* - for *linoleum, mo* - for *moment.*

Abbreviations are made regardless of whether the remaining syllable bore the stress in the full word or not (as: *doc* - from *doctor, ad* - from *advertisement).* The pronunciation of abbreviations usually coincides with the corresponding syllable in the full word, if the syllable is stressed; if it is an unstressed syllable in the full word the pronunciation differs, as the abbreviation has a full pronunciation. There may be some differences in spelling connected with the pronunciation or with the rules of English orthoepy, as *mike* - from *microphone, bike* - from *bicycle, phiz* - from *physiognomy, lube* - from *lubrication.* The plural form of the full word or combinations of words is retained in the abbreviated word, as: *pants* - from *pantaloons, digs* - from *diggings.*

It must be stressed that acronyms and clipping are the main ways of word-creation and most active in modern English. The main peculiarities of both types of words are that they are structurally simple, semantically nonmotivated and give rise to new root-morphemes.

Abbreviations must be clearly distinguished from *contractions.* The main difference is that an abbreviation does not normally have a distinctive pronunciation of its own. There are some types of contractions:

a) The apostrophe is used in writing contractions − that is, shortened forms of words from which one or more letters have been left out. In English, this generally happens only with a small number of conventional items, usually involving verbs. These are some of the commonest examples, with their uncontracted equivalents: *it's (it is or it has*), she'd've (*she would have*).

b) A few words which were contractions long ago are still conventionally written with apostrophes, although the longer forms have more or less dropped out of use. There are very few of such forms, thus, we can easily learn them all. Here is the commonest one, with its original longer form: o'clock (*of the clock*).

c) Some generations ago there were rather more contractions in regular use in English; these other contractions are now archaic, and you wouldn't normally use any of them except in direct quotations from older written work. Here are a few of them, with their longer forms: 'tis (it is).

I want to mention the difference between abbreviation and contraction. For instance, the abbreviation *oz* is pronounced just like *ounce(s)*, the abbreviation *Dr* is pronounced just like *Doctor*, and the abbreviation *e. g.* is pronounced just like *for example* (True, there are a few people who actually say "ee-jee" for the last one, but this practice is decidedly unusual.). A contraction, in contrast, has its own distinctive pronunciation. For instance, the contraction *can't* is pronounced differently from *cannot*, and the contraction *he's* is pronounced differently from *he is* or *he has*.

Conclusion

New words can enter a language either by the changing of the meaning of already existing words or through the word formation rules. Abbreviation is a popular way of forming words. It is considered that orthography plays a central importance in the formation of abbreviations.

We have seen that new words can also be created by abbreviation or shortening process – a word formation process involving deletion of linguistic material. It has been shown that the abbreviating process can be done in a variety of different ways. We divided abbreviations into 5 groups:

1. acronym formation,
2. alphabetic abbreviation,
3. orthographic abbreviation ,
4. clipping,
5. blending.

These processes share the same abbreviatory mechanism, obtaining new word forms by shortening existing lexemes. In acronyms and initialisms multi-word combinations are shortened to their initial letters. "Orthographic abbreviation" is seen only in the written form of a word, however, its pronunciation remains unaltered. In clippings a part of a base word is deleted. Blending involves deletion of a part of one base or of two bases and the combining the remaining parts. In spite of its variability, shortening or abbreviation process is not a random word formation process. It follows certain regularities. All this processes have in common that they don't create longer forms but predominantly reduce existing forms into shorter ones.

We tried to show the difference between Initialisms and Acronyms by giving different examples. We defined that both of them are shortenings, built from the initial letters in a name or phrase. While acronyms are pronounced as single words (*NASA*, *AIDS*), initialisms are pronounced "as a sequence of letters" (*DNA*, *USA*). We may also add that all acronyms are abbreviations but not all abbreviations are acronyms.

Many abbreviations are not understood unless the term is written in full at first mention, with the abbreviation given in brackets. We should follow these general rules:

a) In general, we may abbreviate words only when the short form will be immediately recognized by the reader, and we must sure that the same abbreviation is used elsewhere in our text to represent the word or words involved.

b) Some standard abbreviations such as i.e., esp., AD, IQ, CBC and MP need not be spelled out because they are well known and in many cases occur as dictionary entries.

c) Many commonly used words that are actually abbreviations are now rarely regarded as such, including phone, ad, fridge, exam, memo, math and photo. Most such words should be avoided in formal writing, though bus and cello are exceptions to this rule.

d) Unless you are confident that the reader will know exactly what the abbreviation stands for, write the term in full at first mention, with the abbreviation following in parentheses: Several government departments were amalgamated to form Public Works and Government Services Canada (PWGSC).

e) Common abbreviations often in the news need not be spelled out if the full term is rarely used or is difficult to pronounce:

3M Minnesota Mining and Manufacturing Company
DNA deoxyribonucleic acid
HIV human immunodeficiency virus

If there is a doubt about the correct abbreviation, it is better to use the long form.

Abbreviations are the most intensively developing units of the English language. There is the distinctive interest to them in modern linguistics. The subject of our analysis, i.e., abbreviations, make our life easier. But when using them, we shouldn't overdo it. If we use abbreviations more our text will be vague to readers.

References

1. Thomas Burns McArthur. (2005). Concise Oxford Companion to the English Language, Oxford University Press, Oxford.
2. Cherry, R.L. (1986). English Words Instructor's Manual. University of Arizona Press, 29 p.
3. Sproule, A. (2007). Study English, Gramedia Pustaka Utama, Jakarta, 96 p.
4. Mattiello, E. (2013). Extra-grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, and Related Phenomena. Walter de Gruyter. Berlin, 68 p.
5. Marquez, M.F. (2008). Working with Words: An Introduction to English Linguistics, Universitat de València, 85 p.
6. Ginsburg, S., Khidekel, S., Knyazeva, Y., Sankin, A. (1979). A Course in Modern English Lexicology. Moscow, 189 p.
7. Sproule, A. (2007). Study English, Gramedia Pustaka Utama. Jakarta, 96 p.
8. English Style Guide, a handbook for authors and translators in the European Commission. (2011). 27 p.
9. Van Dongen, M.R.C. (2012). LaTeX and Friends. Springer. London, 54 p.
10. English Style Guide, a handbook for authors and translators in the European Commission. (2011). 27 p.
11. Akmajian, A., Demers, R.A., Farmer, A.K., Harnish, R.M. (1995). Linguistics: An Introduction to Language and Communication, MIT Press, fourth edition, Cambridge, 24 p.
12. Hogg, R.M., Denison, D. (2006). A history of the English language. Cambridge: Cambridge University Press, 214 p.
13. Jackson, H., Amvela, E.Z. (2000). Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology. London: Continuum International Publishing Group, 87 p.
14. Stockwell, R.P., Minkova, D. (2001). English words: history and structure, Cambridge University Press, Cambridge, 6 p.
15. Ginsburg, S., Khidekel, S., Knyazeva, Y., Sankin, A. (1979). A Course in Modern English Lexicology. Moscow, pp.190-191.

Received: 03.01.2024 Accepted: 29.02.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/199-205

Eynəddin Həbibov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
eynaddinh2001@outlook.com

İNZİBATİ AKTLARIN HÜQUQİ AKTLAR SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ONLARIN QƏBUL EDİLMƏSİ QAYDASI

Xülasə

Dövlət idarəetməsinin əsas formaları hesab edilən inzibati aktların hüquqi aktlar sistemində təyinatını müəyyən etmək vacibdir. Bunu hüquqi aktların yaratdığı hüquqi təsirə əsasən aydınlaşdırmaq olar. Məqalədə inzibati aktın anlayışı və mahiyyəti ilə bağlı dar və geniş mənada yanaşmalar tədqiq edilir. Tədqiqat zamanı "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda inzibati aktın anlayışının dar mənada qəbul edildiyi məlum olur. Belə ki, Qanunda inzibati aktların əslində fərdi inzibati aktları əhatə etdiyi başa düşülür. Bundan başqa, inzibati aktlar, normativ aktlar, və inzibati müqavilələr anlayışları fərqləndirilir. Digər tərəfdən qeyri-normativ hüquqi aktları inzibati aktlardan ayıran cəhətlər məqalədə vurğulanır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınaraq milli qanunvericiliyə terminoloji baxımından səmərəli təkliflər irəli sürülür. Həmçinin inzibati aktın qəbul edilməsində onun ünsürləri, xüsusilə səlahiyyət və forma ünsürləri mühüm rol oynayır. Bu baxımdan səlahiyyət və forma ünsürlərinin mahiyyəti izah edilir və onların əhəmiyyəti qeyd edilir. "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 57-ci maddəsində inzibati akta olan forma tələbləri müqayisəli-təhlil edilərək qabaqcıl ölkələrin qanunvericilikdəki təcrübəsi qeyd olunur.

Açar sözlər: *inzibati akt, normativ akt, qeyri-normativ hüquqi akt, inzibati aktın ünsürləri, səlahiyyət ünsürü, forma ünsürü*

Eynaddin Habibov
Baku State University
master student
eynaddinh2001@outlook.com

The place of administrative acts in the system of legal acts and the rule of their adoption

Abstract

It is important to determine the designation of administrative acts, which are considered the main forms of state administration, in the system of legal acts. This can be clarified based on the legal effect created by legal acts. The article examines narrow and broad approaches to the concept and essence of the administrative act. During the research, it is known that the concept of administrative act in the Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Proceedings" is accepted in a narrow sense. Thus, in the Law, it is understood that administrative acts actually include individual administrative acts. In addition, the concepts of administrative acts, normative acts, and administrative contracts are distinguished. On the other hand, the aspects that distinguish non-normative legal acts from administrative acts are highlighted in the article. Taking into account the experience of different countries, effective terminological proposals are put forward to the national legislation. Also, its elements, especially the elements of authority and form, play an important role in the adoption of an administrative act. From this point of view, the essence of the elements competence and form is explained and their importance is noted. The formal requirements of the administrative act in the Article 57 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Proceedings" are comparatively analyzed and mentioned the legislative experience of advanced countries.

Keywords: *administrative act, normative act, non-normative legal act, elements of administrative act, element of competence, element of form*

Giriş

İnzibati hüququn təməl institutlarından biri olan inzibati akt institutu inzibati icraatın həyata keçirilməsində mərkəzi rol oynayır. İnzibati orqanlar inzibati fəaliyyət göstərdikləri müddət daxilində inzibati aktlardan istifadə etməli olurlar. İnzibati icraatın həyata keçirilməsi bu və ya digər şəkildə inzibati aktın qəbul edilməsi, icrası, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi ilə əlaqədar olur. "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2.0.6-cı maddəsinə baxılarsa, inzibati icraatın məhz yuxarıda qeyd edilən şəkildə həyata keçirildiyini görmək olar (1). Beləliklə, inzibati aktlar dövlət idarəetməsinin əsas formaları hesab olunurlar (Davydov, 2021: 22-28).

İnzibati aktın anlayışı.

Hüquq ədəbiyyatında inzibati aktlara tərif verilsə də, ümumi cəhətlərin olması ilə bərabər fərqli yanaşmaların da olduğunu görürük. İlk olaraq inkişaf tarixi baxımından qeyd etmək lazımdır ki, inzibati aktın anlayışı Fransada meydana gəlmiş *l'acte administratif* konsepsiyasından qaynaqlanır (OECD, 2018: 11). Daha sonra alman hüquqşünasları tərəfindən bu konsepsiya mənimsənilmiş və 1826-cı ildən etibarən alman inzibati hüququnda əsas anlayışa çevrilmişdir. Bu konsepsiyaya əsasən inzibati akt şəxsin qanuni maraqlarına təsir göstərən inzibati orqanların əksər hərəkətlərini əhatə edir (Singh, 1985: 32).

O dövrdə inzibati orqanların fəaliyyətinə ictimai hüquq sahəsi ilə yanaşı özəl hüquq sahəsi də aid edilirdi. Bu proses ləng inkişaf etməsinə baxmayaraq onun əhatə dairəsi məhdudlaşdırıldı və yalnız ictimai hüquq sahəsini əhatə etdi. Bunun əsası 1895-ci ildə alman professor Otto Mayer tərəfindən qoyulmuşdur. O, özünün inzibati hüquqa dair fundamental əsərində inzibati aktı "konkret hallarda subyektin hüquqlarını müəyyən edən administrasiyanın səlahiyyətli bəyanatı" kimi müəyyən etdi (Singh, 1985: 32). İnzibati akta verilən belə anlayış inkişaf etdirilərək Almaniyanın 1976-cı il tarixli "İnzibati Prosedur Aktı"nın 35-ci maddəsində öz təsbitini tapdı: "İnzibati akt ictimai hüquq sferasında yaranan konkret halı tənzimləmək üçün səlahiyyətli orqan tərəfindən qəbul edilən, birbaşa və xarici hüquqi təsir göstərməyi nəzərdə tutan hər hansı əmr, qərar və ya digər suveren tədbirdir" (6).

Rusiya hüquq ədəbiyyatında inzibati aktlara vahid anlayışın verilməsi və mahiyyəti ilə bağlı çətinliklər mövcuddur. Bu sahədə yekdil fikrin olmamasına bir sıra amillər təsir göstərir. Bir tərəfdən inzibati orqanların hərəkətinin, onların qərarının mahiyyətini, yəni bir hərəkət və ya aktın inzibati aktlara aid edilib-edilməyəcəyini müəyyən etməkdə çətinliklər mövcuddur. Digər tərəfdən normativ və qeyri-normativ aktların və həm normativlik, həm də fərdilik əlamətinə malik ikili və ya qarışıq tipli aktların fərqləndirilməsi üçün aşkar meyarların olmaması kimi problem də mövcuddur (Lyudmila, 2015: 2033-2040).

Bəzi alimlər (D.N.Baxrax) "dövlət idarəetməsinin aktları" terminindən istifadə edir (Lyudmila, 2015: 2033-2040). Y.N.Starilov isə inzibati aktlar ifadəsini idarəetmənin hüquqi aktları termini ilə eyniləşdirir və bu aktlar müvafiq orqanların, vəzifəli şəxslərin həm normativ, həm də qeyri-normativ xarakterdə olan hüquqi aktları ilə əhatə olunduğunu qeyd edir (6). Son zamanlarda kompromis variantdan istifadə edilir: inzibati-hüquqi aktlar, hansı ki burada həm normativ, həm də xarici yönümlü xarakter daşıyan qeyri-normativ hüquqi aktlar nəzərdə tutulur (Lyudmila, 2015: 2033-2040).

Türk hüquq ədəbiyyatında inzibati akt anlayışı geniş mənada qəbul olunur və yalnız nəzəri cəhətdən elmi tədqiqatı aparılmışdır. Belə ki, inzibati akt dedikdə birtərəfli inzibati aktlar (buraya fərdi inzibati aktlar və tənzimləyici aktlar aiddir) və ikitərəfli inzibati aktlar nəzərdə tutulur (Gözler, 2022: 234). Burada ümumi ad altında çıxış edən inzibati aktlar hüquqi aktların bir növü olaraq qəbul edilir və hüquqi aktın mövcud olması üçün 2 əsas elementə malikdir. Birincisi, hüquqi aktlar kimi inzibati aktlar da iradə ifadəsidir. İkincisi, bu iradə ifadəsi hüquqi nəticənin yaranmasına yönəldilir (Gözler, 2022: 462). Beləliklə, inzibati aktı inzibati orqanın hüquqi nəticə yaratmağa yönələn iradə ifadəsi kimi izah etmək olar (Gözler, 2022: 235).

Lakin inzibati orqanların hər bir iradə ifadəsi inzibati akt kimi hesab edilə bilməz. İnzibati orqanlar bəzən xüsusi hüquq sahəsində də aktlar qəbul edir və bu, inzibati akt hesab edilmir. Bundan başqa xüsusi hüquq subyektləri tərəfindən inzibati aktların qəbul edilməsi halına da rast gəlinir (Chapus, 2001: 537). Məsələn, Türkiyədə özəl ibtidai və orta təhsil qurumlarının şagirdlərə imtahanlarda qiymətləndirmə və intizam cəzası verilməsi ilə bağlı qəbul etdiyi aktlar dövlət gücü imtiyazları ilə təmin edilməsi səbəbindən inzibati akt hesab edilir və bununla bağlı yaranan mübahisələrə inzibati məhkəmədə baxılır (Gözler, Kaplan, 2022: 236). Digər nümunəni Fransa təcrübəsindən göstərmək olar. Fransa Dövlət Şurası Basketbol Federasiyasının yarışlara qatılmaq şərtlərini müəyyən edən qərarlarını, Velosiped Federasiyasının idmançılara verdiyi intizam cəzalarını inzibati akt hesab etmiş və buna nəzarət etmişdir (Chapus, 2001: 539).

Yuxarıda qeyd edilənlərini ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir aktın inzibati akt hesab edilməsinə səbəb onun inzibati orqan tərəfindən qəbul edilməsi deyildir. Burada diqqət edilməli olan əsas məqam həmin aktın qəbul edilərkən dövlət gücü imtiyazları (bu ifadənin mənşəyi Fransadan gəlir və belə adlanır: *prérogative de puissance publique* (Jean-Michel de Forges, 2002: 98) ilə təmin edilib-edilməməsidir. Əgər hüquqi akt dövlət gücü imtiyazları ilə təmin edilibsə, bu akt inzibati akt hesab olunur. Beləliklə, inzibati akta (burada inzibati aktın hər üç növü də nəzərdə tutulur) daha ətraflı şəkildə bu cür tərif vermək olar: "*İnzibati akt dövlət gücü imtiyazlarına əsaslanan, hüquqi nəticə yaratmağa yönələn iradə ifadəsidir*" (Gözler, Kaplan, 2022: 237; Baxrax, Rossiyskiy, Starilov, 2005).

İlk olaraq Türkiyə hüquq ədəbiyyatında inzibati aktın daha geniş mənada qəbul olunduğunu qeyd etmişdik. Birincisi, fərdi inzibati aktlardan bəhs etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində bu ifadə inzibati akt adı altında istifadə edilir. Məsələn dövlət qulluğuna qəbul edilmə, intizam tədbirlərinin görülməsi, tikintiyə icazənin verilməsi ilə əlaqədar qəbul edilən hüquqi aktlar fərdi inzibati aktlar hesab olunur. Nümunələrdən göründüyü kimi fərdi inzibati aktlar şəxsi və konkret hallarla əlaqədar olan inzibati aktlardır (Gözler, Kaplan, 2022: 248). İkinci növ inzibati aktlar tənzimləyici aktlardır. Tənzimləyici aktlar isə ümumi məzmunda olan və şəxsi xarakterli olmayan inzibati aktlardır (Gözler, Kaplan, 2022: 248). Tənzimləyici aktları "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Republikası Kontitusiya Qanununda sadalanan hüquqi aktlarla müqayisə etsək, qeyri-normativ hüquqi aktlarla bənzərlik təşkil etdiyini görmək olar.

Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır. İnzibati aktların mahiyyəti mövzusunda aparılan elmi-tədqiqatlarda inzibati aktların qeyri-normativ hüquqi aktlara bərabər tutulduğu fikirlərinə də rast gəlinir (Cəfərzadə, 2022). Lakin fərdi inzibati aktlar ilə tənzimləyici aktlar arasındakı fərqlərdən biri həmin aktların ünvanlandığı konkret şəxslərin adı ilə bağlı olub-olmamasındadır. Birincilər adla müəyyən edilən (şəxsin birbaşa özü ilə bağlıdır) şəxs və ya şəxslərə ünvanlanırsa, sonuncularda aktın ünvanlandığı şəxslərin adları müəyyən edilmir (Chapus, 2001: 525). Qeyri-normativ hüquqi aktların bir növü olan AR Prezidentinin sərəncamları (məsələn vəziyə təyin edilməsi haqqında) konkret şəxsə ünvanlansa da, fərdi inzibati akt hesab edilmir. Çünki sözügedən hüquqi aktlar ünvanlandığı şəxslərin bilavasitə adı ilə bağlı deyil, onların rütbəsi və ya vəzifəsi ilə əlaqədardır (Chapus, 2001: 525). Digər bir tərəfdən əgər vəzifəyə təyin edilən şəxs müəyyən müddət sonra vəzifəsini tərk edərsə, yenidən digər bir şəxsin həmin vəzifəyə təyin edilməsinə ehtiyac yaranacaq və bu da tənzimləyici aktların müddət keçdikcə daimi xarakterli olduqlarını göstərir. Lakin fərdi inzibati aktlar konkret vəziyyətdə yalnız bir dəfə üçün qəbul edilir və tətbiq edilir.

Nəhayət, sonuncu növ inzibati aktlar ikitərəfli inzibati aktlardır, başqa sözlə, inzibati müqavilələrdir. İkitərəfli inzibati aktlar inzibati orqan ilə əlaqədar şəxsin eyni hüquqi nəticəni yaratmaq məqsədilə iradə ifadələrinin qarşılıqlı razılaşması nəticəsində meydana gələn aktlardır (Günday, 2011: 122). İnzibati müqavilələrə konsessiya müqaviləsi, inzibati xidmət müqavilələri, dövlət istiqrazları ilə bağlı müqavilələri və s. nümunə olaraq göstərmək olar. İnzibati müqavilələrin özəl hüquqda mövcud olan müqavilələrdən fərqləndirən və özünəxas xüsusiyyətləri var ki, bu da inzibati müqavilələri səciyyələndirən əlamətlərdir.

Hazırda bir sıra dövlətlər öz milli qanunlarında bu praktikadan istifadə edərək inzibati aktın vətəndaşlar tərəfindən geniş mənada başa düşülməsini təmin edirlər. Məsələn Albaniya

Respublikasının İnzibati Prosedur Məcəlləsində definisiya sahəsində ətraflı fərqləndirmə aparılmışdır. Məcəllənin 3-cü maddəsinin 1-ci bəndi inzibati aktların anlayışına: fərdi inzibati akt (1); kollektiv inzibati akt (2); təminat aktına (3) həsr olunmuşdur. Maddənin 2-ci bəndi normativ aktın anlayışını, 4-cü bəndi inzibati müqavilənin və 11-ci bənd isə digər inzibati tədbirin anlayışını verir(5). Maddənin məzmunundan aydın olur ki, inzibati prosedurun aparılmasında 3 hüquqi termin rol oynayır: inzibati akt; inzibati müqavilə; və digər inzibati tədbir. Digər bir nümunəni Estoniyanın təcrübəsində görmək olar. Estoniya İnzibati Prosedur Aktının 2-ci maddəsində inzibati prosedurun anlayışı bu cür verilir: "*İnzibati prosedur inzibati orqanlar tərəfindən normativ aktların və ya inzibati aktların verilməsi və ya tədbirlərin görülməsi və ya inzibati müqavilələrin bağlanması ilə əlaqədar həyata keçirilən fəaliyyətlər başa düşülür*" (2). Lakin maddədə adıçəkilən normativ aktlar inzibati icraatın həyata keçirilməsinə şamil olunan müddəalara aid edilmir, istisna edilir (2). Bu qanunvericilik aktında da inzibati icraatın 3 hüquqi termin – inzibati akt, tədbirlər (inzibati tədbir) və inzibati müqavilə əsasında həyata keçirilməsini müşahidə etdik.

İnzibati aktın qəbulu qaydası. İnzibati aktların qəbul edilməsi qaydası inzibati aktların mövcud olması şərtləri ilə bilavasitə əlaqədədir. Əgər inzibati akt bu şərtlərə cavab vermədən qəbul edilirsə, həmin inzibati akt qanuni hesab edilmir və məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilir. Nəzəriyyədə inzibati aktın ünsürləri olaraq adı çəkilir və bu ünsürlər inzibati aktı qəbul edən subyektin riayət etməli olduğu hüquqa uyğunluq tələblərini təsnifatlaşdırır (Güher Ulu, 2011).

Doktrinada inzibati aktın ünsürlərinin təsnifatı aparılarkən 6 ünsürün adı çəkilir. Bunlara səlahiyyət, forma, üsul, səbəb, məzmun və məqsəd daxildir (Gözler, 2022: 273). Lakin AR Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyasının 13 avqust 2020-ci il tarixli Qərardadının 26-cı bəndində inzibati aktın 5 ünsürünün adı çəkilir və üsul ünsürü qeyd edilmir (4). Buna baxmayaraq doktrinada adı çəkilən ünsürlər başlıca meyar hesab olunur.

İnzibati aktların qəbul edilməsində əhəmiyyətli olan ünsürlər səlahiyyət və forma ünsürləridir (Mehdiyev, 2010: 231). İnzibati aktın kimin tərəfindən və hansı formada qəbul edilməsi gələcəkdə məhkəmə nəzarəti aparılarkən nəzərə alınacaq ilk ünsürlərdir. Çünki "İnzibati icraat haqqında" AR Qanunun 65-ci maddəsində inzibati aktı etibarsız edən 6 hal arasında 4-ü inzibati aktın səlahiyyət və forma ünsürləri ilə bağlıdır. Belə ki, Qanunun 65.1.2-ci bəndi səlahiyyət ünsürü, 65.1.1, 65.1.3, 65.1.6-cı bəndləri isə forma ünsürü ilə əlaqəlidir (1).

İlk olaraq səlahiyyət ünsürünün mahiyyətinə nəzər salaq. Bildiyimiz kimi inzibati akt müvafiq hüquqi nəticəyə yönələn iradə ifadəsidir. Həmin iradə ifadəsinin inzibati orqanın adından çıxış edən səlahiyyətli bir şəxs və ya şəxslər tərəfindən edilməsi zəruridir. Səlahiyyətli şəxslərin dairəsi isə Konstitusiya və ya qanunlarda təsbit olunur (Gözler, 2022: 275). Lakin səlahiyyət bəzən qanunvericilikdə əks olunmaya bilər və belə olan halda "səlahiyyətlərin paralelliyi" prinsipi əsas götürülür (Jean-Michel de Forges, 2002: 51-52). Prinsipin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, bir inzibati aktın qəbul edilməsi üçün səlahiyyətli olan administrasiya vahidi, qanunda əksini nəzərdə tutan müddəa yoxdursa, həmin inzibati aktın dəyişdirilməsi, ləğvi və ya geri götürülməsi üçün də səlahiyyətli hesab edilir (Jean-Michel de Forges, 2002: 52).

Səlahiyyət ünsürü inzibati orqanın inzibati aktı qəbul edə bilmək qabiliyyətinə malik olmasını göstərir(4). Burada inzibati aktı qəbul edən subyektin müəyyən edilməsi mühümdür, çünki inzibati akt digər hər hansı bir inzibati orqan tərəfindən qəbul edilə bilməz, inzibati akt hüququn bu sahədə müəyyən etdiyi səlahiyyətli administrasiya vahidi tərəfindən qəbul edildikdə etibarlı ola bilər. Bu hüquqi imkan səlahiyyət ünsürünü meydana gətirir (Güher Ulu, 2011).

İnzibati orqanlar inzibati icraatı həyata keçirərkən, inzibati akt qəbul edərkən hər cür səlahiyyət qaydalarına riayət etməlidir. Çünki inzibati orqanların malik olduğu səlahiyyətlər Konstitusiya və ya qanunlarla verildiyi üçün səlahiyyətsizlik qayda kimi, səlahiyyətlilik isə istisna xarakterli başa düşülür (Gözler, 2022: 275). Həmçinin qəbul edilərkən inzibati aktın səlahiyyət ünsürü baxımından hüquqa zidd olması haqqında iddia iddiaçı tərəfindən məhkəmənin istənilən mərhələsində irəli sürülə bilər (Mehdiyev, 2010: 233).

İnzibati aktın qəbul edilməsində gözlənilməli olan qaydalardan digəri forma tələbidir. Forma tələbi özünü inzibati aktın forma ünsüründə əks etdirir. Səlahiyyət və forma ünsürləri bu baxımdan öz aralarında birbaşa əlaqədədir.

Forma ünsürü dedikdə hüquqi aktın məzmunu, tərkibi deyil, bu aktın içində yer aldığı şey, aktın aləti başa düşülür (Chapus, 2001: 1037). İnzibati akt nəticə etibarı ilə iradə ifadəsidirsə, forma isə həmin iradənin maddi aləmdəki görüntüsüdür. İnzibati aktın forma tələblərinə tabe tutulmasının bəzi mühüm səbəbləri vardır. Özəl hüquqda forma sərbəstliyi prinsipinin burada tətbiq edilməməsinin əsas səbəbi inzibati aktın ictimai hüquqda işlənməsi, yəni cəmiyyətin yararı üçün qəbul edilməsidir. Burada inzibati aktı qəbul edən subyektin şəxsi mənfəəti yoxdur və buna yer verilmir (Mehdiyev, 2010: 242).

Forma tələblərinin təmin edilməsi milli qanunvericilik çərçivəsində təsbit edilir. “İnzibati icraat haqqında” AR Qanununu da inzibati aktın forma tələbləri ilə bağlı müddəaları nəzərdə tutur. Qanunun 57-ci maddəsi bir neçə istisna hallar nəzərə alınmaqla inzibati aktın yazılı olması tələbini qoyur (1). Bir qayda olaraq inzibati aktlar yazılı formaya tabedirlər (Jean-Michel de Forges, 2002 : 59). Lakin qanunvericilikdə birbaşa qeyd olunan hallarda və ya təxirəsalınmaz hallarda, yəni dövlət, ictimai maraqlara zərər vura bilən təhlükə hallarında inzibati akt şifahi və ya digər formalarda (konklüdent) qəbul edilə bilir (1).

Forma ünsürünün pozulması cari qanunvericiliyə görə inzibati aktın bəzən etibarsız olmasına, bəzən qanunsuz inzibati akt olmasına gətirib çıxarır. Belə ki, forma tələbləri ilə bağlı “İnzibati icraat haqqında” AR Qanununun 65-ci maddəsinin 1-ci, 3-cü və 6-cı bəndlərində yazılan hal yaranarsa, inzibati akt qəbul edilsə də, etibarsızdır. Əgər həmin hallardan başqa digər pozuntu faktı olarsa, bu zaman inzibati akt Qanunun 67.1-ci maddəsinə əsasən qanunsuz hesab ediləcəkdir və 1 il ərzində ləğv edilməsi mümkündür (1).

Qeyd edilənlərlə yanaşı inzibati aktların elektron mühitdə qəbul edilməsi tendensiyası mövcuddur. Müxtəlif ölkələrin yerli qanunvericiliyində elektron formada qəbul edilmiş inzibati aktlarla bağlı səmərəli müddəaların təsbit edildiyinin şahidi oluruq. Məsələn Albaniya İnzibati Prosedur Məcəlləsinin 98-ci maddəsində inzibati aktın forma tələbləri ilə bağlı sərbəstliyin olduğu görülür. Həmin maddəyə görə, qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, inzibati akt yazılı, elektron, şifahi və ya hər hansı digər uyğun formaya malik olduğu qeyd edilir (5).

İnzibati aktın qəbul edilməsində tətbiq edilən forma tələblərilə bağlı digər bir qanunvericilik nümunəsinə Almaniya İnzibati Prosedur Aktında rast gəlmək mümkündür. Burada tələblər konkret və aydın şəkildə izah edilir. Belə ki, həmin Aktın 37-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, inzibati aktın yazılı, elektron, şifahi və ya digər formada qəbul edilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Şifahi inzibati aktın yazılı və ya elektron formada təsdiq edilməsini yalnız iki halda vacib hesab edir:

1) bunun edilməsinə əsaslı maraq mövcud olduqda; və ya
2) inzibati aktın şamil edildiyi şəxs bunu dərhal tələb etdikdə (6).

Daha sonra Aktda elektron inzibati aktın eyni şərtlərlə yazılı şəkildə təsdiq edilməsi qeyd edilir və elektron inzibati aktın qəbulunda tələb edilən rekvizitlər və imzalanma proseduru yazılı inzibati akta olan tələblərlə yanaşı verildiyi müddəalar əks olunur (6).

Bu sahədə Almaniya irəliyə gedərək, bütün hakimiyyət orqanları, şirkətlərin və digər biznes subyektlərinin vətəndaşlarla yazışmalarında, hüquqi sənədlərin çatdırılması və dövriyyəsində sadələşdirilmiş prosedur tətbiq etmişdir. Belə ki, inzibati akt və digər xarakterik sənədlərin (hüquqi və şəxsi sənədlər) mübadiləsində iki mərhələli mühafizə ilə təmin edilmiş e-hökumət kommunikasiya xidməti – De-Mail yaradılmışdır. Almaniya hökuməti tərəfindən hüquqi əsası 2011-ci ildə qəbul edilmiş qanunla qoyulan bu xidmətin məqsədi dövlət idarəetməsi və şirkətlərin kommunikasiya xərclərini azaltmaq və ekoloji cəhətdən dayanıqlı mühitin yaradılmasıdır (17).

Yuxarıda adı çəkilən nümunələrdə inzibati aktın qəbul edilməsi üçün forma azadlığı prinsipinin müəyyən edildiyini və bu prinsipin hər hansı ayrıca qanunlarda təsbit olunduğunu və ya xüsusi hallarda istisna edildiyini müşahidə etdik. Bu, inzibati icraatın, xüsusilə inzibati aktın qəbul edilməsi və vətəndaşlarla kommunikasiyanın qurulmasında daha optimal variantların olduğunu göstərir. Bunun sayəsində inzibati orqanlar diskresion səlahiyyətə malik olaraq müvafiq sahədə uyğun formaya malik

qərarlar qəbul edə bilirlər. Nəticədə inzibati orqanlar dövrün texnoloji sahədə yeniliklərinə cavab verə bilmək iqtidarına sahib olurlar və geniş çərçivədə utilizasiya imkanlarından istifadə edə bilirlər (18; 19).

Nəticə

Yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, inzibati aktın anlayışı və özündə hansı aktları əks etdirməsi baxımından iki yanaşma mövcuddur. Birincisi, alman inzibati hüququnun yanaşmasıdır ki, burada inzibati akt dedikdə yalnız fərdi inzibati aktlar nəzərdə tutulur. Bu, inzibati aktın dar mənada başa düşülməsidir. İkinci yanaşma fransız inzibati hüququnun yanaşmasıdır ki, burada inzibati aktın anlayışı həm inzibati müqavilələr, həm də administrasiyanın qəbul etdiyi normativ aktları əhatə edir. Bu, inzibati aktın geniş mənada izah olunmasıdır ki, Türkiyənin də bu yanaşmaya istinad etdiyini görürük. "İnzibati icraat haqqında" AR Qanununa nəzər saldıqda inzibati aktların əslində fərdi inzibati aktlar olduğunu və qanunvercilikdə inzibati aktların yalnız bununla məhdudlaşdığının şahidi oluruq. Yaxşı olar ki, yerli qanunvericilikdə müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilərək inzibati akt anlayışı geniş mənada qəbul edilsin.

Ədəbiyyat

1. "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 21 oktyabr 2005-ci il: [Elektron Resurs] URL: https://e-qanun.az/framework/11254
2. Davydov, K.V. (2021). Trebovaniya k administrativnim aktam: Rossiyskiy i zarubejniy oput, Jurnal Administrativnovo Sudoproizbodstva, Voronezh, s.22-28: [Elektron Resurs]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/trebovaniya-k-administrativnym-aktam-rossiyskiy-i-zarubezhnyy-opyt/viewer
3. OECD. (2018). Legal Commentary by SIGMA on the Code of Administrative Procedures of the Republic of Albania. Paris, 438 p.
4. Gözler, K. (2022). Hüquqa giriş. Bursa: Ekin nəşriyyatı, 540 s.
5. Singh, M.P. (1985). Administrative Powers: Administrative Act. In: German Administrative Law, Berlin, Heidelberg, Springer, pp.32-49.
6. Administrative Procedures Act, May 25th 1976: [Elektron Resurs] URL: https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/EN/gesetztestexte/VwVfg_en.html
7. Lyudmila, A.M. (2015). Administrative and Legal Act: Classical Theory and Practical Problems, Krasnoyarsk, Journal of Siberian Federal University, pp.2033-2040. [Elektron Resurs]. URL: https://doi.org/10.17516/1997-1370-2015-8-10-2033-2040
8. Gözlər, K. (2022). Gürsel Kaplan, İnzibati Hüquq Dərsləri. Bursa: Ekin nəşriyyatı, 800 s.
9. Chapus, R. (2001). Droit administratif general. Paris, Montchrestien. Vol. 1, 1440 p.
10. Jean-Michel de Forges. (2002). Droit Administratif. Paris, Puf, 392 s.
11. Baxrax, D.N., Rossiyskiy, B.V., Starilov, Y.N. (2005). Administrativnoe pravo. Moskva, 800 s. [Elektron Resurs]/ URL: https://pravo-olymp.ru/wp-content/uploads/2013/09/Administrativnoe_pravo_Bakhrakh_Rossinsky_Staril.pdf
12. Cəfərzadə, Ş. (2022). İnzibati hüquqi aktların qəbul edilməsinin nəzəri aspektləri, Bakı, Elmi Tədqiqat Beynəlxalq online elmi jurnal. Cild 2, Say 8, s.15-18. [Elektron Resurs]/ URL: https://doi.org/10.36719/2789-6919/12/15-18
13. Günday, M. (2011). İnzibati hüquq. Ankara: İmaj nəşriyyatı, 652 s.
14. Güher Ulu, G. (2011). İnzibati Prosedurun İcazə Elementi, Uludağ Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu. Bursa. 374 s. [Elektron Resursları]/ URL:
15. https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/8184/1/294842.pdf
16. Mehdiyev, F. (2010). İnzibati Hüquq. Bakı: Qafqaz Üniversitesi Yayınları, 539 s.
17. Code of Administrative Procedures of the Republic of Albania, 2016: [Elektron Resurs] URL:https://www.dap.gov.al/images/LegjislacioniAP/ligj%20per%20proc%20admin.pdf
18. https://www.bsi.bund.de/EN/Themen/Verbraucherinnen-und-Verbraucher/Informationen-und-Empfehlungen/Digitale-Verwaltung/De-Mail/de-mail_node.html

19. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyasının "Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 30 dekabr tarixli 474VQ №-li Qanununun tətbiqi ilə bağlı vergi ödəyicilərinin şəxsi hesab vərəqələrində əməliyyatların edilməsinə dair" 13 avqust 2020-ci il tarixli Qərardadı: [Elektron Resurs] URL: https://supremecourt.gov.az/storage/pages/881/bulleten-2020-3.pdf
20. Administrative Procedure Act of the Republic of Estonia. 2002: [Elektron Resurs] URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/527032019002/consolide

Göndərilib: 12.01.2024 Qəbul edilib: 24.02.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/206-211

Nuriyyə Bağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
bagiyevanur@gmail.com

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI QURBANLARINA YARDIM ZAMANI KONFİDENSİALLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİ: BEYNƏLXALQ NORMALAR ƏSASINDA ARAŞDIRMA

Xülasə

Məişət zorakılığı və ya qadınlara qarşı zorakılıq cinayət, insan hüquqları pozuntusu və ayrı-seçkiliyin bir formasıdır. Onlarla həm milli, həm də beynəlxalq sferada mübarizə aparılır. Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq normaların əsas prioritetlərinin qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması və onunla mübarizə, qurbanların müdafiəsi və günahkarların cəzalandırılmasından ibarət olduğunu vurğulayırlar. Məqalədə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müvafiq sahədə görülən tədbirlər ətraflı təhlil olunur, təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: *məişət zorakılığı, pozitiv öhdəliklər, qadınlara qarşı zorakılıq, CEDAW, konfidensiallıq*

Nuriyya Baghiyeva
Baku State University
master student
bagiyevanur@gmail.com

Providing confidentiality in helping victims of domestic violence: investigation based on international standards

Abstract

Domestic violence or violence against women is a crime, a violation of human rights and a form of discrimination. They are being fought both nationally and internationally. International organizations emphasize that the main priorities of international norms are prevention and combating violence against women, protection of victims, and punishment of perpetrators. In the article, the measures taken by international organizations in the relevant field are analyzed in detail, and suggestions and recommendations are put forward.

Keywords: *domestic violence, positive obligations, violence against women, CEDAW, confidentiality*

Giriş

“Konfidensiallıq” sözü latınca “confidentio” sözündən götürülüb, etibar etmək mənasını verir. Bu o deməkdir ki, konfidensial informasiyaya malik olan şəxslərin dairəsi konkret olaraq bəllidir və həmin məlumatlar bu şəxslərə etibar olunmuşdur. Ona görə də üçüncü şəxslərin konfidensial məlumatları əldə etməsi üçün qaydalar qanunla müəyyən edilir. Konfidensiallıq hüquqi məzmunda «sirr» adı altında təhlil olunur. Sirr özü informasiya deyil, sirr – informasiyanın hüquqi rejimidir. G.A.Rzayeva konfidensial informasiyanın, yəni sirrin aşağıdakı əlamətlərini müəyyənləşdirir: (Əliyev, Rzayeva, İbrahimova, Məhərrəmov, Məmmədrzalı, 2019: 187).

Sirrin əlamətləri	
	Sirr məhdud şəxslər dairəsinə bəlli olan və digər şəxslərdən gizli saxlanılan informasiyadır;
	Sirr məxfi və konfidensial xarakter daşıyır;
	Sirrin məzmununu təşkil edən məlumatların gizli saxlanılmasının həm faktiki, həm də hüquqi əsası vardır;
	Sirr legitim xarakter daşıyır, yəni onun məzmununa daxil olan məlumatların gizliliyinin qorunması qanunla müəyyənləşdirilir.

Məişət zorakılığı zamanı konfidensial informasiya və ya sirr adı altında nə başa düşülür? – Beynəlxalq-hüquqi aspektdən yanaşsaq, məişət zorakılığı zamanı konfidensial informasiya şəxsi və ailə həyatına dair məlumatları ehtiva edir. Məsələn: İstanbul Konvensiyasının 65-ci maddəsinə uyğun olaraq, Şəxsi məlumatlar “Fərdi məlumatların avtomatik emalı ilə bağlı fiziki şəxslərin müdafiəsi haqqında Konvensiyaya əsasən Tərəflərin üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq saxlanılır və istifadə olunur. Bu müddəa bu Konvensiyanın əhatə etdiyi bütün zorakılıq formaları ilə bağlı şəxsi məlumatların qorunması məsələsinə aiddir. Fiziki şəxslərə, xüsusilə də zorakılıq qurbanlarına mümkün təhlükələr səbəbindən, əgər onlara dair məlumatların qorunması üçün zəruri təhlükəsizlik tədbirləri görülmədən dövriyyəyə salınarsa, 65-ci maddəyə uyğun olaraq məlumatların saxlanması və istifadəsi baxımından Şəxsi Məlumatların Avtomatlaşdırılmış Emalı ilə bağlı Fərdlərin Müdafiəsi üzrə Konvensiyaya istinad edilir. Maddədə bildirilir ki, bu müddəa yuxarıda adı çəkilən Konvensiya çərçivəsində Tərəflərin üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq tətbiq edilir. Bununla belə, bu, 108 saylı Konvensiyaya üzv olmayan Tərəflərin bu Konvensiyanı ratifikasiya etmələrinə mane olur. 108 saylı Konvensiya xüsusilə şəxsi məlumatların yalnız müəyyən edilmiş qanuni məqsədlər üçün saxlanılmasını nəzərdə tutur və onların bu məqsədlərə uyğun olmayan hər hansı bir şəkildə istifadəsinə yol verilmir. O, həmçinin belə məlumatların subyektinin şəxsiyyətini müəyyən etməyə imkan verir və ya qeydiyyata alınma və saxlanılma məqsədləri üçün lazım olan müddətdən artıq müddətə hər hansı formada saxlanılmamasını nəzərdə tutur. Konvensiya, həmçinin, şəxsi məlumatlara icazəsiz əldə edilən girişin və ya məlumatların dəyişdirilməsinin və ya digər tərəflərə açıqlanmasının qarşısını alan müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsini məcburi edir.

İstanbul Konvensiyası fərdi (şəxsi) məlumatları hər bir halda konfidensial hesab edirmi? – İstanbul Konvensiyasının yanaşmasına görə, fərdi (şəxsi) məlumatlar iki qrupa ayrılır:

Açıq məlumatlar– müəyyən olunmuş qaydada açıqlanmış və ictimaiyyət üçün əlyetər olan məlumatlardır. Konvensiyanın 11-ci maddəsinə müvafiq olaraq, tərəflər Konvensiyanın həyata keçirilməsi məqsədilə Konvensiyada təsbit edilmiş bütün zorakılıq formaları üzrə baş vermiş hallarla bağlı müntəzəm olaraq ətraflı müvafiq statistik məlumatlar toplamalı və toplanan məlumatların ictimaiyyət üçün əlçatan olmasını təmin etməlidirlər.

Konfidensial məlumatlar – şəxsi və ailə həyatına dair müxtəlif qapalı, yəni əldə olunması məhdudlaşdırılmış məlumatlardır. İstanbul Konvensiyasının İzahat Məruzəsinə görə: 82. 11-ci maddəyə uyğun olaraq ictimaiyyət üçün əlçatan ediləcək məlumatların əldə edilməsində Tərəflər zərər çəkmiş şəxslərin şəxsi məlumatların qorunmasına dair hüquqlarına diqqətlə yanaşmalıdırlar.

BMT yanaşması.

Qadınlara qarşı zorakılıq dinindən, dilindən və irqindən asılı olmayaraq, dünyanın harasında olur-olsun, qadın və qızların həyatları boyu məruz qaldıqları insan hüquqları pozuntusudur. Beynəlxalq və regional təşkilatlar bu məsələ ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparmış və bu araşdırmalarla iştirakçı dövlətlərin qadınlara qarşı zorakılıq sahəsində hüquqi tənzimləmələr etmələrini və məsələni gündəmə gətirməyi hədəfləmişlər.

Bu mövzuda aparılan araşdırmalarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ən mühüm rollardan birini oynayır. Məhz, BMT yarandığı gündən qadın hüquqlarını müəyyən edən və təmin edən bir çox sənədlər hazırlayıb. Bu sənədlərdə qadınlara qarşı zorakılıq qadınların əsas insan hüquqlarının pozulması, onların digər hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə maneə kimi göstərilməklə yanaşı, bunun təkcə kişi və qadın bərabərliyinə deyil, həm də sosial inkişafa və beynəlxalq sülhə ən mühüm maneələrdən biri olduğu vurğulanır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi 26 iyun 1945-ci ildə San-Fransiskoda imzalanmış və 24 oktyabr 1945-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bu müqavilə ilə insan hüquqları ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə beynəlxalq hüquq sahəsinə daxil edilmiş və nəticədə həm universal, həm də regional səviyyədə insan hüquqları müqavilələri və onların müdafiə sistemləri yaradılmışdır. Müqavilənin məqsədləri arasında daha yüksək yaşayış standartlarının olmasına yardım göstərmək, iqtisadi, sosial, sağlamlıq və əlaqədar problemləri həll etmək və irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquqlarına və fundamental azadlıqlarına universal hörmət və rifahı təmin etmək kimi prinsiplərin olduğu bildirilir. Müqavilənin 68-ci maddəsində (2) göstərilən səlahiyyətlə İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən İnsan Hüquqları Komissiyası yaradılmış və İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən hazırlanmış Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasında qəbul edilmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində müəyyən edilmiş hüquqlara görə kişi və qadınlar arasında heç bir ayrı-seçkilik olmasa da, bütün dünyada qadın və qızların yaşadıqları gender əsaslı pozuntularla bağlı konkret maddə yoxdur. 1993-cü ildə Vyanada keçirilən İnsan Hüquqları üzrə Dünya Konfransında qadınların həm ictimai yerlərdə, həm də ailə daxilində zorakılıqdan azad yaşamaq hüququnun əsas hüquq olduğu vurğulanıb. Konfransda qəbul edilən Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Planında qeyd olunub ki, iştirakçı dövlətlər qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması üçün konkret addımlar atmalıdırlar.

BMT-nin Qadının Vəziyyəti Komissiyası 1946-cı ildə yaradılıb və bu qurumun məqsədi qadınların siyasi, iqtisadi, sosial və təhsil sahələrində hüquqları ilə bağlı hesabatlar hazırlamaq və tövsiyələr verməkdir. Komissiyada 1980-ci illərdən etibarən şikayət mexanizmi yaradılmışdır. Belə ki, qadınlara qarşı zorakılıqla bağlı müraciətlərin Komissiyaya verilməsinə icazə verilib. Lakin Komissiya yalnız qadın hüquqlarının pozulmasını araşdırdıqdan sonra pozuntunun aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq ölkənin hökumətinə tövsiyələr vermək səlahiyyətinə malikdir və bu kontekstdə hüquqların pozulmasına qarşı sanksiyalar tətbiq edə bilməz. 1995-ci ildə Pekində keçirilmiş IV Ümumdünya Qadın Konfransından sonra Qadınların Vəziyyəti üzrə Komissiyanın rolu genişləndirilmiş və səlahiyyətli orqanlar Pekin Bəyannaməsinin və Fəaliyyət Platformasının icra proseslərinin monitorinqi və nəzərdən keçirilməsi rolunu da öz üzərinə götürmüşdür (Aydın, 2017: 15).

BMT-nin qadınlara qarşı zorakılıqla bağlı qəbul etdiyi ən mühüm sənədlərdən biri 20 dekabr 1993-cü il tarixli Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında Bəyannamədir. Bəyannamədə qadınlara qarşı zorakılığa ictimai və ya şəxsi məkanlarda baş verən, qadınların fiziki, cinsi və ya emosional zərər görməsi ilə nəticələnən və ya nəticələnəcək hər hansı gender əsaslı zorakılıq aktı və ya bu cür hərəkət və ya məcburiyyət hədəsi və azadlığın özbaşına məhdudlaşdırılması kimi tərif verilir (The United Nations General Assembly, 1993). Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən, qadınlara qarşı zorakılığa döymək və incitmək, ev təsərrüfatında qız uşaqlarına cinsi zorakılıq etmək, nikahda zorlamaq və ya qadınlara zərər vuran digər ənənəvi əməllər, həyat yoldaşından başqa şəxslər tərəfindən zorakılıq, istismarla bağlı zorakılıq daxil olmaqla ailə daxilində baş verən fiziki, cinsi və ya psixoloji zorakılıq kimi əməllər təsvir edilir. Buraya ümumilikdə cəmiyyət daxilində baş verən zorakılıq, o cümlədən iş yerində, təhsil müəssisələrində və ya başqa yerlərdə cinsi təcavüz və hədə-qorxu, qadın alveri və məcburi fahişəlik daxil olmaqla başa düşülməlidir (06.01.2016 yanvar ayı keçirilmiş Şura İclası Qərarlarının Xülasəsi). Bəyannamədəki mühüm təfərrüatlardan biri də qadınlara qarşı zorakılığın gender əsaslı olduğu və qadınların sırf qadın olduqları üçün zorakılığa məruz qaldıqlarının ifadə olunmasıdır. Bəyannamənin 3-cü maddəsi qadınların bütün insan hüquqlarından və əsas azadlıqlarından bərabər

istifadə etmək və siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və ya hər hansı digər sahədə bərabər müdafiə altında olmaq hüququna malikdir. 4-cü maddədə deyilir ki, dövlətlər qadınlara qarşı zorakılığı pisləməli və bunun qarşısını almaq üçün öz öhdəliklərindən yayınmaq üçün heç bir adət, ənənə və ya dini inanca istinad etməməlidir (5).

BMT-yə üzv olan dövlətlər tərəfindən gender bərabərliyi və qadınların səlahiyyətləndirilməsi məsələləri ilə bağlı da bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1975-ci ildə Meksikada keçirilən Birinci Ümumdünya Qadın Konfransı (Dinçer, 2014: 18-19) dünya dövlətlərinin yalnız qadın problemlərini müzakirə etmək üçün toplaşdığı ilk beynəlxalq toplantı idi. Bu konfransı 1980-ci ildə Kopenhagen konfransı, 1985-ci ildə Nayrobi konfransı və 1995-ci ildə Pekin konfransı izlədi. Bu konfranslar arasında 4-15 sentyabr 1995-ci ildə Pekində keçirilmiş IV Ümumdünya Qadın Konfransı ən geniş iştiraklı konfrans olub və dünyanın 189 ölkəsindən hökumət nümayəndələri ilə yanaşı, dünyanın hər yerindən qadın təşkilatlarının da iştirak etdiyi konfransdır. Konfransda Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platformasının qəbul edilməsi ilə qadın və qızların hüquqlarının fundamental və universal insan hüquqlarının tərkib hissəsi olduğu qəbul edilmiş, həmçinin qadınlara qarşı zorakılığın və qadın-kişi bərabərsizliyinin inkişafın və sülhün qarşısındakı ən böyük maneələrdən biri olduğu vurğulanmışdır. Qərarın mətnində bu fikir "Qadınların səlahiyyətlərinin artırılması və qərarların qəbul edilməsində iştirakı, o cümlədən bərabərlik anlayışına əsasən cəmiyyətin bütün sahələrində tam iştirakı bərabərliyə, inkişafa və sülhə nail olmaq üçün əsas şərtdir" kimi qeyd olunub.

Pekində keçirilən konfransdan 5 il sonra BMT Baş Assambleyası tərəfindən 05-09 iyun 2000-ci il tarixlərində Nyu Yorkda Qadınlar 2000: 21-ci əsr üçün gender bərabərliyi, inkişaf və sülh (PEKİN+5) adlı sessiya keçirilmişdir. Sessiyanın məqsədi 1995-ci ildə keçirilən konfransdan sonra baş vermiş hadisələri qiymətləndirmək, yeni fəaliyyət və təşəbbüsləri müəyyən etmək olub. Sessiyada 188 ölkədən ümumilikdə 1500 qeyri-hökumət təşkilatı iştirak edib. Burada qadınlara qarşı zorakılığın mənasının genişləndirildiyi və tərifinə namus cinayətləri və məcburi nikaha daxil olan "Yekun Aktı" qəbul edilib. Sessiyada Siyasi Bəyannamə və Yekun Aktının qəbulu ilə dövlətlər Pekin Fəaliyyət Platformasında göstərilən 12 kritik məsələ ilə bağlı öhdəliklərinin arxasında olduqlarını da göstərdilər.

Qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması ilə bağlı qəbul edilmiş ən mühüm konvensiyalardan biri Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyadır (CEDAW). Konvensiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 18 dekabr 1979-cu ildə qəbul edilmiş və 3 sentyabr 1981-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin tərifi Konvensiyanın 1-ci maddəsində verilmişdir. Bu tərifə əsasən, Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün qadınlar barəsində ayrı-seçkilik anlayışı qadınların ailə vəziyyətlərindən asılı olmayaraq, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi əsasında insan hüquqlarının və siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və hər hansı digər sahələrdə əsas azadlıqların zəiflədilməsini yaxud tanınmamasını, qadınların onlardan istifadə etməsini yaxud onları həyata keçirməsini heçə endirməyə yönəlmiş cinsi əlamətə görə hər hansı fərqləndirmə, istisna yaxud məhdudiyyət deməkdir (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya, 1981).

Bununla belə, CEDAW-da qadınlara qarşı zorakılığa birbaşa toxunan heç bir maddə olmadığı üçün 1992-ci ildə 19-cu Tövsiyə qəbul edilmişdir. Qərarda gender əsaslı zorakılıq qadınların kişilərlə bərabər hüquq və azadlıqlarından istifadə etmələrinə ciddi əngəl törədən ayrı-seçkilik forması kimi göstərilir. Digər tərəfdən, Qadınlara Qarşı Ayrı-seçkiliyin Aradan Qaldırılması üzrə Komitə bu Qərarın işığında, iştirakçı dövlətlərə zorakılığın miqyası, onun səbəbləri və nəticələri, habelə zorakılığın qarşısının alınması və zorakılıqla mübarizə üçün görülən tədbirlərin effektivliyi ilə bağlı statistik məlumatların və tədqiqatların məcmuələrini təqdim etmələri; öz hesabatlarında qadınlara qarşı zorakılığı davam etdirən davranışların, adətlərin və təcrübələrin xarakterini və miqyasını və bunun nəticəsində yaranan zorakılığın formalarını müəyyən etmələri; zorakılıqla mübarizə üçün gördükləri tədbirlər və bu tədbirlərin nəticələri haqqında hesabatlar hazırlamaları; qadınların kişilərlə bərabərliyinə mane olan qərəzləri aradan qaldırmağa kömək edəcək təhsil və

ictimai məlumat proqramlarına başlamaları; namus naminə qadın ailə üzvlərinə qarşı hücumlara və ya qətllərə haqq qazandıran qanunların ləğvi kimi məsələlərlə bağlı konkret tövsiyələr verdi (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması Komitəsi Ümumi Tövsiyələr, 1986-2013: 21).

Avropada hüquqi tənzimləmələr.

Avropa Şurası 3 avqust 1949-cu ildə yaradılıb və yarandığı gündən insan hüquqlarının müdafiəsi və inkişafı istiqamətində fəaliyyətə başlayıb. Nəticədə 04 noyabr 1950-ci ildə Romada İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası imzalanmış və bu Konvensiya 03 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiyaya əlavə olaraq qəbul edilmiş Protokollarla (9) yekunlaşan Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında qadınlara qarşı zorakılıqla bağlı birbaşa maddə olmasa da, yaşamaq hüququnu, işgəncənin qadağan edilməsini, köləliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsini, nikah hüququ, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi, 7-ci Əlavə Protokolda müəyyən edilmiş ər-arvad arasında bərabərlik hüququ nəzərə alınmalı olan məsələlərdir. Konvensiyanın ən mühüm xüsusiyyəti hüquq və azadlıqların 33-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş dövlətlərarası müraciətlər və 34-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş fərdi müraciətlər vasitəsilə müdafiə mexanizminin yaradılmasıdır (10).

Qadınlara qarşı zorakılıqla bağlı mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri Avropa Şurasının Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Konvensiyasıdır5. Müqavilə İstanbulda imzalanmağa açıldığı üçün ona İstanbul Konvensiyası da deyilir. Konvensiya 11 may 2011-ci ildə qəbul edilmiş və 12 ölkənin imzası ilə 2014-cü il avqustun 1-də qüvvəyə minmişdir. İstanbul Konvensiyası beynəlxalq hüquqda qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığına qarşı sanksiyaları nəzərdə tutan, məcburi və müstəqil nəzarət mexanizminin yaradılmasını ehtiva edən və zorakılığın kişi və qadınlar arasında bərabərsizliyin nəticəsi olduğunu vurğulayan ilk konvensiyadır (Moroğlu, 2012: 366). Digər tərəfdən, İstanbul Konvensiyasının ən mühüm xüsusiyyəti bioloji, hüquqi və ya ailə bağı olmasından asılı olmayaraq məişət zorakılığının, məsələn, keçmiş və ya indiki həyat yoldaşları, nikahdankənar tərəfdaşlar, birgə yaşayan ailə üzvləri, qohumlar və ya birlikdə yaşayan digər şəxslər tərəfindən istiqamətləndirilən zorakılığın və qadına qarşı hər cür zorakılığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üçün standartları nəzərdə tutan və Avropa ölkələri üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan ilk sənəd olmasıdır (Kadriye, 2015: 134).

Konvensiya zorakılığın qarşısının alınması üçün yol xəritəsini tərtib etmişdir; Konvensiyada maarifləndirmə, ekspertlərin təlimi, profilaktik müdaxilə, müalicə proqramları, özəl sektor və media dəstəyinin alınması, psixoloji və hüquqi dəstək xidmətləri, sığınacaqların yaradılması, təcili yardım xətlərinin açılması, fiziki ziyana məruz qalanlara kompensasiya ödənilməsi və hüquqi yardım xidmətləri müfəssəl şəkildə tənzimlənir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, razılığa gələn dövlətlərin üzərinə qoyulan öhdəliklərə əməl edilmədikdə/pozulduqda, sanksiya kimi heç bir tənzimləmə tətbiq edilməmiş və Konvensiyada monitorinq mexanizmi adı altında qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığına qarşı fəaliyyət üzrə ekspert qrupu (GREVIO) yaradılacağını və bu qrupun Konvensiyanın icrasına nəzarət edəcəyi bildirilmişdir.

Nəticə

Məişət zorakılığı qurbanlarına yardım zamanı konfidensiallığın təmin edilməsi dedikdə, əldə olunması məhdudlaşdırılmış informasiyanın hüquqi rejiminə riayət olunması başa düşülür.

Məişət zorakılığı qurbanlarına yardım göstərildikdə konfidensiallığın təminatı şəxsi və ailə həyatı ilə bağlılıq və ictimailəşmə baxımdan zəruri sayılır. Belə ki, məişət zorakılığı şəxsi və ailə həyatı ilə sıx bağlı olduğu üçün qurbanlar demək olar ki, əksər hallarda zorakılıq faktının ictimailəşməsindən və bununla da cəmiyyətdə biabır olmaqdan qorxurlar.

İstanbul Konvensiyası məlumatların qorunması dedikdə, fərdi (şəxsi) məlumatların qorunmasını nəzərdə tutur:

Birincisi, Konvensiya konfidensiallıq terminindən deyil, «privacy» terminindən istifadə edir ki, bu termin bilavasitə şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ ilə əlaqədardır.

İkincisi, Konvensiyada istintaq, məhkəmə və xidməti fəaliyyətlə bağlı sirrlərə toxunulmur.

Üçüncüsü, Konvensiya konfidensiallıq qaydalarından istisna qayda müəyyənləşdirir ki, bu da Konvensiyanın əhatə dairəsinə daxil olan ciddi zorakılıq aktının törədildiyinə və gələcəkdə də törədilməsinin gözlənildiyinə inanmaq üçün əsaslı səbəblərin olması ilə bağlı mümkündür.

Dördüncüsü, Konvensiya məzmun etibarilə açıq və qapalı informasiyaya bölgünü aparsa da, fərdi məlumatları hər bir halda konfidensial xarakterlə müəyyənləşdirir.

İstanbul Konvensiyasından fərqli olaraq, milli-hüquqi yanaşmada məişət zorakılığının formaları sadalansa belə, leqal anlayışda yalnız fiziki və mənəvi zərərin vurulması təsbit olunmuşdur. Mahiyyət etibarilə, iqtisadi xarakterli məhdudiyyətlərin maddi ziyan vurmasını nəzərə alsaq, qanunda verilən leqal anlayışın redaktə olunmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik. Milli-hüquqi aspektdən yanaşma konfidensial informasiyanı isə daha geniş məzmunda şərh edir, lakin çatışmazlıqlar ailə həyatına dair məlumatlarla bağlı özünü büruzə verir. Milli qanunvericilikdə ailə həyatına daxil olan məlumatlar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsindən fərqli olaraq, bir qədər ümumi formada müəyyən olunmuşdur. Belə ki, cinsi həyat haqqında məlumatları, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı haqqında məlumatları, ailə həyatının ayrı-ayrı məqamları haqqında məlumatları və övladlığa götürmə ilə bağlı məlumatları sadalayan qanunverici ailə həyatının ayrı-ayrı məqamlarına daxil olan ünsürləri açıqlamır. Hesab edirik ki, Məhkəmə tərəfindən müəyyən olunan "ailə həyatı" ilə əhatə olunan bütün münasibətləri məhz həmin məqamlara aid etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Ə., Rzayeva, G., İbrahimova, A., Məhərrəmov, B., Məmmədrzalı, Ş. (2019). İnformasiya hüququ. Bakı: Nurlar, 448 s.
2. https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf
3. Aydın, F.Ç. (2017). Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qadınların vəziyyəti üzrə komisiyasının təlimatları və 60-cı sessiya üçün qeydlər. Ankara: Qadın namizədlərə dəstək assosiasiyası, 84 s.
4. The United Nations General Assembly. (1993). Declaration on the Elimination of Violence against Women, http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r104.htm
5. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararasi_belgeler/kadina_karsi_siddet/BM%20Kad%C4%B1na%20Kar%C5%9F%C4%B1%20%C5%9Eiddetin%20Ortadan%20Kald%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1na%20Dair%20Bildirgesi%2020.12.1993.pdf
6. Dinçer, O. (2014). Bərabərlik təsəvvürünün ümumi quruluşu: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadınların Vəziyyəti Komissiyasının iş prioritetlərinin və siyasət mətnlərinin təhlili. Ankara, Türkiyə Respublikası Ailə və Sosial Siyasətlər Nazirliyi Qadının Statusu Baş İdarəsi, 124 s. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararasi_belgeler/pekin-5%20Kad%C4%B1n%202000%2021.Y%C3%BCzy%C4%B1l%20%C4%B0%C3%A7in%20Toplumsal%20Cinsiyet%20E%C5%9Fitli%C4%9Fi,%20Kalk%C4%B1nma%20ve%20Bar%C4%B1%C5%9 F.pdf
7. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya. (1981). İnsan Hüquqları Jurnalı, 14 s. https://www.ihd.org.tr/kadinlara-kar-hertlayrimcilin-lenensuluslararasi-slees/
8. Qadınlara Qarşı Ayrı-seçkiliyin Ləğv Edilməsi üzrə Komitənin Ümumi Tövsiyələri. (1986-2013). 117 s. https://www.tbmm.gov.tr/komsyon/kefe/belge/uluslararasi_belgeler/ayrimcilik/CEDAW/tavsiye_kararlari/CEDAW%20Komitesi%20Tavsiye%20Kararlar%C4%B1_(1-29).pdf
9. 06.01.2016 tarixli yanvar ayı keçirilmiş Şura İclası Qərarlarının Xülasəsi.
10. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
11. Moroğlu, N. (2012). Qadınlara qarşı şiddətin qarşısının alınması, 6284 saylı Qanun və İstanbul Kovensiyası, Türkiye Barolar Birligi Dergis, s.357-380.
12. Kadriye, B. (2015). İstanbul Konvensiyası. Ankara Barosu Dergisi, s.133-204.

Göndərilib: 20.01.2024 Qəbul edilib: 23.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/212-219

Ayxan Abbaslı
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
abbasli.2001@icloud.com

DAXİLİ TURİZM BAZARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRÜLƏN DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİ VƏ PROQRAMLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Məqsəd, axili turizm bazarını gücləndirmək üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif tədbirləri və proqramları qiymətləndirmək və təhlil etməkdir. Yerli turizmin təşviqinə yönəlmiş marketinq kampaniyalarının, infrastrukturun inkişafının, siyasət təşəbbüslərinin və maliyyə stimullarının effektivliyinin araşdırılmasını əhatə edir.

Elmi Yenilik: Tədqiqatın yeni aspekti daxili turizmi inkişaf etdirmək üçün yeni fikirlərin üzə çıxarılması və ya innovativ strategiyaların təklif edilməsini əhatə edir. Buraya az öyrənilmiş turizm istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, turizmin təşviqi üçün inkişaf etməkdə olan texnologiyalardan istifadə edilməsi və ya hələ geniş şəkildə qəbul edilməmiş unikal siyasət yanaşmalarının təklif edilməsi daxil ola bilər.

Tədqiqatın Nəticələri: Nəticələrə təfərrüatlandıracaq, artan turizm axını, iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi və ya xüsusi proqram və təşəbbüslərin effektivliyi haqqında məlumatlar daxildir. Nəticələr dövlət tədbirlərinin daxili turizmə necə təsir etdiyini aydın şəkildə göstərir.

Tədqiqatın Məhdudiyyətləri: Məlumatların mövcudluğu, coğrafi əhatə dairəsi və ya tədqiqatın vaxt çərçivəsi ilə bağlı məhdudiyyətlər daxil ola bilər. Məhdudiyyətlərin tanınması tədqiqat nəticələrinin kontekstini və tətbiqini başa düşmək üçün çox vacibdir.

Praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın real dünya nəticələrini müzakirə edəcək. Turizm orqanları, siyasətçilər və ya turizm sənayesində özəl sektorun maraqlı tərəfləri üçün praktiki tövsiyələr təklif edə bilər. Əsas diqqət tapıntıların daxili turizmi yaxşılaşdırmaq üçün necə tətbiq oluna biləcəyinə yönəldiləcək.

Tədqiqatın orijinallığı: Mövcud tədqiqat, əvvəlki boşluqları necə aradan qaldırdığını, yeni metodologiyalar təklif etdiyini və daxili turizmin təkmilləşdirilməsi üzrə yeni perspektivləri necə təmin etdiyini vurğulayır.

Açar sözlər: *daxili turizm, turizm siyasəti, Turizm üzrə Dövlət Proqramları, turizmin inkişafi strategiyaları, yerli turizmin təşviqi, turizm infrastrukturu*

Aykhan Abbasli
Western Caspian University
master student
abbasli.2001@icloud.com

State measures and programs to improve the domestic tourism market

Abstract

Objective of the study: The objective of the study is to evaluate and analyze the various measures and programs implemented by the government to strengthen the domestic tourism market. It includes examining the effectiveness of marketing campaigns, infrastructure development, policy initiatives and financial incentives aimed at promoting local tourism.

Scientific Innovation: The novel aspect of research involves uncovering new ideas or proposing innovative strategies to develop domestic tourism. This may include identifying understudied tourism destinations, using emerging technologies to promote tourism, or proposing unique policy approaches that have not yet been widely adopted.

Research Findings: This may include information on increased tourism flows, economic impact assessments, or the effectiveness of specific programs and initiatives, which will detail the results of the research. The results clearly show how government measures affect domestic tourism.

Limitations of the Study: Limitations may include data availability, geographic scope, or time frame of the study. Recognizing limitations is critical to understanding the context and application of research findings.

Practical Importance: Will discuss the real-world implications of the research. Tourism authorities can offer practical advice for policy makers or private sector stakeholders in the tourism industry. The focus will be on how the findings can be applied to improve domestic tourism.

Research originality: The current research highlights how it addresses previous gaps, suggests new methodologies, and provides new perspectives on improving domestic tourism.

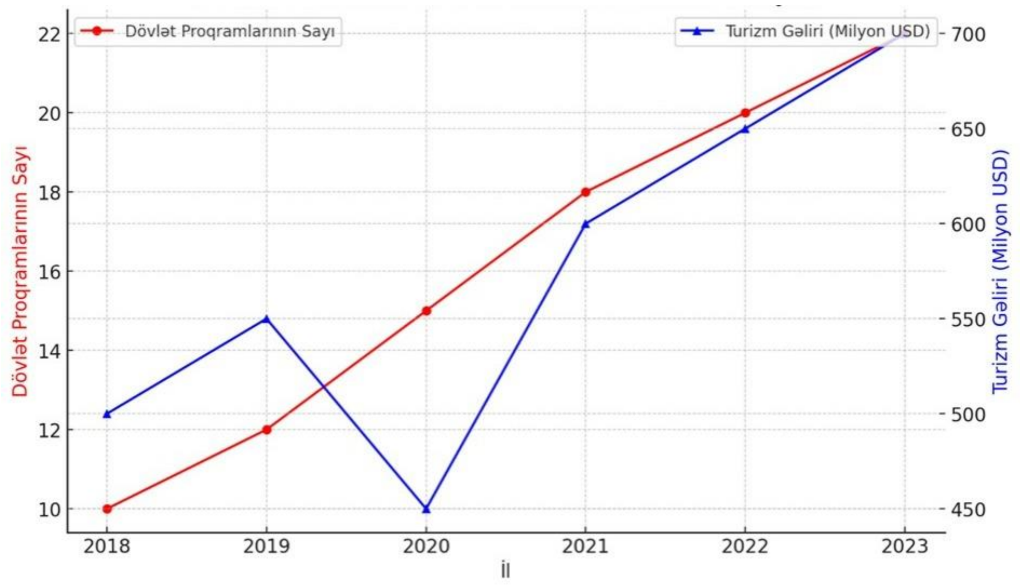
Keywords: *domestic tourism, tourism policy, State Tourism Programs, tourism development strategies, promotion of local tourism, tourism infrastructure, economic ipact of tourism*

Giriş

Son illərdə daxili turizm bazarı ölkələr arasında iqtisadi artım və mədəni mübadilə üçün katalizator kimi mühüm əhəmiyyət qazanmışdır. Araşdırmada dövlət orqanları tərəfindən daxili turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən müxtəlif tədbirlər və proqramlar yerini tapır. Tədqiqatın əhəmiyyəti onun nəinki iqtisadiyyata verdiyi töhfə, həm də mədəni irsin, yerli adət-ənənələrin və milli birliyin təbliğində həlledici rol oynayan sektora vaxtında diqqət yetirməsindədir. Təbii olaraq dinamik və qlobal tendensiyalara və yerli ehtiyaclara cavab verən turizm sənayesi davamlı problemlər və imkanlarla üzləşir. Mövcud kontekstdə dövlətin rəhbərlik etdiyi təşəbbüslər və siyasətlər daxili turizm mənzərəsinin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. İnfrastrukturun inkişafı və marketinq strategiyalarından tutmuş dayanıqlı təcrübələrə və icmanın cəlb edilməsinə qədər dövlətin rolu çoxşaxəli və təsirlidir (Anderson, Chen, 2021: 97).

Qlobal səyahət dinamikası dəyişdikcə, yerli və davamlı təcrübələrə artan vurğu ilə dövlət tədbirlərinin effektivliyini anlamaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Məqsəd bu tədbirləri təkcə onların dərhal iqtisadi faydaları baxımından deyil, həm də daxili turizm sektorunda uzunmüddətli, davamlı artımı dəstəkləmək qabiliyyəti baxımından təhlil etməkdir. Məqalə, texnoloji irəliləyişlər, dəyişən istehlakçı seçimləri və sosial-iqtisadi dəyişikliklər kimi amillərdən təsirlənən daxili turizmin inkişaf edən təbiətini qəbul edir. Dəyişikliklər qarşısında dövlət tədbirlərinin uyğunlaşması və operativliyi həlledici əhəmiyyət kəsb edir (Beyker, 2022: 84).

Qrafik 1. Dövlət tədbirləri və yerli turizm bararlarının inkişafı

Mənbə: http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_may2009/77832.htm.

Qrafik 1-də qırmızı xətt dövlət proqramlarının sayını (illər üzrə), mavi xətt isə turizm gəlirlərini (milyonlarla ABŞ dolları ilə) əks etdirir. Qrafikdən dövlətin turizm sektoruna artan proqramları və investisiyaları turizm gəlirlərinin artmasına səbəb olduğu görünür.

Daxili turizm və yerli icmalar arasında qarşılıqlı əlaqə bu tədqiqatın mühüm komponentini təşkil edir. Dövlət tədbirləri çox vaxt təkcə turistləri cəlb etmək üçün deyil, həm də yerli əhaliyə fayda vermək, mədəni irsi təbii sərvətləri qorumaq üçün nəzərdə tutulub. Turizmin və davamlı icmanın inkişafına bu ikili diqqət sosial və ekoloji məsuliyyətlə iqtisadi qazancları tarazlaşdıran innovativ yanaşmaları araşdırmaq üçün zəmin yaradır. Turizmin təşviqi və idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu araşdırmaya başqa ölçü təklif edir. Turist təcrübələrini və əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün rəqəmsal platformalardan, sosial mediadan və məlumat analitikasından istifadə üzrə dövlət təşəbbüsləri onların təsirini və potensialını anlamaq üçün araşdırılır. Tədqiqat qlobal səyahət modellərində dəyişikliklərin daxili turizmə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyi beynəlxalq konteksti nəzərdən keçirir (Collins, 2020: 41).

Cədvəl 1. 2018-2023-cü illər üçün turistlərin sayını (milyonlarla) və dövlət xərcləri (milyonlarla ABŞ dolları ilə).

l	Turistlərin Sayı (Milyon)	Dövlət Xərcləri (Milyon USD)
2018	1.2	200
2019	1.5	250
2020	1.0	180
2021	1.3	300
2022	1.7	350
2023	2.0	400

Mənbə:https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda.

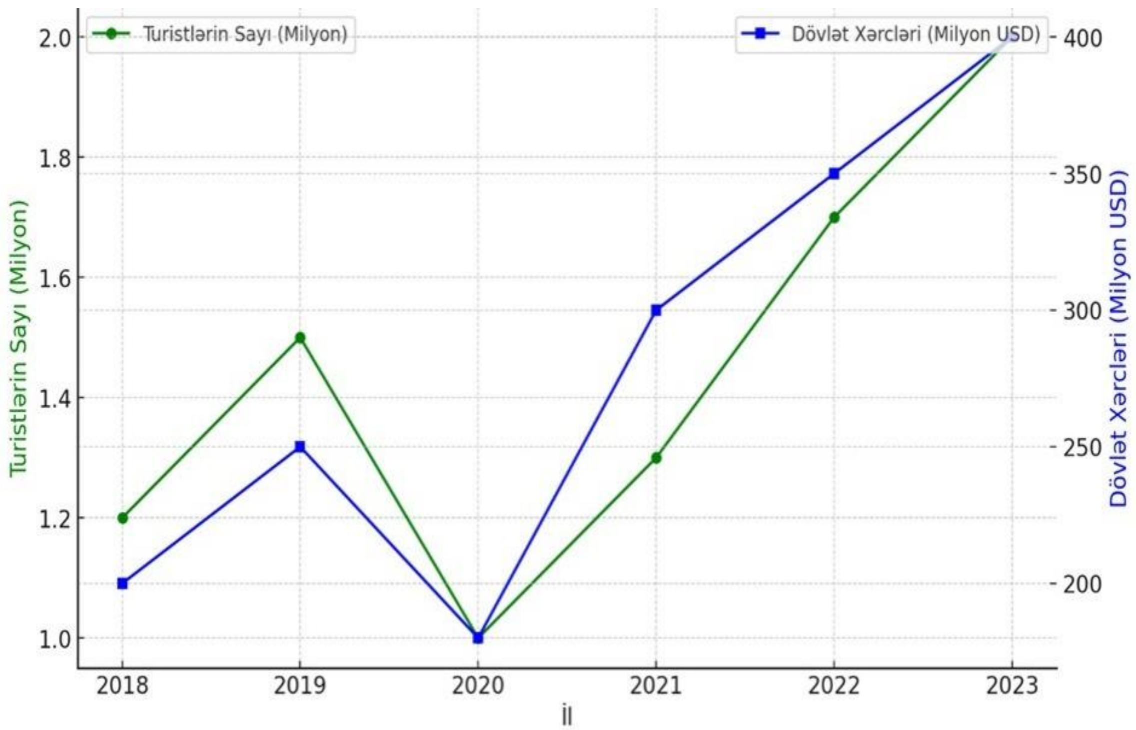
Cədvəl 1-də, hökumət tədbirləri və turizm sektorundakı inkişaflar arasında mümkün əlaqəni göstərmək üçün statistik məlumatlarından istifadə etməklə yaradılmışdır.

Tədqiq edilən digər ölçü ictimai-siyasi amillərin daxili turizmə təsiridir. Sosial məsələlərin və siyasi dinamikanın ictimai qavrayış və davranışları sürətlə dəyişdirə bildiyi bir dövrdə dövlətin bu mürəkkəblikləri idarə etməkdə rolunu anlamaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə, dövlət tədbirlərinin yerli turistlər üçün sabit və qonaqpərvər mühiti təmin etməklə bu problemləri necə həll etdiyini araşdırır. Sürətlə dəyişən dünyada daxili turizmdə dövlət tədbirlərinin uğuru təkcə onların dərhal təsiri ilə deyil, həm də onların zamanla uyğunlaşma və təkamül qabiliyyəti ilə ölçülür. Tədqiqat həm də dövlət tədbirlərində innovasiya və kreativliyin roluna mühüm diqqət yetirir. Daxili turizm getdikcə rəqabətli və doymuş bazara çevrildikcə, unikal və ixtiraçılıq strategiyalarına ehtiyac hər şeydən üstündür (Davis, Kumar, 2019: 76).

Nəzərdə tutulan digər mühüm aspekt dövlət tədbirlərinin daha geniş iqtisadi və sosial məqsədlərə uyğunlaşdırılmasıdır. Buraya turizm təşəbbüslərinin nəqliyyat, qonaqpərvərlik və əyləncə kimi digər sektorlarla necə inteqrasiya olunduğunu və bu sinerjilərin daha böyük iqtisadi və sosial təsir üçün necə optimallaşdırıla biləcəyini başa düşmək daxildir. Tədqiqat dövlət tədbirlərinin turizmdə inklüzivliyi və əlçatanlığı həll etmə yollarını araşdırır, daxili səyahətin faydalarının geniş şəkildə yayılmasını və müxtəlif əhali üçün əlçatan olmasını təmin edir. Dövlət tədbirlərinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində maraqlı tərəflərin cəlb edilməsinin və əməkdaşlığın vacibliyi də diqqət mərkəzindədir. Dövlət qurumları, özəl sektor oyunçuları, yerli icmalar və beynəlxalq təşkilatlar arasında tərəfdaşlıqların təhlilini əhatə edir. Mövcud əməkdaşlıqlar turizm sektorunun hərtərəfli inkişafı üçün vacibdir, siyasətlərin təkcə effektiv deyil, həm də əhatəli olmasını və müxtəlif maraqları və perspektivləri təmsil etməsini təmin edir (Johnson, Garcia, 2023: 78).

Daim dəyişən qlobal mənzərədə gələcək tendensiyaları və çağırışları qabaqcadan görmək çox vacibdir. Məqsəd, gələcək illərdə güclü və möhkəm daxili turizm bazarını inkişaf etdirməyə davam etmək üçün dövlət tədbirlərinin necə uyğunlaşdırıla və inkişaf etdirilə biləcəyinə dair strateji proqnoz verməkdir. Həmçinin cari reallıqların, innovativ təcrübələrin və gələcəyə baxan perspektivlərin qarışığını təklif edərək daxili turizm bazarında dövlət tədbirlərinin hərtərəfli və dərin təhlilini təqdim etməyə çalışır. Daxili turizmin inkişafı ilə bağlı müzakirələrə mənalı töhfə vermək, bu mühüm sektorda gələcək tədqiqatlar və siyasətin qurulması üçün zəmin yaratmaq məqsədi daşıyır.

Qrafik 2. İllər üzrə turistlərin sayı və dövlət xərclərinin iqtisadi təsirləri.

Mənbə: http://anl.az/el/h/hi_te.pdf.

Qrafik-"Daxili turizm bazarının inkişafı üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və proqramlar" mövzusundadır. Diaqramda turistlərin sayı və dövlət xərclərinin iqtisadi təsirləri illər üzrə göstərilir. Turistlərin sayı milyonlarla, hökumət xərclər milyon ABŞ dolları ilə göstərilir. Qrafikdən göründüyü kimi, dövlət xərclərinin artması ilə yanaşı turistlərin sayında da artım tendensiyası müşahidə olunur. Bu onu göstərir ki, hökumətin turizm sektoruna yatırdığı investisiyalar turistlərin sayına müsbət təsir göstərir (Martin, 2018: 56).

Şəkil 1. Daxili Turizmin İnkişaf obyektləri

Mənbə:https://azertag.az/xeber/olke_turizminin_inkisafinda_dovlet_desteyi_daim_hiss_olunur-1268274

Cədvəl 2.Daxili turizm bazarının inkişafı üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və proqramlar.

İl	Dövlət Proqramlarının Sayı	Turizm Gəliri (Milyon USD)
2018	10	500
2019	12	550
2020	15	450
2021	18	600
2022	20	650
2023	22	700

Mənbə: http://anl.az/down/meqale/ses/2010/iyul/127204.htm.

Cədvəl 2-də, dövlət tədbirləri ilə daxili turizm gəlirləri arasındakı əlaqəni göstərmək üçün məlumatlarından istifadə etməklə yaradılmışdır. “Daxili turizm bazarının inkişafı üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və proqramlar” mövzusunda statistik cədvəl. Cədvəldə 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər dövlət proqramlarının və turizm gəlirlərinin sayı (milyon ABŞ dolları ilə) göstərilir (Patel, 2022: 67).

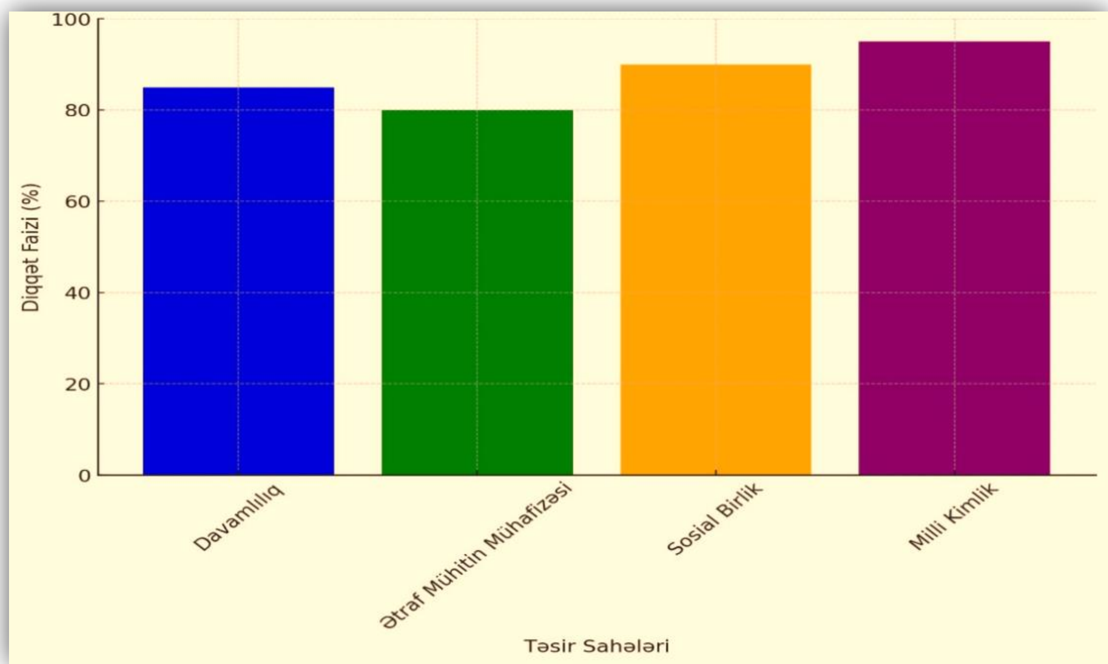
Daxili turizm bazarının təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət tədbirlərinin və proqramlarının araşdırılmasının aktuallığı iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərə toxunmaqla çoxşaxəlidir. Mövzu hər biri turizm sektoru və bütövlükdə milli iqtisadiyyat daxilində daha geniş məqsədləri və problemləri əks etdirən bir neçə səbəbə görə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatın bərpası və diversifikasiyası: Turizm sektoru çox vaxt milli iqtisadiyyatların əhəmiyyətli bir hissəsini təmsil edir, xüsusən də zəngin mədəni irsə, təbii gözəlliyə və ya hər ikisinə malik ölkələrdə. Daxili turizmin inkişafı və gücləndirilməsi təbii fəlakətlər və ya COVID-19 kimi pandemiyalar kimi böhranlardan sonra iqtisadi bərpa üçün həyati strategiya ola bilər. Ölkələr daxili bazara diqqət yetirməklə, azalmış beynəlxalq turist axınının təsirini azalda, yerli biznesi və məşğulluğu dəstəkləyə bilər (Tompson, Robertson, 2020: 78).

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 212-219 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 212-219 e-ISSN: 2708-986X

Davamlılıq və Ətraf Mühitin Mühafizəsi: Daxili turizmin gücləndirilməsi davamlılıq istiqamətində qlobal səylərlə uzlaşır. Yerli səyahətləri həvəsləndirmək beynəlxalq uçuşlarla bağlı karbon izlərini azalda, təbii ehtiyatların qorunmasını təşviq edə və yerli təbii və mədəni irs haqqında məlumatlılığı və qiymətləndirməni artıra bilər. Ekoloji təmiz təcrübələrə və məsuliyyətli turizmə üstünlük verən dövlət tədbirləri beləliklə, geniş ekoloji məqsədlərə töhfə verə bilər (Williams, 2021: 33).

Qrafik 3. Daxili turizmin üzərindəki təsirləri

Mənbə: https://www.kitabxana.net/files/books/file/1534170921.pdf.

Qrafik 3-də, daxili turizmin müxtəlif təsir sahələri üzərindəki diqqət faizlərini vizual şəkildə təqdim edir. Qrafik, davamlılıq, ətraf mühitin mühafizəsi, sosial birlik və milli kimlik kimi dörd əsas təsir sahəsinə dövlət tədbirlərinin və proqramlarının nə dərəcədə önəm verdiyini göstərir. Hər bir sahə üzrə diqqət faizi aşağıdakı kimi təyin edilmişdir (Zhang, Nguyen, 2024: 31):

- Davamlılıq: %85
- Ətraf Mühitin Mühafizəsi: %80
- Sosial Birlik: %90
- Milli Kimlik: %95

Bu göstəricilər, daxili turizm proqramlarının və tədbirlərinin həm ekoloji məsuliyyət və davamlılıq, həm də sosial birlik və milli kimlik qurmaq məqsədlərinə necə yönəldiyini simvolizə edir. Milli Kimlik sahəsi ən yüksək diqqət faizilə təmsil olunur, bu da dövlət proqramlarının vətəndaşları öz ölkələrini kəşf etməyə və milli mədəniyyət və irsləri ilə daha dərin əlaqə qurmağa təşviq etmək məqsədini gücləndirdiyini göstərir. Sosial Birlik, insanların bir-birləri ilə və ölkənin müxtəlif mədəni və təbii xüsusiyyətləri ilə əlaqə qurmasını dəstəkləyərək, cəmiyyətdə bütövlük hissini artırmaq məqsədini əks etdirir (Brown, Smith, 2020: 76).

Qrafikdə Davamlılıq və Ətraf Mühitin Mühafizəsi sahələri də yüksək faizlərlə təmsil olunur, bu da daxili turizmin təbii ehtiyatların qorunması, ekoloji təmiz təcrübələrin təşviq edilməsi və karbon izlərinin azaldılması kimi davamlılıq məqsədlərinə necə xidmət etdiyini vurğulayır. Bu göstəricilər, daxili turizmin həm yerli iqtisadiyyata, həm də ətraf mühitə məsuliyyətli yanaşma çərçivəsində necə töhfə verə biləcəyini göstərir (Chen, 2019: 94).

Ümumilikdə, bu qrafik daxili turizmin gücləndirilməsinin həm ictimai, həm də ekoloji baxımdan davamlı inkişaf üçün necə mühüm olduğunu vizual şəkildə təsdiqləyir. Bu, dövlət tədbirləri və proqramlarının müxtəlif aspektlərə necə yönəldiyini və bu sahələrdə müsbət dəyişikliklərə necə töhfə verə biləcəyini aydınlaşdırır.

Sosial Birlik və Milli Kimlik: Daxili turizmin təşviqi sosial birliyi və milli kimliyi gücləndirmək üçün unikal imkan təqdim edir. Vətəndaşları öz ölkələrini kəşf etməyə təşviq edən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar vasitəsilə fərdlər öz milli irslərini, müxtəlif mədəniyyətlərini və təbiət mənzərələrini daha dərindən dərk edə və qiymətləndirə bilərlər. Bu, əhali arasında qürur, birlik və aidiyyət hissini gücləndirə bilər (Davis, Hernandez, 2021: 56).

Uyğunlaşma və Davamlılıq: COVID-19 pandemiyası turizm sektorunda uyğunlaşma və dayanıqlılığın vacibliyini vurğuladı. Daxili turizmə diqqət yetirmək qlobal səyahət məhdudiyyətlərinə və dəyişən istehlakçı seçimlərinə cavab olaraq daha çox çevikliyə imkan verir. Dövlət tədbirləri infrastrukturun, rəqəmsal platformaların və yerli səyahətçilər üçün uyğunlaşdırılmış marketinq kampaniyalarının inkişaf etdirilməsi və bununla da sektorun xarici şoklara qarşı dayanıqlığının artırılmasını əhatə edə bilər (Evans, Patel, 2018: 66).

Uzunmüddətli Böyümə və İnkişaf: Daxili turizmə sərmayə yatırmaq sadəcə ani çağırışlara qısamüddətli cavab deyil, uzunmüddətli böyümə və inkişaf strategiyasıdır. Turizm təkliflərini şaxələndirmək, əlçatanlığı yaxşılaşdırmaq və attraksionların davamlılığını təmin etməklə dövlətlər daha möhkəm turizm bazarı yarada bilərlər. Bu, təkcə yerli iqtisadiyyatlara fayda vermir, həm də ölkələri gələcək beynəlxalq ziyarətçilər üçün daha cəlbedici istiqamətlər kimi mövqeləndirir.

Daxili turizm bazarının təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət tədbirlərinin və proqramlarının aktuallığı onun iqtisadi sabitliyə, ekoloji dayanıqlığa, sosial birliyə, sektorun dayanıqlığına və uzunmüddətli artıma töhfə vermək potensialında özünü göstərir. Təqdim edilən mövzu, siyasətçilər, sənaye maraqlı tərəfləri və eyni zamanda icmalar tərəfindən hərtərəfli araşdırma və strateji həyata keçirilməsini təmin edir (Garcia, Liu, 2022: 67).

Nəticə

Tədqiqat daxili turizm bazarının genişləndirilməsi və dəstəklənməsi istiqamətində dövlət tədbirlərinin və proqramlarının saysız-hesabsız ölçülərini hərtərəfli araşdırıb. Siyasət çərçivələrinin, infrastrukturun inkişafının, iqtisadi təsirlərin, marketinq strategiyalarının, davamlılıq təcrübələrinin və ictimaiyyətin cəlb edilməsinin araşdırılması nəticəsində aydın olur ki, dövlətin rolu güclü daxili turizm sektorunun inkişaf etdirilməsində həm əsas, həm də çoxşaxəlidir. Daxili turizmin iqtisadi əhəmiyyəti, xüsusilə ÜDM-ə və məşğulluğun yaradılmasına verdiyi töhfə onun iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi rolunu vurğulayır.

Bununla belə, bu tədqiqat həm də iqtisadi məqsədlərin ətraf mühitin davamlılığı və mədəni mühafizə ilə balanslaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Dövlətin ekoloji təmiz turizm təcrübələrinin təşviqi və mədəni irsin qorunması sahəsində səyləri təkcə təqdirəlayiq deyil, həm də turizm sənayesinin uzunmüddətli həyat qabiliyyəti üçün vacibdir.

Marketinq və tanıtım strategiyalarının təhlili yerli turistlərin cəlb edilməsində rəqəmsal platformaların və innovativ brendinqin artan əhəmiyyətini ortaya qoyur. Uğurlu daxili turizmin əsl mahiyyəti həm yerli əhali, həm də ziyarətçilər arasında rezonans doğuran orijinal, əhatəli və müxtəlif təcrübələrin yaradılmasındadır. İcmanın iştirakı daxili turizm təşəbbüslərinin uğurunda mühüm amil kimi ortaya çıxdı. Yerli icmaların cəlb edilməsi təkcə turizm faydalarının ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmir, həm də orijinal mədəniyyət mübadiləsi vasitəsilə turizm təcrübəsini zənginləşdirir.

Tədqiqat bazarın doyması, ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar və qlobal böhranlar qarşısında adaptiv strategiyalara ehtiyac da daxil olmaqla bir neçə problemi müəyyən edir. Problemlərin həlli davamlı innovasiya, strateji planlaşdırma və yaranan tendensiyaları və imkanları qəbul etmək istəyi tələb edir. Tədqiqat daxili turizmin mürəkkəbliyi və dinamikası və onun formalaşmasında dövlət tədbirlərinin həlledici rolu haqqında dəyərli fikirlər verir. Təklif olunan tövsiyələr davamlı, inklüziv və dinamik daxili turizm bazarını təşviq etmək istiqamətində siyasətçiləri, sənayedə maraqlı

tərəfləri və icmaları istiqamətləndirmək məqsədi daşıyır. Daxili turizmin gələcəyi təkcə iqtisadiyyata deyil, həm də ölkənin sosial və ekoloji quruluşuna fayda verən əməkdaşlıq, innovativ və məsuliyyətli yanaşmadadır.

Ədəbiyyat

1. Anderson, J., Chen, L. (2021). Daxili Turizmin İqtisadi Təsiri. New York: Tourism Insights Publishing.
2. Beyker, M. (2022). Turizmdə Rəqəmsal Marketinq Strategiyaları. London: Travel Industry Press.
3. Collins, R. (2020). Davamlı Turizm: Təcrübələr və Perspektivlər. Oksford: Yaşıl Səyahət Mətbuatı.
4. Davis, E., Kumar, S. (2019). Turizmin İnkişafında İcmanın İştirakı. Sidney: Qlobal Turizm Araşdırması.
5. Johnson, P., Garcia, T. (2023). Turizm Siyasəti və Planlaşdırılması. Boston: Akademik Səyahət Mətbuatı.
6. Martin, S. (2018). Mədəni Qoruma və Turizm. Barselona: İrs Turizm Nəşrləri.
7. Patel, R. (2022). Turizm İnfrastrukturu: Çətinliklər və İmkanlar. Sinqapur: Asiya Sakit Okean Turizm Mətbuatı.
8. Tompson, A., Robertson, D. (2020). Böhran Zamanlarında Turizm: Adaptiv Strategiyalar. Dublin: Turizm Serialında Böhranların İdarə Edilməsi.
9. Williams, H. (2021). İnklüziv Turizm: Qlobal Perspektiv. Toronto: Səyahət Mətbuatında Müxtəliflik.
10. Zhang, Y., Nguyen, L. (2024). Daxili Turizmdə Yaranan Trendlər. Şanxay: Şərq-Qərb Səyahət Araşdırmaları.
11. Brown, J., Smith, A. (2020). Economic Impacts of Domestic Tourism: A Comparative Analysis. New York: Springer Nature.
12. Chen, L. (2019). Sustainable Practices in Domestic Tourism. London: Routledge.
13. Davis, R., Hernandez, K. (2021). Digital Innovation in Tourism: Enhancing Domestic Travel. Amsterdam: Elsevier.
14. Evans, M., Patel, D. (2018). Tourism Policy and Planning for Economic Recovery. Oxford: Oxford University Press.
15. Garcia, S., Liu, C. (2022). Health and Safety Protocols in Tourism: Lessons from the COVID-19 Pandemic. Cambridge: Cambridge University Press.

Göndərilib: 04.01.2024 Qəbul edilib: 18.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/220-226

Gülsu Əsədli
Milli Aviasiya Akademiyası
magistrant
gasadli2001@gmail.com

KONSTİTUSİYAYA DÜZƏLİŞLƏR EDİLMƏSİNDƏ REFERENDUMUN ROLU

Xülasə

Xalqın suveren hüququnun həyata keçirilməsinin üsullarından biri kimi referendum institutu həmişə hüquqi tədqiqatların obyekti olmuşdur. Bu institutun konstitusiyaya düzəlişlərin edilməsində əhəmiyyətinin tədqiq edilməsinə hər zaman ehtiyac duyulur.

Hazırkı məqalədə referendumun anlayışı verilmiş, bu anlayışın etimoloji təhlili verilmiş, inkişaf tarixi nəzərdən keçirilmiş, bu institutun konstitusiyalara düzəlişlərin edilməsində rolu araşdırılmış və müxtəlif qanunvericilik aktları əsasında təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *referendum, konstitusiya, ümumxalq səsverməsi, demokratiya, xalqın iradəsi*

Gulsu Asadli
National Aviation Academy
master student
gasadli2001@gmail.com

Role of referendum in constitutional amendments

Abstract

As one of the methods of exercising the sovereign right of the people, the institution of referendum has always been the object of legal studies. There is always a need to study the importance of this institution in constitutional amendments.

In this article, the concept of referendum is given, etymological analysis of this concept is given, the history of development is reviewed, the role of this institution in making amendments to the constitutions is investigated and it is analyzed on the basis of various legislative acts.

Keywords: *referendum, constitution, popular vote, democracy, will of the people*

Giriş

Referendum latınca “referee” sözündən götürülüb, mənası “xəbər verilməli olan” deməkdir (Straşun, 2007: 493). Hüquq ensiklopediyasında referenduma “ən mühüm dövlət məsələlərinin ümumxalq səsverməsinə çıxarılması” kimi anlayış verilir (Quliyev, 2007: 881).

Bəzi ədəbiyyatlarda referendumun “öz suveren hüququnu həyata keçirən xalqın səsverməyə qoyulan məsələlər haqqında qəbul etmək və ya rədd etmək barədə münasibətlərini bildirməsini təmin edən birbaşa demokratiyanın təzahür forması” kimi tərifinə rast gəlinir (Solak, 2013: 58). Referendumda xalqın iradəsi birbaşa təzahür edir. Burada artıq xalqın seçdiyi və onun iradəsini təhrif edə biləcək şəxslər yoxdur (Əsgərov, 2011: 342).

Seçkili orqanların formalaşdırılması yolu ilə xalqa dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək imkanı verən nümayəndəli demokratiyadan fərqli olaraq, birbaşa demokratiya bilavasitə xalq hakimiyyəti kimi çıxış edir və dövlətin idarə olunmasında xalqın təşəbbüsünü, özfəaliyyətini, dövlət qərarlarının qəbul edilməsində onun birbaşa iradəsini ifadə edir. Referendum institutu da xalqın öz iradəsini ifadə etmə forması olaraq birbaşa demokratiyanın təzahürüdür.

Hüquq ədəbiyyatlarında referendumla yanaşı plebisit anlayışından da istifadə edilir. Plebisit, latınca “plebiscitum” sözündən olub, mənası xalqın, plebisin qərarı olmaqla seçicilərin səsverməsidir (Çirkin, 2007: 289). Straşuna görə, hüquqi nöqteyi-nəzərdən referendum ilə plebisit arasında fərq yoxdur-onlar sinonimdirlər. Ancaq stilistik fərqlər var, plebisit o məsələlər üzrə

referenduma deyilir ki, onlar region və ölkə üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, seçicilərin səsverməsi ilə idarəetmə forması haqqında, mövcud rejimin davam etməsi haqqında, ölkə liderinə etimad haqqında məsələlər həll olunursa, bir çox hallarda referendum rəsmi və ya qeyri-rəsmi olaraq plebisit adlandırılır (Straşun, 2007: 493). Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində plebisit referendumla eyni mənaya gələn termin kimi istifadə edilir.

Bəlli bir müddətdə faktiki olaraq iqtidarı əlində saxlayan şəxslərin hazırladıqları konstitusiya layihəsini müzakirə edilməsi üçün heç bir imkan yaratmadan "bəli" və ya "xeyr" ilə nəticələnə biləcək bir xalq səsverməsinə təqdim etmələri plebisitdir. Referendumda mətnə, plebisitdə isə şəxs və həmin şəxsin siyasətinə səs verilir (Solak, 2013: 66). Hazırlanan konstitusiya layihəsi "məhdud azadlıq şəraitində" səsverməyə çıxarılır, layihə üzərində hər hansı, xüsusilə də tənqidi müzakirələrə yol verilmir, xalq təzyiq altında saxlanılır. Plebisitə misal olaraq, 1799-cu ildə Napaleon Bonapartın xalqa qəbul etdirdiyi konstitusiyanı göstərmək olar. Bonapart özünə qarşı olduqca "hörmətli və sadiq" davranan bir komissiya tərəfindən hazırlanan konstitusiyanı, onunla bağlı hər hansı mübahisə və müzakirə aparılmasına imkan yaratmadan xalq səsverməsinə çıxarmışdı. Bu səbəbdən bu tip konstitusiya quruluşuna "Bonapartist Konstitusiyaçılıq" deyilir (Gözlər, 2017). Bu mənada plebisit totalitar və avtoritarların əllərində vasitəyə çevirdikləri antidemokratik ümumxalq səsverməsidir.

Həmçinin, ədəbiyyatlarda referendumla yanaşı bəzən "ümumxalq rəy sorğusu" ifadəsindən də istifadə edilir. Sovet konstitusiyalarında bu anlayışlar bərabərləşdirilirdi. Belə ki, 1937-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 33-cü maddəsinin "г" bəndində yazılmışdır ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "ümumxalq sorğusunu (referendumu) keçirir" Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (əsas qanunu), 1965: 10). Konstitusiyanın mətnindən göründüyü kimi, burada referendum tamamilə ümumxalq sorğusuna bərabər tutulur. Lakin belə bərabərləşdirməylə bir çox nüfuzlu alimlər razılaşmırlar. Çirkin qeyd edir ki, ümumxalq sorğusu bütün ölkə əhalisinin rəyini aşkara çıxarmağı nəzərdə tutur. Lakin bu həmişə səsvermə yolu ilə həyata keçirilmir. Sorğu bu və ya digər ictimai təşkilat və ya mətbuat tərəfindən də keçirilə bilər. Əgər belə sorğu dövlət orqanları tərəfindən keçirilirsə, o hüquqla təzim olunur və konstitusiya-hüquq institutu sayılır (Çirkin, 2007: 290). Ümumxalq sorğusunun ümumxalq səsverməsi deyil, seçicilərin baxışlarının aşkar edilməsi, onlarla məsləhətləşmə olması kimi xüsusiyyətlər onu referendumdan fərqləndirir.

Referendumlar müxtəlif məqsədlərlə keçirilir ki, bunlardan biri də konstitusiyalara düzəliş edilməsidir. İctimai həyatda baş verən dəyişikliklərlə, siyasi qüvvələr nisbətinin dəyişməsi ilə əlaqədar hər bir Konstitusiya dəyişdirilə bilər, bəzən isə mütləq dəyişdirilməlidir (Straşun, 2001: 76). İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatını, vətəndaş cəmiyyətinin təkamülünü, habelə dövlətin idarəçilik mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyətini tənzimləyən qanunların dövrün tələblərinə uyğun müasirləşdirilməsi inkişaf etmiş ölkələrdə zəruri səciyyə daşıyır. Konstitusiyaların, xüsusən uzun müddətdir fəaliyyət göstərən konstitusiyaların dəyişməsinə səbəb bəzən onların xeyli dəyişdirilmiş tarixi şəraitə uyğunlaşmasına olan ehtiyacdır. Belə dəyişikliklərin məqsədi isə bir qayda olaraq, mövcud hüquq qaydasının əsaslı şəkildə pozulması deyil, daha çox konstitusiya aktının cari vəziyyətin tələbatlarına uyğunlaşdırılmasıdır. Konstitusiya ilə tənzimlənən münasibətlərin nisbi sabitliyinə baxmayaraq, konstitusiya dəyişdirilə bilməzsə, daima dəyişən və inkişaf edən cəmiyyətin arzu və istəklərinə cavab verməsi mümkün deyildir.

Konstitusiyaya düzəlişlər müxtəlif qanunvericiliklərdə fərqli terminlə ifadə olunur və bu terminlərin ifadə etdiyin mənanın "əhatə dairəsi" ilə bağlı fikirlər ədəbiyyatlarda mübahisəli məsələlərdən biridir. Məsələn, Fransa Konstitusiyasında bu "revision", İspaniya Konstitusiyasında "reforma", Almaniyanın Konstitusiyasında "anderug" terminləri ilə ifadə edilir. Bəzi ölkələrdə bu terminlər təkcə konstitusiyanın bir neçə müddəasında düzəliş edilməsini deyil, həm də konstitusiyanın bütünlükdə dəyişdirilməsi mənasını verir (Roznai, 2014: 129).

Konstitusiyalar tam və qismən dəyişdirilə, yəni onlara tam və qismən yenidən baxıla bilər. Tam yenidən baxılma konstitusiyanın tamamilə yeni redaksiyada qəbulunu nəzərdə tutur ki, bu cür yenidən baxma yalnız siyasi qüvvələr nisbətində dövlətin yeniləşməsini tələb edən əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməsi halında məqbul sayıla bilər. Buna görə də, konstitusiyaya tamamilə

yenidən baxılması üçün ayrı-ayrı düzəlişlərlə müqayisədə daha sərt şərtlər tələb olunur (Straşun, 2007: 79). Avropa ölkələrinə nəzər saldıqda, konstitusiyaya tamamilə yenidən baxılmasının qayda və şərtlərini nəzərdə tutan konstitusiyalara rast gəlmək mümkündür. İsveçrə və İspaniyanın konstitusiyalarını buna misal göstərmək olar. İsveçrə Konstitusiyasında konstitusiyaya tam yenidən baxılması məsələsi müfəssəl tənzimlənmişdir. Konstitusiyaya əsasən, İsveçrə Konstitusiyasına tam və ya qismən yenidən baxıla bilər. Federal Parlamentin palatalarından biri tam yenidən baxış barədə təklif irəli sürərsə, digər palata isə onunla razılaşmazsa və ya tam yenidən baxışıla bağlı təklifi 100 000 seçici irəli sürərsə, bu halda yenidən baxışın olub-olmaması barədə məsələ İsveçrə xalqının səsverməsinə çıxarılır. Səs verən seçicilərin əksəriyyətinin müsbət cavab verdiyi halda, konstitusiyaya tam şəkildə yenidən baxış keçirilməsi üçün Parlamentin hər iki palatası yenidən seçilməlidir. Konstitusiyaya həm tam, həm də qismən yenidən baxılması – yəni, düzəlişlərin həyata keçirilməsi yalnız referendum vasitəsilə mümkündür (Straşun, 2007: 496).

Konstitusiyaya qismən yenidən baxılması dedikdə isə konstitusiyanın konseptual əsasını təşkil edən müddəalar məcmusuna toxunmadan, ona bu və ya digər maddənin əlavə edilməsi, onların çıxarılması və ya mövcud müddəaların dəyişdirilməsi başa düşülür.

Schaffner də daxil olmaqla bir qrup müəlliflər isə hesab edir ki, ümumiyyətlə düzəliş termini konstitusiyanın dəyişdirilməsini nəzərdə tutur, lakin o özündə yeni bir konstitusiya kimi qəbul ediləcək dərəcədə radikal bir dəyişkliyi ehtiva etməməlidir. Çünki “düzəliş” termini özü müəyyən məhdudiyyətlərlə çərçivələnir, o nəyisə “məhv etmək” deyil, “dəyişdirmək” gücünə malikdir (Schaffner, 2005: 1494). Bu müəlliflər düzəliş mənasını ifadə edən terminlərin geniş deyil, dar mənada başa düşülməli olduğu və konstitusiyaya tam şəkildə deyil, yalnız qismən yenidən baxılmasını ehtiva etdiyi qənaətindədirlər. Hesab edirik ki, düzəliş terminin leksik şərhindən hüquqi nəticələr çıxarmaq çətindir. Buna görə də, bu terminə hər bir ölkənin öz qanunvericiliyi və onun praktiki tətbiqi aspektindən yanaşılmalıdır.

Konstitusiyalar onların dəyişdirilməsinin mürəkkəblik dərəcəsindən asılı olaraq çevik və sərt konstitusiyalara bölünür. Çevik konstitusiyalara dəyişikliklər adi qanunların qəbul edilməsi yolu ilə edilsə də, sərt konstitusiyalara düzəlişlər edilməsi daha mürəkkəb qaydada həyata keçirilir. Konstitusiyanın sərt olması onun sabitliyini qorumaq məqsədi daşıyır. Bu isə öz növbəsində konstitusiyanın nüfuzunun güclənməsinə və konstitusiya quruluşunun nisbi sabitliyinə şərait yaradır. Straşun sərt konstitusiyaları sərt və xüsusilə sərt olmaqla iki hissəyə ayırır ki, düzəlişlərin referendumla edildiyi konstitusiyaları xüsusilə sərt konstitusiyalara aid edir (Straşun, 2007: 109).

Demək olar ki, əksər dövlətlərin konstitusiyalarında ona bu və ya digər formada düzəlişlər edilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur. Təbii ki, referendum konstitusiyaya düzəlişlər edilməsinin yeganə vasitəsi deyil və müxtəlif ölkələrdə konstitusiyaya düzəlişlər üçün fərqli mexanizmlər tətbiq edilir. Məsələn, geniş tətbiq edilən formalardan biri konstitusion düzəlişlərin parlament tərəfindən həyata keçirilməsidir. Konstitusion düzəlişlərə dair təşəbbüsün həyata keçirilməsi ilə düzəlişlərə dair layihənin parlamentdə ilk oxunuşu arasındakı müddətlərdən, düzəlişlərin bir neçə dəfə oxunuşdan keçirilməsi, parlamentdə konstitusion düzəlişlərin edilməsi üçün tələb olunan səs çoxluğu və s. hallardan asılı olaraq ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli qaydalar tətbiq edilir (European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), 2018: 8). Bir qayda olaraq konstitusion düzəlişlər üçün parlamentdə adi qanunların qəbuluna nisbətdə daha yüksək səs çoxluğu tələb olunur. Parlamentdə konstitusion düzəlişlərin edilməsi üçün mütləq səs çoxluğundan (50%+1) tutmuş parlament üzvlərinin 3/5-nə qədər dəyişən müxtəlif tələblərə rast gəlmək mümkündür. Səs çoxluğunun yuxarı hədlərdə müəyyən edilməsində əsas prinsip ondan ibarətdir ki, bu asanlıqla düzəliş edilməsinin qarşısını almaqla yanaşı mövcud hökuməti düzəlişlərin edilməsi üçün müxalifət və digər partiyalarla danışıqlar aparmaq məcburiyyətində qoyur (Bockenforde, 2017: 6).

İkipalatalı parlamentlərin mövcud olduğu ölkələrdə müəyyən istisnaları nəzərə alınmaqla, bir qayda olaraq hər iki palatanın təsdiqi tələb olunur. İkipalatalı parlamentlərdə konstitusion düzəlişlərin səsə qoyulması zamanı tələb olunan səs çoxluğu dəyişir. Hər iki palatanın üzvlərinin mütləq səs çoxluğu (məsələn, İsveçrə), parlamentin hər iki palatasında 2/3 səs çoxluğu (məsələn, İtaliya), yuxarı palatada mütləq səs çoxluğu, aşağı palatada 2/3 səs çoxluğu (məsələn, İspaniya) və

s. buna misal göstərmək olar (European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), 2009: 10).

Federativ, həmçinin mərkəzləşdirilməmiş quruluşa malik olan bir çox ölkələrdə dövlətlərin siyasi-ərazi quruluş forması konstitusiyaya dəyişikliklərə təsir etməklə federasiya subyektlərinin, həmçinin nisbi müstəqilliyə malik subyektlərin bu prosesdə iştirakı ilə nəticələnir. Belə hallarda ştatların və ya əyalətlərin qanunverici orqanları tərəfindən təsdiq edilmə, federasiya subyektlərinin hər birində referendumun keçirilməsi kimi yollarla onların razılığı ifadə olunur. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Kontitusiyasına dəyişikliklərin təsdiq edilməsi Konqresin seçimi ilə ştatların qanunverici orqanlarının 2/3-si tərəfindən və ya ştatların konstitusiya qurultaylarının 2/3 –si tərəfindən həyata keçirilir. İndiyə qədər ABŞ konstitusiyasına Konqres tərəfindən təklif edilən düzəlişlərdən yalnız biri, 21-ci düzəliş təsdiqlənməsi üçün ştat qurultaylarına yönəldilmiş, digərləri isə hər bir ştatın qanunverici orqanı tərəfindən təsdiq olunması üçün təqdim edilmişdir (Gehring, 2016: 9).

Həm parlament tərəfindən, həm də referendum vasitəsilə düzəlişlər edilməsinin mümkünlüyünü nəzədə tutan forma da konstitusiyaya dəyişiliklərin üsullarından biridir. Bəzi ölkələrdə isə konstitusiyaya referendum yolu ilə dəyişiklik qadağan edilmişdir. Məsələn, Portuqaliya Respublikasının qüvvədə olan konstitusiyasının 115-ci maddəsinin 4-cü hissəsinin a) bəndinə əsasən, konstitusiyaya düzəlişlər barəsində referendum keçirilməsi istisna olunan hallar sırasındadır (16).

Bundan başqa konstitusiyaya düzəlişlərin rəsmi vasitələrindən başqa, “qeyri-rəsmi” vasitələri də mövcuddur. Konstitusiya nəzarəti sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə konstitusiya müddəalarının və konepsiyalarının məzmun və mənasının konstitusiyanın şərhi yolu ilə dəyişdirilməsini buna misal göstərmək olar. Bu qeyri-rəsmi dəyişiklik üsulu konstitusiyaya rəsmi dəyişiklik edilməsi prosedrunun xüsusilə mürəkkəb olduğu ölkələr üçün xarakterikdir. Məsələn, dəyişiklik prosedurunun olduqca sərt olması səbəbindən ABŞ Konstitusiyasına 232 il ərzində cəmi 27 düzəliş edilə bilmişdir. Bununla yanaşı konstitusiyanın dəyişən sosial, mədəni və siyasi tendensiyalara uyğunlaşdırılması məqsədilə ABŞ Ali Məhkəməsi tərəfindən konstitusiyanın və onun müddəalarının təfsiri nəticəsində konstitusiyanın əsas mətni dəyişdirilmiş və ya mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırılmışdır (17).

Göründüyü kimi konstitusiyaya düzəlişlər edilməsi üçün kifayət qədər rəngarəng və müxtəlif mürəkkəbliyə malik mexanizmlər mövcuddur. Digər mexanizmlərin təfərrüatına varmadan konstitusiyaya düzəlişlər edilməsinin vasitələrindən biri kimi referendumla bağlı məsələlərə qayıtmağı məqsədəmüvafiq hesab edirik.

Konstitusiyaya düzəlişlərin referendum yolu ilə edilməsi bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın qəbul edilməsi, həmçinin ona dəyişiklik və əlavələr edilməsi haqqında məsələlərin həll olunduğu referenduma **konstitusion referendum** deyilir (Solak, 2011: 5).

Referendumun keçirilməsi hər bir dövlətdə dəqiq tənzimlənir. Çünki referendum xalqın iradəsini aşkarlamağa imkan verən bir mexanizmdir və xalqın iradəsinin təhrif edilməsi, yaxud ondan sui-istifadə edilməsi cəmiyyət və dövlət üçün ağır nəticələr verə bilər (Əsgərov, 2011: 342).

Referendum xalqın iradəsinin aşkarlanmağına xidmət etdiyindən, referendumda iştirak etmək hüququ olan şəxslərin konstitusiya düzəlişləri ilə bağlı referendumda hansı nisbətdə iştirakı da önəmli məsələlərdən biridir. Çünki referendum vasitəsilə bəzən çoxluğun deyil, azlığın iradəsi müəyyən oluna bilər. Məsələn, 2001-ci ildə Botsvanada səsvermə hüququ olan şəxslərin 5%-dən daha azının iştirak etdiyi referendumla bir neçə konstitusiya dəyişikliyi təsdiq edilmişdir Əsgərov, 2011: 9). Bunun qarşısını almaq üçün bəzi ölkələrin referenduma dair qanunvericiliyində seçici fəallığı ilə bağlı xüsusi tələblər müəyyən edilir. Sloveniya Konstitusiyasının 170-ci maddəsinə əsasən, konstitusiya düzəlişləri yalnız seçicilərin mütləq əksəriyyətinin (yəni, 50%-dən çoxunun) iştirak etməsi halında mütləq səs çoxluğu (50%+1) ilə həyata keçirilə bilər (Solak, 2011: 42). Həmçinin, Koreya Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə görə referenduma təqdim olunmuş konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı təkliflər yalnız

səsvermə hüququ olan seçicilərin yarısından çoxu səs verdikdə-yəni, səsvermədə iştirak etdikdə və verilmiş səslərin yarısından çoxunun təkliflərin leyhinə olduğu halda dəiyşikliklər təsdiqlənir (European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), 2008: 7).

Konstitusiyaya düzəlişlərin edilməsi vasitəsi kimi referendum xüsusilə konstitusiyanın özünün referendumla qəbul edildiyi ölkələr üçün xarakterikdir. Xalqın qəbul etdiyi konstitusiya dövlətin hüquqi və siyasi təməli hesab edilərək, öz legitimliyini xalqdan alır. Xalq yalnız dövri seçkilər yolu ilə öz suveren hüququnu həyata keçirirsə və öz qəbul etdiyi konstitusiyaya düzəliş edə bilmirsə, bu zaman demokratiya natamam qalır.

Bəzi müəlliflər referendumun əhəmiyyətini həddən artıq qabardırlar. E.Olivierə görə, "ümumxalq səsverməsi olmadan xalqın suverenliyi uydurmadan başqa bir şey deyil... Suverenlik yalnızca dörd beş ildən bir sandığa atılan bir seçki bülleteni ilə həyata keçirilə bilməz...Bir seçki günündən digər seçki gününə qədər xalq suverenliyi yuxuda olur. Referendum isə onu həmişə oyaq saxlayır" (Gözlər, 1988: 100). Referendum da daxil olmaqla birbaşa demokratiyanın əsas üstünlükləri kimi bir qayda olaraq aşağıdaki arqumentlər irəli sürülür: xalqın dövlətin və cəmiyyətin taleyini həll etdiyini hiss etməsi və onun bu istiqamətdə məsuliyyətinin artırılması; vətəndaşların daha çox siyasətə cəlb edilməsinə və iştirakına imkan yaratması; (Svensson, 2007: 4) xalqın ictimai əhəmiyyətli məsələlər barədə düşünməyə vadar edilməsi; onların vətənpərvərlik duyğularının inkişaf etdirilməsi (Gözlər, 1988: 100) və s.

Referendumun üstün cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, düzəlişin, yəni hər hansı əlavə və dəyişikliyin edilməsinin mürəkkəb mexanizmləri sırasına daxil olan referendum konstitusiyanı elastiklikdən-asanlıqla dəyişdiriləbilmə imkanından məhrum edir. Məhz konstitusiya ölkənin əsas və ali hüquqi qüvvəyə malik aktı olduğundan, onu hakimiyyətə gələn siyasi qüvvələrin sui-istifadəsindən qorumaq üçün konstitusiyaya düzəlişlər edilməsinin xüsusi mürəkkəb prosedurları müəyyənləşdirilir.

Referendumun əleyhdarları isə əks arqumentlər irəli sürərək qeyd edirlər ki, referendumlarda adi vətəndaşlar mürəkkəb münasibətləri tənzimləyən qanunları və ya normaları düzgün qiymətləndirə bilmir, onlar barəsində lazımi bilgiyə və məlumata sahib olmurlar. Buna görə də onların qənaətləri çox zaman obyektiv deyil, subyektiv və birtərəfli mühakimələrə əsaslanır (Bulmer, 2017: 10). M.V.Balqay qeyd edir ki, referendumun keçirilməsinin səbəblərindən biri dövlət hakimiyyət orqanlarının məsuliyyətini daşımağa cəsarət etmədiklərin bəzi məsələləri xalqın təsdiqinə buraxmaqdır (Baglay, 2007: 435).

Nəzərə alınmalıdır ki, referendum hər nə qədər hüquqi institut olsa da, referendumla həll edilən məsələlər və qəbul edilən qərarlar bir çox hallarda siyasi qərarlar olur. Konstitusiyaya düzəlişin üsulu kimi sərtlik və çeviklik arasında tarazlığı təmin edəcək bir formul irəli sürmək çətindir. Çünki, seçki sistemindən və əhəmiyyətli siyasi partiyaların sayından asılı olaraq, müəyyən bir üstünlük və ya səsçoxluğu ilə bağlı tələbi ödəmək bir dövlətdə xeyli çətin olduğu halda, eyni tələblər başqa bir dövlətdə konstitusiyaya düzəliş etmək üçün maneə yaratmaya bilər. Buna görə də, konstitusiyanın həqiqi sərtliyini və çevikliyini müəyyən edən əsas amil onu əhatə edən siysi mədəniyyətdir (Bockenforde, 2017: 21).

Hesab edirik ki, konstitusiyaya düzəlişlərin üsulu kimi referendum və ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyi ilə müəyənləşdirilən dəyişiklik edilməsinin başqa üsullarının birinin digərinə münasibətdə əhəmiyyətinin şişirdilməsi, onların sırf nəzəri baxımdan demokratik və anti-demokratik olaraq qruplaşdırılması düzgün olmazdı. Belə ki, hər bir dövlətin öz qanunvericiliyi ilə tənzimlənən konstitusiya düzəlişlərinin həyata keçirilmə formaları həmin dövlətin siyasi sistemindən, ərazi quruluşundan, idarəetmə formasından, siyasi mədəniyyətindən, siyasi şəraitdən, ölkənin tarixindən və s. amillərdən asılı olaraq müəyyən edilmişdir. Məsələn, federativ dövlət quruluşuna malik bir çox ölkələrdə - Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya kimi dövlətlərin konstitusiyasında konstitusiyaya dəyişiklik edilməsi zamanı referendumun tətbiqi nəzərdə tutulmamışdır (Solak, 2011: 7). Əlbəttə ki, bu həmin ölkələrdə baş vermiş konstitusion düzəlişlərin qeyri-demokratik yolla həyata keçirilməsi demək deyil.

Nəticə

Beləliklə, konstitusiya düzəlişlərinin referendumla yanaşı alternativ vasitələrinin olması və ya konstitusiyanın qəbulu və düzəlişi zamanı referendum keçirilməməsi həmin dövlətin anti-demokratik olması anlamına gəlmir. Eyni zamanda bunun əksi də doğrudur, yəni bir dövlətdə konstitusiya düzəlişlərinin referendum yolu ilə edilməsi öz-özlüyündə həmin dövlətin demokratik hesab edilməsinə əsas vermir. Çünki, bəzi hallarda referendum yalnız bu və ya digər dövlətin totalitar cizgilərini gizlətmək üçün pərdədir. Buna görə də, hesab edirik ki, hər bir dövlətdə özünəməxsus amillərdən asılı olaraq konstitusiyaya düzəlişlərin bu və ya digər üsulunun tətbiqi məqbul hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Straşun, B.A. (2007). Xarici ölkələrin konstitusiya (dövlət) hüququ. 4 cilddə, I-II cildlər. Bakı: Qanun, 728 s.
2. Quliyev, A.İ. (2007). Hüquq ensiklopediyası. Bakı: Qanun, 1108 s.
3. Solak, M. (2013). TBMM Araşdırma: Birbaşa Demokratiya Aləti kimi Referendum. Demokratiya və Siyasi İştirak üzrə Beynəlxalq Konfransın Materialları. İstanbul, s.58-67.
4. Əsgərov, Z.A. (2011). Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 760 s.
5. Çirkin, V.Y. (2007). Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (ruscadan tərcümə). Bakı: Digesta, 720 s.
6. Straşun, B.A. (2007). Xarici ölkələrin konstitusiya (dövlət) hüququ. Dərslik, 4 cilddə, III cild, Xüsusi hissə. Bakı: Qanun, 883 s.
7. Gözlər, K. (2017). "Referendum, yoxsa Plebissit?", 19 s. URL: http://www.anayasa.gen.tr/plebisit.pdf
8. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (əsas qanunu). (1965). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 29 s.
9. Straşun, B.A. (2001). Xarici ölkələrin konstitusiya (dövlət) hüququ. Ümumi hissə: Konstitusiya (dövlət) hüququ və onun əsas institutları. I cild. Bakı: ABU, 383 s.
10. Roznai, Y. (2014). Unconstitutional Constitutional Amendments: A Study of the Nature and Limits of Constitutional Amendment Powers: for the degree of Doctor of Philosophy. London, 363 p.
11. Schaffner, J. (2005). "The Federal Marriage Amendment: To Protect the Sanctity of Marriage or Destroy Constitutional Democracy?" American University Law Review 54, № 5, pp.1487-1536. URL: http://digitalcommons.wcl.american.edu/aulr/vol54/iss6/1
12. European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). (2018). Code of Good Practice on Referendums. Contributions by Mr Pieter van DİJK,Mr François Luchaire , Mr Giorgio Malinverni. Strasbourg, 24 p.
13. Bockenforde, M. (2017). Constitutional Amendment Procedures (International IDEA Constitution-Building Primer 10), Sweden, 32 p. URL:https://www.idea.int/sites/default/files/publications/constitutional-amendment-procedures-primer.pdf
14. European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). (2009). Final Draft Report on Constitutional Amendment Procedures. Strasbourg, 47 p.
15. Gehring, M. (2016). United States Constitutional Amendment Process, Legal Principles for State Legislators. Research Department Minnesota House of Representatives, 57 p.
16. Constitutional Changes by other means. URL: http://www.milforded.org/uploaded/faculty/aiacono/civics/chapter_3_l2/text_3.3.pdf
17. Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf
18. Solak, M. (2011). Ölkə Konstitusiyalarında Referendum.TBMM Araşdırma Mərkəzi, 43 s.
19. European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). (2008). Constitutional Provisions for Amending the Constitution. Strasbourg, 19 p.

20. Gözlər, K. (1988). “Referendumun dəyəri”. Ankara Universiteti Hüquq Fakültəsi Jurnalı, Cild XL, Sayı 1-4, s.97-113.
21. Svensson, P. (2007). Direct and Representative Democracy - Supplementing, not Excluding Each Other. Paper to be presented at the ECPR Joint Sessions. Helsinki, 7-12 May, Workshop, № 18, 31 p.
22. Bulmer, E. (2017). Direct Democracy. International IDEA Constitution-Building Primer 3, Sweden, 33 p.
23. Baglay, M.V. (2007). Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii : ucheb. B14 dlya vuzov /6-ye izd., izm. i dop. M.: Norma, 784 s.

Göndərilib: 09.02.2024 Qəbul edilib: 31.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/227-233

Səmənnaz Yusifli
Milli Aviasiya Akademiyası
magistrant
semennazyusifli2000@gmail.com

BƏLƏDİYYƏLƏRİN YERLİ ƏHALİYƏ GÖSTƏRDİYİ XİDMƏTLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Bu məqalədə bələdiyyənin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri, yerli əhaliyə göstərdiyi xidmətlər və onların keyfiyyət səviyyəsi araşdırılmışdır. Araşdırmada əhalinin bələdiyyələr tərəfindən təklif olunan yerli özünüidarəetmə xidmətlərini necə qəbul etdiyini və xidmət keyfiyyətindən məmnunluq səviyyəsini müəyyən edən əsas amillər tədqiq olunmuşdur.

Həmçinin yerli özünüidarəetmə orqanlarının göstərdiyi xidmətlərlə əlaqədar ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan xidmət keyfiyyəti ölçüləri barədə məlumat verilmişdir. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin inkişafı üçün görlə biləcək işlər haqqında təkliflər irəli sürülmüşdür. Əsərdə, həmçinin yerli özünüidarəetmənin Türkiyə təcrübəsi barədə də məlumat verilmişdir. Eyni zamanda bu institut barədə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Məqalədə mövzuya uyğun olaraq qanunvericilik materiallarından da istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *bələdiyyə, demokratiya, xidmət, əhali, yerli, özünüidarəetmə, idarəçilik, qanun*

Semennaz Yusifli
National Aviation Academy
master student
semennazyusfili2000@gmail.com

The importance of services provided by municipalities to the local population

Abstract

In this article, the definition and main characteristics of the municipality, the services it provides to the local population and their quality level are examined. In the research, the main factors determining how the population accepts the local self-government services offered by the municipalities and the level of satisfaction with the service quality were studied. Also, information on the most commonly used service quality measures in the literature related to the services provided by local self-government bodies is provided. In the research work, the attitude was also expressed by referring to the studies in a number of research works related to the mentioned topic. In this article, suggestions are put forward about what can be done for the development of local self-government in the Republic of Azerbaijan. The work also provides information on the Turkish experience of local self-government. At the same time, a comparative analysis of this institute was conducted. In accordance with the topic, legislative materials were also used in the article.

Keywords: *municipality, democracy, service, population, local, self-government, management, law*

Giriş

"Dəyişməyən tək şey dəyişimin özüdür" şüarının hakim olduğu müasir dövrdə, insanların həyat tərzi, gözləntiləri və ehtiyaclarını ödəmək üsulları keçmişlə müqayisədə çox dəyişib. Daim dəyişən mühitin təsirinə məruz qalan insanlar da ətraf mühitə təsir etməyə çalışırlar. Bu gün dövlət və biznes idarəçiliyi dəyişir və bu dəyişikliklərdən ən mühümü fərdlərin gündəlik həyatında özünü göstərir. Gözləntilər və gözləntilərə cavab vermə üsulları dəyişir. Bu baxımdan qiymətləndirildikdə insanların sonsuz tələbatlarının ödənilməsində ictimai xidmət təminatçılarının, xüsusən də yerli

özünüidarəetmə orqanlarının funksionallığı və əhəmiyyəti danılmaz bir fenomendir. Bələdiyyələrin göstərdiyi xidmətlər insan həyatının əvəzedilməz hissəsi olan çörək, su və hava qədər önəmlidir. Bələdiyyə xidmətlərindən həyatın hər bir mərhələsində birbaşa istifadə olunur və bu xidmətlərin olmaması və ya lazımi səviyyədə olmaması səbəbindən insanların həyatı üçün düzəlməz təhlükələr yarana bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən yerli öznüidarəetməni bələdiyyələ həyata keçirir (1).

Yerli özünüidarəetmə orqanları bütün ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin mühüm və əvəzedilməz elementini təşkil edən qurumlardır. Bir ölkədə yerli özünüidarəetmə orqanlarının gücü və effektivliyi həmin ölkədəki demokratiyanın səviyyəsi ilə sıx bağlıdır (Əsgərov, 2010). Yerli hökumətlər demokratiya üçün vacib olmaqla yanaşı, həm də yerli xidmətlərin icrasında səmərəliliyin və effektivliyin təmin edilməsində əvəzedilməz qurumlar hesab olunurlar. Hesabatlı, demokratik, şəffaf, proqnozlaşdırıla bilən və yaxşı idarəetmə prinsiplərinin üstünlük təşkil etdiyi yerli idarəetmə strukturunun yaradılması üçün yerli idarələrdə restrukturizasiya işləri daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qəbul olunmuş mühüm qanunlar, hüquqi-normativ aktlar, beynəlxalq normalar bələdiyyələrin hüquqi bazasını formalaşdırıb və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti üçün hərtərəfli şərait yaradır. Bu sənədlərdə demokratik prinsiplərin, insan hüquq və azadlıqlarının geniş əks olunması ölkədə yerli demokratiyanın genişlənməsinə, əhalinin özünüidarəetmənin mütərəqqi formalarından hərtərəfli istifadə etməsinə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində hər bir insanın iştirakına imkan verir. Bu kontekstdə yerli özünüidarəetmələri tənzimləyən əsas qanunlara yenidən baxılaraq, daha da inkişaf etdirilərək, bugünkü şəraitə uyğun, müasir idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan, inzibati proseslərdə vətəndaş iştirakına önəm verən yerli idarəetmə yanaşmasının həyata keçirilməsi mühüm məqamlardandır. Bu məqsədə nail olmaq üçün əhəmiyyətli addımlar atılmağa cəhd edilsə də tam nəticəyə hələ ki, nail olmaq mümkün olmamışdır. Arzuolunan nəticələrin əldə edilməsində isə yerli özünüidarətemə orqanlarının yerli əhali ilə sıx təmasda olması, onlarla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi, problemləri ilə daimi olaraq maraqlanması, yerli əhalinin görülmüş tədbirlərdən məmnun qalması vacib nüansdır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, cəmiyyətin demokratik əsaslarla idarə edilməsində ən vacib göstəricilərdən biri də yerli özünü idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığı, operativliyi və düzgün qurulmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında bu institutun fəaliyyəti ilə bağlı 1999-cu ildə qəbul edilən "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu sahədə ən əhəmiyyətli aktlardandır. Bu qanunu tələblərinə riayət edilməsi və son illərdə bələdiyyələrlə əlaqədar yaranan problemlərin həlli üçün görülən tədbirlərin icrasını təmin etmək məqsədi ilə həyat keyfiyyəti, xidmət keyfiyyəti və vətəndaş məmnunluğu anlayışları son illərdə bələdiyyələr üçün daha vacib anlayışlara çevrilməkdədir (Seyidov, 2003).

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının üzərində məsul olduqları vətəndaşların ehtiyaclarını, gözləntilərini və tələblərini nə dərəcədə ödəyə bilməsinin qiymətləndirilməsi də bələdiyyələrin gələcək planlaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bələdiyyələr vətəndaşlara keyfiyyətli xidmət göstərə bildikcə uğurlu sayılırlar. Bələdiyyələrin təklif etdiyi xidmətin keyfiyyətini ölçən xidmətdən yararlanan vətəndaşlardır. Gözləntilərə uyğun olaraq xidmət keyfiyyəti vətəndaşdan vətəndaşa dəyişir. Gözləntilər insanın təhsil səviyyəsi, gəlir səviyyəsi və sosial səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

Bələdiyyə Fransada "municipalite", İngiltərədə "municipality", köhnə termin olaraq isə "şeşemaneti" olaraq istifadə edilən bir anlayışdır (Straşun, Abdullayev, 2001). Müasir mənada bələdiyyə "müəyyən ərazidə - kənddə, şəhərdə yaşayan əhalinin ümumi yerli ehtiyaclarını ödəməkdən məsul olan, qanunla müəyyən edilən səlahiyyətlərə malik olan və qərar qəbuledici orqanları ictimaiyyət tərəfindən seçilən yerli idarəetmə vahidi" kimi müəyyən edilir.

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit olunmuş tərifə görə bələdiyyə; qanunla müəyyən edilmiş ərazi hüdudları daxilində yerli özünüidarəetmə formasıdır. Bələdiyyənin öz mülkiyyəti və yerli büdcəsi olur və o, Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyası ilə və bu qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil surətdə həll edir. Bələdiyyələr bərabərlik əsasında qurulur və fəaliyyət göstərirlər («Bələdiyyələrin statusu haqqında» Qanun, 1999).

Dünya təcrübəsində belə qeyd olunur ki, müasir bələdiyyə baxımından bələdiyyənin mövcud olması üçün o, əhali məskunlaşmış icma, şəhər, şəhər icması (ən azı qəsəbə) olmalıdır və bələdiyyə mərkəzi idarəetmədən müstəqil idarəetmə təşkilatı kimi qəbul edilməlidir. Bələdiyyələrə, bələdiyyə sədrlərinə və bələdiyyə üzvlərinə müxtəlif qanun və qaydalarla müəyyən vəzifə və səlahiyyətlər verilir. Bələdiyyələr həm ictimai hüquqa, həm də xüsusi hüquqa əsaslanan əməliyyatlar həyata keçirdikləri üçün hər iki qanunun qaydalarına tabe olaraq hərəkət edirlər. Bir tərəfdən xüsusi hüquqla əlaqədar hüquqi şəxs kimi alqı-satqı, icarəyə götürmə, müqavilələr bağlamaq və vergi ödəyicisi olmaq kimi hüquq və öhdəliklərə malik olmaqla yanaşı, digər tərəfdən də müsadirə etmək kimi ictimai hüquq hüquqlarına malikdir.

Bələdiyyələr onlara qanunla verilmiş səlahiyyətlər baxımından müəyən xidmətləri göstərməklə yüklüdürlər. Dövlət, bələdiyyələr və digər publik hüquqi şəxslər və ya onların nəzarəti altında olan digər şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən vətəndaşların ümumi ehtiyaclarını ödəmək və ictimai rifahı təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilən davamlı və müntəzəm fəaliyyətlər kimi ifadə olunan "dövlət xidmətlərinin" ölçüləri, dövlət idarəçiliyi sahəsində dəyişikliklər, urbanizasiya və əhalinin artımı kimi səbəblərə görə zamanla dəyişir (ADİU "Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi", 2010: 276).

Yerli özünüidarə orqanları dövlət idarəçiliyində ictimaiyyətə ən yaxın qurumdur. Buna görə də yerli idarəetmələrdə yerli özünüidarəetmə orqanları əhaliyə təklif etdikləri xidmətləri təkmilləşdirmək üçün strategiyalar hazırlamalı, bunda isə məqsəd cəmiyyətin tələblərinə həssas, iştirakçı, şəffaf, hesabatlı, ictimaiyyətə yaxın, effektiv, səmərəli və keyfiyyətli bələdiyyə sistemi yaratmaq olmalıdır.

Yerli özünüidarəetmə orqanları yerli əhalinin istək və ehtiyaclarını yerinə yetirmək üçün yaradılmış qurumlardır. Bu qurumlar, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektorlar müəyyən bir bölgədə yaşayan insanların ümumi ehtiyaclarını ödəmək və ictimai fayda təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görür.

Yerli idarəetmə orqanının nəzarəti altında davamlı və müntəzəm işlər görülməsi yerli xidmətlər adlanır. Bələdiyyə təşkilatları, könüllü təşkilatlar və ya özəl sektor təşkilatları tərəfindən şəhərdə ümumi ehtiyacları ödəmək, ictimai faydanı təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən, müvafiq bələdiyyənin məsuliyyəti və nəzarəti altında olan davamlı və müntəzəm fəaliyyətlərə də bələdiyyə xidmətləri deyilir. Yerli özünüidarəetmə orqanı olan bələdiyyələr əhalinin yerli ehtiyaclarını müəyyən etmək və yerli ictimai xidmətlərin bütün növ nəzarət funksiyalarını planlaşdırmaq, təşkil etmək, icra etmək, əlaqələndirmək və yerinə yetirmək üçün məsuliyyət daşıyır. Ənənəvi anlayışa görə, bələdiyyələr onlara tapşırılan vəzifə və xidmətləri özorqanlarından, avadanlıqlarından və kadrlarından istifadə etməklə yerinə yetirirlər. Yəni onun xidmətlərini tənzimləyən, təşkil edən, icra edən və nəzarət edən bələdiyyənin elə özüdür. Xidmətlərin göstərilməsində bələdiyyə üzvləri və bələdiyyə təşkilatında çalışan işçilər mühüm rol oynayır və xidmətlərin hər bir mərhələsində demək olar ki, söz sahibidirlər. Ona görə də vətəndaşların gözləntilərinə cavab verən xidmətlərin səviyyəsi bələdiyyə işçilərinin fəaliyyətindən asılı olaraq arta və ya azala bilər (Şahin, 2011: 212).

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələr tərəfindən göstərilən xidmətlər "Bələdiyyələrin statusu haqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunda yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramları bələdiyyə tərəfindən müəyyən edilən vətəndaşlar kateqoriyasına dövlət sosial təminatından əlavə sosial təminatların müəyyən edilməsini ehtiva edir. Həmin təminatlar mütəmadi və birdəfəlik ola bilər. Yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarında məqsəd dövlətin həyata keçirdiyi sosial inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf məsələlərini həll etməkdir. Həmin proqramlar təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış və qeyri-yaşayış binalarının saxlanılması və istifadə edilməsi, sanitariya müəssisələrinin təşkili, saxlanılması və inkişafı, mənzil tikintisi, yerli əhəmiyyətli su mənbələrindən istifadə, su təchizatının və kanalizasiya təsərrüfatının təşkili,

saxlanılması və inkişafı, yanacaq təchizinin və satışının təşkili, bələdiyyə yollarının tikilməsi və saxlanılması, yerli nəqliyyat və rabitə xidmətinin təşkili, ticarət, ictimai iaşə və məişət xidmətinin təşkilinə şərait yaradılması, mədəniyyət müəssisələrinin inkişafına yardım göstərilməsi, tarix və mədəniyyət abidələrinin saxlanılması, informasiya xidmətinin təşkili, media subyektlərinin fəaliyyəti üçün şərait yaradılması, kimsəsizlərə, xəstələrə, qocalara, maddi imkansızlara, valideyn himayəsindən məhrum olmuş, həmçinin istedadlı uşaqlara əlavə yardım, fiziki tərbiyə və idmanın inkişafına yardım göstərilməsi, əhalinin məşğulluğuna, adamların peşələri üzrə işlə təmin olunmasına gənclərin sosial hüquqi müdafiəsinə, ailə kəndli təsərrüfatının inkişafına kömək göstərilməsi və yerli infrastrukturun digər sahələrini əhatə edə bilər (8). Qeyd olunan bir qisim xidmətlərin keyfiyyətinin ölçülməsi, vətəndaşların bu xidmətlərdən məmnunluğunun müəyyən olunması mühüm məqamdır.

Ədəbiyyatda xidmət keyfiyyətinin ölçüləri müxtəlif yollarla müəyyən edilmişdir. Bunlar bəzən kadr səviyyəsi, obyekt səviyyəsi və maddi səviyyə kimi müəyyən edilsə də, bəzən texniki keyfiyyət və funksional keyfiyyətə olaraq da təsnif olunur (Ərtoğrul, 2001: 46-59). Bəzi tədqiqatçılar xidmət keyfiyyətini proses və nəticənin keyfiyyəti kimi qəbul edərkən, digərləri onu fiziki keyfiyyət, şirkət keyfiyyəti və qarşılıqlı əlaqə keyfiyyəti kimi müəyyən edirlər. Ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan xidmət keyfiyyəti ölçüləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Maddi xüsusiyyətlər: Binaların, istifadə olunan avadanlıqların, kommunikasiya materiallarının və personalın görünüşü,

Etibarlılıq: Vəd edilmiş xidməti dəqiq yerinə yetirmək bacarığı,

Cavablılıq: Yerli əhaliyə kömək etmək və operativ xidmət göstərmək istəyi,

Nəzakət: Əhali ilə birbaşa münasibətdə olan işçilər nəzakətli, hörmətli, diqqətli və səmimi olmalıdırlar.

İnandırıcılıq: Xidməti təqdim edən şəxs etibarlı və dürüst olmalıdır,

Giriş: Əlaqə asanlığı və lazım olduqda əlçatanlıq,

Ünsiyyət: Əhalinin başa düşə biləcəyi dildə məlumatlandırılması və problemlərinizi dinləmək,

Empatiya: Özlərini yerli əhalinin yerinə qoyan işçilər və əhaliyə fərdi diqqət yetirmək.

Yuxarıda qeyd olunan bu ölçüləri bilmək və xidmətdən yararlanan əhalinin narazılıqlarının səbəblərini öyrənmək onların ehtiyac və istəklərinə uyğun olaraq xidmətlərin icrası ilə bağlı lazımi tənzimləmələri etməyə imkan verir və xidmətin effektivliyini artırır. Bu kontekstdə xidmət keyfiyyəti vətəndaşların xidməti aldıqdan sonra yaratdığı hissdir və onların sözügedən xidmətdən nə dərəcədə razı və ya narazı olduqlarını ifadə edir. Buna görə də xidmət keyfiyyəti anlayışı; Xidmət alanın ehtiyac və gözləntiləri, xidmətin bunlara uyğun olması lazım olan xüsusiyyətlər və xidmətin bu xüsusiyyət və keyfiyyətlərə nə dərəcədə malik olması kimi ifadə edilə bilər.

Baxmayaraq ki, bələdiyyələr yerlərdə seçki ilə formalaşan yeganə təşkilatlardır və sakinlər onlardan təkmilləşdirilmiş və öz imkanları daxilində əsas ictimai xidmətlərin təmin olunmasını gözləyirlər, hazırda, bələdiyyələr əhalinin onlardan gözlədiyi vəzifələri həyata keçirmək üçün zəruri maliyyə imkanlarına malik deyillər (10).

Demokratik cəmiyyətlərin qurulmasını dəstəkləyən, gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan və beynəlxalq təşkilat olan İFES və Alman Texniki Əməkdaşlıq Agentliyinin (GTZ) texniki yardımıyla Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və Avrasiya Fondu (AF) tərəfindən birgə maliyyələşdirilən və Weitz İnkişaf Araşdırmaları Mərkəzi tərəfindən 2000-ci illərin əvvəlində Azərbaycan Respublikasının bəzi rayonlarında bəldiyyələrin göstərdiyi xidmətlərlə əlaqədar tədqiqat aparılmış və hesabat hazırlanmışdır. Hesabatın əsas məqsədi Azərbaycanın seçilmiş bələdiyyələrində bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsində ehtiyacların qiymətləndirilməsi və bələdiyyələrin maliyyə, texniki, inzibati və sosial imkanlarına uyğun olaraq əlavə xidmətlərin və pilot layihələrin təmin edilməsi olmuşdur. Analiz edilən xidmətlər təhsil, səhiyyə, yerli infrastruktur olmuşdur. Heyətin tədqiqatları göstərir ki xidmətlərin göstərilmə səviyyəsi xidmətin göstərilməsi, xidmət vahidlərinin əlverişliliyi, təchizat və avadanliq baxımından ümumən zəif olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Xidmətlərin çoxu hakimiyyət tərəfindən İcra hakimiyyəti orqanları tərəfindən göstərilir. Hesabatın əsas nəticəsi kimi bələdiyyələrin ən birinci problemi maliyyə çatışmazlığı

olaraq göstərilirdi. Həmin dövr ilə müqayisədə müasir zamanda bu gün ölkə bələdiyyələri dövlət siyasətini dərindən başa düşən, qiymətləndirən və ona dəstək verən bir orqana çevriliblər. Bələdiyyələr reallıqları görür və öz fəaliyyətlərini bu zəmin üzərində qururlar (Gorelik, Sofer, 2004: 82).

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində, mülkiyyətin müəyyən edilməsində, bələdiyyə-vətəndaş münasibətlərinin qurulmasında da irəliləyiş hiss olunmaqdadır. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlət bələdiyyələrinin inkişafında maraqlıdır və bu sahəyə lazımi diqqət yetirilir. Yerli özünüidarəyə həsr olunmuş 30-a yaxın qanun, bələdiyyələrin fəaliyyətinin istiqamətlərini tənzimləyən 200-dən çox qərar, fərman, sərəncam və əsasnamənin qəbul edilməsi bunu deməyə əsas verir. Əlbəttə, bu gün bələdiyyələrin fəaliyyətində bir çox nöqsanlar, çatışmazlıqlar, həllini gözləyən problemlər mövcuddur. Ancaq bəzi insanların səsləndirdiyi kimi, bələdiyyələr tam səlahiyyətsiz, fəaliyyəti nəzərə çarpmayan, kimdənsə asılı orqanlar deyildir. Əgər yerli özünüidarəetmə orqanları əsaslı qanunlarla tənzimlənən səlahiyyətlərə və imkanlara malikdirlərsə, onların səmərəli işləməsi üçün ölkədə lazımi şərait yaradılıbsa, mövcud nöqsanları tamamilə dövlətin adına yazmaq olmaz. Bu problemlər əsas etibarı ilə yerli əhalinin məlumatsızlığı, bəzi məqamlarda məsuliyyətsizliyi ilə də əlaqədardır. Belə ki, bələdiyyələrin üzləşdiyi ən çətin problemlərdən biri bələdiyyə büdcələrinin formalaşmasının əsas mənbələrindən hesab olunan yerli vergi və ödənişlərinin əhali tərəfindən vaxtında ödənilməməsi və ya heç ödənilməməsidir. Bu halda müəyyən ərazidə məskunlaşmış əhali öz üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməməklə, vergilərdən yayınmaqla bələdiyyələrin işinin çətinləşdirilməsində əsas rol oynayır və buna görə də bələdiyyələrin öz üzərinə düşən xidmətlərini yerinə yetirməsinə müəyyən mənada təsir etmiş olur. Yerli ödənişlərin hesablanması və yerli verginin alınması üçün təkmil təsir mexanizminin yaradılması çox əhəmiyyətlidir.

Yerli əhalidən yerli vergi və ödənişlərin toplanması ilə bağlı bələdiyyələrlə aralarında yaranan problemlərin həlli üsullarının da təcrübədə geniş istifadə olunduğunun şahidi ola bilmirik. Əgər hər hansı bir sakin vergilər ödəməkdən boyun qaçırırsa, onu müəyyən formalarla gecikdirirsə bu zaman bələdiyyələr ilk növbədə həmin sakini bu problemlə əlaqədar xəbərdar edir, onun ünvanına məktublar göndərirlər. Lakin bu xəbərdarlıqların bir nəticə verməməsi mövcud problemli situasiyanın daha da uzanmasına səbəb olur. Bu baxımdan bələdiyyələrin problemləri ilə bağlı məhkəməyə müraciət etməsi, tərəflərin məhkəməyə dəvət olunaraq yaranan problemə məhkəmə posesinin çəkişmə prinsipi əsasında baxılmasını, bununla bağlı qanunvericilikdə əlavələrin edilməsini məqsədəmüvafiq hesab edirik.

Belə ki, AR Vergi Məcəlləsinə və digər qanunlarına əsasən müvafiq yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər ödənilmədikdə, bələdiyyənin vergi xidməti orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən müvafiq akt tərtib edilir. Həmin aktda onun tərtib edildiyi tarix və yer, aktı tərtib etmiş şəxslərin vəzifəsi, soyadı, adı, atasının adı, yerli (bələdiyyə) verginin və (və ya) ödənişin ödəyicisi barədə məlumat, müvafiq verginin və (və ya) ödənişin növü (adı), AR Vergi Məcəlləsinin və digər qanunların pozulmasını təşkil edən konkret hal (hallar) və həmin pozuntulara görə məsuliyyəti nəzərdə tutan AR Vergi Məcəlləsinin və digər qanunların konkret maddələri göstərilməli, ödəyiciyə müvafiq vergini və (və ya) ödənişi ödəmək təklif edilməlidir. Tərtib edilmiş akt bələdiyyənin sədrinə (yaxud onun müavininə), surəti isə ödəyiciyə təqdim edilir.

Ödəyici bələdiyyə vergi xidməti orqanının aktı ilə razılaşmadıqda, aktın alındığı gündən 30 gün müddətində akta və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə öz etirazını yazılı surətdə bildirə bilər.

Ödəyici tərəfindən bələdiyyə vergi xidməti orqanının aktı üzrə yazılı izahat və ya etiraz təqdim edildikdə, həmin akta ödəyicinin və ya (və) onun nümayəndəsinin iştirakı ilə baxılır. Akta baxılmanın yeri və vaxtı haqqında ödəyiciyə vergi xidməti orqanı tərəfindən ən azı 3 iş günü əvvəl məlumat verilməlidir. Ödəyici (onun nümayəndəsi) üzrlü səbəb olmadan müzakirəyə gəlmədikdə, məsələyə onun iştirakı olmadan baxılır.

Yuxarıda qeyd edilmiş müddət bitdikdən sonra 15 gün ərzində bələdiyyə öz vergi xidməti orqanının aktına baxır və ödəyiciyə münasibətdə qanunla müəyyən edilmiş hallarda yerli (bələdiyyə) vergi və ödənişlər barədə qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərinin

tətbiqi üçün məhkəməyə müraciət edilməsi barədə qərar çıxarır, yaxud belə qərarın çıxarılmasından imtina edir (12). Belə bir nəticə əldə edirik ki, yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər üzrə vaxtı keçmiş borcların, hesablanmış faizlərin məcburi qaydada alınması və maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsi üçün bələdiyyələr öz vergi xidməti orqanının təqdimatı əsasında (könüllü ödəniş halları istisna olmaqla) məhkəmələrə müraciət edirlər.

Göründüyü kimi qanunvericilikdə öz əksini tapmış, tətbiq edilməli olan bu prosedur təcrübədə geniş istifadə olunarsa bələdiyyələrin sakinlərlə olan maliyyə problemləri aradan qalxa bilər, vergilərin vaxtında ödənilməsi təmin olunar, beləliklə, bələdiyyələr tərəfindən də göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti artar. Bu həm əhalinin məmnunluğunu təmin edəcək, həm də bələdiyyələrin işinin düzgün qurulmasına dəstək olmaqla, nümunəvi yerli özünüidarəetmə sisteminin qurulmasına təkan verəcəkdir.

Bələdiyyələrin yerli əhaliyə olan xidmətlərinin əhəmiyyətini qiymələndirərkən bələdiyyə sisteminin inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq mümkündür. Bu zaman qardaş ölkə - Türkiyənin təcrübəsinə nəzər yetirməyi zəruri sayırıq. Türkiyədə bələdiyə mənsub olduğu bölgənin bütün yerli problemləri ilə məşğul olur, bölgəni tanıtdırmaq, yeni iş yerləri açmaq üçün potensialını artırmağa çalışır. “Selçuk” bələdiyyə sədri Dahi Zeynel Bakıcı Türkiyədəki bələdiyyələr ilə bağlı “bizdə bələdiyyəçilik beşikdən məzara qədərdi. Yəni, yeni doğulan bir körpənin ehtiyaclarını qarşılamaqdan tutmuş vəfat edən bir adamın ailəsinin duya biləcəyi bütün ehtiyaclar qarşılanır” deyə qeyd edir. Türkiyədə yerli qurumlar bələdiyyə yerli və ərazi yollarını düzəldir, ona nəzarət edir, küçələrin təmiz saxlanmasına, o cümlədən, məişət tullantılarının daşınmasına məsuliyyət daşıyır, parklar salır, ətrafın göz oxşayan olması üçün işlər görür (çiçəklər, ağaclar əkir, ona qulluq edir), mədəniyyət və idman sahələrini diqqətdən kənara buraxmır. Bu xidmətlərin göstərilməsi Azərbaycan Respublikasında “Bələdiyyələrin statusu haqında” qanunda da öz əksini tapmışdır. Lakin müəyyən maliyyə problemləri ilə əlaqədar bunların tam tətbiq edildiyinin şahidi ola bilmirik. Hesab edirik ki, aktuallığını qoruyan maliyyə məsələləri öz həllini taparsa, bələdiyyələrin səlahiyyətləri digər qurumların səlahiyyətlərindən tam şəkildə fərqləndirilib dəqiq müəyyən olunarsa, bələdiyyələrin fəaliyyətinə nəzarət daha da sərtləşdirilərək sui-istifadə hallarının qarşısı alınarsa Azərbaycan Respublikasında da nümunəvi yerli özünüidarəetmə sisteminin yaradılmasına nail olmaq mümkündür.

Nəticə etibarı ilə, bələdiyyələr həm yerli ictimai ehtiyaclara cavab verən xidmətlər təqdim edirlər, həm də ictimaiyyətə ən yaxın idarəçilik qurumları olduğundan mühüm rol oynayırlar. Xüsusilə son illərdə mərkəzi dövlət xidmətlərinin bir hissəsinin yerli özünüidarəetmə orqanlarına - bələdiyyələrə verilməsi ilə əlaqədar təkliflər və fikirlər olduğundan bələdiyyələr üçün xidmət keyfiyyəti və vətəndaş məmnunluğu anlayışları daha çox məna kəsb edir.

Nəticə

Etibarlı gələcək yerli özünüidarəetmə orqanlarından ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq təcrübəyə və obyektiv gerçəkliklərə əsaslanaraq formalaşmanı labüd edir (Mavili, Ünlü, 1995: 42-50). Ona görə ki, bələdiyyələr respublikamızın dayanıqlı və sürətli inkişafı və əhalinin daha yaxşı yaşamaq zərurəti şəraitində öz fəaliyyət istiqamətlərini düzgün formalaşdırmaq və bu zaman yaranan problemləri həll etmək baxımından operativ bir orqana çevrilməklə yanaşı, həm də öz strukturlarını daima təkmilləşdirməlidirlər. Xırda, maliyyə imkanları məhdud olan orqanların fəal, yaxşı iş təcürbəsinə və bacarığa malik, daha da böyük bələdiyyələrlə birləşməsi yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində əsaslı dönüş yaratmaqla dahada böyük inkişafa nail ola bilər. Bələdiyyələrin gələcəkdə birləşməsi inzibati və digər xərclərin azalmasına, mülkiyyətin genişlənməsinə, kadr çatışmazlığının aradan qaldırılmasına və görülən işlərə nəzarətin daha yaxşı həyata keçirilməsinə təkan yaradar.

Digər tərəfdən, bələdiyyələrə öhdəsindən gələ biləcək əlavə səlahiyyətlərin verilməsi də vacibdir. Bu, kommunal xidmət, yaşıllaşdırma, təmizlik-abadlıq, suvarma və sair sahələr ola bilər. Bələdiyyə büdcəsinin artırılmasından və formalaşdırılmasından ötrü vergidən yayınanlara qarşı, eləcə də mədən və əmlak vergilərinin, küçə reklamları üzrə ödənişlərin hesablanması və yerli

verginin alınması üçün təkmil təsir mexanizminin yaradılması çox əhəmiyyətlidir. Bəzi bələdiyyələrə öz əmlaklarına mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin verilməməsi də narahatlıq doğuran haldır.

Azərbaycan bələdiyyələri öz fəaliyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, mövcud qanunlarımızın, "Yerli özünüidarəetmə" haqqında Avropa Xartiyasının tələblərinə uyğun qurmağa və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfələrini verməyə qadirdirlər. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının gələcək səmərəli fəaliyyəti, əhali ilə sağlam, işgüzar münasibətlərin yaradılması, faydalı işin təşkili, seçicilərin etimadının qazanılması bələdiyyələrin özündən çox asılıdır. Bunun üçün hər bir bələdiyyə üzvündən təşkilatçılıq bacarığı, işə doğma münasibət, operativlik və prinsipiallıq tələb olunur. Hesab edirik ki, bələdiyyələrimiz onlara yaradılan imkan və şəraiti düzgün qiymətləndirəcək, gələcəkdə də seçicilərin onlara göstərdiyi etimadı doğruldacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası https://e-qanun.az/framework/897
2. Əsgərov, Z. (2010). Konstitusiya hüququ (dərslik). Bakı.
3. Seyidov, N. (2003). "Bələdiyyələr, beynəlxalq təcrübə və yerli qanunvericilik". Bakı.
4. Straşun, B.A., Abdullayev, E. (2001). Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. Dərslik. Ümumi hissə. I cild, ABU.
5. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Qanun. (1999). Bakı.
6. ADİU "Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi". (2010). Bakı, 278 s.
7. Şahin, Z. (2011). "Bələdiyyə xidmətləri və xidmət keyfiyyətindən vətəndaş məmnunluğunun ölçülməsi" (Konya il mərkəzi nümunəsi) (Dövlət İdarəetmə Bölməsi İdarəetmə Elmləri Magistrlik dissertasiyası). Karaman, 212 s.
8. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/belediyyeler-inkisaf-problemler-ve-vezifeler-41774
9. Ərtoğrul. (2001). "Yerli Hökumətlərin Xidmət Təminatında Alternativ Metodlar", Balıkesir Universiteti Sosial Elmlər Jurnalı, Sayı: 6, s.46-59.
10. http://seyyah.az/news/3006?country=0&city=0&minprice=200&maxprice=550&t=1
11. Gorelik, M., Sofer, R. (2004). "Bələdiyyə Xidmətlərinin İnkişafı üçün Ehtiyacların Dəyərləndirilməsi" (hesabat)-Weitz İnkişaf Araşdırmaları Mərkəzinin hesabatı, 82 s.
12. AR Vergi Məcəlləsi https://e-qanun.az/framework/46948
13. Mavili, A., Ünlü, E. (1995). "Xidmətin Keyfiyyətinin və Effektivliyinin Ölçülməsində Qiymətləndirmə Araşdırmalarının Rolü", 1. Sistem Mühəndisliyi və Müdafiə Tətbiqləri Simpoziumu, Hərbi Akademiya. Ankara, s.42-50.

Göndərilib: 16.01.2024 Qəbul edilib: 21.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/234-240

Aysel Mürşüdlü
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ayselmurshudlu@gmail.com

İNTERNET PROVAYDERLƏRİNİN YERLƏŞDİRİLƏN MƏZMUNA NƏZARƏTLƏ BAĞLI ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLARLA ƏLAQƏSİ

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalədə sosial şəbəkə provayderlərinin məzmun baxımından nəzarəti ilə əsas hüquq və azadlıqlar arasındakı əlaqə araşdırılaraq beynəlxalq aspektdə qiymətləndirilmiş, Azərbaycan qanunvericiliyindəki tənzimləmələr müzakirə edilmişdir. Burada bəhs edilən əsas hüquq və azadlıqlarla sosial şəbəkə istifadəsində paylaşılan məzmuna nəzarət arasındakı əlaqə müzakirə olunmuşdur. Əsas hüquq və azadlıqlar haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təminat verilmiş sözügedən hüquqlar təhlil edilmiş, əsas hüquq və azadlıqların məzmun baxımından təsnifatı təhlil olunaraq, milli-hüquqi tənzimləmə üçün vacib olan redaktələrin məzmunu müəyyən olunmuş, normalarda olan çatışmazlıqlar aşkar edilmiş, onların aradan qaldırılmasına dair təkliflər təqdim olunmuşdur. Müdaxiləni tələb edən əsas hüquq və azadlıqlar qismində yaşamaq hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi nəzərdən keçirilmişdir. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasını tələb edən əsas hüquq və azadlıqlar kimi isə fikir, vicdan və din azadlığı, toplaşmaq və birləşmək azadlığı, ifadə azadlığı təhlil edilmişdir. Sözügedən məqalədə sosial şəbəkə provayderlərinin istifadəçilər tərəfindən yerləşdirilən məzmunla bağlı məsuliyyət məsələsinə dair Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra qərarları məlumat və ifadə azadlığı konteksində qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *internet provayderi, əsas hüquq və azadlıqlar, məzmun, sosial şəbəkə, nəzarət, Konvensiya*

Aysel Murshudlu
Baku State University
master student
ayselmurshudlu@gmail.com

The relationship of Internet providers to fundamental rights and freedoms related to the control of posted content

Abstract

In the presented article, the relationship between content control of social network providers and basic rights and freedoms was examined and evaluated in an international aspect, and regulations in Azerbaijani legislation were discussed. The relationship between the basic rights and freedoms mentioned here and the control of the content shared in the use of social networks has been discussed. The aforementioned rights guaranteed by the 1950 European Convention on Fundamental Rights and Freedoms and the Constitution of the Republic of Azerbaijan were analyzed, the classification of fundamental rights and freedoms in terms of content was analyzed, the content of the amendments important for national-legal regulation was determined, and deficiencies in the norms were discovered. proposals for their elimination have been presented. The right to life, the right to respect for private and family life, and the prohibition of discrimination were considered as basic rights and freedoms that require intervention. Freedom of thought, conscience and religion, freedom of assembly and association, and freedom of expression were analyzed as the main rights and freedoms that require restriction of rights and freedoms. In the

mentioned article, a number of decisions of the European Court of Human Rights on the responsibility of social network providers regarding the content posted by users were evaluated in the context of freedom of information and expression.

Keywords: *internet provider, fundamental rights and freedoms, content, social network, control, Convention*

Giriş

1.1 Məzmun baxımından internet provayderlərinin əsas hüquq və azadlıqlarla əlaqəsi.

Sosial şəbəkələrin ümumi məqsədi istehsal olunan məzmunu qarşılıqlı əlaqədə olan istifadəçilərlə bölüşməkdir. Bu məzmunların hazırlanması zamanı digər istifadəçilərin şəxsi hüquqları və məxfiliyi pozula, ictimai asayiş və ictimai təhlükəsizlik təhdid edilə bilər. Sosial şəbəkələrin bu xüsusiyyəti bu medianın qanuni qaydalarla idarə olunmasını tələb edir. Sosial şəbəkə provayderləri isə öz daxilində yaradılan məzmunun qanunsuzluğunu aradan qaldırmaq baxımından məsuliyyət daşıyırlar. Dövlətlər sosial şəbəkələrdə baş verən qanunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün bu media ilə bağlı qaydalar hazırlayır.

Sosial şəbəkələrdən istifadədə həm azadlıqların, həm də məhdudiyyətlərin əsasını əsas hüquq və azadlıqlar təşkil edir. Məsələn, sosial şəbəkələrdən istifadə ifadə azadlığı çərçivəsində icazə verilən bir hüquq olsa da, şəxsi və ailə həyatını qorumaq üçün bu istifadəyə müəyyən məhdudiyyətlər qoyula bilər. Burada bəhs edilən əsas hüquq və azadlıqlarla sosial şəbəkə istifadəsində paylaşılan məzmuna nəzarət arasındakı əlaqə nöqteti-nəzərindən baxdıqda onları şərti olaraq iki yerə bölmək olar: a) Müdaxiləni tələb edən hüquq və azadlıqlar və 2) Müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını tələb edən hüquq və azadlıqlar.

İstifadəçilər tərəfindən yaradılan məzmuna görə sosial şəbəkə provayderlərinin öhdəliklərindən bəhs edərkən diqqət çəkən məqamlardan bir də əsas hüquq və azadlıqlar əsasında qiymətləndirmə aparılarkən qeyri-qanuni məzmuna girişin məhdudlaşdırılması, məzmunun silinməsi kimi müdaxilələrin, şəxsi hüquqların qorunması, ictimai asayişin və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətidir. Bu proqramların başqa bir cəhəti internetdən istifadə azadlığına, xüsusən ifadə azadlığına yönəlmiş qeyri-mütənasib və ya həddindən artıq müdaxilə təşkil etməmələridir.

Ona görə də əsas hüquq və azadlıqlar sosial şəbəkə provayderlərinə nəzarət üçün hüquqi əsas yaratsa da, bu nəzarətin müəyyən çərçivələrdə həyata keçirilməlidir. Bu nöqtədə müdaxiləni zəruri edən əsas hüquqlar yaşamaq hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi ikən müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını tələb edən əsas hüquqlar isə fikir, vicdan və din azadlığı, toplaşmaq və birləşmək azadlığı, ifadə azadlığıdır.

1.2. Müdaxiləni tələb edən əsas hüquq və azadlıqlar.

Müdaxiləni tələb edən əsas hüquq və azadlıqlar dedikdə 1950-ci il Avropa Konvensiyası və AR Konstitusiyasında hər kəsin yaşamaq hüququna, maddi və mənəvi varlığını qorumaq hüququna malik olduğu ifadələri ilə təminat verilmiş hüquqlar nəzərdə tutulur. Məsələn, toxunulmaz hüquqlardan sayılan yaşamaq hüququ, şəxslərin bədən bütövlüyü və sağlamlıq hüququ fövqəladə hallarda belə məhdudlaşdırıla bilməz.

Doktrinada bu hüquq çərçivəsində dövlətin öhdəliyinin yalnız insan həyatına hörmət göstərməkdə ifadə olunan passiv öhdəliklə məhdudlaşmadığı, eyni zamanda insan həyatının effektiv şəkildə qorunması və hüquqların pozunması ehtimalına qarşı cəza tədbirlərinə yer vermək kimi müsbət və prosessual öhdəlikləri də əhatə etdiyi ifadə edilir (Çiftçioğlu, 2012: 143). Sosial şəbəkələrdə insanların həyatı üçün təhlükə yaradan və onların həyat və sağlamlığını təhdid edən məzmunlar yerləşdirilməsi mümkündür. Məsələn, bir istifadəçinin başqa bir istifadəçini hədəf alaraq yaratdığı məzmunda onun həyatını təhdid edən ifadələr, planlaşdırılan və ya törədilmiş cinayətlə bağlı açıqlamalarla, istifadəçiləri intihara təşviq edə biləcək məzmun vasitəsilə onların yaşamaq hüququ təhlükə altına düşə bilər. Yaşamaq hüququnun üçüncü şəxslər tərəfindən pozulmasının qarşısının alınması ilə bağlı dövlətin müsbət öhdəliyinə həm də şəxslərin həyatı üçün

təhlükə yaradan hərəkətlərdən qorunması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi və bu hərəkətlərə qarşı effektiv sanksiya mexanizminin işlənib hazırlanması daxildir (Duvan, 2018: 670).

Şəxsin yaşamaq hüququna yönələn bu təhdid və təhlükələrə qarşı sosial şəbəkə provayderlərinin könüllü olaraq məzmuna nəzarət müdaxilələri vasitəsilə həyata keçirildikləri qeyri-qanuni məzmunun silinməsi və ya təqsirli şəxslə bağlı səlahiyyətli orqanların zəruri məlumatlara əlyetərliliyin təmin edilməsi ilə əməkdaşlığın təmin edilməsi məsələsində onların üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyula biləcək.

Yaşamaq hüququ çərçivəsində xüsusilə nəzərə alınmalı olan məsələ uşaqların yaşamaq hüququdur. 1989-cu ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyasında hər bir uşağın yaşamaq hüququna malik olduğu və dövlətlərin yetkinlik yaşına çatmayanların yaşaması və inkişafı üçün mümkün olan hər növ tədbiri görməli olduqları ifadə edilmişdir. Azərbaycan isə həmin Konvensiya və ona əlavə edilmiş iki protokola qoşulmuş və 1998-ci ildə ölkəmizdə Konvensiyasının müddəalarını özündə əks etdirən "Uşaq Hüquqları haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bu baxımdan dövlətlərin sosial şəbəkələrdə uşaqların yaşamaq hüquqlarını qorumaq üçün əlavə qaydalar tətbiq etməsi məqsədəuyğundur.

AİHM-in 8-ci maddəsi və AR Konstitusiyanın 32-ci maddəsin çərçivəsində tənzimlənən şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı hüququ internet mühitinin tənzimlənməsində və sosial şəbəkə provayderlərinin üzərinə öhdəliklərin qoyulmasında təsirli olan əsas hüquqlardan biridir. İnternetdən istifadə hüququna və ifadə azadlığına qoyulan məhdudiyyətlərin əsas səbəblərindən biri də məhz budur. Şəxsi məlumatların qorunması məsələsində yaranan və nəzərdən keçirilməli olan yeni nəsil hüquqlarından biri kimi qəbul edilən unudulma hüququ, Aİ Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydasında (GDPR) məlumat sahiblərinin onlara aid şəxsi məlumatların təxirə salınmadan aradan qaldırılmasını tələb etmə hüququ olaraq da ifadə edilir. Unudulmaq hüququ çərçivəsində fərdlər qanun pozuntusu hesab etdikləri məzmunu sosial şəbəkə provayderləri tərəfindən müəyyən edilmiş mexanizmlər və milli qanunvericilik normaları vasitəsilə tənzimləyə, həmçinin müvafiq məzmunun silinməsini tələb edə bilər (Kent, Kulular, 2021: 196).

AİHM-nin unudulma hüququ ilə bağlı ilk qərarı 1991-ci ildə iki Almaniya vətəndaşının törətdiyi qətllə bağlı idi. Belə ki, 2000-ci ildə bir nəşriyyatda bu şəxslərdən cinayət törətməkdə şübhəli sayılan şəxslər kimi bəhs edildiyi bir xəbər yayımlanmış və 2007-ci ilə qədər nəşriyyatın arxiv bölməsində saxlanılmışdır. 2007-ci ildə ərizəçilər müvafiq xəbərlərdə adlarının anonimləşdirilməsini tələb etmək üçün məhkəməyə müraciət ediblər. Rayon (şəhər) məhkəməsi və apellyasiya məhkəməsi ərizəçilərin tələbini əsaslı hesab etsə də, yuxarı instansiya məhkəməsi olan Federal Məhkəmə bu qərarları ləğv etdi. Məhkəmə ərizəçilərin şəxsi hüquqlarına və şəxsi həyatlarının müdafiəsi hüququna müdaxilənin olduğu qənaətinə gələrək, mübahisənin AİHK-nın 8-ci maddəsinin əhatə dairəsinə daxil olduğu qənaətinə gəldi. Məhkəmə həmçinin həmin maddə çərçivəsində tənzimlənən şəxsi həyatla bağlı hüquqların 10-cu maddədə nəzərdə tutulmuş ifadə və mətbuat azadlığı ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməli olduğunu bildirərək, ərizəçilərin tələbində məzmunun təqdim edilməsinin şəxsi hüquqların ciddi pozuntusuna yol vermədiyini qeyd etmişdir. Eyni hadisə ilə bağlı müxtəlif nəşrlərə qarşı qaldırılan iddialar da Federal Məhkəmə tərəfindən eyni şəkildə rədd edildi. AİHM bu məsələnin ərizəçilərin Konvensiyada təsbit edilən şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ ilə media orqanlarının və ictimaiyyətin ifadə azadlığının balanslı şəkildə qiymətləndirməsinin aparılıb-aparılmamasından asılı olduğunu bildirmişdir. Qərarda diqqət çəkən məqamlardan birini də əsas hüquq və azadlıqların, xüsusilə də şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun internetdə ənənəvi mətbuata nisbətən daha çox zərər riski altında olması və bunda ən mühüm faktorun axtarış sistemləri olması təşkil etmişdir. Məhkəmə axtarış sistemlərinin məsuliyyətinin məzmun yayımlayanların məsuliyyətindən fərqli ola biləcəyi nəticəsinə gəlmişdir.

Məhkəmə rəqabət aparan hüquqların tarazlaşdırılması üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı ümumi qaydalara istinad edərək ictimai maraqları, şəxslərin nüfuzunu, yayımlanmış məlumatların məzmununu, aidiyyəti şəxslərin əvvəlki davranış və hərəkətləri, hazırlanan nəşrlərin forma və nəticələri, fotoşəkillərlə bağlı halları da nəzərə alaraq Almaniya

Federal Məhkəməsinin qərarını qanuni hesab etmişdir. Məhkəmə Almaniya dövlətinin ərizəçilərin AİHK-nın 8-ci maddəsi ilə qorunan şəxsi həyatlarına hörmət hüququnu pozmadığına qərar vermişdir (4). Doktrinada AİHM-nin qərarı unudulmaq hüququnu institutsionallaşdırmaq və şəxsi həyata hörmət və ifadə azadlığı hüquqlarını təfərrüatlı yanaşma ilə balanslaşdırmağa imkan verəcək bir qiymətləndirmə aparmaq fürsətini itirməyə səbəb olduğuna görə tənqid edilib (Kaya, 2021: 357). Bu tənqidlərdən biri də sözügedən qərarın unudulma hüququnun dar çərçivədə qiymətləndirilməsinə səbəb olduğu ilə bağlıdır. Bunun qarşısının alınması üçün də bu çərçivədə ediləcək qiymətləndirmələrdə məlumat əldə etmək hüququnun da nəzərə alınaraq balanslı bir yanaşmanın tətbiq edilməli olduğu bildirilmişdir.

Ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi müddəası isə Konvensiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsində heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməməsini ifadə edir. AR Konstitusiyasında ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi adlı ayrıca müddəa nəzərdə tutulmasa da, bunun qanun qarşısında bərabərlik prinsipinə əsasən qadağan edilməsi təsbit edilmişdir. Belə ki, Konstitusiyada dövlətin irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verdiyi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağan edilir (6).

Sosial şəbəkə provayderləri üçün ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi qlobal miqyasda heç bir qrupa, irqə və ya milliyyətə qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilmədən və ölkə üzrə hər hansı istifadəçi haqqında ayrı-seçkilik edilmədən fəaliyyət göstərilməsi kimi başa düşülür. Bu baxımdan sosial şəbəkə provayderləri öz siyasətlərində və fəaliyyətlərində istifadə etdikləri avtomatlaşdırılmış maşınlarla bağlı ayrı-seçkiliyə səbəb ola biləcək hərəkətlərə görə məsuliyyət daşıya bilərlər. Bununla belə, sosial şəbəkə provayderlərindən istifadəçilərin paylaşdığı məzmunla bağlı proaktiv fəaliyyətləri çərçivəsində görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə bağlı ayrı-seçkiliyə yol verilməmələri tələb edilir. Məsələn, sosial şəbəkələrdə kiberbullinqi təsbit etmək, qarşısını almaq, təsnif etmək, risk faktorlarını müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuş, süni intellekt tərəfindən dəstəklənən proqram təminatları və alqoritmlər ayrı-seçkilik yaradan amillərdən asılı olmayaraq tətbiq edilməlidir (Kavici, 2023: 6). Əks halda sosial şəbəkə provayderləri məsuliyyətə cəlb olunacaqlar.

1.3. Müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını tələb edən əsas hüquq və azadlıqlar.

Müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını tələb edən əsas hüquq və azadlıqlar dedikdə isə nəzərdə tutulan əsas hüquqlar və azadlıqlar fikir, vicdan və din azadlığı, sərbəst toplaşmaq və cəmiyyət qurmaq azadlığı, ifadə azadlığından ibarətdir. Sözügedən azadlıqlar Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının və AR Konstitusiyasının müvafiq müddəalarında da təsbit edilmişdir. Bu anlayışlar çox geniş məzmunlu olsa da, AİHM təcrübəsinə baxdıqda bəhs edilən azadlıqlara münasibətdə daha çox dini inancların mərkəzə alındığı müşahidə edilir. Bu perspektivdən baxdıqda, sosial şəbəkələr vasitəsilə istifadəçiləri bəlli istiqamətdə düşünməyə vadar edən fəaliyyətlərin göstərilməsi istifadəçilərin fikir azadlıqlarına zərər vura biləcəyindən dövlətlərin müdaxiləsini tələb edir. Buna görə də bu azadlıq iki yönlü nəzərdən keçirilməlidir.

Sosial şəbəkələr istifadəçilərin fikirlərini açıqlamağa icazə verən, interaktiv bir kommunikasiya imkanı təklif edərək digər istifadəçilərlə ünsiyyət qurmağa imkan verən və bu çərçivədə demokratiyanın inkişafına töhfə verən platformalardır. Vətəndaşların, fikir, vicdan və din azadlığı çərçivəsində qorunan mənfəətləri sosial şəbəkə platformalarında da qorunmalıdır. Bu azadlıqlara zərər verəcək proqram təminatı tətbiqlərinə və istifadəçilərin bu istiqamətdə məzmun hazırlamalarına icazə verilməməlidir. Sosial şəbəkə təminatçıları tərəfindən tətbiq olunan siyasətlərdə də vətəndaşların bu azadlığına müdaxilələrdən çəkinmək lazımdır. Dövlətlər tərəfindən aparılacaq məzmuna nəzarət fəaliyyətlərində vətəndaşların sözügedən azadlığı nəzərə alınaraq ölçülü, mütənasib qərarlar verilməsi tələb olunur.

Sosial şəbəkə platformaları, ictimai hərəkatlar üçün üzv toplamaq və təşkilatlanmaq üçün üstünlüklərə sahibdir. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi toplaşma və cəmiyyət qurma azadlığının

onlayn-offlayn olaraq fərqləndirmədən təmin edilməsinin vacib olduğunu bildirmiş və sosial şəbəkələrin sahib olduğu asanlaşdırıcı təsiri vurğulamışdır (Brown, 2013: 16). Sosial şəbəkələrə nəzarət məsələsində şəxslərin toplanma və cəmiyyət qurma azadlıqlarını pozacaq qərarlara və bu hüquqları məhdudlaşdıracaq siyasətlərə əl atılmaması lazımdır.

İfadə azadlığı sosial şəbəkələrə nəzarət zamanı istifadəçilərin məzmununa məhdud müdaxiləni tələb edən ən mühüm azadlıqlardan biridir və tez-tez AİHM hüquqşünaslığının müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu hüquqa sosial şəbəkə istifadəsi çərçivəsindən baxıldığında dövlətlər tərəfindən sosial şəbəkə provayderləri üçün öhdəlik müəyyən edilərkən, bu platformaların istifadəçilərinin ifadə azadlıqlarını pozmadan ölçülü şəkildə davranmalı olduğu müəyyən edilir. Eyni şəkildə, provayderlər də öz siyasətləri daxilində tətbiq edəcəkləri məhdudlaşdırmalarda istifadəçilərin ifadə azadlığını qorumalıdır.

Konvensiyaya əsasən qanunda nəzərdə tutulduğu halda və demokratik cəmiyyət qaydaları tələb etdikdə ifadə azadlığı müəyyən qədər məhdudlaşdırıla bilər. Ədəbiyyatda platformların məzmunu saxlamaq və əlyetərliliyini təmin etmək məqsədi ilə vasitəçi kimi istifadə olunduğu və bu səbəbdən məzmunun özü ilə eyniləşdirməməli olduğunun AİHM tərəfindən qəbul edildiyi göstərilmişdir. Doktrinada yer alan digər bir fikirdə qeyd edilir ki, AİHK-nın 8 və 11-ci maddələri arasında tənzimlənən azadlıqların məhdudlaşdırmasının əsası olaraq göstərilən "demokratik cəmiyyətdə zəruri olan qaydalar" anlayışı qeyri-müəyyəndir və bu da AİHM-ə gözlənilməz qərarlar qəbul etmək imkanı verir (Çatlı, 2018: 54).

AİHM istifadəçilər tərəfindən yaradılan məzmunlara dair məsuliyyətlə bağlı paylaşılan məzmunun xarakterinə görə platformların məsuliyyəti ilə bağlı müxtəlif qərarlar qəbul etmişdir. Məsələn, Delfi A.Ş. adlı ticari xəbər portalı üçün, onlayn şəkildə yayımlanmış xəbərə edilən bir şərhin aqressiv xarakter daşıdığı, müraciət edən hesab sahibinin müvafiq şərhləri altı həftə sonra silməsinin kifayət etmədiyi və Estoniya məhkəmələri tərəfindən müraciət edənin təqsirli hesab edilərək ona verilmiş cərimənin ifrat olmadığı və bu səbəblərə görə ifadə azadlığının pozulmadığı qərarı verilmişdir (10). AİHM mühim bir argument olaraq, əlaqəli platformun kommersiya məqsədləri üçün işlədilməsi və bu fəaliyyətlərindən gəlir əldə etməsi məsələlərinə də toxunaraq onlara hüquqi qiymət vermişdir. Qərara etiraz edən fikirdə, vasitəçi platformanın sahib olduğu məlumat almaq və yaymaq hüququ çərçivəsində mətbuat azadlığının pozulduğu bildirilmişdir. Platformaya verilən məsuliyyətin 7/24 nəzarət etmə öhdəliyi daşıdığı, daimi və nəzəri xarakterli olduğu və bu cür geniş məsuliyyətin qoyulmasına niyə ehtiyac duyulduğuna dair səbəb göstərilməməsi tənqid olunmuşdur. Doktrinada AİHM tərəfindən ətraflı bir araşdırma aparrmadan, fərziyyələrə əsaslanaraq, mütənasibliyi gözləmədən və texniki bir yoxlama aparmadan qərar verdiyinə görə onun yerində bir qərar olmadığı düşünülür. Vasitəçi platformaların şərhlərin məzmunu ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı normativ qayda qoymadan, vasitəçilər tərəfindən seçilən siyasət və tətbiq edilən prosedurlara əsasən qiymətləndirmə aparılaraq məsuliyyətin müəyyən edilməsinin hüquqi cəhətdən daha doğru olacağı düşünülür.

Sosial şəbəkələrdə ifadə azadlığı kontenti ilə bağlı bəhs edilə biləcək daha bir AİHM qərarı 2023-cü ildə qəbul edilmiş Sançes Fransaya qarşı işinin qərarıdır. Müraciət Konvensiyanın 10-cu maddəsi çərçivəsində ərizəçi müvafiq tarixdə Fransa Parlamentinə seçkilərdə namizəd olmuş yerli məclis üzvünün facebook hesabında üçüncü şəxslər tərəfindən səsləndirimiş şərhləri dərhal silmədiyinə görə dini əsaslarla bir qrupa və ya ayrı-ayrı şəxslərə qarşı din əsasında nifrət və ya zorakılığa təşviq etməkdən dolayı məsuliyyətə cəlb olunduqdan sonra, ərizəçinin ifadə azadlığının pozulub-pozulmaması ilə əlaqədardır (11). Birinci instansiya məhkəməsi ərizəçini şərhlərin məzmununu təsdiqlədiyi və həmin məlumatlaırn yayılmalarının qarşısını almaq üçün dərhal tədbir görmədiyi üçün təqsirli hesab etmişdir. Yuxarı instansiya məhkəməsi də ərizəçinin məhkumluğuna dair qərarı qüvvədə saxlamışdır. Apellyasiya şikayəti zamanı irəli sürülən ifadə azadlığı barəsində isə Konvensiyanın müvafiq maddəsində göstərilən məhdudiyyətlər çərçivəsində ifadə azadlığına əsaslanıla bilinməyəcəyi şəklində şərh verilmişdir.

Əvvəlcə Palatada, sonra isə Böyük Palatada müzakirə olunan müraciətdə qərara alınmışdır ki, ərizəçinin ifadə azadlığına edilən müdaxilə AİHK-nın 10.2-ci maddəsində bəhs edilən

məhdudiyyətlərin səbəblərinə uyğun həyata keçirilmiş və ərizəçinin ifadə azadlığı pozulmamışdır. Qərardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, nifrət nitqi ehtiva edən, müəyyən qrupa və ya ayrı-ayrı şəxslərə yönəldilən təhrikedici ifadələr ifadə azadlığı çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilinməz.

Böyük Palata bu qərarı on üç səs lehinə, dörd səs əleyhinə olmaqla qəbul etdi. Qərarın əleyhinə verilmiş bir səsdə AİHM-nın hüquq təcrübəsində sabitliyin olmadığı və Məhkəmənin təhrikedici nitqlə bağlı digər məhkəmə işlərində də daha sərt hərəkət etməli olduğu bildirilmişdir. Digər bir əleyhinə səsdə isə eyni şəkildə AİHM-nin siyasətçilər üçün ifadə azadlığı ilə bağlı qərarlarının çoxşaxəli və mürəkkəb olduğu bildirilmişdir. Hakimlər Türkiyə ilə bağlı verilmiş qərarlara istinad edərək, sözügedən qərarlarda ifadə azadlığının konkret iş çərçivəsində daha çox qorunmalı olduğunu bildirərək bu qərarlarda ifadə azadlığının siyasi partiyalar və onların üzvləri üçün xüsusilə vacib olduğunu və müxalifət partiyasının üzvünün ifadə azadlığına edilən müdaxilənin məhkəmə tərəfindən diqqətlə araşdırılmalı olduğu vurğulanmışdır (12).

Bu izahlardan görünür ki, ifadə azadlığı və şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ çərçivəsində AİHM-nin hüquq təcrübəsi konkret bir əsasa söykənmir və ayrı-ayrı konkret hadisələrdə müxtəlif nəticələrə gəlmək mümkündür. Qərarın yekununa çatarkən azadlıqlar arasında tarazlığın bərqərar edilməsinə çalışılır, lakin demokratik cəmiyyətdə zəuri olan tələblər çərçivəsində müxtəlif qiymətləndirmələrlə müxtəlif nəticələrə gəlmək mümkündür. Sançes qərarında sosial şəbəkə platformasında üçüncü şəxslərin nifrət nitqini ehtiva edən təhrikedici şərhlərin silinməməsi ifadə azadlığı çərçivəsində qiymətləndirilməyərək Konvensiyanın əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunmasının vacibliyini vurğulanmışdır. Burada sadəcə ifadə azadlığı ilə şəxsi və ailə həyatına hörmət etmək hüququ arasında balans yaradılmalı olduğu bildirilmişdir. AİHM ifadə azadlığının həyata keçirilməsi zamanı internetdən əhəmiyyətli fayda əldə edilə biləcəyi fikrini qəbul etməklə bərabər, həmçinin qeyd edir ki, təhqiredici və ya digər qeyri-qanuni nitq formalarına görə məsuliyyətin qoyulması imkanı prinsipcə, müdafiə olunmalıdır. AİHM-nin bu şərhi məqsədəmüvafiq hesab edilir və internetin vacib komponentlərindən olan sosial şəbəkələr üçün də əsas götürülməlidir (13).

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, sosial şəbəkə provayderləri yaradılan məzmunun qanunsuzluğunu aradan qaldırmaq baxımından məsuliyyət daşıyırlar. Dövlətlər isə sosial şəbəkələrdə baş verən qanunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün bununla bağlı normalar hazırlayırlar.

Sosial şəbəkələrdən istifadədə həm azadlıqların, həm də məhdudiyyətlərin əsasını əsas hüquq və azadlıqlar təşkil edir. Onlar isə məzmun baxımından müdaxiləni tələb edən və müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını tələb edən hüquq və azadlıqlar olaraq bölünür. Müdaxiləni zəruri edən əsas hüquqlara yaşamaq hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi, müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını tələb edən əsas hüquqlara isə fikir, vicdan və din azadlığı, toplaşmaq və birləşmək azadlığı, ifadə azadlığı daxil edilir. Bu hüquq və azadlıqlar həm Avropa konvensiyasında, həm də Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Çiftçioğlu, C.T. (2012). Yaşama hüququ. Ankara: Türkiyə Vəkillər Kollegiyası Jurnalı, s.137-168.
2. Duvan, Ö.A. (2018). Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 2-ci maddəsi çərçivəsində dövlətin yaşamaq hüququnu qorumaq öhdəliyi. Mərmərə: Hüquq Araşdırmaları Jurnalı, s.660-678
3. Kent, B., Kulular, M.A. (2021). Trending Topics on Social Media Researches, The Right to be Forgotten for Protection of Personal Data, Berlin: Peter Lang.
4. European Court of Human Rights (ECHR), M.L. and W.W. v. Germany, Application No. 60798/10, 65599/10 https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-12041%22]}
5. Kaya, M.B. (2021). İnternet qanunu. Ankara: Oniki Lehva Yayınları, 539 s.

6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12.11.1995, https://e-qanun.az/framework/897
7. Kavici, S.P., Şirin, B. (2023). Süni intellekt kiber zorakılığı proqnozlaşdıra bilərmi?, Sakarya: MEYAD Akademi, s.1-21.
8. Brown, N. (2013). Online Freedom of Expression, Assembly, Association and The Media in Europe. Council of Europe Conference of Ministers on Freedom of Expression and Democracy in the Digital Age. Belgrad, pp.1-21. https://ssrn.com/abstract=2341656
9. Çatlı, M. (2018). Fərdi Tətbiq Sahəsində Məhdudiyyət və Təhlükəsizlik Tədbiri kimi Demokratik Cəmiyyət Sifarişinin Tələbləri. Konya: İctimai Elmlər İnstitutu, 176 s.
10. European Court of Human Rights (ECHR), Delfi AS V. Estonia, Application No. 64569/09 (16 June 2015). https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-126635%22]}
11. European Court of Human Rights (ECHR), Case of Sanchez v. France, Application No. 45581/15 (15 May 2023). https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-211777%22]}
12. Point Dissenting Opinion of Judges Wojtyczek and Zünd, ECHR. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Speech_20190125_Paulus_JY_ENG
13. Liability of online platforms' (European Parliamentary Research Service, 2021). https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/656318/EPRS_STU(2021)656318_EN.pdf

Göndərilib: 20.02.2024 Qəbul edilib: 01.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/241-245

Nərmin Məhərrəmli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
maharramlinarmin17@gmail.com

ELEMENTAR FUNKSİYALAR HAQQINDA

Xülasə

Elementar funksiyalar hesablamanın öyrənilməsində yaranan ən əsas funksiyalardır. Bunlara elementar cəbrin tədqiqat obyekti olan çoxhədlilər daxildir. Daha ümumi olaraq bunlara bütün cəbr funksiyaları, eləcə də ən əsas transsendental funksiyalar daxildir: eksponensial funksiya, loqarifm, triqonometrik funksiyalar və hiperbolik funksiyalar. Bundan əlavə, əvvəlki funksiyaların dörd elementar toplama, çıxma, vurma və bölmə əməliyyatları və funksiya tərkibi vasitəsilə sonlu birləşmələri də elementar funksiyalardır. Elmdə gedən sürətli inteqrasiya prosesi bütün sahələri müəyyən bir platformada birləşdirməyə imkan verən bir müstəvi yaradıb. Elmi biliklərin sürətli şəkildə yığılması nəticəsində tədqiqatçılar üçün elmi əsərlərini yazmaq və təhlil etmək ciddi mənada problemə çevrilib.

Qeyd olunan boşluğu aradan qaldırmaq üçün daha çox sosial elmlərdə olan kumulyativ biliklərin, arqumentlərin yoxlanılması, həmçinin ədəbiyyat axtarışlarından tutmuş nəticəyə qədərki proses üçün 1833-cü ildən başlayaraq bu proqramlar yaradılmağa başlanıldı və bunun nəticəsində riyazi məsələnin həllində funksiyalarla işləmək daha səmərəlidir.

Açar sözlər: *elementar funksiyalar, funksiyaların növləri, oxşarlıq, fərqlilik, funksiyaların xarakteristikası*

Narmin Muharramli
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
maharramlinarmin17@gmail.com

About elementary functions

Abstract

Elementary functions are the most basic functions that arise in the study of calculus. These include polynomials, which are the object of study in elementary algebra. More generally, these include all algebraic functions, as well as the most basic transcendental functions: the exponential function, the logarithm, the trigonometric functions, and the hyperbolic functions. In addition, finite combinations of the preceding functions through the four elementary operations of addition, subtraction, multiplication, and division and composition of functions are also elementary functions. The rapid integration process in science has created a plane that allows to connect all fields on a certain platform. As a result of the rapid accumulation of scientific knowledge, it has become a serious problem for researchers to write and analyze their scientific works.

In order to overcome the mentioned gap, these programs were started to be created starting from 1833 for the verification of cumulative knowledge and arguments in social sciences, as well as for the process from literature searches to the result, and as a result, it is more efficient to work with functions in solving a mathematical problem.

Keywords: *elementary functions, types of functions, similarity, difference, characteristics of functions*

Giriş

Məqalənin aktuallığı: Məqalədə elementar funksiyalar, onların rolu və təsnifatı haqqında ümumi məlumat verilmişdir və onun əsas tətbiqləri, problemləri əks olunmuşdur. Elementar funksiyalar sinifi geniş olduğundan onların öyrədilməsi zamanı daha ümumi xarakteristikaları və fərqli cəhətləri təhlil edilir analoji olaraq öyrədilməsinə tövsiyyələr verilir.

Elementar funksiyalar – çoxhədlilər, rasional funksiyalar, üstlü funksiyalar, qüvvət funksiyaları, loqarifmik funksiyalar, triqonometrik funksiyalar, tərs triqonometrik funksiyalar, həmçinin adları çəkilən funksiyalar üzərində dörd hesab əməlini (toplama, çıxma, vurma, bölmə) və superpozisiyanı sonlu sayda tətbiq etməklə alınan funksiyalardır. Bir və ya bir neçə dəyişəndən asılı elementar funksiyalara baxılır. Elementar funksiyaların törəməsi də elementar funksiyalardır, elementar funksiyaların tərs funksiyası və ibtidai funksiyası elementar funksiyalar olmaya da bilər. Elementar funksiyalar sinfinə aid olmayan funksiyaları öyrənmək üçün onlar elementar funksiyalar vasitəsilə sonsuz sıralar, hasillər, inteqrallar, asimptotik yaxınlaşmalar və s. şəklində ifadə edilir (Məmmədov, Musayev, 2018).

Elementar funksiyalar riyaziyyatda ən sadə funksiyalara aiddir. Bunlara əsas funksiyalar deyilir və hər birinin öz spesifikliyi və qrafikası var. Ən ümumi elementar funksiyalardan bəziləri bunlardır:

Xətti funksiya (y = mx + b): Bu funksiyanın qrafiki düz x-dir. “M” sözü xəttin nə qədər perpendikulyar olduğunu, “b” isə xəttin x oxunu keçib-keçmədiyini müəyyən edir.

Çoxhədli funksiyalar (y = a_nx^n + a_{n-1}x^{n-1} + ... + a_1x + a_0): Bu funksiyalar, yəni kvadrat, kubik və s. Bəzən cümlə və ya cümlə şəklində ifadə edilir.

Mürəkkəb metodu funksiyaları (y = a^x): Bu funksiyalar müntəzəm eksponentlə ifadə olunan əsas "a" metod funksiyalarıdır. Məsələn, 2^x (iki yol x), 3^x (üç yol x) kimi funksiyalar bunun qarşısını alır (Liouville, 1833a).

Triqonometrik funksiyalara sinus (sin), kosinus (cos), tanqent (tan), kosekant (csc), sekant (san) və kotenqent (cot) kimi funksiyalar daxildir. Bu funksiyalar səliqəli üçölçülü formada istifadə olunur.

Eksponensial funksiyalar (y = e^x): Müqayisə zamanı "e" rəqəmi 2,71828 kimi qeyd olunur. "e"-dən cümlənin dərəcələrinə qədər olan yazılar da bu kateqoriyaya daxildir.

Loqarifmik funksiyalar (y = log_a(x)): "a" əsasdır və "x" dəyəri müəyyən edir. Əsas loqarifmik funksiyalar üçün "a" rəqəmi 10-dur ki, bu da əvvəlki misaldakı loqarifm funksiyasıdır.

Bu funksiyalar riyaziyyatda ən çox istifadə olunur və hər biri müxtəlif məsələlərə tətbiq edilir (Stewart, Redlin, Watson, 2015).

Verilmiş *x* və *y* dəyişən kəmiyyətləri bir-birindən asılı olaraq istənilən qiymətləri ala bilirsə, yəni birinin aldığı qiymətlər, o birinin bu və ya başqa qiymətləri alıb almamasından asılı deyilsə, onlara asılı olmayan və ya sərbət dəyişən kəmiyyətlər deyilir. Aydındır ki, belə dəyişən kəmiyyətləri ayrılıqda öyrənməyin heç bir mənası yoxdur. Buna görə də riyaziyyat elmində asılı olan dəyişən kəmiyyələr öyrənilir.

Tərif**.** Əgər hər hansı *f* qaydası və ya qanunu vasitəsilə *x* dəyişən kəmiyyətinin *X* dəyişmə oblastındakı hər bir qiymətinə *y* dəyişən kəmiyyətinin *Y* dəyişən oblastında olan müəyyən bir qiyməti uyğun olarsa, belə uyğunluğa funksiya deyilir.

Bu halda *x* dəyişəni arqument və ya sərbəst dəyişən, *y* dəyişəni funksiya və ya asılı dəyişən, *x* və *y* kəmiyyətlərinin arasındakı asılılıq funksional asılılıq adlanır. *X* çoxluğuna funksiyanın təyin oblastı, *Y* çoxluğuna isə funksiyanın qiymətlər oblastı deyilir (Larson, Edwards, 2017).

Əgər *x* dəyişəninin hər bir qiymətinə *y* dəyişəninin ancaq bir qiyməti uyğun olarsa, onda *y* funksiyası *x*-in birqiymətli funksiyası adlanır. Əgər *x* dəyişəninin heç olmasa bəzi qiymətlərinə *y* dəyişəninin bir neçə qiyməti uyğun olarsa, onda belə funksiyaya çoxqiymətli funksiya deyilir. *F* funksiyasının verilməsi, *x* arqumentinin hər bir qiymətinə görə funksiyasının uyğun qiymətinin necə tapılması deməkdir. Funksiyanın verilməsinin 3 əsas üsulu vardır: analitik, yəni düstur vasitəsilə, cədvəl və qrafik (Hudoyberganov, 2010).

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 241-245 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 241-245 e-ISSN: 2708-986X

Riyaziyyatda elementar funksiya sonlu sayda polinom, rasional, triqonometrik, hiperbolik və eksponensial funksiyaların, o cümlədən onların tərs funksiyalarının cəmlərini, hasillərini, köklərini və kompozisiyalarını qəbul etmək kimi müəyyən edilən tək dəyişənin funksiyasıdır (məsələn, arcsin, log və ya x1/n). Bütün elementar funksiyalar öz sahələrində davamlıdır.

Elementar funksiyalar Joseph Liouville tərəfindən 1833-cü ildən 1841-ci ilə qədər bir sıra sənədlərdə təqdim edilmişdir. Elementar funksiyaların cəbri müalicəsi 1930-cu illərdə Cozef Fels Ritt tərəfindən başlamışdır (Məmmədov, Musayev, 2017: 124-148).

Sabit funksiya riyaziyyatda sabit funksiya hər giriş dəyəri üçün çıxış dəyəri eyni olan funksiyadır. Məsələn, y(x) = 4 funksiyası sabit funksiyadır, çünki x giriş dəyərindən asılı olmayaraq y(x) dəyəri 4-ə bərabərdi.

Tərifdən birbaşa belə nəticə çıxır ki, elementar funksiyalar çoxluğu hesab əməliyyatları, kök çıxarma və kompozisiya altında bağlanır. Elementar funksiyalar diferensiasiya altında bağlanır. Onlar limitlər və sonsuz məbləğlər altında bağlanmırlar. Elementar funksiyanın və ya elementar formada olan funksiyanın riyazi tərifi diferensial cəbr kontekstində nəzərdən keçirilir. Diferensial cəbr əlavə törəmə əməliyyatı olan cəbrdir. Törəmə əməliyyatından istifadə etməklə yeni tənliklər yazıla və onların həlli cəbrin genişlənmələrində istifadə oluna bilər (Məmmədov, Musayev, 2017: 347-359).

Riyaziyyatda cəbr funksiyası reduksiya olunmayan çoxhədli tənliyin kökü kimi təyin oluna bilən funksiyadır. Cəbr funksiyaları çox vaxt məhdud sayda termindən istifadə edən cəbri ifadələrdir və yalnız toplama, çıxma, vurma, bölmə və kəsr gücünə yüksəltmə cəbri əməliyyatlarını əhatə edir. Belə funksiyalara nümunələr:

- $f(x) = 1/x$
- $f(x) = \sqrt{x}$
- $f(x) = \dfrac{\sqrt{1+x^3}}{x^{3/7} - \sqrt{7}x^{1/3}}$

Müəyyən mənada I(x) = x eynilik funksiyası ən elementar funksiyadır. Sabit funksiyaları da elementar hesab edə bilərik. Bunlar bəzi c ədədi üçün f(x) = c formasının funksiyalarıdır. Sabit funksiyalardan və eynilik funksiyasından çoxhədlilər qura bilərik (Liouville, 1833: 2).

Monomial ax^n özü ilə n dəfə vurulan və sonra a sabitinə vurulan eynilik funksiyasıdır. Çoxhədlilər monohədlərin və sabit funksiyaların sonlu xətti birləşmələridir.

İki çoxhədlinin hasili yenə çoxhədlidir. Bununla belə, iki çoxhədlinin bölünməsinin bir olması lazım deyil. İki çoxhədlinin bölünməsi olan funksiyaya rasional funksiya deyilir. Başqa sözlə, rasional funksiya r(x) kimi yazıla bilən funksiyadır

$$r(x) = \frac{p(x)}{q(x)}$$

burada p(x) və q(x) çoxhədlidir.

Rasional funksiyalar cəbri funksiyaların alt çoxluğudur. Onlar ümumi olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

İki dəyişənli polinomları nəzərdən keçirin. Əgər p(x,y) belə çoxhədlidirsə, onda p(x,y) = 0-ı təmin edən nöqtələr çoxluğu müstəvidə əyri əmələ gətirir. Belə əyrilərə cəbri əyrilər deyilir. Məsələn, dairə belə bir əyridir. Cəbri tənliyin həllər toplusudur (Larson, Edwards, 2017).

$$x^2 + y^2 - 1 = 0$$

Başqa bir nümunə nöqtələri təmin edən əyridir

$$y^3 + y - x = 0$$

Ümumiyyətlə, cəbri əyrilər funksiyaların qrafikləri deyil. Birinci nümunə x və ya y-də funksiyanın qrafiki deyil. İkinci misal x funksiyasının qrafikidir. Üfüqi xətt testindən keçdiyi üçün o, həm də y funksiyasının qrafikidir. Bütün cəbri əyrilər funksiyaların qrafikləri olmasa da,

müəyyən şərtlərdə diqqətimizi bir nöqtə ətrafında əyrinin alt çoxluğuna məhdudlaşdıra biləcəyimizi söyləyən bir teorem (örtülü funksiya teoremi) mövcuddur (Liouville, 1833: 3).

Qrafiki bu şəkildə cəbri əyridən alına bilən istənilən funksiya cəbr funksiyası adlanır. Çoxhədlilər və rasional funksiyalar cəbri funksiyalardır. $f(x) = x^3 + x$ funksiyasının tərsi də cəbri funksiyadır. Kvadrat kök kimi köklər də cəbridir, çünki onlar müəyyən çoxhədlilərin tərsləridir. Nəhayət, hər hansı iki cəbri funksiyanın cəmi, fərqi, hasili, bölməsi və tərkibi də cəbridir. Daha ümumi şəkildə, elementar əməliyyatların sonlu birləşməsi və cəbri funksiyaların tərkibi də cəbr funksiyasıdır.

Transsendental funksiyalar- Əgər funksiya cəbri deyilsə, ona transsendental funksiya deyilir. Elementar hesab olunan bəzi belə funksiyalar var. Onlar həm təmiz, həm də tətbiqi riyaziyyatda hər yerdə mövcud olduqları üçün, həmçinin onları xüsusi edən bir çox arzuolunan və maraqlı xüsusiyyətlərə malik olduqları üçün daxil edilmişdir. Belə çıxır ki, həqiqətən yalnız iki elementar transsendental funksiya var və qalanları onlardan təşkil etmək olar (Anton, Bivens, Davis, 2012).

Eksponensial funksiya- Bütün transsendental funksiyaların ən mühümü aşağıdakı kimi təyin olunan eksponensial funksiyadır: $\exp(x) = e^x$. Burada e Eyler nömrəsidir. Məsələn, diferensial tənliyi ödəyir

$$\frac{df(x)}{dx} = f(x)$$

Loqarifm

Elementar hesab edilən ikinci transsendental eksponensial funksiyanın tərsi loqarifmdir. Loqarifm ln(x) ilə işarələnir. Bu tənliyi təmin edən unikal funksiyadır (Smith, Minton, 2015):

$$\exp(\ln(x)) = x$$

Triqonometrik funksiyalar- Triqonometrik funksiyalar həndəsə və tətbiqi riyaziyyat üçün əsas olduğundan, onlar da elementar hesab olunurlar. Ən əsas iki triqonometrik funksiya sin(x) və cos(x) kimi işarələnən sinus və kosinusdur. Digər triqonometrik funksiyalar sinus, kosinus və elementar əməliyyatlardan istifadə etməklə qurula bilər. Diqqətəlayiq haldır ki, sinus və kosinus funksiyaları kompleks ədədlər üzərində təyin edildikdə eksponensial funksiyadan müəyyən edilə bilər Swokowski, Cole, 2015).

$$\sin(x) = \frac{e^{ix} - e^{-ix}}{2i}$$

Və

$$\cos(x) = \frac{e^{ix} + e^{-ix}}{2}$$

burada i xəyali vahiddir.

Hiperbolik funksiyalar- Elementar funksiyalar qrupunu tamamlayan son funksiyalar toplusu hiperbolik funksiyalar toplusudur. Triqonometrik funksiyalar sinus və kosinusdan qurulduğu kimi, hiperbolik funksiyalar da hiperbolik sinus və hiperbolik kosinusdan (müvafiq olaraq sinh(x) və cosh(x)) qurulur. Bu iki funksiya eksponensial funksiyadan sinus və kosinusa bənzər şəkildə qurulur (Ritt, 1950).

$$\sinh(x) = \frac{e^{x} - e^{-x}}{2}$$

$$\cosh(x) = \frac{e^{x} + e^{-x}}{2}$$

Elementar olmayan funksiyalar- Elementar funksiyanın törəməsi də elementar funksiyadır. Bununla belə, elementar funksiyanın əks törəməsi mütləq elementar deyil.

Misal üçün,

$$\int e^{x^2}\, dx$$

elementar deyil.

Çox faydalı, lakin elementar olmayan bir çox funksiya var. Ümumiyyətlə, ad veriləcək qədər vacib olan istənilən funksiya xüsusi funksiya adlanır. Çox vaxt xüsusi funksiyalar diferensial tənliklərin və ya elementar funksiyaların inteqral tənliklərinin həlli olur. Xüsusi funksiyaların bəzi nümunələri xəta funksiyası, Riemann Zeta funksiyası, Bessel funksiyaları və Qamma funksiyasıdır (13; 14).

Nəticə

1. Funksiyalar vasitəsi ilə məsələ həlli tələbələrin fəallığının, motivasiyasının və iştirakının artması ilə nəticələnə bilər.
2. Funksiyalar təlim məqsədlərinin möhkəmləndirilməsində və tələbələrin materialı başa düşməsində yüksək effektivlik göstərə bilər.
3. Müəllimlər bu funksiyalardan istifadənin zamana və resurslara qənaət baxımından çox faydalı olduğunu bildirirlər.
4. Bu funksiyalar vasitəsi ilə məsələlərin həll edilməsi yeni və innovativ tədris nəticələrini artıra bilər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, N.Y., Musayev, Ə.M. (2018). Ali riyaziyyat kursu (III hissə). Bakı: ADNSU.
2. Liouville, J. (1833a). "Premier mémoire sur la détermination des intégrales dont la valeur est algébrique". Journal de l'École Polytechnique. tome XIV, pp.124-148.
3. Stewart, J., Redlin, L., Watson, S. (2015). Precalculus: Mathematics for Calculus. Cengage Learning.
4. Larson, R., Edwards, B. (2017). Calculus. Cengage Learning.
5. Hudoyberganov, A.V. (2010). Elementar funktsiyalar, matematik analizdan maruzalar.
6. Məmmədov, N.Y., Musayev, Ə.M. (2017). Ali riyaziyyat kursu (I hissə). Bakı: ADNSU.
7. Məmmədov, N.Y., Musayev, Ə.M. (2017). Ali riyaziyyat kursu (II hissə). Bakı: ADNSU.
8. Liouville, J. (1833c). "Note sur la détermination des intégrales dont la valeur est algébrique". Journal für die reine und angewandte Mathematik. 10, pp.347-359.
9. Anton, H., Bivens, I., Davis, S. (2012). Calculus: Early Transcendentals. John Wiley & Sons.
10. Smith, K., Minton, R. (2015). Calculus: Early Transcendental Functions. McGraw-Hill Education.
11. Swokowski, E.W., Cole, J.A. (2015). Precalculus: Functions and Graphs. Cengage Learning.
12. Ritt, J. (1950). Differential Algebra
13. https://www.theochem.ru.nl/~pwormer/Knowino/knowino.org/wiki/Elementary_function.html
14. https://ximera.osu.edu/csccmathematics/precalculus1/precalculus1/continuity/elementaryFunctions

Göndərilib: 10.02.2024 Qəbul edilib: 03.04.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/246-250

Elvin Hüseynov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
elvinhuseynov0@gmail.com

İLKİN HƏRBİ QEYDİYYAT VƏ HƏRBİ XİDMƏT KEÇMƏKDƏN BOYUN QAÇIRMAYA GÖRƏ MƏSULİYYƏT

Xülasə

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qorumalı olan Silahlı Qüvvələrimiz yaradılmışdır. Hər il yanvar-mart ayları ərzində həmin il 15 yaşı tamam olan Azərbaycan Respublikasının kişi cinsli vətəndaşları yaşayış və ya olduğu yer üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikası Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin yerli baş idarə, idarə, şöbə və bölmələri) ilkin hərbi qeydiyyata alınmalıdırlar. İlkin hərbi qeydiyyata alınmaqdan boyun qaçırmaya görə Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalar Məcəlləsində məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 321.1-ci maddəsinə əsasən qanuni əsas olmadan hərbi xidmətdən yayınmaq üçün növbəti hərbi çağırışdan və ya səfərbərlik üzrə çağırışdan boyun qaçırma – iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır.

Açar sözlər: *hərbi xidmət, hərbi qeydiyyat, cinayət, inzibati, boyun qaçırma, məsuliyyət*

Elvin Huseynov
Nakhchivan State University
master student
elvinhuseynov0@gmail.com

Primary military registration and responsibility for misconduct

Abstract

After the Republic of Azerbaijan regained its independence, our Armed Forces were created to protect the territorial integrity and sovereignty of the country. Male citizens of the Republic of Azerbaijan who turn 15 years of age every year during the months of January-March in the relevant executive authority (local headquarters, offices, departments, and divisions of the State Service for Mobilization and Conscription of the Republic of Azerbaijan) at the place of residence or place of residence they must be registered in the military. The Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan stipulates responsibility for refusing to undergo initial military registration. According to Article 321.1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, refusing the next military draft or calling for mobilization to avoid military service without a legal basis is punishable by imprisonment for up to two years.

Keywords: *military service, military registration, criminal, administrative, desertion, liability.*

Giriş

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qorumalı olan Silahlı Qüvvələrimiz yaradılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq qısa müddət ərzində müdafiə, hərbi quruculuq, Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsi məsələlərini nizama salan qanunlar qəbul olunmuş, hərbi xidmətin əsasları, gənclərin hərbi xidmətə hazırlığı, hərbi xidmətə çağırışın və qəbulun, hərbi vəzifəlilərin və çağırışçıların hərbi uçotu, hərbi xidmətin keçilməsi, Silahlı Qüvvələrin döyüş və səfərbərlik hazırlığının saxlanması qaydaları müəyyən olunmuşdur. Ulu Öndərimizin 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə xilaskar qayıdışından sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai

həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, Milli Ordu quruculuğu sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin doğma Azərbaycanımızın çiçəklənməsi və inkişafı naminə həyata keçirdiyi uğurlu dövlətçilik siyasəti bu gün də ümummilli liderimizin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən böyük qətiyyətlə davam etdirilir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2020).

Bu gün ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi dövlət başçısının ordu quruculuğuna göstərdiyi gündəlik diqqət və qayğının nəticəsidir ki, Milli Ordumuzun döyüş qabiliyyəti və maddi-texniki bazası daha da möhkəmlənmişdir. Müstəqil dövlətimizin Milli Ordusunda xidmət etmək hər bir şəxsin müqəddəs borcudur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Vətənin müdafiəsini onun hər bir vətəndaşının borcu, qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi xidmət keçməyi vətəndaşların əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsinin I hissəsinə uyğun olaraq Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış və sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı hər bir kişi cinsli vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməlidir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2021: 329).

Hər il yanvar-mart ayları ərzində həmin il 15 yaşı tamam olan Azərbaycan Respublikasının kişi cinsli vətəndaşları yaşayış və ya olduğu yer üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin yerli idarə, şöbə və bölmələri) ilkin hərbi qeydiyyata alınmalıdırlar.

Vətəndaşlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanında ilkin hərbi qeydiyyata alınarkən onların hərbi xidmətə yararlılığını müəyyən etmək məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada həkim mütəxəssislər tərəfindən hökmən tibbi müayinə, habelə hərbi xidmət müddətində onlardan daha məqsədəuyğun istifadə edilməsini müəyyənləşdirmək üçün psixoloji müayinə edilməli, müvəqqəti yararsız hesab edilən şəxslər isə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi hesabına dövlət tibb müəssisələrində mütləq qaydada müalicəyə göndərilməlidirlər (3).

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanında ilkin hərbi qeydiyyata alınmalı olan vətəndaşlar qeydiyyata alınmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının fərdi çağırış vərəqəsində göstərilmiş müddətdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına gəlməli və aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidirlər:

1. doğum haqqında şəhadətnamənin surəti;
2. ailə tərkibi haqqında arayış;
3. təhsil haqqında sənəd (təhsil müəssisəsini bitirənlər üçün);
4. təhsil (təhsil müəssisəsini bitirməyənlər üçün) və ya iş yerindən arayış;
5. tərcümeyi-hal;

6 ədəd 3x4 sm. ölçüdə fotoşəkil.

Vətəndaşlar (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və Azərbaycan Respublikasının Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin ehtiyatına keçirilmiş hərbi vəzifəlilər istisna olmaqla) ehtiyata keçirildikdən sonra 7 gün müddətində yaşayış yeri üzrə hərbi qeydiyyata alınmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına gəlməlidirlər. Hərbi vəzifəlilər (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və Azərbaycan Respublikasının Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin ehtiyatına keçirilmiş hərbi vəzifəlilər istisna olmaqla) və çağırışçılar yaşayış yerini 3 aydan çox müddətə dəyişdirdikdə yaşayış yeri üzrə hərbi qeydiyyatdan çıxmalı və olduğu yer üzrə hərbi qeydiyyata durmalıdırlar. Hərbi vəzifəlilər və çağırışçılar yaşayış yerini dəyişərkən 10 gün müddətində hərbi qeydiyyatda olduqları müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməlidirlər (Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsi, 2021: 331).

İlkin hərbi qeydiyyata alınmaqdan boyun qaçırmaya görə Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalar Məcəlləsində məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, İnzibati Xətalar Məcəlləsinin 604-cü maddəsinə əsasən ilkin hərbi qeydiyyata alınmalı olan vətəndaşların qeydiyyata alınmaq üçün fərdi çağırış vərəqəsində göstərilmiş müddətdə üzrlü səbəblər olmadan müvafiq icra hakimiyəti orqanına

(Azərbaycan Respublikasının Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin yerli baş idarə, idarə, şöbə və bölmələri) gəlməməsinə görə ***otuz manat məbləğində cərimə*** edilirlər (5).

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətlə komplektləşdirilməsi üsullarına görə hərbi xidmət çağırış üzrə və könüllü xidmətlərə bölünür. Hərbi xidmətə çağırışın müəyyən edilmiş tələblərinə cavab verən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları aşağıdakı həqiqi hərbi xidmətlərə çağırılırlar:

1) müddətli həqiqi hərbi xidmətə - Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış, sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı olan, çağırışa möhlət hüququ olmayan və ya çağırışdan azad edilməmiş kişi cinsli vətəndaşları;

2) zabitlərin həqiqi hərbi xidmətinə – müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməmiş, yaşı 35-dən çox olmayan, sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı olan, çağırışa möhlət hüququ olmayan və ya çağırışdan azad edilməmiş ehtiyatda olan zabitlər.

Vətəndaşlar müddətli həqiqi hərbi xidmətə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının aktı əsasında ildə dörd dəfə - yanvar, aprel, iyul və oktyabr aylarının 1-dən 30-dək çağırılırlar. Vətəndaşların müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılması haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının aktı qüvvəyə mindikdən sonra müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməmiş, müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırışa möhlət hüququ olmayan və ya müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırışdan azad edilməyən çağırışçılar yaşayış yeri və ya olduğu yer üzrə hərbi qeydiyyatda olduğu, hərbi qeydiyyatda olmayan çağırışçılar isə yaşayış yeri üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına gəlməlidirlər. Dövlət orqanları, yerli özünüidarə orqanları, təşkilatlar və vəzifəli şəxslər çağırışçıları ezamiyyətdən geri çağırmalı və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına onların vaxtında gəlməsinə köməklik göstərməlidirlər (6).

Müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırışa möhlət rayon, şəhər, şəhərdə rayon çağırış komissiyasının qərarı ilə aşağıdakı əsaslara görə verilir:

1) ailə vəziyyətinə görə;

2) sağlamlıq vəziyyətinə görə;

3) təhsili davam etdirmək üçün;

4) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı və bələdiyyələrə üzv seçilmək üçün namizədliyi qeydə alınmış şəxslərin seçki fəaliyyəti ilə əlaqədar (namizədliyi qeydə alındığı gündən seçkilərin nəticələrinin rəsmi dərc olunduğu günədək);

5) deputat, hakim, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) fəaliyyəti ilə əlaqədar.

Hərbi xidmətdən yayınmaq üçün növbəti hərbi çağırışdan və ya səfərbərlik üzrə çağırışdan boyun qaçırma cinayətlərinin tərkibi o zaman yaranır ki, həmin cinayətlərin subyektləri əvvəlcədən hərbi komissarlıq tərəfindən yazılı surətdə xəbərdarlıq edilmələrinə baxmayaraq üzürlü səbəblər olmadan hərbi komissarlığın fərdi çağırış vərəqəsində göstərilmiş müddətdə və göstərilmiş məntəqəyə gəlməməklə çağırışdan boyun qaçırmış olurlar (7).

Çağırışçının hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırmaq məqsədilə fərdi çağırış vərəqəsinə imza etməkdən imtina etməsi və ya yayınması müvafiq sübutlarla təsdiq olunarsa, təkcə çağırış vərəqəsində imzanın olmaması onun cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün əsas götürülə bilməz.

Boyun qaçırma dedikdə, çağırışçının (həqiqi hərbi xidmətə çağırılanadək və ehtiyata keçiriləndək çağırışçıların hərbi uçotunda olan şəxslərin) çağırış vaxtı və yeri barədə xəbərdar edilməsinə baxmayaraq, üzrlü səbəblər olmadan qəsdən hərbi komissarın əmrində və ya fərdi çağırış vərəqəsində (bildirişdən) müəyyən olunmuş yerə, səfərbərlik əmrində isə göstərilən tarixdə müəyyən olunmuş çağırış və ya səfərbərlik məntəqəsinə (təlim-toplanış məntəqələrinə) gəlməməsi, yaxud aldatma yolu ilə çağırışdan boyun qaçırması başa düşülür (8).

"Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 12.4-cü maddəsinin və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 25-ci bəndinin mənasına görə, həqiqi hərbi xidmətə çağırışdan və səfərbərlik üzrə çağırışdan boyun qaçırmaya görə məsuliyyət, yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həqiqi hərbi xidmətə çağırış, yaxud

qismən və ya ümumi səfərbərlik haqqında fərmanı elan edildikdən sonra, əgər fərmanın özündə onun qüvvəyə minməsinin başqa qaydası nəzərdə tutulmamışsa, yarana bilər. ("Hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma, hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə və fərarilik işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumu Qərarının 3-cü bəndinin 2-ci abzası)

"Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 12.7-ci maddəsinə görə müəyyən edilmiş müddətdə gəlməməyin üzrlü səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Çağırışçının xəstəliyi (tibb müəssisəsinin xəstəlik barədə tibbi arayışı əsasında);

2. Fövqəladə və ya digər qarşısı alına bilinməyən hallar (bu zaman şəxsən gəlməyin mümkün olmaması çağırışçının yaşayış yeri üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilməlidir) (9).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 321-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş növbəti hərbi çağırışdan boyun qaçırma cinayətinin subyekti 18 yaşına çatmış və hərbi xidmətə çağırılanadək çağırışçıların hərbi uçotunda duran və yaxud durmalı olan kişi cinsindən olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, səfərbərlik üzrə çağırışdan boyunqaçırma cinayətinin subyekti isə həm çağırışçılar, həm də hərbi vəzifəlilər, yəni Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində ehtiyatda olan vətəndaşlar ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 321.1-ci maddəsinə əsasən qanuni əsas olmadan hərbi xidmətdən yayınmaq üçün növbəti hərbi çağırışdan və ya səfərbərlik üzrə çağırışdan boyun qaçırma – ***iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə*** ilə cəzalandırılır (Səməndərov, 2007).

Cinayət Məcəlləsinin 321.2-ci maddəsinə görə isə eyni əməllər müharibə vaxtı törədildikdə ***üç ildən altı ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə*** ilə cəzalandırılır.

Hərbi xidmətə çağırışın qaydası "Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2011-ci il tarixli 274-IVQ saylı Qanunu ilə müəyyən edilir.

Səfərbərlik üzrə çağırışın qaydaları "Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 iyul 2005-ci il tarixli 923-IIQ saylı Qanunu ilə müəyyən edilir.

Hərbi xidmət dedikdə dövlət qulluğunun xüsusi növü olmaqla Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş digər dövlət orqanlarında (dövlət orqanlarının strukturuna daxil olan qurumlarda) qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətlərdə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həyata keçirdikləri xidməti fəaliyyət başa düşülür (Ağayev, 2010).

Səfərbərlik Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının, icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və təşkilatların müharibə dövrünün iş rejiminə, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrin və xüsusi birləşmələrin müharibə dövrü üçün müəyyən edilmiş təşkilati-ştat strukturuna keçirilməsinə dair tədbirlər kompleksidir.

Ehtiyatda olan və səfərbərlik üzrə hərbi xidmətə çağırışdan möhlət hüququ olmayan vətəndaşlar səfərbərlik elan edildikdə səfərbərlik üzrə hərbi xidmətə çağırılırlar.

Səfərbərlik üzrə hərbi xidmətə çağırışdan möhlət aşağıdakı vətəndaşlara verilir:

1. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada bron edilmiş şəxslərə;

2. səhhətinə görə hərbi xidmətə müvəqqəti yararsız hesab olunan şəxslərə altı ay müddətinədək;

3. müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən ayrı-ayrı kateqoriyalı vətəndaşlara.

Səfərbərlik üzrə çağırış dedikdə, müharibə dövrü və ya hərbi vəziyyət elan olunduqda 18 yaşından son yaş həddinədək hərbi vəzifəlilərin və çağırışçıların, hərbi uçotda olan və ehtiyatda olğın son yaş həddinə çatmayan qadınların Silahlı Qüvvələrə hərbi xidmətə çağırılmaları başa düşülür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasına hərbi basqın təhlükəsi olduqda və ya fövqəladə vəziyyət şəraitində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səfərbərlik elan etmədən lazımi sayda hərbi vəzifəliləri üç ayadək müddətə hərbi xidmətə çağırmaq hüququ var (Qafarov, 1978).

Çağırışdan möhlət hüququnu qanunsuz vasitələrlə əldə etməyə və çağırışdan qanunsuz azad olunmağa yönəlmiş hərəkətlər (saxta sənədlər təqdim etmə, sənədləri saxtalaşdırma, çağırış komissiyasının və ya hərbi-həkim komissiyasının üzvlərinə yalan informasiya vermə, sair formada aldatma, onları pul ilə ələ alma, yaxud rüşvət vermə, özünü xəstəliyə vurma, bədəninə xəsarət yetirmə və s.) də hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma kimi qiymətləndirilir. Əgər həmin hərəkətlərdə başqa bir cinayətin tərkibi varsa, təqsirkarın əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 321.2-ci maddəsinə eyni əməllərin müharibə vaxtı edilməsi kimi ağırlaşdırıcı tərkib əlaməti nəzərdə tutur. Müharibə vaxtı dedikdə, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlə müharibə vəziyyətində olması başa düşülür. Bu zaman hər hansı bir tərəfdən rəsmən müharibə elan olunub-olunmamasının cinayətin tövsifi baxımından əhəmiyyəti yoxdur.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, vətəni müdafiə hər bir vətəndaşı borcudur və Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər. İlkin hərbi qeydiyyata alınmaqdan və hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırmaya görə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiklərinə əsasən müvafiq olaraq inzibati və cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2020). Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2021). Bakı, 329 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası II hissə (prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə). (2016). Bakı, s.681-685.
4. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsi. (2021). Bakı, 331 s.
5. “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalar Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 29 dekabr tarixli 96-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
6. “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2011-ci il tarixli 274-IVQ saylı Qanunu.
7. “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi və “Azərbaycan Respublikasının Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə”nin təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
8. “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 iyul 2005-ci il tarixli 923-IIQ saylı Qanunu.
9. 11 noyabr 2001-ci il tarixli “Hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma, hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə və fərarilik işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarı.
10. Səməndərov, F.Y. (2007). Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı.
11. Ağayev, İ. (2010). Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı.
12. Qafarov, T.M. (1978). «Cinayət və cinayət məsuliyyəti». Bakı.

Göndərilib: 08.02.2024 Qəbul edilib: 26.03.2024

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 251-255 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 251-255 e-ISSN: 2708-986X

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/251-255

Nigar Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Kolleci
n.aliyeva.f@mail.ru

KÖK HÜCEYRƏ İLƏ MÜALİCƏ. ORQANİZMDƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ. BU SAHƏDƏ OLAN YENİLİKLƏR

Xülasə

İnsan orqanizminin ən kiçik quruluş və funksianal vahidi hüceyrədir. Bəzi hüceyrələr vardır ki, onlar özləri - özlərini törədə bilirlər, eyni zamanda başqa hüceyrə tipinə də çevrilirlər. Bu cür hüceyrələr kök hüceyrə adlanır. Öz-özünü yeniləmək xüsusiyyəti olan kök hüceyrə digər hüceyrələrə çevrilmək qabilliyəti ilə orqanizmin ehtiyacı olduğu zaman dövriyəyə girər, digər hüceyrələrin əmələ gəlməsini, çoxalmasını, böyüməsini təmin edər. Kök hüceyrədən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifazdə edilir. Anadangəlmə metabolik reaksiyaların pozulmasında, sümük iliyi xəstəliklərində, immun sisteminin gücləndirilməsində, zədələnən orqan və toxumaların müalicəsində, diz-oynaq problemlərində, kosmetalogiyada gəncləşmə prosedurlarında geniş istifadə olunur. Son dövrlər isə alzaymer, parkinson, beyin damarlarının tutulması və uralogiyada tətbiq edilir və çox gözəl nəticələr alınır. Əvvəllər müalicəsi mümkün olmayan xəstəliklər kök hüceyrə tətbiqi sahəsində öz həllini tapır və bu sahədə tətqiqatlar gələcəkdə orqan transplantasiyasında mühüm nəticələrin alınmasına zəmin yaradacaq. Belə ki orqanın kök hüceyrədən alınması üzərində çalışılır. Kök hüceyrə müalicəsində kök hüceyrə ya xəstənin özündən alınır ya da uyğun donordan əldə edilir və müalicə üçün lazimi sahəyə tətbiq edilir.

Açar sözlər: *kök hüceyrə nədir, kök hüceyrənin növləri, kök hüceyrənin alınması, kök hüceyrənin tətbiq olunduğu sahələr, kök hüceyrə ilə müalicə usulları, kök hüceyrənin kosmetalogiyada, cavanlaşdırma prosedurlrında tətbiqi, kök hüceyrə bağışlanması*

Nigar Aliyeva
Azerbaijan State Pedagogical College
n.aliyeva.f@mail.ru

Stem cell treatment. Areas of application in organism. Innovations in this field

Abstract

The smallest structural and functional unit of the human body is the cell. There are some cells that can reproduce by themselves, but also transform into another cell type. Such cells are called stem cells. The stem cell, which has the property of self-renewal, with the ability to transform into other cells, enters the cycle when the body needs it, ensures the formation, reproduction and growth of other cells. Stem cells are used in the treatment of various diseases. It is widely used in disorders of congenital metabolic reactions, bone marrow diseases, strengthening of the immune system, treatment of damaged organs and tissues, knee-joint problems, rejuvenation procedures in cosmetology. Recently, it is used in Alzheimer's disease, Parkinson's disease, cerebrovascular disease and urology, and very good results are obtained. Previously untreatable diseases are being solved in the field of stem cell application, and research in this field will lay the groundwork for obtaining important results in organ transplantation in the future. So, they are trying to get the organ

from the stem cell. In stem cell therapy, stem cells are either taken from the patient himself or obtained from a suitable donor and applied to the required area for treatment.

Keyword: *what is root cell, root cell sorts, obtaining root cells, areas where root cells are implemented, treatment ways with root cell, implementation of root cell in cosmetology and rejuvenation procedure, root cell donation*

Giriş

Kök hüceyrə nədir?

İnsan orqanizmi hüceyrələrdən ibarətdir. Hüceyrələr birləşib toxuma, toxumalar orqan, orqanlar da orqanlar sistemini əmələ gətirir. İnsan vücudundakı bu hüceyrələr insanın sağlam inkişaf etməsi üçün bir çox fərqli funksiyaları daşıyan hücerələrə bölünur. Bəzi hüceyrələr özləri özlərini törədə bilər və başqa hüceyrə tipləri də əmələ gətirirlər. Bu cür hüceyrələr kök hüceyrə adlanır. Bu hüceyrələr çoxalmayan əzələ və sinir hüceyrələrindən fərqli olaraq bölünür və çoxalır. Bir hüceyrədən yüz minlərlə hətta milyonlarca hüceyrənin törəməsinə səbəb kök hüceyrə həmçinin özü-özünü yeniləmək üçün də çoxalır. Kök hüceyrələrin özlərinin hüceyrələrə oksigen daşımaq, orqanizmin sinir və humoral yolla tənzimində iştirak etmək xüsusiyyəti yoxdur. Amma bu prosesləri həyata keçirəcək hüceyrələrə başlanğıc verirki, bu hüceyrələrdə orqanizmin həyat fəaliyyətini idarə edir. Özü-özünü yeniləmək xüsusiyyətinə malik olan kök hüceyrə digər hüceyrələrə çevrilmək qabilləti ilə orqanizmin ehtiyacı olduğu zaman dövrəyə girər, digər hüceyrələrin əmələ gəlməsini, çoxalmasını, böyüməsini təmin edir ("Kök hüceyrə müalicəsi", 2019). Yaş artdıqca orqanizimdə olan qan hüceyrəsinin miqdarı, digər hüceyrələrlə müqayisədə azalır. Yeni doğulan körpələrdə hər 10 min hüceyrədən 1-I kök hüceyrədirsə, 65 olan bir insandan hər 1 miliyon hüceyrədən yalnız biri kök hüceyrədir. Yaş artdıqca kök hüceyrədə az insan aldığından toxuma və orqanlar yeterincə təzələnə bilmir. İnsan vücudunda yer alan bütün toxumaların başlanğıc götürdüyü və özü – özünü yeniləyə bilən kök hüceyrələrdən bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Buna görə də bir çox xəstəliklərin, hətta ölümcül xəstəliklərin xərçəng növlərinin, anadangəlmə qan xəstəliklərinin müalicəsində olduqca önəmli və faydalıdır. İnsanın özündən, uyğun və ya yarı uyğun olan don ordan alınan kök hüceyrə xəstə insana nəql edilərək xəstənin zədələnmiş hüceyrə, toxuma və orqanlarının yenilənməsi və öz sağlam vəziyyətinə qovuşması üçün bir mualicə metodudur. Əvvəllər yalnız sümük iliyindən alınan kök hüceyrə ilə müalicə aparılırdı. Hazırda isə tibbin inkişafı ilə periferik qandan, yenidoğulmuşların kordon qanından, en son isə yumurtadan və insan orqanizimində olan yağ toxumasindan alınır (2). Anadangəlmə metobolik reaksiyaların pozulmasında, sümük iliyi xəstəliklərində, immun sisteminin güclənməsində, zədələnən orqan və toxumaların müalicəsində istifadə olunur. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, alzaymır, parkinson, beyin damarlarının tutulmasının müalicəsində və eyni zamanda bir çox neyroloji xəstəliklərin müalicəsində kök hüceyrənin rolunun böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi müəyyən edilmişdir. Kök hüceyrə beyinə nəql edildikdən sonra çox qısa zaman ərzində zədələnmiş beyin toxumasında sağalmaq müşahidə olunmasada, kök hüceyrə müəyyən zaman ərzində sağlam beyin hüceyrələrini hərəkətə keçirərək fərqli bir şəkildə zədələnmiş nahiyyəni sağaldır. Ən çox tətbiq sahələrindən, xüsusilə travmatologiyada, ortopediyada, kosmetalogiyada, son illər uralogiyada çox gozel uğurlar əldə edilmişdir (Nəcəfov, Əliyev, Əzizov, 2010).

Kök hüceyrə müalicəsi necə aparılır?

Hazırki dövrdə kök hüceyrə müalicəsində geniş şəkildə periferik qan, sümük iliyi, yenidoğulmuşların kordondon qanından istifadə olunur. Amma qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlərdə öz yağ toxumasından götürulərək laborotor şəraitdə alınan kök hüceyrənin tətbiqi də geniş yayılmışdır. Xəstənin özündən alınan kök hüceyrənin yenə xəstənin özündə olan zədələnmiş toxumaya nəql edilməsinə otoloq nəql, digər donorlardan alınan kök hüceyrənin xəstəyə nəqledilməsinə isə allojenik nəql deyilir. Bəzi hallarda isə haploidentik nəql olaraq tanınan kök hüceyrənin xəstənin özündən alınmadığı və uyğun donor tapılmadığı hallarda yarıuyğun donordan alınan kök hüceyrə ilə tətbiq olunan müalicə texnikası tapılır (4). Uyğun kök hüceyrənin

tapılmasının ardından isə xəstənin damar yolundan ya da zədələnmiş bölgənin bir başa üzərinə nəql edilir. Müalicən uğurlu nəticəsi xəstəliyin növündən, davametmə müddətindən və xəstəliyin izlənməsi dövründə ona mənfi təsir edən, xəstəliyi ağırlaşdıran amillərdən də asılıdır. Bəzi halllarda isə kök hüceyrənin effekti gerçəkləşməyə də bilər. Belə hallarda kök hüceyrənin nəqlini təkrarlamaq lazımdır (5).

Kök hüceyrənin növləri.

1. Mezenximal kök hüceyrə - bu kök hüceyrə kök hüceyrənin yeganə növu deyil. Ancaq digər kök hüceyrə növləri ilə müqayisədə ən çox vəd və ən az riskə malikdir. Bəzi ekspertlər güman edirlər ki, emrion kök hüceyrələr və labarotoriyada inkişaf etdirilən induksiya edilmiş pluri – potent kök hüceyrələr adlanan başqa bir növ kök hüceyrələr xoşxassəli şişlərə səbəb ola bilər və ya xəstədə arzuolunmaz immun reaksiyasına səbəb ola bilər. Bəzən yetkin kök hüceyrələr olaraq da adlandırılan mezenximal kök hüceyrələr yağ, sümük və ya qığırdaq hüceyrələr kimi dayaq – hərəkət sistemi hüceyrələrinə çevrilm potensialına malikdir. Bir çox tətqiqatçı mezenximal kök hüceyrələrin artirit nəticəsində zədələnmiş qığırdaq və digər toxumaları bərpa etmək və yeniləmək potensialına malik olduğunu qeyd etmişlər. Mezenximal hüceyrələr adətən xəstənin yağ toxumasından, qanından və sümük iliyindən toplanır. Piy (yağ) kök hüceyrələr mövcuddur. Piy (adipoz) kök hüceyrələrindən istifadə edən həkimlər cərrahiyə və ya liposaksiya ilə hüceyrələri toplayırlar. Bəzi həkimlər isə infrapatellar piy yastığı adlanan diz qapağının altında və arxasında kiçik bir yağ yastığının kök hüceyrələrindən istifadə etməyi üstün tuturlar (6).

2. Periferik qan hüceyrələri – bu hüceyrələr qan dövranında mövcud olan kök hüceyrələrdir. Bunlar normal olaraq yetkinləşməmiş qan hüceyrələri hesab olunur, lakin onların qığırdaq hüceyrələri də daxil olmaqla, digər hüceyrə növlərinə çevrilmə potensialı var.

3. Sümük iliyinin kök hüceyrələri – bu hüceyrələr ən çox tətqiq edilmiş və qığırdaq hüceyrələrinə çevrilmək üçün ən yaxşı potensiala sahib hesab edilməkdədir. Bu hüceyrələri əldə etmək üçün həkim adətən xüsusi iynə və şpiristlər istifadə edərək xəstənin çanaq sümüyündən sümük iliyi götürür. Buna sümük iliyinin aspirasiyası deyilir. Aspirat yığıldıqdan sonra bu hüceyrələr laborotoriyada kultivasiya edilir və ya konsentratlı məhlul şəklində emal edilir.

4. Bunlardan başqa göbək bağından (umblinal) kök hüceyrələri – yəni yenidoğulmuşların göbək bağı qanından toplanan və lazım olana qədər dondurula bilən kök hüceyrələrdir.

5. Bundan əlavə bəzi kök hüceyrə mütəxəssisləri əzələ - skelet sistemlərinin umblinal kök hüceyrələri ilə müalicəsinin daha təsirli olduğunu qeyd edirlər.

Kök hüceyrənin alınması.

Qeyd etdiyimiz kimi kök hüceyrələrcsümük iliyindən, piy toxumasından, yenidoğulmuş körpənin göbək bağı qanından və s. alınaraq orqanizmin muxtəlif lazimı hissələrinə tətbiq olunur.

1. Kök hüceyrənin kordon qanından alınması: Kordon qanı, körpə doğulduqdan sonra plasentada qalan qandır. Körpə doğulan kimi, kordon kəsildikdən sonra ilk 10 dəq ərzində kordon qanı alınır. Bu qan yığıldıqda plasenta ilə birlikdə atılır. Kordon və kordon qanının çıxarılması normal doğuş proseduruna və körpəyə heç bir zərəri yoxdur. Kordon qanının alınması doğumu həyata keçirən həkim tərəfindən aparılır. Həm normal, həm də keysəriyyə ilə doğuşda kordon qanı toplamaq mümkündür. Toplanan qan 36 saat ərzində laborotoriyaya göndərilir. Laborotoriyada xüsusi usullarla emal edilir, müvafiq şəraitdə dondurulur və sonra buxar azot çənində saxlanılır. Bu qiymətli dondurulmuş kök hüceyrələr lazım olduqda əridilə və müalicədə istifadə edilə bilər. Bu xüsusi qan kök hüceyrə transplantasiyasına ehtiyacı olan insanlar üçün vacibdir (7). Kordon qanı bütün anadangəlmə problemlər, anadangəlmə metobolik xəstəliklər, qazanılmış və ya anadangəlmə irsi qan xəstəlikləri, immunsisteminin anadangəlmə xəstəlikləri və kök hüceyrənin tətbiqi mümkün olan digər xətəliklərdə istifanə oluna bilər. Ancaq uşaqdan alınan kordon qanı eyni uşaqda hər xəstəlik üçün istifadə edilə bilməz. Kordon qanı, lazım gələrsə digər qardaşlarda baş verə biləcək xəstəliklətdə də fayda verə bilər. Kordon qanının saxlanmasına heç bir məhdudiyyət yoxdur. Dondurulmuş toxuma illərlə saxlanıla bilər. Dondurulmuş kordon qanı və kök hüceyrə 24-25 ildən sonra da istifadə oluna bilər (8).

2. Kök hüceyrənin piy toxumasından alınması: Kök hüceyrənin piy toxumasından alınması üçün qarından başqa, digər problebmli bölgələrdən də bud, oma, qollarda da liposaksiya etmək piy toxuması artıq qatqılardan tam təmizlənir və aktivləşdirilmiş kök hüceyrə hasil edilərək təmizlənmiş piylə birləşdirilir. Alınmış biomaterial inyeksiya yolu ilə pasiyentin bərpa ediləcək üzvə - bədən bölgəsinə yeridilir. Əməliyyatın üstünlüyü ondadır ki, liposaksiya etmək imkanı verir və kök hüceyrə əldə edilir.

Kök hüceyrənin tətbiq sahələri (9).

Qeyd etdiyimiz kimi, kök hüreyrənin müxtəlif tətbiq sahələri vardır və tətqiqatlar göstərir ki, aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində kök hüceyrənin tətbiq sahələri artır, müalicəsi mümkün olmayan bir çox xəstəliklərin də gələcəkdə müalicəsi mümkün olacaq. Hətta gələcəkdə orqan transplantasiyasıda da kök hüceyrənin tətbiqi üzərində işlənilir, belə ki, kök hüceyrədən orqanın alınması üzərində də işlər aparılır. Kök hüceyrə sümük iliyi xərçəngi, lenfoma qan xərçəngi, xüsusilə ortopedik, nevroloji, travmatoloji, kosmetaloji müalicə prosesində geniş tətbiq edilir. Son dövrlərdə uralogiyada, xüsusilə kişilərdə cinsi zəiflikdə - spermatozoidlərin əmələ gəlməsi üçün istifadə edilir. 1. Kök hüceyrənin ortopediyada tətbiqi - xəstədən kök hüceyrə əldə edildikdən sonra o zədəli oynaq nahiyəyə yeridilir və qığırdağın bərpa olunması üçün, özü-özünü yeniləməsi üçün. Artirozlarda, xüsusilə I, II dərəcəli artirozlarda bu daha yaxşı effekt verir. Gecikmiş vəziyyətlərdə, hətta əməliyyata göstərişi olan xəstələrdə, III və IV dərəcəli artirozlarda da tətbiq edilir. Amma nəticə gecikmiş vəziyyətlərdə daha çətin və uzun müddətli olur və əlbətdə burda yaş faktoru da böyuk rol oynayır (10). Qığırdağın bərpası 6-8 aya, bəzən isə 1 ilə qədər davam edir. Əgər nəticə olmazsa və ya istənilən effekt alınmazsa prosedur yenidən tətbiq edilə bilər. 1-ci ayında xəstədə gecə ağrıları demək olar ki, yox vəziyyətində olur. Yeriyəndə isə olan ağrılar 4.6.8 ay ərzində azalır. Kök hüceyrə əməliyatı bitdikdən sonra xəstə evə yazılır. Amma ev şəraitində prosedurlar yerinə yetirilməlidir. 3 həftə müddətində xəstə ağırlığını kök hüceyrə köçürülmüş nahiyəyə, məsələn oynağın üzərinə salmamalıdır, öz təbii ehtiyaclarını köməkçi vasitələrin və ya yaxınlarının köməyi ilə icra etməlidir. Yataq rejimində olsa xəstə üçün bu daha yaxşıdır. 2. Kasmetalogiyada kök huceyrə tətbiqi. 1. Cavanlaşma. 2.Xırda qırışların aradan qaldırılmas 3.Dəri sallanmasını aradan qaldırmaq. 4. Dəri tonunu qaytarmaq və şəfaflaşdırma 5.Çopur və çapıq problemləri 6.Ləkələr 7.Saç tökülməsi. Kök hüceyrə laborotoriyada xestədən alınıb hazırlandıqdan sonra mezo şəklində cavanlaşma proseduru parlaqlıq əllərə, üzə, boyuna tətbiq edilir. 1 aydan sonra tətbiq sahəsində parlaqlıq görünür, 6-8 aydan sonra isə tam effektini göstərir (11). Xəstənin üzündə çökmə varsa, üzündə asimetriklik varsa, göz altında çökmələr varsa dolğu effekti vermək üçün xəstədən yağ alındıqda laborotoriyada nano yağa çevrilir, eyni zamanda kök hüceyrə də alınır və tətbiq nahiyyəsinə əvvəlcə nano yağ, kons üstündən isə kök hüceyrə tətbiq edilir. Kök hüceyrə reinyeksiyaları yolu il dəri gəncləşdirmə effektini üz dərisinədələ, dekolete bölgəsində əldə etmək olar. Biomaterial istifadəsi ilə sinə rekonstruksiyası, anadangəlmə və ya sonradan qazanılmış sinə asimmetriyasında icra etmək, çapıqlaın yaratdığı dəri deformasiyalarını da müalicə etmək olar. Kök en müasir hüceyrənin uralogiyada tətbiqi-kök hüceyrənin uralogiyada tətbiqi bu sahədə olan ən müasir elmi yenilikdir, sonsuzluqla mübarizədə, kişilərdə spermatozoidlərin əmələ gəlməsindən çox böyük rolu vardır (12).

Nəticə

Kök hüceyrə bağışlaınması necə aparılır?

18 ilə 50 yaş arasında sağlam hər kəs kök hüceyrə bağışlaya bilər. Periferik yəni orqanizimdə dövr edən qandan toplanan kök hüceyrə en sıx tətbiq edilən bağışlanma növüdür. Qan bağışlanmasına bənzəyən bu üsulda donora 4-5 gün boyunca gündə 2 dəfə dərman verilir və kök hüceyrələrin dövriyədə olan qana qarışması təmin edilir. Daha sonra isə qolda olan damara taxılan kateter vasitəsilə alınan qan, xüsusi bir aparata bağlanır. Təxminən 2 ilə 4 saat boyunca donor aparata bağlı qalır. Bu proses zamanı donor üçün risk təşkil edən hal baş verə bilməz. Alınan kök hüceyrə həmin an xəstəyə verilə bilər və ya dondurularaq daha sonra istifadə üçün saxlana bilər. Kök hüceyrə bağışlanmasının başqa bir yolu da sümük iliyi toplanmasıdır. Belə ki, kök hüceyrə

toplanması prosesinə təxminən 1 həftə qalmış, 1 dəfə donordan qan alınır, təkrar donora verilmək üçün saxlanılır. Lazım analizlər verilir, ümumi anesteziya alıb almayacağına qərar vermək üçün müəyyən müayinələr aparılır və xəstəxanaya yerləşdirilir. Əməliyyatxanada 1 və ya 2 saata qədər ümumi anesteziya altında xüsusi bir iynə vasitəsilə omba sümüyünün arxasından kök hüceyrələr toplanır. Elə həmin günün axşamı və ya səhəri gün evə buraxılır. İlk 2 və ya 3 həftə bi az ağrı ola bilər. İlk 2 həftə ağır qaldırmaq və idman hərəkətləri etmək olmaz. Amma 2 gün sonra günlük yüngül öz islərini edə bilər.

Ədəbiyyat

1. “Kök hüceyrə müalicəsi”. (2019).
2. Bayramov, T. “Kök hüceyrə nədir”.
3. Nəcəfov, C.Ə., Əliyev, R.Ə., Əzizov, Ə.P. (2010). “Tibbi biologiya və genetika”. II cil. Bakı: “Müəllim nəşiriyyatı”.
4. Nebraska Universiteti Tibbi Mərkəzi. “History of stemcell Use.
5. Wikipedia stem cells, Precursor Cell.
6. Əkbərov, R. “Kök hüceyrə nədir”, “Kök hüceyrənin tibbdə istifadəsi”. Sağlamlıq xəbərləri 04.10.2014.
7. Dr.Burak Önvural. “Kök hücrə tedavisi ortopedik hastalıklara çözüm oluyor”.
8. Mammadli, M. “Kök hüceyrə ilə cavanlaşma”.
9. Gökdemir, G. “Kök hüceyrə tətbiqləri”.
10. “Allogenik kök hüceyrə transplantasiyası” Lymphome Australia lymphoma.
11. Kök hüceyrə proseduru, nocomment.az.
12. Eser, B. Medical Park Yayın kurulu, https://www.medicalpark .com.tr 16.03.2022

Göndərilib: 02.01.2024 Qəbul edilib: 15.03.2024

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/256-261

Asad Rustamov
Azerbaijan Technical University
doctor of technical sciences
asadrustamov1122@gmail.com
Tofiq Azimov
Azerbaijan Technical University
master student
tofiq2018tt@gmail.com
Majid Mahmudlu
Azerbaijan Technical University
master student
mahmudlumecid@gmail.com

BASIC PRINCIPLES OF RADIO COMMUNICATION

Abstract

Radio communication operates on the fundamental principles of transmitting and receiving electromagnetic waves that carry information across distances without the need for physical connections. At its core, radio communication involves the conversion of information into a radio signal, which is then transmitted through the air using electromagnetic waves of a specific frequency. The process starts with the generation of a radio frequency (RF) carrier wave, which is modulated with the input signal containing the information to be transmitted. This modulation can be achieved in several ways, including amplitude modulation (AM), where the amplitude of the carrier wave varies with the input signal, and frequency modulation (FM), where it's the frequency of the carrier wave that varies.

Upon reaching its destination, the transmitted signal is captured by an antenna connected to a radio receiver. The receiver demodulates the signal, extracting the original information from the carrier wave. This is achieved through a process that effectively reverses the modulation step performed at the transmitter. The receiver must be tuned to the specific frequency of the transmitted signal to successfully retrieve the information.

One of the critical aspects of radio communication is the selection of the transmission frequency, which affects the propagation characteristics and the range of the communication. Higher frequencies offer greater bandwidth and potential data rates but typically have shorter range and are more susceptible to line-of-sight limitations and atmospheric absorption. Lower frequencies, in contrast, can travel longer distances and are better at penetrating obstructions but offer limited bandwidth for data transmission.

The principles of radio communication have been refined over the years to accommodate a growing demand for wireless communication services, leading to the development of various standards and technologies that enhance the efficiency, reliability, and security of radio communication systems. These advancements have facilitated a wide range of applications, from broadcasting and mobile telephony to satellite communication and wireless networking, demonstrating the versatility and enduring relevance of radio as a medium for communication.

Keywords: *Radio communication, radio frequency, modulation, radio receiver, radio signal*

Əsəd Rüstəmov
Azərbaycan Texniki Universiteti
texnika elmləri doktoru
asadrustamov1122@gmail.com
Tofiq Əzimov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
tofiq2018tt@gmail.com
Məcid Mahmudlu
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
mahmudlumecid@gmail.com

Radio rabitənin əsas prinsipləri

Xülasə

Radio rabitəsi fiziki əlaqəyə ehtiyac olmadan məsafələr arasında məlumat daşıyan elektromaqnit dalğalarının ötürülməsi və qəbul edilməsinin əsas prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Əsasən, radio rabitəsi məlumatın radio siqnalına çevrilməsini nəzərdə tutur, daha sonra müəyyən tezlikli elektromaqnit dalğalarından istifadə edərək hava ilə ötürülür. Proses ötürüləcək məlumatı ehtiva edən giriş siqnalı ilə modulyasiya edilən radiotezlik (RF) daşıyıcı dalğasının yaradılması ilə başlayır. Bu modulyasiya bir neçə yolla əldə edilə bilər, o cümlədən daşıyıcı dalğanın amplitudasının giriş siqnalı ilə dəyişdiyi amplituda modulyasiyası (AM) və daşıyıcı dalğanın tezliyi dəyişən tezlik modulyasiyası (FM).

Təyinat yerinə çatdıqdan sonra ötürülən siqnal radio qəbuledicisinə qoşulmuş antena tərəfindən tutulur. Qəbuledici siqnalı demodulyasiya edir, daşıyıcı dalğadan orijinal məlumatı çıxarır. Bu, ötürücüdə həyata keçirilən modulyasiya addımını effektiv şəkildə geri qaytaran bir proses vasitəsilə əldə edilir. Məlumatı uğurla əldə etmək üçün qəbuledici ötürülən siqnalın xüsusi tezliyinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Radiorabitənin kritik aspektlərindən biri rabitənin yayılma xüsusiyyətlərinə və diapazonuna təsir edən ötürmə tezliyinin seçilməsidir. Daha yüksək tezliklər daha çox bant genişliyi və potensial məlumat sürəti təklif edir, lakin adətən daha qısa diapazona malikdir və görmə xəttində məhdudiyyətlərə və atmosferin udulmasına daha çox həssasdır. Aşağı tezliklər, əksinə, daha uzun məsafələr qət edə bilər və maneələri daha yaxşı keçir, lakin məlumat ötürülməsi üçün məhdud bant genişliyi təklif edir.

Radio rabitəsinin prinsipləri illər ərzində simsiz rabitə xidmətlərinə artan tələbatı ödəmək üçün təkmilləşdirilmiş və radio rabitə sistemlərinin səmərəliliyini, etibarlılığını və təhlükəsizliyini artıran müxtəlif standartların və texnologiyaların inkişafına gətirib çıxarmışdır. Bu irəliləyişlər radio yayımı və mobil telefoniyadan tutmuş peyk rabitəsi və simsiz şəbəkəyə qədər geniş spektrli tətbiqləri asanlaşdıraraq, radionun rabitə vasitəsi kimi çox yönlü və davamlı aktuallığını nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *Radiorabitə, radiotezlik, modulyasiya, radioqəbuledici, radiosiqnal*

Introduction

Radio communication, introduced in the early 20th century, is a telecommunication system that utilizes electromagnetic waves to transmit and receive data. This system was pioneered by Guglielmo Marconi and has since evolved to support even transcontinental telegraph communications. The first radio relay line with 5 telephone channels was established in 1935 between New York and Philadelphia in the USA. The advancement of radio relay (RR) communication technology saw rapid expansion from the 1950s, with the mid-1970s marking the

deployment of an 8-circuit RR line spanning 10,000 km and supporting 1,800 telephone channels each. By the 80s and 90s, dense RR networks had been developed in all advanced countries.

Radio relay communication, executed through a series of transmitting and receiving stations, is crucial for enabling continuous signal transmission over long distances (William, 1987). Stations are typically positioned within direct line-of-sight of each other, each amplifying and forwarding the signal from one station to the next. This relay system primarily utilizes decimeter and centimeter waves for multi-channel broadcasting of television, telephone, and telegraph signals. The choice of these frequencies allows for the efficient use of the radio spectrum, supporting numerous concurrent transmissions while minimizing atmospheric and industrial interference (Ian, Glover, Peter, Grant, 1998).

The direct visibility required for decimeter (dm) and centimeter (cm) waves necessitates the construction of numerous relay stations to cover significant distances (Peter Lewis 1994). To extend the range between stations, antennas are mounted on tall towers, typically 70-100 meters high, allowing for standard distances of 40-50 km between ground-level stations. Tropospheric communication can further extend these distances to 250-300 km under certain conditions, demonstrating the strategic deployment of relay stations to maximize coverage and connectivity (The ARRL Handbook for Radio Communications, 2021).

The development of Radio Relay Link (RRL) technology has expanded rapidly since the 1950s, thanks to advancements in electronic communication techniques. By the mid-70s, a complex of reengineered devices for an RRL line extended 10,000 km with each of its eight circuits supporting 1800 telephone channels. By the 80s and 90s, dense RRL networks had been established in all developed countries (Roger, 2007). An RRL station, part of the RRL line, plays a crucial role in multi-channel communication and television program transmission (Constantine, 2016).

RRL stations are categorized into three groups: terminal RRL stations, junction RRL stations, and intermediate RRL stations. The intermediate RRL station, controlled automatically by the terminal and junction RRL stations, performs the function of an amplifying repeater. The main challenges for RRL communication are radio interferences that degrade signal quality (Christopher, 2008).

Operational modes of an RRL station include:

- The terminal RRL station, which converts information signals to radio signals for transmission and vice versa (Grigorios, 2009).
- The junction RRL station, which separates all or part of the signals received from primary RRL stations and redirects them to a communication hub, combining them with newly placed signals for further transmission.
- The intermediate RRL station transmits received signals to the next station in line (Bruce, 2009).

Radio interferences, unrelated to the signal and caused by electrical or electromagnetic effects, significantly impact the quality and reach of the transmitted signal. These interferences are categorized based on their origin and source into cosmic, atmospheric, industrial, and those created by other radio stations, whether intentional or accidental, as well as interferences arising from the propagation characteristics of radio waves and the intrinsic noise of the receiver (Theodore, 2009).

A transmitting radio station with known coordinates on the Earth's surface is referred to as a radio beacon. This enables moving objects, like ships and aircraft, to determine their direction relative to the beacon and adjust their course accordingly by receiving signals from the beacon.

In radio communication systems, transmission refers to the linear path through which an electrical communication signal is sent through open space using radio waves. Modern radio relay communication allows for the transmission of various types of information, including telephone, telegraph, photo telegraphy, television, audio broadcasts, newspaper pages, digital data, and more. The primary method used in radio relay communication for transmitting information involves the frequency division of signals, which is widely utilized in practice. Digital transmission of signals is deemed more suitable in this context due to its inherent advantages. These include:

1. The simplicity of separating signals based on frequency,
2. The capabilities for channel switching.

Despite the diversity of transmissions within radio relay communication systems, the general structure of multi-channel radio relay communication remains consistent. This consistency underscores the system's flexibility in handling a broad range of information types, making it an integral part of contemporary communication networks (Valeria, Andrea, and Mohamed, 2013).

Radio relay communication can be categorized into different classes based on various characteristics, one of which is the radio frequency band utilized. Here is a breakdown of the classes according to the radio frequency band:

- 4th Band: Very Low Frequency (VLF) ranging from 3 to 30 kHz
- 5th Band: Low Frequency (LF) ranging from 30 to 300 kHz
- 6th Band: Medium Frequency (MF) ranging from 300 to 3000 kHz
- 7th Band: High Frequency (HF) ranging from 3 to 30 MHz
- 8th Band: Very High Frequency (VHF) ranging from 30 to 300 MHz
- 9th Band: Ultra High Frequency (UHF) ranging from 300 to 3000 MHz
- 10th Band: Super High Frequency (SHF) ranging from 3 to 30 GHz
- 11th Band: Extremely High Frequency (EHF) ranging from 30 to 300 GHz
- 12th Band: Terahertz or Tremendously High Frequency (THF) ranging from 300 to 3000 GHz.

Each frequency band has its specific applications, advantages, and limitations in terms of range, propagation characteristics, and the type of information it can carry effectively. These classifications enable the efficient allocation and use of the spectrum for various communication needs, including radio relay communications, which are pivotal in transmitting data over considerable distances without the need for physical cables.

Radio relay communication is divided into 2 parts: flat view and tropospheric communication.

In straight-line radio relay communication, the antennas of neighboring stations are located within the line-of-sight, the average communication distance is 40-7 km (Figure 1).

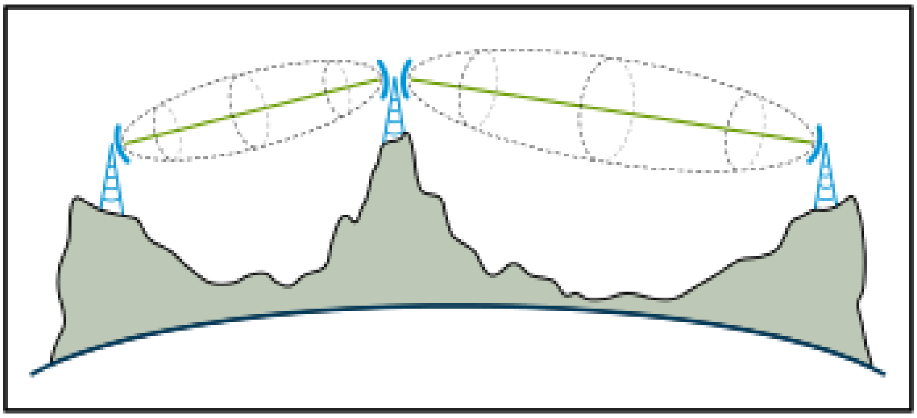

Figure 1: Straight-line radio relay communication

In tropospheric communication, the reflection effect of dm and sm radio waves from its turbulent and inhomogeneous layers in the troposphere is used, the communication distance is 300 km if there is no direct image between the stations (Figure 2).

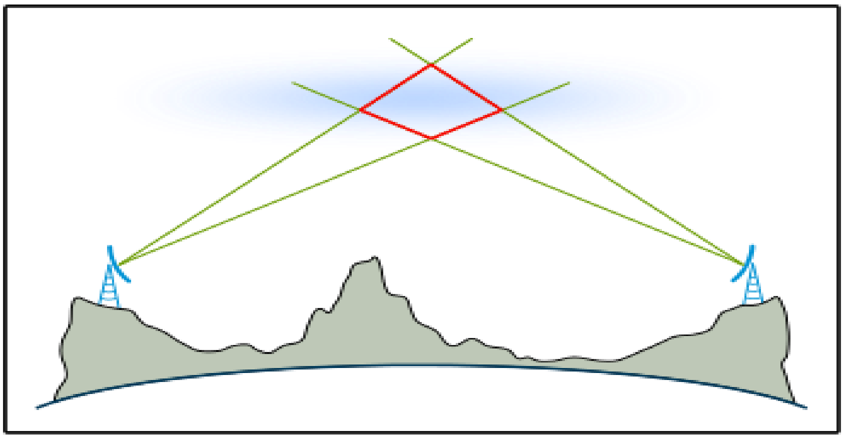

Figure 2: Tropospheric communication

The main feature of flat-view tropospheric radio relay communication is that the devices involved in this communication operate mainly in the dm and cm wavebands (UHF (ultra high frequency) and IHF (extreme high frequency). Because these bands are used to transmit broadband signals over long distances is more convenient.

In the dm and cm range, radio waves propagate over a 100 times greater distance than in the meter range (Louis, Frenzel, 2016).

Since long waves are greatly absorbed by the Earth's surface and ionosphere, radio communication between any radio stations on the Earth's surface is carried out by short waves. In underground communication, long and ultra-long waves are used. In underwater communication, along with long waves, waves in the optical range are used (Peter, 1994).

Conclusion

The transformation of information into electrical signals for transmission via radio communication highlights the sophistication and versatility of modern communication systems. By enabling the conversion of data into various signal forms, such as telephonic or telegraphic, and facilitating their transmission between transmitting and receiving stations, radio communication serves as a pivotal technology in bridging vast distances instantaneously. This process not only underscores the technical ingenuity behind radio communication systems but also emphasizes their critical role in ensuring seamless and efficient information exchange across the globe. The integration of initial electrical signals into a unified group signal further exemplifies the intricate processes involved in optimizing signal transmission, showcasing the ongoing advancements in communication technology that continue to enhance connectivity and information dissemination in an increasingly digital world.

References

1. William, O. (1987). "The Radio Handbook". 15th edition.
2. Ian, A., Glover, Peter, S., Grant. (1998). "Radio Frequency Principles and Applications".
3. "The ARRL Handbook for Radio Communications". (2021). Published by The American Radio Relay League.
4. Roger, L.F. (2007). "Radio System Design for Telecommunications (2-3 GHz)". 2nd edition, 2007.
5. Constantine, A.B. (2016). "Antenna Theory: Analysis and Design". 4th edition.
6. Christopher, B. (2008). "RF Circuit Design". 2nd edition.
7. Grigorios, K. (2009). "Digital Radio System Design".
8. Bruce, A.F. (2009). "Cognitive Radio Technology". 2nd edition.
9. Theodore, S.R. (2002). "Wireless Communications: Principles and Practice". 2nd edition.

10. Valeria, T., Andrea, F., Mohamed, S. (2013). "Modern RF and Microwave Measurement Techniques".
11. Louis, E., Frenzel, Jr. (2016). "Principles of Electronic Communication Systems". 4th edition.
12. Peter, L. (1994). "Understanding Radio". 2nd edition.

Received: 07.01.2024 Accepted: 22.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/262-268

Vagif Maharramov
Azerbaijan Technical University
Doctor of Physics Mathematics Sciences
mvg478@mail.ru
Elnur Babayev
Azerbaijan Technical University
master student
elnurbby@gmail.com
Elmar Ovchiyev
Azerbaijan Technical University
master student
elmarovciyev@gmail.com

DETERMINING THE COORDINATE OF THE RADIO RADIATION SOURCE UNDER INTERFERENCE CONDITIONS

Abstract

Determining the coordinates of the source of radio radiation under conditions of radio interference is important in the field of radio astronomy, where radio telescopes or radio antennas are used to receive and understand the signal. It is an important field of research to determine the location and characteristics of radio waves in space, space objects or space probes.

Radio interference is a phenomenon that occurs when several antennas come together and receive a signal. When several antennas receive this signal, their signals interfere with each other, creating a problem in determining the position of a source.

Through the analysis of interference data, the position and characteristics of radio radiation are determined. The analysis of these data is carried out with the interference points obtained as a result of receiving the press at several points. The distances between the two points allow to determine the location and characteristics of the radio source.

Basically, this technique, called radio interferometry, is used to determine the position and structure of sources. This helps to better understand the spatial and energetic aspects of sources in space and has an important role in the development of radio astronomy.

Keywords: *interference, radio radiation, interferometer*

Vaqif Məhərrəmov
Azərbaycan Texniki Universiteti
fizika riyaziyyat elmlər doktoru
mvg478@mail.ru
Elnur Babayev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
elnurbby@gmail.com
Elmar Ovçiyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
elmarovciyev@gmail.com

İnterferensiya şəraitində radioşüalanma mənbəyinin koordinatının müəyyənləşdirilməsi

Xülasə

Radio interferensiya şəraitində radioşüalanma mənbəyinin koordinatlarının müəyyənləşdirilməsi, radioteleskopların və ya radio antenalarının signalını qəbul etmək və anlamaq üçün istifadə olunduğu radioastronomi sahəsində əhəmiyyət kəsb edir. Bu, kosmosdakı radioşüaların, kosmik obyektlərin və ya kosmik tədqiqatların yerini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətli bir tədqiqat sahəsidir.

Radio interferensiya, bir neçə antenanın bir araya gələrək signalın qəbulu zamanı ortaya çıxan bir fenomendir. Bir neçə antena bu siqnalı qəbul etdikdə, onların siqnalları bir-birinə interferensiya edərək bir mənbənin mövqeyinin təyin edilməsinə problem yaradır.

İnterferensiya məlumatlarının analizi vasitəsilə, radioşüalanmanın mövqeyi və xüsusiyyətləri müəyyən edilir edilir. Bu məlumatların analizi, mətbuatın bir neçə nöqtədə qəbul edilməsi nəticəsində əldə edilən interferensiya nöqtələri ilə aparılır. İki nöqtə arasındakı məsafələr, radio mənbəyinin yerini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Əsasən, radio interferometriya adlanan bu texnika, mənbələrin mövqeyini və strukturunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu, kosmosdakı mənbələrin məkan və enerji cəhətlərini daha yaxşı anlamağa kömək edir və radioastronominin inkişafında əhəmiyyətli bir rolu var.

Açar sözlər: *interferensiya, radioşüalanma, interferometr*

Giriş

Radiodalğaların interferensiyası, iki və ya daha çox dalğanın bir araya gəldikdə təsir etməsi və nəticədə müşahidə olunan dəyişiklikləri təsvir edir.

1830-cü illərdə naqilsiz rabitə ideyası üzrə təcrübələrin aparılması radionun kəşf edilməsində mühüm rol oynamışdır. Ceyms Maksvell nəzəri və riyazi üsullarla elektromaqnit dalğalarının fəzada sərbəst şəkildə yayıldığını 1864-cü ildə sübut etdi. Ehtimal edilir ki, elektromaqnit dalğaları vasitəsilə siqnalların ötürülməsi ilk dəfə David Hyuza tərəfindən 1880-ci illərdə sınaqdan keçirilmişdir. Lakin həmin dövrdə bu təcrübələr induksiya kimi dəyərləndirilirdi.

Alman fizik Rudolf Herz 1886-ci ildə sübut etdi ki, elektrik cərəyanın sürətli dəyişməsi radiodalğaların fəzada yayılmasını təmin edə bilər (Nikolskiy, Nikolskaya, 1989: 543).

"Herz" dalğalarının kəşf edilməsindən sonra bir sıra alimlər həmin dalğalar vasitəsilə rabitə sistemlərinin yaradılması üzərində işlərə başladılar. Maksvell göstərdi ki, işıq və elektromaqnit dalğaları eyni olmaqla, müxtəlif dalğa uzunluqlarındadır.

Bu fenomenin tədqiqatı 19-cu əsrdə başlamışdır. Heinrich Hertz, 1887-ci ildə elektromaqnit dalğaların interferensini tədqiq etməklə radiodalğaların davranışını daha yaxşı anlamağa nail olmuşdur. İnterferens, bugünkü radyo və televiziya texnologiyalarında əhəmiyyətli bir rol oynayır və ətraflı şəkildə tədqiq edilib.

1892-ci ildə ingilis fiziki Uilyam Kruks Herz dalğaları əsasında naqilsiz teleqrafın müxtəlif variantları barədə yazmışdır. Amos Dolbi, Oliver Loc, Recinald Fessenden və A.S.Popov elektromaqnit dalğalarının ötürülməsi və qəbulu üzrə nəzəriyyələrin hazırlanmasında iştirak etmişlər (Kurayev, Popkova, Sinitsyn, 2004: 357).

Radiodalğaların interferensiyasının tədqiqatı və tətbiqi uzun illər ərzində müxtəlif sahələrdə genişlənmiş və bu, kommunikasiya texnologiyalarından rəqəmsal radar sistemlərinə qədər çeşitli texnologiyalarda tətbiq olunur.

Ümumi olaraq, radiodalğaların interferensiyası, kommunikasiya və sensor sistemlərində effektiv tətbiqi üçün əhəmiyyətli bir prosesdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar və inkişaflar, texnologiyalarda və tətbiq sahələrində mövcud olan daha effektiv və müstəqil sistemlərin inkişafına kömək edir.

İnterferensiya şəraitində radioşüalanmanın mənbəyinin koordinatlarını tapmaq üçün metod (Feynman, 1966: 343):

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 262-268 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 262-268 e-ISSN: 2708-986X

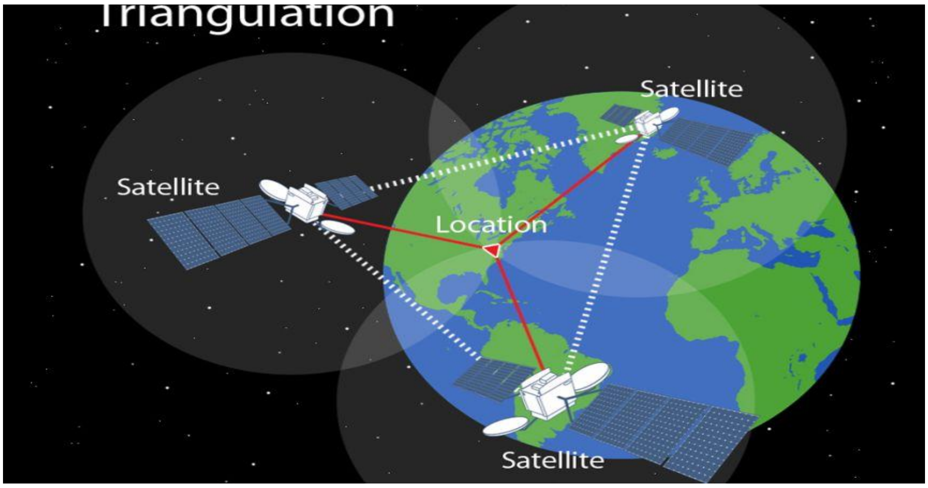
İnterferensiya şəraitində radioşüalanmanın mənbəyinin koordinatlarını tapmaq üçün bir neçə müxtəlif metod mövcuddur. İşləmə qabiliyyətinə, mənbənin xüsusiyyətlərinə və məsafəyə görə uyğun olan metodları seçmək önəmlidir. İşləyən bir neçə üsul aşağıdakılardır:

1. Faza Interferometriyası
2. Triangulasiya
3. Aparatlı Dinamik Ölçmə Metodu (ADF) Metodu
4. Çoxlu Daşınabilən hədəflə müəyyən olunma (MULTA)

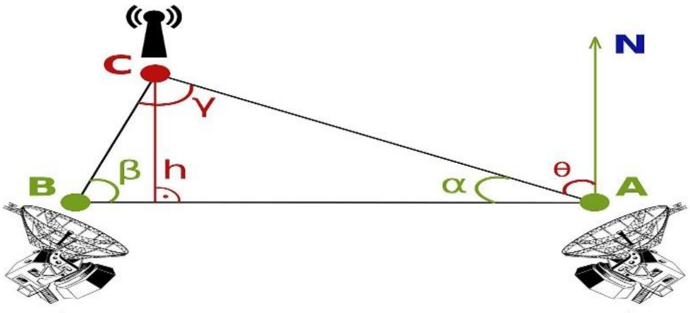
Şəkil 1. İnterferometrik metod

1. Faza Interferometriyası: Bu metoddan istifadə edərək, radio interferometriya layihələri, mənbənin koordinatlarını təyin edir. Bu metod, fərqli yerlərdə yerləşən teleskopların gözlənilən radioşüalanma mənbəyinin tezliyi müşahidə etməyə əsaslanır. Bu, mənbənin istiqamətini və yüksəkliyini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur (Muromtsev, Zyryanov, Fedyunin, Belousov, Ryabov, Golovchenko, 2012: 200).

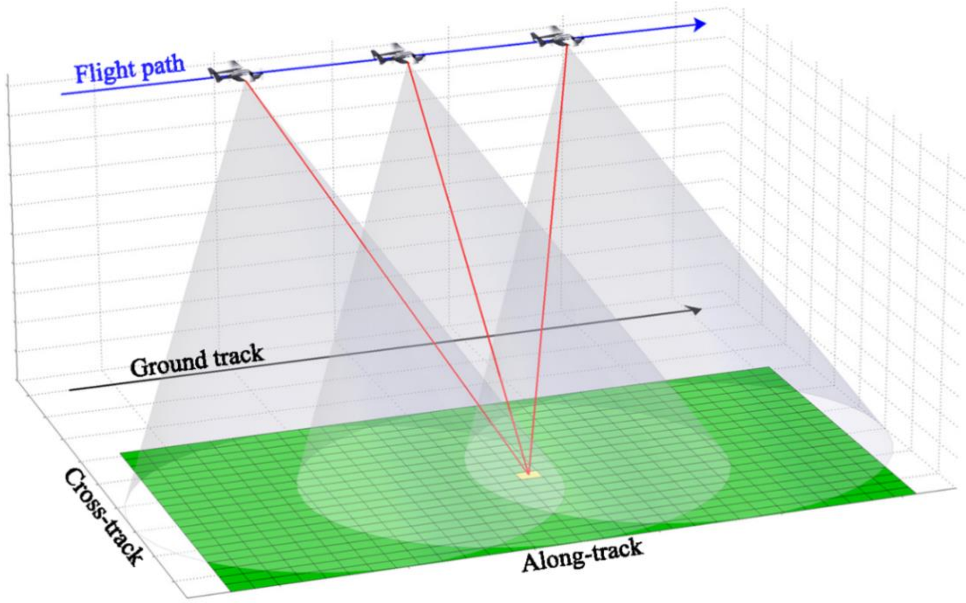
Şəkil 2. Tranqulasiya metodu.

2. Triangulasiya: Bu metod, bir mənbənin mövcud olduğu iki fərqli mövqeyi istifadə edir. İki məkan arasındakı mənbənin konumu, hər iki mövqedən görünən tərəf və məsafənin bir funksiyası kimi təyin edilir (Yanushkevich, 2008: 276).

Şəkil 3. Aparatlı Dinamik Ölçmə Metodu

3. Aparatlı Dinamik Ölçmə Metodu (ADF) Metodu: Bu metod, radio interferometriya texnikasına əsaslanır və yayımlanan şüalanmanın mənbəsinin yerini müəyyənləşdirmək üçün hava vasitələri və ya yerüstü vasitələrini istifadə edir. Fərqli məkanlarda aparılır və müşahidə edilir (Abdinov, Məmmədov, 2004).

Şəkil 4. MULTA metodu.

4. Çoxlu Daşınabilən hədəflə müəyyən olunma (MULTA) Metodu: Bu metod, interferensiya tərəfindən müəyyən edilmiş qərarlarla şüalanmanın mənbəyinin koordinatlarını tapmaq üçün istifadə olunan bir sensor sistemidir. MULTA metodu, müxtəlif sensor sistemləri ilə işləyərək mənbənin koordinatlarını müəyyənləşdirir (Nəsirov, 2008: 392).

İnterferometrlər.

İnterferensiya hadisəsi işığın dalğa təbiətli olması ilə əlaqədardır və onun kəmiyyət qanunauyğunluğu dalğa uzunluğundan asılıdır. Ona görə də bu hadisə işığın dalğa təbiətli olduğunu təsdiq etmək üçün və dalğa uzunluğunu ölçmək üçün tətbiq olunur ***(interferensiya spektroskopiyası)***. İnterferensiya hadisəsindən praktikada geniş istifadə olunur. İnterferensiya hadisələri çox dəqiq ölçmələr aparmağa imkan verir. Fiziki eksperimentlərdə, istehsalatda və optikanın müxtəlif sahələrində onların istifadə olunma sahəsi sürətlə genişlənir (Complete Physics for Cambridge IGCSE Student Book, 2017).

İnterferensiya hadisəsi həmçinin ***interferometrlər*** adlanan optik cihazların iş prinsipini təyin edir. Başqa sözlə desək, interferometrlərin ümumi iş prinsipi koherent işıq dalğalarının alınması və interferensiyasına əsaslanır. İnterferometrlərdən uzunluğun və bucaqların kiçik dəyişmələrini ölçmək, mühitin sındırma əmsalını təyin etmək, cisimlərin səthlərinin keyfiyyətinin hamarlığını yoxlamaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. İnterferometrlər böyük həssaslığa malik olduğuna görə,

interferensiya edən şüaların optik yollar fərqi çox cüzi dəyişdikdə interferensiya mənzərəsi kəskin surətdə dəyişir. Ona görə də interferometrlər vasitəsilə çox incə işlər görülür. Məsələn, linzaların və güzgülərin cilalanmış səthlərinin hamarlığını, bərk cisimlərin xətti genişlənmə əmsalını, ferromaqnitlərin maqnit sahəsində, seqnetoelektriklərin elektrik sahəsində ölçülərinin dəyişməsini yalnız interferometrlər vasitəsilə qiymətləndirmək olar. Rele interferometri maye və qazların şüasındırma əmsalını yüksək dəqiqliklə təyin etməyə imkan verir (Bakulev, 2004: 320). Sındırma əmsalı maddənin kimyəvi tərkibindən asılı olduğundan interferensiya refraktometri vasitəsilə mühitin kimyəvi tərkibində baş verən dəyişiklikləri aşkar etmək mümkündür. Məsələn, kömür şaxtalarinda bu qaz alışaraq partlayışa səbəb ola bilər. Ona görə də metan qazının konsentrasiyasına nəzarət edilir. Astronomiyada interferometrler vasitəsilə ulduzların bucaq diametri təyin edilir. Bu məqsədlə ayırdetmə qabiliyyətli Maykelson interferometrindən təqribən yüz dəfələrlə yüksək olan radiorefraktometrdən istifadə edilir. Şüaların spektral tərkibini öyrənmək üçün də interferometrlərdən geniş istifadə olunur. Müasir spektral cihaz olan Furye spektrometrində Maykelson interferometrinin optik sxemi tətbiq edilir. Bu cihazla zəif spektrı, xüsüsilə onun infraqırmızı oblastını tədqiq etmək olur. Fabri-Pero interferometrindən ayırdetmə qabiliyyəti yüksək olan spektral cihazlarda spektr xətlərini etalon mənbəyin xətləri ilə müqayisə etmək üçün istifadə olunur (Tsvetnov, 1998: 348).

Fabri Pero interferometri. Çoxşüalı interferometrlərin tədbiqinə misal olaraq spektroskopiyada şüalanma xətlərinin incə quruluşunu təyinedilməsi göstərilə bilər. Çoxşüalı interferometr olaraq *Fabri-Pero* etalonuna nəzər yetirək. Bu cihaz yaxşı cilalanmış iki kvars və ya şüşə lövhədən ibarətdir. Dalğa uzunluğundan xeyli kiçik kələkötürlüyə malik 1 və 2 lövhələrinə *QS* (qeyri-şəffaf) və *YS* (yarımşəffaf) metal qatlar (güzgü) çəkilir. Xarici qatdan əks olunan şüaları sıradan çıxarmaq üçün lövhələrin müstəvi paralelliyi pozulur və onlar paz şəklində düzəldilir. Lövhələrdən biri tərpənməz bərkidilir, digəri isə mikrometrik vintlə hərəkət etdirilə bilər (Kugushev, 2001: 368).

RF müdaxiləsinin səbəbləri:

İstehlakçı elektronikasının geniş istifadəsi havada RFI miqdarını artırır. Elektromaqnit şüalanma mühiti kimi hava elektron cihazların işini pozan RF müdaxilə siqnalları ilə doludur.Elektron istehsalçıları dizayn və inkişafın hər mərhələsində RFI-yə diqqət yetirməlidirlər. Elektron cihazların elektromaqnit uyğunluğu nəzərdən keçirilən cihazın məqbul səviyyələrdə RFI istehsal etdiyini təsdiqləyir. Bunu təsdiqləmək üçün EMC testi aparılır (12).

RFI-nin digər səbəbləri (1:

- Eyni radiotezliklərdən və ya eyni radiotezlik spektrindən istifadə edən elektron cihazların yayılması.
- Elektron cihazların tıxanmış dövrə əlaqələri.
- Elektron sxemlərdə dizayn qüsurları.
- Aşağı udma itkisi olan elektron cihazların zəif dizayn edilmiş korpusları.

Radiotezlik müdaxiləsini necə dayandırmaq olar.

Elektron sxemlərdə radiotezlik müdaxiləsini dayandırmaq üçün üç əsas üsul mövcuddur.

Qoruyucu (13):

Elektron sistemin metal içərisinə bağlanması RF səs-küyünün saxlanmasına və RF müdaxiləsinin antenaya çatmasının qarşısını almağa kömək edə bilər. Praktik hallarda bəzi radiolarda səs-küy sızması olur. Bununla belə, RFI qoruyucu ilə əhəmiyyətli dərəcədə azaldılır. Metal korpus yerə elektriklə bağlanarsa, qoruma effektivliyi artır. Qoruyucudan keçən naqillər özünü antena kimi apara bilər, ona görə də naqillərin qoruyucudan keçməsi minumuma endirilir.

Filtrləmə:

Bu üsul ən praktik RFI bastırma texnikasıdır. Bu, elektron cihazların səs-küy yaradan terminalları arasında filtrləmə sxemlərinin quraşdırılması ilə əldə edilir. Kondensatorlar və boğucu rulonlar (və ya onların birləşməsi) effektiv filtrasiyanı təmin edən elektrik komponentləridir.

Torpaqlama (14):

Düzgün torpaqlama RF səs-küyünün radiasiya kimi yayılması əvəzinə yerə ötürülməsini təmin edir.

Ekranlama, filtrləmə və torpaqlama elektron sxemlərdə radiotezlik müdaxiləsini necə dayandırmaq barədə suala dərhal cavabdır. Cadence proqramı maraq dairəsi və ya cihaz üçün uyğun olan müvafiq RF müdaxiləsinin qarşısının alınması metodunu planlaşdırmaqda bizə kömək edir. Radiotexniki məlumatların əldə edilməsi üçün məlum üsul və onun həyata keçirilməsi üçün radiotexniki kompleks mövcuddur (İxtira üçün RF Patenti No 2599259, M. sinfi G01S 5/04, 10.10.2016-cı il nəşr olunub), radionun alınması üçün tətbiq edilir. Elektron kəşfiyyat stansiyaları tərəfindən texniki məlumatlar, hava obyektlərindən radio emissiyalarının ardıcıl surətdə skan edilməsi ilə passiv yerləşdirmə kompleksinin bir hissəsi kimi, zamanla bir-biri ilə sinxronlaşdırılan və hər bir cüt tərəfindən yerdəki məsafədə yerləşməsindən ibarətdir. Elektron kəşfiyyat stansiyalarının qəbul postları, hava obyektlərindən passiv radio emissiyaları haqqında məlumatlar, tezlikdə ardıcıl skan edilən sensorlar vasitəsilə qəbul edilir - radio emissiyalarının qəbul müddətindəki fərq, hava obyektinin bort radio-elektron avadanlığının daşıyıcı tezliyi və Ölçmənin qəbulu anında məlumatlar mərkəzi qəbul məntəqəsinə göndərilir, mərkəzi qəbul postunda mənşəyi olan vahid mərkəzi dekart koordinat sisteminə çevrilir və izləmək üçün mövcud olan hava obyektlərinin radiotexniki trayektoriyaları ilə əlaqələndirilir. Burada hava obyektində skan zamanı yaranan bir çox təcrid olunmuş radiotexniki işarələr üzərində aşağıdakı ardıcıllıqla hava obyektinin radiotexniki trayektoriyasının aşkarlanması üzrə fərq-radio tapma məsələsinin həlli nəticələrinin qarşılaşdırılması əməliyyatını həyata keçirir (15):

- hava obyektlərinin avtomatik tutulması qapılarının ölçülərini
- trayektoriyanın ilkin parametrlərini və onların görünüşü ilə aşkar edilməsinin təsdiqini hesablanması
- hava obyektinin trayektoriyalarının dövlət vektorlarını təyin edilməsi
- hava obyektinin hərəkət modelini tərtib edib və onu filtirləmək
- parametrləri və qəbuledici postlarda ilkin radio məlumatlarından istifadə edərək hava obyektini müşayiət etmək
- hava obyektinin hərəkəti nəzərdə tutulduğu halda, onların gəliş vaxtına uyğun olaraq siqnalların gəliş vaxtındakı fərdi fərqlərin eyni vaxtda ilkin filtrasiyasını həyata keçirmək

Nəticə

İnterferensiya şəraitində radioşüalanmanın mənbəyinin koordinatlarının dəqiqləşdirilməsi, rəqəmsal kommunikasiya sahəsində mühüm bir məsələdir. Bu proses, çox müxtəlif texnologiyaların və alqoritmlərin birləşdirilməsini tələb edir və mühəndislik təcrübəsi ilə dəstəklənir. İlk olaraq, mənbənin koordinatlarını dəqiqləşdirmək üçün yer üzündə istifadə olunan stansiyaların mövqeyi nəzərə alınır. Bu, mənbələrin mövqeyinin yer üzündə olan və ya yaxınlığında olan təsirini göstərir. Yerli istifadə olunan stansiyaların koordinatları və mənbənin yaydığı işarələr arasındakı əlaqə, mənbənin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Yerli istifadə olunan stansiyaların yanında, yön və məsafə ölçümləri də əhəmiyyətli bir rol oynayır. Yayılmış naviqasiya və yer tapma sistemləri (GNSS), işarələrin mənbəyinin təyin edilməsində istifadə olunur. İşarələrin bir neçə yerə qəbul edilməsi ilə məsafə və istiqamət məlumatı əldə edilir və mənbənin koordinatlarının müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. İnterferensiya şəraiti hazırki dövr üçün aktual problemlərdən biridir.Bu problemin həll yolunun tapılması yeni texnologiyaların inkişafına yol açır.Qarşımıza qoyulan məqsədin nəticəsi olaraq interferensiyanın dərəcəsindən asılı olmayaraq radioşüalanma mənbəyinin koordinatını məyyən etmək olur.Bu da öz növbəsində hərbi və mülki sənayedə yeni innovasiyaya yol açır.

Ədəbiyyat

1. Nikolskiy, V.V., Nikolskaya, T.I. (1989). «Elektrodinamika i rasprostraneniye radiovoln». M.: Nauka, 543 s.
2. Kurayev, A.A., Popkova, T.L., Sinitsyn, A.K. (2004). «Elektrodinamika i rasprostraneniye radiovoln». M.: Bestprint, 357 s.
3. Feynman, L.S. (1966). «Feynmanovskiye lektsiipo fizike-Elektrodinamika». M.Mir, 343 s.

4. Muromtsev, D.YU., Zyryanov, YU.T., Fedyunin, P.A., Belousov, O.A., Ryabov, A.V., Golovchenko, Ye.V. (2012). «Elektrodinamikai rasprostraneniye radiovoln». Tambov, TGTU, 200 s.
5. Yanushkevich, V.F. (2008). «Elektrodinamika i rasprostraneniye radiovoln». PGU, 276 s.
6. Abdinov, Ə.Ş., Məmmədov, H.M. (2004). Bərk cisim elektronikası. Bakı.
7. Nəsirov, V.İ. (2008). Elektrik və maqnetizm. Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 392 s.
8. Complete Physics for Cambridge IGCSE Student Book. (2017). Oxford University Press.
9. Bakulev, P.F. (2004). Radiolokatsionnyye sistemy, 320 s.
10. Tsvetnov, V.V. (1998). Radiorazvetka i radioprotivodeystviye, 248 s.
11. Kugushev, A.M. (2001). Elektrodinamika i rasprostraneniya radiovoln, 368 s.
12. Osnovy radiolokatsii i yelementy RLS. 2014, 247 s.
13. Sistemy obrabotki signalov v impul"snykh RLS Diss. 2016, 230 s.
14. Radioelektronnaya bar"ba v vooruzhennykh silakh ssha. 2018, 131 s.
15. Sozdaniye i ekspluatatsiya RLS dalnego obnaruzheniya. 2020, 140 s.

Göndərilib: 18.01.2024 Qəbul edilib: 13.03.2024

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 269-275 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 269-275 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/269-275

Hakim Məhsimov
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Sənayesi Nazirliyi Elmi Tədqiqat İnstitutu
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
hakimmahsimov@gmail.com
Sima Musayeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
sima_g@mail.ru
Gülyanaq Əfqanlı
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Sənayesi Nazirliyi Elmi-Tədqiqat İnstitutu
magistrant
gulyanaqafqanli1998@icloud.com
Hünər Ağayev
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Sənayesi Nazirliyi Elmi-Tədqiqat İnstitutu
magistrant
huner.agayev022@gmail.com
Zöhrə Duşdurova
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Sənayesi Nazirliyi Elmi-Tədqiqat İnstitutu
dzohre@mail.ru

81 MM TÜSTÜ QUMBARALARININ TƏSNİFATI VƏ TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Məqalədə 81 mm-lik 3D6 tipli qumabaranın pirotexniki tüstü tərkibi komponentlərinin təyinatının əsaslandırılması, tüstü tərkiblərində istifadə olunan oksidləşdiricilərinin nəzəri təhlili, komponentlərin miqdarının pirotexniki tərkib parametlərinə (yanma sürətinə, sıxlığına, tüstü əmələ gətirmək qabiliyyətinə və yanma qabiliyyətinə) təsirinin araşdırılmışdır.

Həmçinin qeyd edilir ki, tüstü vasitələri işə düşdükdən sonra tüstü yaradaraq siqnal vermir. Siqnal hədəf göstərmək, düşmə zonası müəyyən etmək və ya bölmələrin, texnikanın hərəkəti zamanı tüstü pərdəsi yaratmaq üçün istifadə olunur. Tüstü buraxan silahlar tankların və raketlərin fonunda o qədər də təsirli görünmür.

Tüstü kamuflyaj vasitələri bir çox əsgərin həyatını xilas edir və bir çox möhtəşəm əməliyyatları həyata keçirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *qumbara, 81 mm, qırmızı fosfor, kamuflyaj*

Hakim Mahsimov
Scientific Research Institute of the Ministry of Defense Industry of the Republic of Azerbaijan
PhD in chemistry
hakimmahsimov@gmail.com
Sima Musayeva
Azerbaijan Technical University
PhD in chemistry
sima_g@mail.ru

Gulyanag Afganli
Scientific Research Institute of the Ministry of Defense Industry of the Republic of Azerbaijan
master student
gulyanaqafqanli1998@icloud.com
Hunar Aghayev
Scientific Research Institute of the Ministry of Defense Industry of the Republic of Azerbaijan
master student
huner.agayev022@gmail.com
Zohra Dushdurova
Scientific Research Institute of the Ministry of Defense Industry of the Republic of Azerbaijan
dzohre@mail.ru

Classification and effects of 81 mm smoke grenades

Abstract

In the article, the substantiation of the determination of the pyrotechnic smoke composition components of the 81 mm 3D6 type grenade, the theoretical analysis of the oxidizers used in the smoke compositions, the effect of the amount of components on the pyrotechnic composition parameters (burning speed, density, smoke generation ability, and burning ability) were investigated.

Smoking devices do not give a signal by generating smoke after starting. The signal is utilized to establish the target, to determine the drop zone of the grenade or to create a smoke screen during the movement of military units and equipment. Smoke weapons are not very effective in the background of tanks and missiles. Smoke camouflage devices save the lives of many soldiers and allow to carry out many spectacular operations.

Keywords: *grenade, 81 mm, red phosphorus, camouflage*

Giriş

Tüstü bombası, tüstü qumbarası siqnal vermək, düşmə yerini göstərmək, manevrlər edərkən (hərbi texnikanın) hərbi və mülki obyektləri pərdələmək, kənd təsərrüfatı zərərvericilərini məhv etmək və şaxtalarla mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş tüstü buraxmaq üçün pirotexniki vasitədir.

Tüstü qumbaraları ümumiyyətlə daha mürəkkəbdir və tüstü bombalarından daha böyük miqdarda tüstü buraxır, hansı ki, adətən sancaqla deyil, xarici qoruyucu ilə başlayan atəşfəşanlıq növüdür. Dumanlı qumbaraların qiyməti tüstü bombaları ilə müqayisədə çox vaxt təxminən 40 ABŞ dolları təşkil edir ki, bu da çox vaxt bir neçə sentə başa gələ bilər. Saxta, blef və ya kol ətrafında döymək mənasını verən "siqaret çəkmək" ifadəsi, hərəkəti gizlətmək və gizlətmək üçün tüstü qumbaralarının hərbi istifadəsindən gəlir; tüstü qumbaralarından istifadə əmri, bir yeri tez tərk etmək üçün jarqon termin kimi istifadə olunur (Wetz, Andreas, 2020: 78).

Tətbiq sahəsindən asılı olaraq iki əsas növ tüstü qumbarası (bomba) var:

- Uzunömürlü tüstü bombası – tüstünün sərbəst çıxması üçün bir və ya daha çox deşik olan, içərisində tüstü tərkibi yerləşdirilmiş metal silindrdən ibarətdir. Tüstünün əmələ gəlmə müddəti pirotexniki kompozisiyanın reseptindən və həcmindən asılıdır;
- Ani tüstü qumbarası – qısa müddətə tüstü pərdəsini dərhal yaratmaq üçün istifadə olunur. Onlar atıldıqdan sonra kamuflyaj edilən obyektdən müəyyən bir məsafədə partlayan sürətlə yanan tərkibli sursatlara aiddir.

81 mm-lik buraxılış qurğuları sistemi 250-350 m məsafəyə qədər qumbaranı tullamağa və döyüş meydanında effektiv tüstü pərdəsi yaratmağa imkan verir. 81 mm-lik işəsalma sistemi

aşağıdakılardan ibarətdir: buraxma qurğusu sistemi, 81 mm-lik tüstü qumbarası, idarəetmə paneli və alət dəsti.

3D6, 3D6M. 1991-ci ildə Sovet Ordusu dağılana qədər "Tycha" tüstü sistemi ilə təchiz olunmuş zirehli texnika üçün 3D6 qumbaraları buraxılırdı. İxrac üçün yeni 3D6M qumbarası infraqırmızı şüa diapazonunuda pərdələmə qabiliyyətinə malikdir. Onların T-72B3 tanklarında və “Shtora-1” elektro-optik aktiv mühafizə sistemi olmayan digər tanklarda istifadə edilib-edilmədiyi məlum deyil (Horold, 202).

3D6 tüstü qumbarası 2,34 kq ağırlığındadır. Onun diametri 81 mm, uzunluğu 220 mm-dir. Qumbaranı hərəkətə gətirən onun hərəkət bazasında yerləşən barıt atımının yanması nəticəsində yaranan qazlardır. Tüstü qumbarasının bazanın çevrəsi ətrafında yerləşən on iki kiçik və bazanın alt hissəsində yerləşən qumbara atımının xəlitəsinə daxil olaraq tüstü qumbarasını hərəkətə gətirir. Buraxma qurğusundan qumbaralar atıldıqdan sonra 200 metrdən 350 metrə qədər məsafəni qət edərək və ətraf mühitin amillərindən asılı olaraq eni 10 m-dən 30 m-ə qədər və hündürlüyü 3 m-dən 10 m-ə qədər olan tüstü pərdəsini yaratmaq üçün 7 ilə 12 saniyə vaxt tələb olunur. Buraya təxminən 8-10 saniyəyə bərabər uçuş müddəti daxil deyildir. Buna görə də qumbaranın buraxılması anı ilə müəyyən edilmiş ölçülərdə tüstü pərdəsinin formalaşması arasındakı zaman 15 ilə 22 saniyə arasında dəyişir. 3D6 üçün təlimata görə tüstü pərdəsinin orta eni 27 metr, orta hündürlüyü isə 8 metr təşkil edir (Bulcomers, 2021).

Şək 1. 81 mm tüstü qumbarası 3D6

3D6 tüstü qumbarasında istifadə olunan tüstü yaradan pirotexniki tərkib heksaxlorbenzol, sink-oksid və alüminium-maqnezium ərintisindən ibarətdir. Qumbaradan çıxan tünd boz tüstü təmasda olduqda dəridə nüfuz olunduğundan insanlar üçün zəhərlidir. Tüstü spektrin görünən (0,4-0,75 mikron) və yaxın infraqırmızı şüaları (0,75-1,4 mikron) diapazonunda elektromaqnit şüalarına qarşı qeyri-şəffafdır. Bu, göstərilən qumbaranı infraqırmızı şüalanmaya əsaslanan aktiv infraqırmızı müşahidə etmə cihazlarına qarşı effektiv maneə yaradan vasitələr kimi istifadə etməyə şərait yaradır. 3D6 spektral maskalama diapazonu 0,4-1,56 mikron təşkil edir. Lakin bu tip tüstü tanklarda və bəzi kəşfiyyat sistemlərində infraqırmızı nişangahları tərəfindən istifadə edilən spektrin 8-12 mikron dalğa uzunluğuna malik uzaq infraqırmızı diapozonu üçün şəffafdır. 3D6 tərəfindən yaradılan tüstü pərdəsi həmçinin də məftillə idarə olunan raketlərin infraqırmızı istiqamətləndirmə sisteminə maneə yaradacaq (Gordon, 2017: 56).

81mm-lik qumbaraların parametrlərinin analizi göstərir ki, 3D6M qumbarası 3D6 ilə eyni məsafəyə atılır və o, eyni ölçülərdə tüstü buludu yaradır. Qumbaraların tüstülənmə müddəti 60 saniyə tərtibindədir. Müəyyən olunmuş ölçülərdə tüstü pərdəsinin yaradılması üçün sərf olunan ümumi müddət 10-15 saniyə təşkil edir. Tüstü əmələ gətirən pirotexniki tərkibin reseptinin dəyişməsi səbəbindən 3D6M tərəfindən geniş spektrin daha geniş diapazonunda pərdələmə effektinə malik ağ tüstü pərdəsi yaradır. Bu, ona infraqırmızı görüntüləmə cihazları tərəfindən istifadə olunan dalğa uzunluqlarının spektrini əhatə etməyə imkan verir.

"Tycha" tüstü qumbaraatanları sistemi və onu müşayiət edən 3D6 qumbaraları təkcə özünü müdafiə üçün deyil, həmçinin də tüstüdən hücum məqsədləri üçün istifadə edilməsi məqsədi ilə hazırlanmışdır. Qüvvələrin manevr edə biləcəyi böyük bir sahənin müəyyən hissəsində tüstü pərdəsi yaratmaq üçün qumbaralar atıcı tərəfindən istənilən istiqamətə yönəldilir və atəşə tutulur. Əksər NATO tanklarının tüstü qumbara atan sistemləri qüvvələrin geri çəkilməsini təmin etmək üçün texnikanı maskalamaq məqsədi ilə yaxın məsafədə tüstü pərdəsi yaratmaq üçün nəzərdə tutulub. Qısa uçuş müddətinə və işləmə rejiminə görə tüstü pərdəsi daha kiçik zamanda yaranır (Lyles, Kevin, 2004: 89).

Tüstünün toksikliyi onu düşmən piyadaları üçün təhlükəli edə bilər. ABŞ Ordusunun 1994-cü ildə apardığı "Heksaxloroetan (HC) Tüstüsünün Sağlamlığa Təsirləri" adlı araşdırmasına görə, əsgərlər bir neçə dəqiqə ərzində HCE yüksək qatılıqlı tüstüsünə mühafizəsiz məruz qaldıqda yaralanmalara və hətta ölümlərə səbəb ola bilər. Onu qeyd etmək lazımdır ki, bu nəticələr qapalı məkanlarda tüstü sınaqlarının nəticələrinə əsasən alınmışdır. Açıq mühitdə tüstüyə məruz qalan əsgərlər üçün yalnız qıcıqlandırıcı olduğunu görəcəyi təsir göstərmə ehtimalı daha yüksəkdir (Coupe, Georgina, 2019). Dumanlı qumbaraatan sistemi xaricdən ev sahibi avtomobilə və ya qüllələrə quraşdırılmışdır. 81 mm-lik buraxılış qurğuları sistemi 350 m-ə qədər məsafədə atəş açmağa və döyüş meydanında effektiv tüstü ekranı kamuflyaj hərəkəti yaratmağa imkan verir.

81 mm-lik işəsalma sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) işəsalanlar;
b) idarəetmə paneli və alət dəsti (Grant, Neil, 2015: 89).

Komplektin buraxılış qurğularının sayından asılı olaraq 4 mümkün variantı var: 4, 6, 8 və ya 12. Avtomobilin içərisinə quraşdırılmış idarəetmə paneli işə salma qurğularına əvvəlcədən yüklənmiş tüstü qumbaralarının buraxılması üçün istifadə olunur. Hər bir işəsalma qurğusu ø 82 mm diametrli üç vint M12 istifadə edərək avtomobilə xaricdən quraşdırılır. Başlatma gərginliyi ayrı-ayrılıqda hər başlatma qurğusunun idarəetmə panelindən əldə edilir. Bu patron yanğınsöndürmə vasitəsi kimi şəxsi heyətə və materiala qarşı istifadə olunur, həmçinin tüstünü süzmək üçün istifadə olunur.

Tam dövrə partlayıcı qurğusu olan mərmi gövdəsindən, partlayıcı nöqtəli tıxacdan, yanacaq yükü olan qanaddan və zərb astarlı alovlanma patronundan ibarətdir. Mərmi gövdəsi nisbətən nazik divarlı poladdandır və ağ fosfor (WP) və ya maye tüstü doldurucusu (FS) ilə doldurulur. Mərminin əsası fin birləşməsini qəbul etmək üçün daxili yivlidir və buruna polad adapter quraşdırılmışdır. Adapter fünyeni qəbul etmək üçün daxili yivlidir və burster qurğusunu tutmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burster qurğusu tetril ilə doldurulmuş nazik divarlı polad borudur və tüstü yükünə uzanır (Chemring Australia, 2021: 56). M57 M4 fin montajı ilə təchiz olunub və M57A1 M4A1 montajından istifadə edir. Bunlar yalnız kiçik istehsal detallarında fərqlənir. Maye tüstü doldurucusu (FS) olan kartriclər köhnəlmiş kimi təsnif edilir.

3D17. 3D17 daha müasir tüstü qumbarasıdır və ilk dəfə 1990-cı illərin əvvəllərində "Shtora-1" elektro-optik aktiv mühafizə sisteminin bir hissəsi kimi ortaya çıxdı. Onun tüstüsü qırmızı fosforun alovlanması nəticəsində yaranır.

Şək 2. 3D17 tüstü qumbarası

Qırmızı fosfor birləşməsi yüksək temperaturda yanır, beləliklə, onun tüstüsünün 4-14 mikron diapazonunda elektromaqnit şüalanmasının qarşısını almağa imkan verir, bu da onu vizual müşahidə, eləcə də termal görüntüləmə cihazlarına qarşı təsirli bir maneə halına gətirir. Tüstü həmçinin lazer məsafəölçənləri və lazer təyinediciləri üçün yaxın infraqırmızı lazer şüalarını tamamilə bloklayır. 3D6-dan fərqli olaraq, 3D17 qumbarası sırf özünü gizlətmək üçün nəzərdə tutulub. Qumbara tankdan 50 metr məsafədə atıldıqda cəmi bir saniyə sonra havada partlayır və cəmi 3 saniyə ərzində tam tüstü buludu yaratmağa imkan verir. Bunun dezavantajı, ətraf mühit faktorlarından asılı olaraq, tam tüstü pərdəsinin qalma müddəti cəmi 20 saniyədir (Lyles, 2004).

Tüstü İR radiasiyasını gizlətdiyi üçün ATGM-nin istiqamətləndirmə sisteminin raket tüstü pərdəsindən keçdikdən sonra raketin mövqeyini izləməsinə mane ola bilər. 3D17 hətta nisbətən qısa atış məsafələrində idarə olunan raketlərə qarşı tez təsir edən əks tədbir kimi istifadə edilə bilər. Məsələn, əsas TOW raketinin maksimum 3000 metr məsafəyə uçuş vaxtı 16 saniyədir. Tankın ekipajının raket buraxılışını aşkar etdikdən sonra tüstü pərdəsi yerləşdirmək üçün kifayət qədər vaxtı olacaq ki, raket operatoru tankla vizual əlaqəni itirsin (Bulcomers, 2021: 89).

3D17 qumbarası Rusiya ordusunda 3D6-nı əvəz edir. O, T-72B3 tanklarında və ola bilsin ki, T-72B3 standartına modernləşdirilməmiş köhnə tanklarda istifadə olunur.

NICO. NICO-Pyrotechnik (Almaniyanın ən böyük döyüş sursatları istehsalçısı olan Rheinmetall Industrie AG qrupunun bir hissəsidir) 40, 66, 76 və 81 mm kalibrli avtomobilə quraşdırılmış atış sistemləri də daxil olmaqla müxtəlif tətbiqlər üçün geniş çeşiddə yoxlama və siqnal cihazları istehsal edir. NICO tüstü sursatı öz patron qutusundan buraxılır, bu xüsusiyyətin əsas üstünlükləri təkrarlanan atəş poliqonları və təhlükəsizlik funksiyasıdır.

40 mm-lik qumbaraları adətən piyada qumbaraatanları tərəfindən, 66 mm, 76 mm və 81 mm-lik qumbaralar isə normal olaraq Böyük Britaniya, Almaniya və Şərqi Avropadan olan maşına quraşdırılmış qumbaraatanlar tərəfindən atılır (McCaskey, 2006).

NICO NT skrininq tüstüsü. Bu, tərkibində heksaxloretan (HC) və ya metal tozları olmayan və təmiz ağ rəng verən plastik birləşdirilmiş pirotexniki tüstü kompozisiyasıdır. Tüstü ammonyakla mürəkkəbləşdirilmiş sink xloriddən, ammonium xloriddən və sudan ibarətdir və yandırıldıqda kütlənin yalnız 1-3 faizi qalıq buraxır. 1 uxn dalğa uzunluğundan yuxarı heç bir skrininq effekti yoxdur.

NICO IR tüstüsü. Bu, NS 20 olaraq təyin edilmişdir və 3 ilə 5 u.m və 8 ilə 14 urn bölgələrində effektivdir. O, lazer diapazonu ilə nüfuz edə bilməz və 1 saniyə ərzində başlatma qurğusundan 25-40 m məsafədə İnfraqırmızı (İQ) ekran hazırlamağa qadirdir. Rənginə və istiliyinə görə döyüş meydanında aşkarlanmasının daha çətin olduğu iddia edilir. Ammonium fosfat əsasında bir məşq tüstüsü də var.

NICO HC tüstüsü. Heksaxloretan, əksər iqlim şəraitində bozumtul rəngdə çox sıx tüstü pərdəsi yaradır.

NICO KM skrininq tüstüsü. Bu, əsas komponentləri kalium xlorid və maqnezium oksidi olan pirotexniki aerozoldan ibarət qeyri-toksik tüstüdür. Bunlar təmiz ağ rəngli tüstü yaradır. KM skrininq tüstüsü təlim məqsədləri üçün HC və NT qumbaralarının əvəzi kimi istifadə edilə bilər (Andrzej, Ryszard, 2009: 78; Bulcomers, 2021).

Nəticə

81 mm-lik 3D6 tipli qumabaranın pirotexniki tüstü tərkibi komponentlərinin miqdarının seçilməsi və hazırlanma texnologiyasının nəzəri əsaslandırılması, 3D6 tipli qumabaranın layihələndirilməsinin həyata keçirilməsidir.

81 mm-lik tüstü qumbaraları kiçik olsa da, döyüş meydanında əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu qumbaraatanlar ilk növbədə sıx tüstü ekranı yaratmaq, görmə qabiliyyətini gizlətmək və manevrlər və ya geri çəkilmələr üçün örtük təmin etmək üçün istifadə olunur. 81 mm-lik tüstü qumbaralarından istifadənin bəzi təsirləri və nəticələri bunlardır:

Gizlətmə: 81 mm-lik tüstü qumbaralarının əsas təsirlərindən biri görmə qabiliyyətini gizlətməkdir. Yerləşdirildikdə, əsgərləri, nəqliyyat vasitələrini və ya digər aktivləri gözdən gizlədə

bilən qalın bir tüstü buludu buraxırlar. Bu gizlətmə düşmən atəşi altında irəliləməyə çalışan qoşunlar və ya təxliyə zamanı sığınacaq təmin etmək üçün həlledici ola bilər.

Taktiki Manevr: Bu qumbaraatanların yaratdığı tüstü ekranı döyüş meydanında taktiki manevr etməyə imkan verir. O, qoşunlara düşmən qüvvələri tərəfindən asanlıqla hədəf alınmadan açıq ərazidə irəliləməyə, düşmən mövqelərini cinahdan keçməyə və ya güzəşt edilmiş mövqedən geri çəkilməyə imkan verə bilər.

Mühafizə: Duman qumbaraları termal görüntüləmə və ya lazer təyinatı kimi düşmən hədəfləmə sistemlərinin effektivliyini azaltmaqla müdafiəni təmin edə bilər. Sıx tüstü düşmənlərin hədəfləri əldə etməsini və dəqiq nişan almasını çətinləşdirir və bununla da dost qüvvələrin sağ qalma qabiliyyətini artırır.

Psixoloji təsir: Qalın tüstü pərdəsinin qəfil görünüşü düşmən qüvvələri arasında çaşqınlıq və qeyri-müəyyənlik yarada bilər. Bu psixoloji təsir onların qərar qəbul etmə prosesini poza və tüstü qumbaralarını yerləşdirən tərəfə psixoloji üstünlük təmin edə bilər.

Yoxlama əməliyyatları: Dumanlı qumbaraatanlardan tez-tez dost qüvvələrin hərəkətini yoxlamaq və ya qoşunların, avadanlıqların və ya aktivlərin yerləşdirilməsi kimi xüsusi hərəkətləri gizlətmək üçün istifadə olunur. Bu fəaliyyətləri maskalamaqla, tüstü qumbaraları əməliyyat təhlükəsizliyini və sürprizi qorumağa kömək edir.

Əks-nəzarət: Dost hərəkətləri gizlətməklə yanaşı, tüstü qumbaraları da düşmənin müşahidə səylərini pozmaq üçün istifadə edilə bilər. Sıx tüstü kəşfiyyata və müşahidəyə mane olur, bu da düşmənlərin dost qüvvələr haqqında kəşfiyyat məlumatlarını toplamasını çətinləşdirir.

İşarələmə: Tüstü qumbaraları döyüş meydanında vizual markerlər və ya siqnallar kimi xidmət edə bilər. Hava hücumları və ya artilleriya atəşi üçün dostluq mövqelərini, eniş zonalarını və ya düşmən hədəflərini təyin etmək üçün müxtəlif rəngli tüstülərdən istifadə edilə bilər. Bu, müxtəlif bölmələr arasında koordinasiyaya və əlaqəyə kömək edir.

Ətraf mühit faktorları: Tüstü qumbaraları gizlənmə yaratmaqda təsirli olsa da, onların ətraf mühitə təsirləri də nəzərə alınmalıdır. Tüstü xeyli vaxt havada qala bilər, bu da həm dost, həm də düşmən qüvvələrinin görmə qabiliyyətinə təsir edir. Tüstülü qumbaraatanların yerləşdirilməsi zamanı küləyin istiqaməti və sürəti nəzərə alınmalıdır ki, tüstü pərdəsinin düzgün istiqamətləndirilməsini təmin etsin.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, 81 mm-lik tüstü qumbaraatanları gizlənməyi təmin etməklə, taktiki manevrləri asanlaşdırmaqla, müdafiə təklif etməklə və düşmənə psixoloji təzyiq göstərməklə müasir müharibədə həlledici rol oynayır. Onların çox yönlü faydası onları müxtəlif ərazilərdə və ssenarilərdə hərbi əməliyyatlar üçün dəyərli aktivə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Wetz, A. (2009). "Nebelübung: Anrainer gefährdet?". Die Presse. Retrieved 7 February 2022
2. Horold, S. (2000). Improvements in Stability of Red Phosphorous. Presented at the 27" International Pyrotechnics Seminar-Special Session on Red Phosphorous, Grand Junction, CO.
3. Lyles, K. (2004). Vietnam ANZACs: Australian & New Zealand Troops in Vietnam 1962-72. Osprey Publishing. ISBN 9781841767024. 25 May.
4. Bulcomers, Ks. (2021). "Hand Grenade GH SMK-W - White Smoke Grenade". Retrieved 11 August.
5. Gordon L. Rottman (26 Jan 2017). Vietnam War US & Allied Combat Equipments. Osprey Publishing. p. 44. ISBN 9781472819055.
6. Coupe, G. (20). (13 December 2019). "Guide To Understanding Military Jargon And Acronyms". Forces Network. Retrieved 25 November 2022.
7. Grant, Neil (20 November 2015). Rhodesian Light Infantryman 1961–80. Osprey Publishing. p. 22. ISBN 9781472809629.
8. Chemring Australia. "Coloured Smoke Grenade Ascend A101 Series" (PDF). Retrieved 2021-07-20.

9. Chemring Australia. "Compact Coloured Smoke Grenade Ascend A200 Series" (PDF). Archived from the original (PDF) on 4 March 2015. Retrieved 20 July 2021.
10. McCaskey, D.A. (2006). Toxicity Evaluation of Inhaled Aerosols Resulting from Explosive/Pyrotechnic Dissemination; SOP #RNG-122; U.S. Army Edgewood Chemical Biological Center: Aberdeen Proving Ground, MD.
11. Andrzej, C., Ryszard, W. (2009). Encyklopedia współczesnej broni palnej (in Polish). Warszawa: WiS. ISBN 83-86028-01-7. OCLC 169820275.
12. Bulcomers, Ks. (2021). "Hand Grenade GH SMK-R - Red Smoke Grenade". Retrieved 11 August.

Göndərilib: 16.01.2024 Qəbul edilib: 28.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/276-280

Zərif İbrahimova
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
zerifibrahimova@gmail.com

METALLURGİYA: KATEQORİYALARI, NÖVLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANDA METALLURGİYA SƏNAYESİ

Xülasə

Metallurgiya, metalların elm və texnologiyasını- yəni metalların istehsalı üçün elmi üsulların və mühəndisliyin tətbiqini əhatə edir. Yəni metallurgiya metal emalı sənətindən fərqlənir. Metal emalı, texniki inkişaf üçün metallurgiyaya söykənir. Metallurgiya elmi, adətən, iki geniş kateqoriyaya ayrılır: kimyəvi metallurgiya və fiziki metallurgiya.

Kimyəvi metallurgiya əsasən metalların reduksiyası və oksidləşməsi, metalların kimyəvi xüsusiyyətləri ilə məşğul olur. Kimyəvi metallurgiyanın öyrəndiyi mövzulara mineral emalı, metalların çıxarılması, termodinamika, elektrokimya və kimyəvi aşınma (korroziya) daxildir. Bunun əksinə olaraq, fiziki metallurgiya metalların mexaniki, fiziki xassələrinə və metalların fiziki göstəricilərinə diqqət yetirir.

Fiziki metallurgiyada öyrənilən mövzulara kristalloqrafiya, materialın xarakteristikası, mexaniki metallurgiya, faza çevrilmələri və qüsurların yaranma mexanizmləri daxildir.

Tarixən metallurgiya əsasən metalların istehsalına diqqət yetirmişdir. Metal istehsalı metal çıxarmaq üçün filizlərin emalı ilə başlayır və ərintiləri hazırlamaq üçün metalların qarışdırılmasını əhatə edir. Metal istehsalının tədqiqi qara və əlvan metallurgiyaya bölünür.

Açar sözlər: *metallurgiya, kobalt, ovuntu metallurgiyası, qara metal, əlvan metal, polimetal, titan*

Zarif Ibrahimova
Azerbaijan Technical University
master student
zerifibrahimova@gmail.com

Metallurgy: categories, types, and metallurgy industry in Azerbayijcan

Abstract

Metallurgy encompasses the science and technology of metals- that is, the application of scientific methods and engineering to the production of metals. That is, metallurgy differs from the art of metal processing. Metal processing relies on metallurgy for technical development. The science of metallurgy is usually divided into two broad categories: chemical metallurgy and physical metallurgy.

Chemical metallurgy mainly deals with the reduction and oxidation of metals and the the chemical properties of metals. Topics studied in chemical metallurgy include mineral processing, metal extraction, thermodynamics, electrochemistry, and chemical corrosion. In contrast, physical metallurgy focuses on the mechanical, physical properties of metals and the physical performance of metals.

Topics studied in physical metallurgy include crystallography, material characterization, mechanical metallurgy, phase transformations, and defect formation mechanisms.

Historically, metallurgy has focused mainly on the production begins with processing ores to extract metals to make alloys . The study of metal production is divided into ferrous and nonferrous metallurgy.

Keywords: *metallurgy, cobalt, abrasive metallurgy, black metal, non-ferrous metal, polymetal, titanium*

Giriş

Çox qədim zamanlardan insanlar dəmirlə təmasda olmuş, onu emal edərək müxtəlif alətlər hazırlamışlar. Ayrı-ayrı ölkələrdə aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, insanlar dəmirdən 4 min il əvvəl istifadə etməyə başlamışlar. Hal-hazırda insanlara məlum olan 110 kimyəvi elementdən 83-ü metaldan ibarətdir.

"Respublikamızın şimal-qərb bölgəsinin dağlıq ərazilərində zəngin filiz yataqlarının mövcudluğu çoxdan məlum idi. Metallurgiyanın ciddi inkişafı isə 1867-ci ildə Simens qardaşlarının Daşkəsəndə keyfiyyətli kobalt filizini aşkar etdikdən sonra başlamış və Rusiya imperiyasının ərazisində yeganə olan Daşkəsən Kobalt Zavodu yaradılmışdır. Zavod 1915-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş və yataqdan 615 ton kobalt çıxarılaraq emal olunmuşdu. Almaniyanın "Simens" şirkətinin XIX əsrdə Azərbaycanda kobalt və mis yataqlarının istismarına başlaması təsdiqləyir ki, bölgənin faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsinə hələ o vaxt inkişaf edən ölkələr ciddi maraq göstərmişlər" (1).

Ölkəmizdə metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün aşağıdakı imkanlar var:

1. Bol, rəngarəng xammal bazasının və müxtəlif metal tullantılarının olması.
2. Yerli enerji ehtiyatlarının-neft və təbii qazın olması.
3. Metal tələbatlı sənaye və tikinti sahələrinin olması.
4. Təcrübəli kadr və əmək ehtiyatlarının olması.
5. Mövcud maddi-texniki baza əsasında yeni sahələrin yaranma imkanı.

"Azərbaycanda metallurgiyanın ən gənc sahəsi ovuntu metallurgiyasıdır. Bakıda müxtəlif ovuntulardan hazır metal məmulatları istehsal olunan zavod fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda metallurgiyanın inkişaf etdirilməsi üçün hər bir şərait- bol xammal və enerji, yüksək ixtisaslı kadrlar var.

Metallurgiya külli miqdarda xammal və yanacaq istifadə etdiyindən, bu sahəyə aid zavodları xammal və ya yanacaq ehtiyatlarının yaxınlığında, bəzən isə onların arasında yerləşdirilir" (2).

Metallar D.Mendeleyevin kimyəvi elementlərin dövrü sistemində Bor ilə Polonium arasında yerləşən kimyəvi elementləri əhatə edir. Bununla kimyəvi elementlərin 80 %-i metal sayılır. Ən geniş yayılmış metal kimi alüminiumu göstərmək olar. Metallara təbiətdə filiz və birləşmələr şəklində rast gəlinir. Onlar oksid, sulfid, karbonat və başqa kimyəvi birləşmələri əmələ gətirirlər. Təmiz metal əldə etmək üçün onları filizin tərkibindən çıxartmaq lazımdır. Lazım gəldikdə metalların xassələri legirləyici elementlərin köməyi ilə yaxşılaşdırılır. Bununla metallurgiya elmi məşğul olur. Metallurgiyada qara (dəmir əsasında) və əlvan (buraya dəmirdən başqa aid olanlar daxildir) metallar fərqləndirilirlər. Qızıl, gümüş və platin bahalı metallara aid edilirlər.

Metallar iki qrupa- qara və əlvan metallara bölünürlər. Qara metallar dəmir və onun ərintiləri olan polad və çuqundan ibarətdir. Qalan metallar isə əlvan metallar qrupunu təşkil edir.

Əlvan metallar öz növbəsində yüngül, ağır, nadir və nəcib metallar qrupuna ayrılır.

"Qara metallar çox qiymətli mexaniki, texnoloji və s. xassələrə malikdir. Dünyada istehsal edilən materialların ümumi miqdarının təxminən 94 %-ni qara metallar təşkil edir. Buna görə də ölkənin xalq təsərrüfatının texniki səviyyəsi, ən əvvəl həmin ölkədə əridilən qara metalların miqdarı ilə xarakterizə olunur.

Əlvan metallar və bunların ərintiləri əlavə olaraq bir sıra xüsusi xassələrə malikdir. Məsələn: yüksək elektrik və istilik keçiriciliyinə, korroziyaya, sürtünmə və mexaniki yiyilməyə qarşı davamlılığa. Alüminium, maqnezium və s. kimi yüngül metalların əsasında yaradılan ərintilər yüngül olduqlarından təyyarə, kosmik gəmilər, süni peyk və raket istehsalında geniş tətbiq edilməkdədir!(3).

Metallurgiya sənayesində ardıcıl xammal emal etməkdə kombinatlar üstünlük təşkil edir. Elmi-texniki tərəqi bu kombinatlarda daha məhsuldar, tullantısız texnologiya tətbiqinə şərait yaradır və nəticədə prokatın müxtəlif növlərini əldə etməyə imkan verir. Metallurgiya maşınqayırma və metal emalı sahələrinin inkişafının əsasıdır. Metallurgiya külli miqdarda xammal və yanacaqdan istifadə edir. Metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün bentonit gilinin rolu böyükdür. Bentonit gilindən fasiləsiz polad əridilməsində, odadavamlı metaltökmə qəlibin hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Əlvan metallurgiya - əlvan metal filizlərinin hasilatından, saflaşdırılmasından, əridilməsindən və müxtəlif ərintilərin alınmasından ibarətdir. Əlvan metallar müxtəlif qruplara bölünür:

- yüngül əlvan metal filizlərinin tərkibində metal 25-30 %-ə yaxındır. Bu metallar ərimə zamanı yüksək enerji tələb etdiyi üçün enerji tutumludur;

- ağır əlvan metal filizlərinin tərkibində metalın çox az olması onların hasil olunduğu yerlərdə saflaşdırılmasını və ilkin emalını tələb edir. Filizin tərkibində bir neçə metal varsa, o, polimetal filizi adlanır. Ağır əlvan metal filizləri polimetal şəklində çıxdığı üçün saflaşdırılır və konsentrat alınır.

"Əlvan metallurgiya qara metallurgiya ilə müqayisədə gənc və daha yüksək sürətlə inkişaf edən sənaye sahəsidir. Onun əsas müəssisələri Sumqayıt və Gəncə metalların emalı zavodlarıdır. Azərbaycanda əlvan metallurgiyanın inkişafı üçün Kiçik Qafqaz ərazisində Naxçıvan və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında yerləşən polimetal yataqlarının böyük sənaye əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa, Naxçıvanda və Kiçik Qafqaz ərazisində 50-dən çox civə və yatağı kəşf edilmişdir ki, bunlardan ən məşhurları Kəlbəcər rayonunda yerləşir...

...Azərbaycanda metallurgiya sənayesinin ən gənc sahəsi elektrometallurgiya (metalların elektrik üsulu ilə əridilməsi (və ovuntu metallurgiyasıdır" (4).

Azərbaycanda metallurgiyanın hər iki sahəsi- qara və əlvan metallurgiya vardır. Bakı, Sumqayıt və Daşkəsən şəhərləri böyük metallurgiyanın mərkəzləridir. 1954-cü ildən bəri Daşkəsəndə Dəmir Filizi yataqları ilə yanaşı, bir filizayırma zavodu fəaliyyət göstərir.

Sumqayıt boruyayma zavodunda borular və yayma məhsulları istehsal olunur. Prokat istehsalının həcmi ildə 700 min ton, borular isə 540 min ton təşkil edir.

Abşeronda həmçinin metal emalı zavodları da vardır. Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində hasil olunan bentonit və gildən polad qəliblərin hazırlanmasında istifadə olunur.

"Azərbaycanda əlvan metallurgiyanın inkişafı üçün elektrik enerjisi, aluniy, molibden, civə ehtiyatları mövcudur. Əlvan metallurgiya ən çox Gəncə-Qazax və Naxçıvan bölgələrində, eləcə də Abşeron yarımadasında inkişaf etmişdir. Əlvan metal emalı mərkəzləri: Sumqayıt və Gəncə Alüminium zavodları, Bakı və Gəncə Əlvan Metal Emalı zavodları, Sumqayıt alüminium Yayma Zavodu.

Sumqayıt zavodu keçmiş Azərbaycan SSR-də ilk əlvan metallurgiya müəssisəsi olmuşdur. Onun inşaası 1949-cu ildə başlamış və ilk metal 1955-ci ildə alınmışdır.

Ümumiyyətlə metalların təsnifatını aparsaq bu cür bölgü alınar: ən sərt metal, sərt metal, ən yüngül metal, ağır metal, nadir metal və nəcib metal.

Ən sərt metal titandır. Saf titan ilk dəfə 1925-ci ildə əldə edilmişdirr. Bu kəşf elmi dairələrdə böyük səs-küyə səbəb oldu. Sənayeçilər dərhal yeni materiala diqqət çəkdilər və onun istifadəsinin faydalarını yüksək qiymətləndirdilər. Rəsmi versiyaya görə, yer üzündəki ən sərt metal adını qədim yunan mifologiyasına görə dünyanın qurucuları olan sarsılmaz Titanların şərəfinə almışdır.

Alimlərin fikrinə görə bu gün titanın ümumi dünya ehtiyatları təxminən 730 milyon tondur. Qalıq xammalının indiki çıxarılması sürəti ilə, daha 150 il üçün kifayət edəcəkdir. Titan bütün məlum metallar arasında təbii ehtiyatlarına görə 10-cu yeri tutur. Dünyanın ən böyük titan istehsalçısı Rusiyanın VSMPO-Avisma şirkətidir ki, bu da dünya ehtiyaclarının 35 %-ə qədərini ödəyir. Şirkət filiz hasilatından tutmuş müxtəlif məhsulların istehsalına qədər tam emal dövrü ilə məşğuldur. Şirkət Rusiya titan istehsalı bazarının təxminən 90 %-ni təşkil edir.

"Titan yüngül, gümüşü bir metaldır. Ərimə nöqtəsi 1670 dərəcə selsidir. Yalnız qızdırıldıqda yüksək kimyəvi aktivlik nümayiş etdirir, normal şəraitdə əksər kimyəvi elementlər və birləşmələrlə reaksiya vermir. Təbiətdə təmiz formada baş vermir. Rutil (titan dioksid) və ilmenirt (titan dioksid və qara oksiddən ibarət mürəkkəb maddə) flizləri şəklində yayılır. Təmiz titan filizi xlorla sinterləmək və sonra daha aktiv metalı (ən çox maqnezium) meydana gələn tetrakloriddən çıxarmaqla əldə edilir.

Ən sərt metal bir çox sənaye sahələrində kifayət qədər geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Amorf şəkildə düzülmüş atomlar titanı ən yüksək səviyyədə dartılma və burulma gücü, yaxşı təsir müqaviməti və yüksək maqnit keyfiyyətləri ilə təmin edir" (6).

Bu gün dünyanın ən bahalı metalı osmium-1870-dir. Onun 1 qramının dəyəri 200 min dollardır. İlk dəfə bu metal İngiltərədə platinlə azotun qarşılığından alınıb. Adi halda bu metala rast gəlinmir. Rast gəlinsə də toz halında olur. O ən bahalı metal olmaqla yanaşı, həm də çox məhsuldardır.

"Qeyd edək ki, Osmiumdan nüvə silahlarının hazırlanması, dərman preparatlarının əldə edilməsi və kosmik sənayedə istifadə edilir. Bu metaldan çox nadir hallarda zinət əşyalarında da istifadə olunur.

Osmium əldə edən dövlətlərdən heç biri bu məhsulun ixracı ilə məşğul deyil. Yalnız Qazaxıstan vaxtilə onun 1 qramını 10 min dollara satıb. Bu gün isə onun satışı, ümumiyyətlə, qadağan olunub. Onu yalnız "qara bazar"da əldə etmək mümkündür" (7).

Ağır metalların tərkibində insan həyatı üçün vacib olan metallar (sink, dəmir, manqan, mis) və orqanizm üçün toksik maddələr (kadmium, civə, qurğuşun, nikel, xrom, arsen) var. Lakin həyat üçün vacib ağır metalların konsentrasiyası artıq olduqda onlar insan üçün təhlükəli olurlar. İnsan sağlamlığına təhlükəliyə görə ağır metallar 3 qrupa bölünür:

1. I sinif-arsen, kafmium, civə, berillium, selen, qurğuşun, sink.
2. II sinif-kobalt, xrom, mis, molibden, nikel, stibium.
3. III sinif-vanadium, barium, volfram, manqan, stronsium.

Ağır metallar ətraf mühitə çirkab suları, sənaye müəssisələrinin və avtonəqliyyatın qazşəkilli tullantıları kimi daxil olur.

"Ağır metallara torpaqda, suda, havada, bitkilərdə, heyvanlarda və s. rast gəlmək olur. Onlar müxtəlif yollarla-qida, su, hava, dəri, dərman preparatları və s. şəklində insan orqanizminə daxil olaraq bir sıra biokimyəvi proseslərə nüfuz edirlər. Az miqdarda onlar maddələr mübadiləsinə müsbət təsir göstərərək böyümə və inkişaf proseslərini sürətləndirirlər. Lakin orqanizmdə toplanmış ağır metalların miqdarı orqanizm üçün adekvat olan həddi aşdıqda isə orqanizmə toksiki təsir göstərməklə qaraciyərin, böyrəklərin, qan-damar və sinir sisteminin funksiyasını pozmaqla orqanizmdə yaranmış patoloji prosesləri dərinləşdirirlər" (8). Nəcib metallar əlvan metalların bir növü kimi qruplaşdırılır. Böyük və Kiçik Qafqazın Azırbaycan hissısinin metallagenik əyalətlərində əlvan metallardan mis, qurğuşun, sink, kobalt, civə, sürmə filizlərinin yataq və təzahürləri geniş yayılmış və əsasən Balakən-Zaqatala, Gədəbəy və Ordubad filiz rayonlarında cəmlənmişdir.

"Balakən-Zaqatala filiz rayonunda misin əsas ehtiyatları mis-kolçedan, kolçedan-polimetal tipli, Kiçik Qafqaz və Naxçıvan qırışıqlıq zonasının filiz rayonlarında isə əsasən mis-porfir, molibden-mis-porfir və qızıl-mis-kolçedan tipli yataq və təzahürlərdə cəmləşmişdir" (9).

Qiymətli və nəcib metal olan qızıl Azərbaycanda müasir sənaye üsulu ilə çıxarılıb emal olunur. Böyük Britaniyanın "Anglo Asian Mining Plc" şirkəti 1997-ci ilin avqustunda Azərbaycan hökuməti ilə imzalanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycanın cənub-qərbindəki altı yataqda-Gədəbəy, Ordubad, Qoşa Bulaq, Qızıl Bulaq, Vejnəli və Söyüdlüdə işləmək hüququna malikdir.

Azərbaycan hökuməti ilə Azəbaycan Beynəlxalq Mədən Əməliyyatı Şirkəti arasında 30 il müddətinə imzalanan hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilədə Azərbaycanın pay hissəsi 51 faiz, Böyük Britaniyanın "Anglo-Asian Mining Plc" şirkətinin pay hissəsi isə 49 faizdir.

Müqaviləyə əsasən, yataqlardan 400 ton qızıl, 2500 ton gümüş və 1,5 milyon ton mis hasil etmək planlaşdırılıb. 2023-cü ilin yanvar-noyabr ayları ərzində Azərbaycanda 2 507, 9 kq qızıl, 3 762,2 kq gümüş istehsal edilib.

"Report"un Dövlət Statistika Komitəsinə istinadən verdiyi xəbərə görə, qızıl istehsalı 2022-ci ilin yanvar-noyabr aylarının göstəricisindən 16,4 %, gümüş istehsalı 49,9 % az olub.

Ötən aylar ərzində Azərbaycanda mis konsentratının istehsalı 2 115,8 ton olub ki, bu da 2022-ci ilin yanvar-noyabr ayları ilə müqayisədə 8 % azdır" (10).

Azərbaycan dövlətinin iqtisadi sahədə apardığı ardıcıl siyasət ölkənin qüdrətini günbəgün artıqmaqdadır. Respublika iqtisadiyyatının aktiv inkişafı fonunda irimiqyaslı infrastruktur layihələr həyata keçirilərək, böyük tikinti obyektləri inşa edilir. Bu isə tikinti materiallarına olan tələbatı günbəgün artırır. Bu problemi həll etmək isə metallurqlardan çox asılıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində metallurgiyanın inkişafının vacibliyinə toxunaraq bildirmişdir: "Metallurgiya sənayesinin inkişafına böyük diqqət göstərilməlidir. Bu sahədə də böyük imkanlar vardır. Nəzərə alsaq ki, bizdə kifayət qədər metal qırıntıları var, onlardan səmərəli istifadə edilməlidir. Xaricdən indi məhsullar gətirilir. Bizim Daşkəsəndə filiz yataqlarımız vardır. Yəni, metallurgiya sənayesinin yaradılması bizim gündəliyimizdədir və biz bunu edəcəyik.

"Hazırda Daşkəsən filiz yataqlarının ehtiyatları 350 mln. ton qiymətləndirilir. Yaxın dövr ərzində Daşkəsəndə Filizsaflaşdırma Kombinatının yenidən qurulması və dəmirin filizdən birbaşa redusiya edilməsi üçün ən son texnologiyalarla təchiz olunmuş, yüksək standartlara cavab verən metallurgiya kombinatının yaradılması planlaşdırılır...

...ölkə daxilində saflaşdırılmış dəmir filizindən son məhsul istehsal edən müəssisələr olmadığından 1954-cü ildən respublika bu xammalı qonşu Gürcüstana və digər ölkələrə ixrac edir. Respublikada belə zəngin xammalın olduğu bir şəraitdə və eləcə də müasir texnologiyaların tətbiqi sayəsində Azərbaycanda güclü Metallurgiya Kompleksinin yaranması, həmçinin həmçinin respublikamızın Yaxın Şərqdə və Xəzərətrafı ölkələr arasında nüfuzlu metallurgiya sənayesi olan dövlətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait vardır (11).

Azərbaycan metallurgiyasının ənənəvi və böyük tarixi vardır. Azərbaycanlı mühəndis-metallurqlar və alimlər Sovet İttifaqı dövründə ölkənin iqtisadiyyatına və metallurgiyanın inkişafına əvəzsiz töhfələr vermişlər. Sovet İttifaqının süquta uğramasından sonra sənayenin digər sahələri kimi, metallurgiya sektoru da acınacaqlı hala düşmüşdü.

Bu sahədə canlanma yalnız 2001-ci ildə açılmış "Baku Steel Company" zavodunun işə düşməsindən sonra baş verdi.

"...zavod Almaniyanın "Siemens VAİ" şirkətinin istehsalı olan müasir, tam avtomatlaşdırılmış, kombinə edilmiş qaz-oksigen odluqları və karbon injektorları ilə təchiz edilib. Bu da öz növbəsində, elektrik enerjisi məsrəfini azaldıb. Müəssisədə EBT tökmə sisteminə malik elektrik qövs sobası da quraşdırılıb. Burada ardıcıl olaraq poladın sobadan kənar, inert qaz mühitində emalı üçün daha müasir soba-çalov avadanlığı və ən son texnoloji standartlara cavab verən yüksək tökmə sürətinə malik (u=5m/dəq), həmçinin maye metalın tökülmə zamanı kristallaşdırıcı gilizlərdə elektromaqnit qarışdırma sistemi ilə təchiz olunmuş, müasir kombinə edilmiş tökmə maşınının (Power-Mold, Fastcastcube-FCC) quraşdırılması prosesi gedir..." (12).

Nəticə

Tədqiqatçı araşdırmasında qarşısına qoyduğu məqsədə çatmışdır. O, metallurgiya sahəsini ətraflı tədqiq etmiş və elmi aspektdən mövzunu dolğun şəkildə araşdırmağı bacarmışdır. Azərbaycanda metallurgiyanın inkişafı, ümumiyyətlə metallurgiya elminin verdiyi imkandan istifadə etməyə müvəffəq olmuş müəllif tədqiqat işində böyük elmi məlumatlar vermişdir. Elmi came üçün daha maraqlı olacaq bu tədqiqat işini uğurlu hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. http://zim.az>elm/178-azərbaycanda-metallurgiya-...
2. kayzen.az>blog/Azərbaycan-coğrafiyası/1643/...
3. Idhk.edu.az>e-Idhk/uplads/Maşınşünaslıq/...
4. https://metinmehdi.wordpress.con
5. https://az.m.wikipedia.org
6. http://avtovsamare.ru>legle-pr...
7. http://ikisahil.az>post>395042-...
8. https://saqlamlıq.az>news
9. https://az.m.wikipedia.org >wiki
10. http://report.az>Snaye
11. http://old.xalqqazeti.com>economy
12. https://azertag.az>xeber>Azerba...

Göndərilib: 03.02.2024 Qəbul edilib: 05.04.2024

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 281-286 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 281-286 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/281-286

Qüdrət Zamanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
zamanov_01@mail.ru

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ SİLAHLANMASI PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA) bir çox ölkənin müdafiə strategiyalarında mühüm rol oynayır. PUA-ların silahlanması hərbi potensialın artırılması, hərbi əməliyyatlarda təhlükəsizliyin təmin edilməsi və hədəflərin effektiv şəkildə vurulması kimi məqsədlərlə həyata keçirilir. Bu prosesdə nəzərə alınmalı olan bəzi vacib məqamlar bunlardır:

Texnoloji inkişaf: PUA-ların silahlandırılması texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş silah sistemlərinin inteqrasiyasını tələb edir. Bu, dəqiq hədəf vurma qabiliyyəti, uzun mənzilli əməliyyatlar və effektiv kəşfiyyat toplama imkanları təmin edir.

Əməliyyat İmkanları: PUA-ların silahlandırılması müxtəlif hərbi missiyalar üçün uyğun əməliyyat imkanlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Buraya hava hücumları, kəşfiyyat və müşahidə, hədəfin əldə edilməsi və məhv edilməsi kimi müxtəlif missiyalarda istifadə daxildir.

Hədəfin Təsbiti və Dəqiqliyi: PUA-ların silahlanması prosesində hədəfləri dəqiq aşkar etmək və silahlardan dəqiq istifadə etmək vacibdir. Bu, mülki əhalinin itkilərini minimuma endirmək və arzuolunmaz zərərin qarşısını almaq üçün lazımdır.

İnsan Dəyərləri: PUA-ların silahlanması və istifadəsi ilə bağlı qərarlar qəbul edərkən insan dəyərlərinə və insanlığa hörmət edilməlidir. Mülki əhalinin itkilərini minimuma endirmək və müharibənin humanist sərhədlərini qorumaq vacibdir.

Açar sözlər: *pilotsuz uçuş aparatı, dron, Müdafiə Sənayesi, Songar, Bayraktar TB2, GPS*

Gudrat Zamanov
Azerbaijan Technical University
master student
zamanov_01@mail.ru

Principles of arming of UAVs

Abstract

Unmanned Aerial Vehicles (UAVs) play an important role in the defense strategies of many countries. The armament of UAVs is carried out with the aim of increasing military potential, ensuring security in military operations and effectively hitting targets. Here are some important points to consider in this process:

Technological development: Arming UAVs requires the integration of technologically advanced weapon systems. It provides precision targeting capability, long-range operations and effective intelligence gathering capabilities.

Operational Capabilities: The armament of UAVs involves the development of operational capabilities suitable for various military missions. It includes use in a variety of missions, such as air strikes, reconnaissance and surveillance, and target acquisition and destruction.

Target Detection and Accuracy: In the process of arming UAVs, it is important to accurately detect targets and use weapons accurately. This is necessary to minimize civilian casualties and prevent unwanted damage.

Human Values: Human values and humanity must be respected when making decisions regarding the arming and use of UAVs. It is important to minimize civilian casualties and maintain the humane limits of war.

Keywords: *unmanned Aerial Vehicle, Drone, Defense Industry, Songar, Bayraktar TB2, GPS*

Giriş

Dron pilotsuz təyyarədir. Dronlar daha rəsmi olaraq pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və ya pilotsuz təyyarə sistemləri kimi tanınır. Pilotsuz uçuş aparatları insan operatorlarını daşımayan mühərrikli hava vasitələridir. Onlar hava vasitəsini qaldırmağı təmin etmək üçün aerodinamik qüvvələrdən istifadə edir. Kəşfiyyat və idarəetmə kimi missiyalar üçün nəzərdə tutulub. Dronlar yerüstü və ya havadan idarə olunan nəzarətçi tərəfindən idarə olunur və ya əvvəlcədən proqramlaşdırılır. Yalnız nəzarətçi seçiminə malik olan dronlar uzaqdan idarə olunan nəqliyyat vasitələri (RPV) adlanır (1).

Dronlar model təyyarələrdən tutmuş raketlərə, helikopter qanadları olan top formalı nəqliyyat vasitələrinə qədər müxtəlif dizaynlarda gəlir. Ölçülər kürək çantasına sığacaq qədər kiçik avtomobildən tutmuş, Boeing 747-dən daha uzun qanadlı avtomobilə qədər dəyişir (2).

Dronlar pilotlu təyyarələrdən fərqli konfiqurasiyalarda dizayn edilə bilər, çünki həm pilot kabinəsinə və onun pəncərələrinə, həm də insanların rahatlığı üçün optimallaşdırmağa ehtiyac yoxdur (3).

Dronların tərkib hissələri aşağıdakılardır:

- dron gövdəsi;
- uçuş nəzarətçisi;
- elektron sürət tənzimləyiciləri;
- pərvanələr;
- pərvanə qoruyucuları;
- sensorlar;
- mühərriklər;
- uçuş nəzarət avadanlığı;
- kameralar (gündüz, gecə infraqırmızı);
- batareyalar;
- eniş qurğuları.

Dron gövdəsi bütün hissələrin bağlandığı onurğa sütunudur. Onun tənzimləyicilər, sensorlar və eniş qurğuları kimi hissələri quraşdırmaq üçün yerləri, pərvanələr və mühərriklər üçün ayrılmış bölmələri var. Gövdələr ümumiyyətlə fiberglas (şüşə lifləri), polimerlər, alüminium və karbon liflərindən hazırlanır.

Uçuş nəzarətçisi dronun beynidir və dronun uçuşunu istiqamətləndirmək üçün onun sürəti, mövqeyi, oriyentasiyası haqqında məlumatlardan istifadə edir. Uçuş nəzarətçisi dron üçün ən vacib hissələrdən biridir. Onun üzərində akselerometr, GPS və yaxınlıq qəbuledicisi kimi sensorlar birbaşa uçuş nəzarətçisinə qoşulub.

Elektron sürət tənzimləyiciləri mühərrikə hansı istiqamətdə və hansı sürətlə dönəcəyini bildirən sxemlərdir. Dron uçuş nəzarətçisindən aldığı siqnala uyğun olaraq enerji təchizatından gələn cərəyanı tənzimləyərək mühərrikin sürətini və istiqamətini idarə edir. Ümumiyyətlə 12 amper və 40 amper arasında cərəyanı dəstəkləyən bu dövrələrin seçimi istifadə ediləcək mühərriklərə və pərvanə ölçülərinə görə aparılmalıdır. Elektron sürət tənzimləyicisinin bir ucu mühərrikə, digər ucu isə uçuş nəzarətçisinə bağlıdır. Dronlarda hər bir mühərrik üçün elektron sürət tənzimləyicisi olur.

Pərvanələr dronların enerjisini uçuşa çevirdiyi hissələrdir. Diametrlər və xüsusiyyətlər mühərrik gücündən və dron ölçüsündən asılı olaraq dəyişə bilər. Çox rotorlu dronlarda hansı tip pərvanənin hansı mühərrikə bərkidilməsi çox vacibdir. Əks halda dron normal uçuşunu yerinə yetirə bilməz. Pərvanələr iki və ya üç qanadlı ola bilər. Pərvanənin növü dronun uçuş zamanı nə qədər səs-küy və vibrasiya yaratdığından asılıdır. Pərvanələr adətən plastik materialdan hazırlanır.

Pərvanə qoruyucuları dronların ən asanlıqla qırılan və dəyişdirilən hissələridir. Uğurlu uçuşdan sonra belə, eniş zamanı dron bir qədər əyilirsə, pərvanələr yerə toxuna və qıra bilər. Yaxud dron idarəetməni itirdiyi üçün obyektə dəysə, vurduğu obyekt pərvanələr tərəfindən zədələnə bilər. Bu səbəbdən drona pərvanələri qırılmadan, əşyaları isə pərvanlərdən qorumaq üçün çərçivələr quraşdırılır. Bunlar təhlükəsiz uçuşu təmin etsə də, əlavə çəki etdikləri üçün daşıdıqları ağırlığa, sürətə və uçuş müddətinə mənfi təsir göstərir.

Sensorlar müasir dronların üzərində quraşdırılıb. Bu yolla onlar verilən əmrləri çox dəqiq yerinə yetirə bilərlər. Dronlarda ən çox yayılmış sensorlar akselerometr, rəqəmsal kompas, barometr, GPS və yaxınlıq sensorudur:

- akselerometr dronun hərəkət edərkən sürətini 3 oxdan ölçür və ən kiçik hərəkətləri belə aşkar etməyə imkan verir. Sabit uçuş üçün lazımdır;
- rəqəmsal kompas dronun uçarkən üzləşdiyi istiqaməti bilməsinə və havada hərəkətsiz qalmasına imkan verir. Kompaslar ətrafdakı maqnit sahələrindən təsirləndiyi üçün hər uçuşdan əvvəl kalibrlənməsi lazım olan sensorlardır;
- barometr ətrafdakı təzyiqi ölçməklə dronun hansı hündürlükdə uçduğunu sizə bildirir;
- GPS yer kürəsində dəqiq yeri hesablayaraq, dronlara müəyyən marşrutla getməyə və ya avtomatik olaraq qalxdıqları yerə qayıtmağa imkan verir. Onlar həmçinin dronların havada eyni yerdə qalması üçün faydalı sensorlardır. Havaya qalxmazdan əvvəl GPS qəbuledicisi kifayət qədər sayda peyk tapmalıdır, əks halda onun hara qalxdığını bilmək mümkün olmayacaq.
- yaxınlıq sensorları, bu sensorlar qapalı məkanda yer məsafəsini və ətrafdakı obyektləri aşkar edərək dronlara düzgün uçmağa imkan verir. Çöldə, xüsusən də avtomatik uçuş zamanı onun qarşısında və altındakı maneələri aşkar edərək, onlardan qaçmağa imkan verir. Bu tip sensorlar müəyyən məsafəni aşkarlaya bilir. Onlar infraqırmızı, ultrasəs, lazer və optika kimi müxtəlif texnologiyalarla obyektləri aşkar edirlər.

Mühərriklər pərvanələri döndərən hissələrdir və hər bir pərvanə bir mühərrik tələb edir. Mühərrik seçimi dronun çəkisinə görə edilir və ümumiyyətlə mühərriklərin ümumi gücü dronun çəkisinin iki qatı olaraq hesablanır. Mühərrikin gücü artdıqca, onları işə salmaq üçün tələb olunan güc də artacaq, beləliklə, istifadə olunacaq batareya daha güclü və ağır olacaq. Bu səbəbdən drondakı mühərriklər maksimum gücdən çox "optimal" güc üçün nəzərdə tutulub. Hər bir mühərrikin öhdəsindən gələ biləcəyi pərvanənin diametri müəyyəndir. Daha böyük pərvanələr quraşdırılarsa, dron stabil uçuş edə bilməyəcək və uçuş müddəti çox qısalacaq.

Uçuş nəzarət avadanlıqları drondakı görüntünü nəzarətçi tərəfindən izləmək üçün monitor və eynəkdən istifadə olunur:

- monitorlar ən çox istifadə edilən monitorinq üsuludur. Nəzarətçi qarşısındakı ekranda dron haqqında məlumatları izləyə bilər. Bəzi uzaqdan idarəetmə vasitələrinin tək başına monitorları ola bilsə də, planşet və ya smartfonları monitor kimi istifadə edən sistemlər də var;
- eynəklər nəzarətçinin özünü dronda hiss etməsinə imkan verən bir üsuldur. Lakin nəzarətçi hazırda öz ətrafını görə bilmədiyi üçün bəzi eynəklərdə lazım olduqda ətrafı göstərən kameralar var.

Kameralar onlar dronun harada uçduğunu çəkmək və ya göstərmək üçün istifadə olunur. Kameralar öz gücünü dronun akkumulyatorundan alır və şəkilləri onlara yerləşdirilmiş yaddaş kartlarına yazır. Dron yerdə olarkən çəkilişin növü və dəqiqliyi tənzimlənməli və çəkiliş havaya qalxmazdan əvvəl başlanmalıdır. Bəzi inkişaf etmiş dronlarda infraqırmızı kimi müxtəlif məqsədlər üçün kameralar da ola bilər. Çəki ümumiyyətlə vacib bir parametr olduğundan, dron kameraları kiçik sensorlar və sabit fokuslu kameralardır. Bu səbəbdən, zəif işıqda yaxşı performans göstərmirlər və böyütmək mümkün deyil. Bununla belə, bəzi peşəkar dronlar çox daha təkmil kameralar daşıya bilər və yerdəki bir operatorun edəcəyi bütün düzəlişlərə imkan verə bilər. Bu tip dronlar ümumiyyətlə böyük, ağır və bahalıdır və adətən iki operator tərəfindən idarə olunmalıdır. Bir operator dron manevrlərini idarə edərkən, digər operator kamera parametrlərini idarə edir. Kameranın dronda yerləşdiyi yerdən asılı olaraq, dron çox sürətlə hərəkət etdirilərsə, pərvanələr görünə bilər. Yaxud, kamera sola və sağa hərəkət edə bilirsə, eniş qurğuları şəkildə görünə bilər. Bu səbəbdən peşəkar dronlarda eniş qurğuları havaya qalxdıqdan sonra yuxarı qatlanır və gözdən itir (4).

Batareyalar dron batareyaları Litium Polimer və ya Litium İon-Polimer batareyalarıdır, qısaca Li-Po kimi də tanınır. Bu batareyaların digər növ batareyalardan üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar tükənənə qədər eyni cərəyanı təmin etməyə davam edirlər. Buna görə də dron batareyası az olsa belə eyni performansla uçuşunu davam etdirə bilir. Batareyalar təmin etdikləri gərginliyə, cərəyana

və istehlak sürətinə görə təsnif edilir. Batareyanın tutumu yüksək olsa da, boşalma sürəti azdırsa, o, mühərriklərə lazım olan ani cərəyanı təmin edə bilməz və rahat uçuş təmin edilə bilməz.

Eniş qurğuları uçuş və eniş zamanı dronların zədələnməsinin qarşısını almaq üçün istehsal edilən hissələrdir. Şəkil çəkmək üçün istifadə edilən dronlarda eniş qurğuları qalxdıqdan sonra qatlanır və gözdən itir. Bəzi dronlarda ayrı bir hissə kimi eniş qurğuları yoxdur, bunun əvəzinə gövdə uzantılarının üzərinə enir (5).

Dronların iş prinsipi. Dronlar yüngül kompozit materiallardan hazırlanır. Dronun iş prinsipi ondan ibarətdir ki, hər bir pərvanə bir mühərrikə bağlıdır və buna rotor deyilir. Rotorlar dronun havada qalmağına xidmət edir. Burada cazibə qüvvəsi və yuxarı itələmə qüvvəsi bərabərləşir. Cazibə qüvvəsindən daha böyük itələmə qüvvəsi əldə edildikdə yuxarı qalxma, yəni uçma baş verir. Bunun əksi enən hərəkətdir. Fərqli nöqtələrə gedəndə, yəni sağ və sol hərəkətlərdə ümumiyyətlə iki pərvanə saat əqrəbi istiqamətində dönərkən digər iki pərvanə əks istiqamətdə hərəkət edir. Beləliklə, təcil balansı əldə edilir və üfüqi hərəkətlər baş verir (6).

Müxtəlif illərdə ayrı-ayrı mühəndislər tərəfindən silahlı pilotsuz uçuş aparatları haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Silahlı pilotsuz uçuş aparatlarının bir çox modellərinin nümunələrinin əsas xüsusiyyətləri aşağıda təqdim edilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Müxtəlif ölçülü pilotsuz uçuş aparatların xüsusiyyətləri (7).

Dronların adları	Ağırlıq, kg	Faydalı yük, kg	Uçuş aralığı, km	Uçuş müddəti, saat	İdarəetmə sistemi	Ölçülər
Exdrone	40,5	11,0	120,0	2,5	Manual/Avto	1,6 m x 2,5 m
Pioneer	200,0	50,0	185,0	6-9	Manual/Avto	4,3 m x 5,1m
Hunter	667,0	143,0	150,0	14	Manual/Avto	7,0 m x 9,0 m
Delilah	180,0	55,0	400,0	5	Manual/Avto	2.7 m x 1.5 m
Scarab	1,077	132,0	315,0	-	Manual/Avto	6.2 m x 3.4 m
Model 410	817,0	227,0	2,000	10	Manual/Avto	6.6 m x 9.6 m
Tier II Plus	10,394	907,0	5,000	42	Manual/Avto	-
Tier III Minus	-	230,0	800,0	-	Manual/Avto	-

Silahlı hərbi pilotsuz təyyarələr müasir müharibədə getdikcə daha çox yayılmışdır. Bu dronlar silahlarla təchiz olunub və müşahidədən tutmuş hədəfli zərbələrə qədər müxtəlif məqsədlərə xidmət edə bilirlər.

Silahlı dron aparatı məlum təhlükələri zərərsizləşdirən hərbi sürətli reaksiya sistemi kimi xidmət edir. O, həmçinin mühüm hərbi bazaları terrorçuların müdaxiləsindən qoruyur.

Şəkil 1. “Songar” silahlı dron sisteminin ümumi görünüşü

"Songar" silahlı dron sisteminin taktiki - texniki tələbləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Silahlı dron sisteminin taktiki-texniki xarakteristikaları (8).

S/s	Taktiki- texniki xarakteristikalar	Xarakteristikaların qiymətləri
1	Əməliyyat diapazonu, km	3,0
2	Əməliyyat sursatının çapı, mm	5,56 × 45
3	Lüləli qaldırma hərəkət diapazonu, dər.	0-60
3	Tam avadanlıq və tam sursat yükü ilə ümumi çəki, kq	45,0
4	Sursat tutumu, ədəd	200,0
5	Genişlik: rotordan-rotora, çox olmayaraq, sm	145,0
6	Hündürlük, çox olmayaraq, sm	70,0

"Songar" silahlı dron sistemində istifadə olunan silah və sursatlar. "Songar" silahlı dron sisteminə avtomatik silah stabilizatoru (OASIS), geri çəkilmə amortizasiyası və lülənin 0-60° şaquli oxda əyilmə qabiliyyəti, silah kamerası və yerdən idarəetmə stansiyası (YKİ) daxildir.

Silah çox qatlı təhlükəsizlik ilə tam avtonom tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyətinə malikdir, atəş üçün operatordan son razılıq tələb olunur. Dronun döyüş sursatı qutusu operator tərəfindən fasiləsiz tapşırıq üçün tez bir zamanda dəyişdirilə və yenidən doldurula bilər.

Silahlı dron sistemi onun atış dəqiqliyini artıran elektron nişangah və ballistik hesablama modulu ilə quraşdırılıb. Pulemyot geri çəkilmə udma qabiliyyəti ilə təchiz edilmişdir.

Silahlı dron sistemi 10^x böyütmə ilə pilot kamera və silaha quraşdırılmış kamera daxil olmaqla iki kamera (gecə və gündüz infraqırmızı) ilə quraşdırılıb. Kameralar video və real vaxt rejimində şəkilləri ötürmək qabiliyyətinə malikdir. Silahlı dron həm gündüz, həm də infraqırmızı kameralarla təchizedilmişdir. Gecə sensorları dronun gecə vaxtı 10 km məsafədə əməliyyatlar yerinə yetirməsinə imkan verir (9).

Dron 170 mm uzunluğunda 40 mm diametrli altı mini raketi vura bilir. Raketlər

550 mm uzunluğunda, birdəfəlik borulardan buraxılır. Hər raket və onun borusu birlikdə təxminən 0,5 kq ağırlıqdadır. Mini raketin maksimum məsafəsi 2 km və effektiv maksimum məsafəsi 100-500 m təşkil edir. Ağıllı qoruyucuya malik piyada əleyhinə döyüş başlığı 12 m radiusda işləyir. Zirehli pirsinq döyüş başlığının nüfuzetmə qabiliyyəti STANAG 4569 səviyyə 2-yə uyğundur. Mini-raketli dron zirehli və yüngül zirehli maşınlar, binalar və kiçik strukturlar kimi sabit hədəfləri məhv etmək üçün istifadə olunur (Yildirim, 2022).

Dron silahları, raketlər, bombalar, güllələr və digər silah növləri kimi müxtəlif faydalı yükləri daşıya bilər. Bu faydalı yüklər yüksək dağıdıcı ola bilər və yerdəki hədəfləri zərərsizləşdirmək üçün istifadə olunur (10).

Texnoloji Tərəqqi. Silahlı dron texnologiyasının texnoloji tərəqqisi onun həyata keçirilməsində həm üstünlüklər, həm də çatışmazlıqlar gətirib. **Burada nəzərə alınmalı olan dörd əsas məqam var:**

1. Texnoloji irəliləyişlər: Silahlı pilotsuz təyyarələr təkmilləşdirilmiş sensorlar, rabitə sistemləri və uçuş imkanları kimi texnologiyada əhəmiyyətli irəliləyişlərdən faydalanmışdır. Bu irəliləyişlər pilotsuz uçan aparatların hərbi əməliyyatların aparılmasında daha səmərəli və təsirli olmasını təmin edib.

2. Əməliyyat imkanları: Silahlı pilotsuz təyyarələr müşahidə, kəşfiyyat və hədəf zərbələri də daxil olmaqla müxtəlif missiyaları yerinə yetirə bilər. Onlar inkişaf etmiş situasiya məlumatlılığı, sürətli cavab müddəti və insan həyatını riskə atmadan təhlükəli mühitlərdə işləmək imkanı təklif edir.

3. Yaranan təhlükələr: Silahlı pilotsuz təyyarələr daha çox yayıldıqca, sui-istifadə potensialı və yeni təhdidlərin yaranması ilə bağlı narahatlıqlar var. Onların imkanlarından qeyri-dövlət

aktorları və ya yaramaz dövlətlər tərəfindən istifadə oluna bilər ki, bu da təhlükəsizlik risklərinin artmasına və beynəlxalq hüququn potensial pozulmasına gətirib çıxarır.

4. Tənzimləyici çərçivələr və gələcək tətbiqlər: Silahlı dron texnologiyasının sürətli inkişafı məsuliyyətli və etik istifadəni təmin etmək üçün möhkəm tənzimləyici çərçivələrə ehtiyacla bağlı suallar doğurdu. Bundan əlavə, silahlı pilotsuz təyyarələrin gələcək tətbiqləri, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanlarında, sərhəd nəzarətində və fəlakətlərə cavab tədbirləri ilə bağlı müzakirələr davam edir (11).

Dron texnologiyası hərbi tətbiqlərlə məhdudlaşmır və getdikcə daha çox kommersiya və mülki sektorlarda istifadə olunur. Dronlardan hava tədqiqatları, məhsulun monitorinqi, axtarış-xilasetmə əməliyyatları və digər işlər üçün istifadə olunur (Rekabi-Bana, 2023).

Nəticə

PUA-ların silahlanması hərbi potensialın artırılması və müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində mühüm addımdır. Lakin bu prosesdə beynəlxalq hüquq, etik qaydalar və insani dəyərlər qorunmalıdır. Bununla da PUA-ların effektiv və məsuliyyətli istifadəsi təmin edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. https://web.archive.org/web/20090724015052/http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj91/spr91/4spr91.htm
2. Unmanned combat aerial vehicle - Wikipedia.
3. https://www.robocombo.com/blog/icerik/drone-nedir-drone-cesitleri-ve-ozellikleri nelerdir
4. https://bilgeis.net/docs/40_B2_1.pdf
5. Information in this table was derived from a combination of “All the Worlds’ Unmanned Air Vehicles”. (1991). Interavia Aerospace Review, December, 47 p.; “Dossier,” International Defense Review. (1995). May, 84 p; Kenneth, M. (1992). “Pilotless Pimpernels”, Air International, February, 88 p.
6. "SONGAR Silahlı Drone Sistemi" (in Turkish). (2019). Milli Savunma. 19 May. Archived from the original on 20 December 2021. Retrieved 15 April 2022.
7. https://dronesurveyservices.com/do-military-drones-have-guns/
8. Yildirim, G. (2022). "Silahlı drone Songar yerli roketleri ateşledi". Anadolu News Agency (in Turkish). Archived from the original on 19 March – 15 April. Retrieved 15 April.
9. https://www.techtarget.com/iotagenda/definition/drone
10. https://builtin.com/drones
11. https://www.zenadrone.com/military-industry/
12. Rekabi-Bana, F., Hu, J., Krajnik, T., Arvin, F. (2023). "Unified Robust Path Planning and Optimal Trajectory Generation for Efficient 3D Area Coverage of Quadrotor UAVs" IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems.

Göndərilib: 28.01.2024 Qəbul edilib: 08.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/287-291

Musa Hüseynov
Fövqəladə Hallar Nazirliyi
Gəncə Regional Mərkəzi
huseynovmusa843@gmail.com

ŞİMAL REGİONU ÜZRƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN QUM-ÇINQIL KARXANALARININ EKOLOJİ MÜHİTƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə şimal regionu üzrə qum-çınqıl karxanalarının fəaliyyəti nəticəsində ekoloji mühitə göstərilən təsirlərdən bəhs edilir. Qum-çınqıl karxanaları müəssisələrində istismar zamanı norma və qaydalara riayət edilmədiyindən, gətirilən materialla götürülən material arasında balans pozulduğundan, o cümlədən çayın yuxarı axarında gətirmə materialların yığılması səbəbindən çay yatağının kəskin erroziyaya məruz qalması, ekoloji tarazlığın pozulması, çaylarda dərin yarğanlar əmələ gəlməsi və infrastruktur obyektlərinə dəymiş mənfi təsirlərdən bəhs edilir. İstehsalat zərərlərinin kifayət qədər olması, qum-çınqıl karxanalarında baş verən qayda pozuntularının birbaşa ekoloji mühitə böyük təsir göstərməsi qeyd edilir. Qum-çınqıl karxanalarının ekoloji mühitə göstərdiyi təsirlərin təhlili bu günə kimi aktual olaraq qalır.

İllər ərzində çay hövzələrində fəaliyyət göstərən karxanaların istismar qaydalarının tələblərinə zidd olaraq normadan artıq inert materialların götürülməsi nəticəsində respublikanın ekoloji təhlükəsizliyinə və infrastruktur obyektlərinə mənfi təsirləri daima olmuşdur. Çayların hövzəsində qum-çınqıl istismarı ilə məşğul olan karxanaların intensiv fəaliyyət göstərməsinin nəticəsində çay yatağının dərinləşməsi, çayların altından keçən kanalların dükerlərinin beton mühafizə qurğusunun (fiksatorun) özülünün yuyulması və qurğuların qəzalı vəziyyətə düşməsinə şərait yaradır. Karxanaların normativlərin sənədlərin tələblərinə riayət etməmələri səbəbindən çaylar öz məcrasını dəyişir və nəticədə hektarlarla torpaq sahəsi yuyularaq məhv olur, ekoloji tarazlıq pozulur, çayın flora və faunasına ciddi ziyan dəyir. Qum-çınqıl karxanalarında istismar norma və qaydalarına əməl edilməməsi nəticəsində ərazinin hidrogeoloji rejiminin pozulduğu, çayın məcrasının həddindən artıq genişləndiyi, çayın sahil xəttinin dayanıqlığının zəifləməsinə gətirib çıxardır.

Açar sözlər: *ekoloji mühit, zərərlərin təhlili, ekoloji təsir, qayda pozuntuları, zərər*

Musa Huseynov
Ministry of Emergency Situations
Ganja Regional Center
huseynovmusa843@gmail.com

Assessment of the environmental impact of sand-gravel quarries operating in the northern region

Abstract

The article discusses the environmental impacts of sand and gravel mining operations in the northern region. Sand and gravel facilities are not regulated during operation, breakdown of the material supplied, including the collapse of the river bed. Erosion, disturbance of the ecological balance, formation of deep ravines in the rivers and negative impacts on the infrastructure. Sufficient production losses, violations of rules in the sand-gravel quarry have a direct impact on the environmental environment.

Over the years, the removal of inert materials exceeding the norm, contrary to the requirements of the operating rules of the quarries operating in the river basins as a result, there have always been negative effects on the ecological safety and infrastructure facilities of the republic. As a result of the intensive activity of the quarries engaged in the exploitation of sand and gravel in the river

basin, the deepening of the river bed, the washing of the concrete protection device (fixer) of the canals passing under the rivers, and the conditions for the devices to fall into an emergency state. Due to the quarries' failure to comply with the requirements of the normative documents, the rivers change their course, and as a result, hectares of land are washed away and destroyed, the ecological balance is disturbed, and the flora and fauna of the river are seriously damaged. As a result of non-observance of norms and rules of operation in sand-gravel quarries, the hydrogeological regime of the area is disturbed, the river channel is excessively widened, and the stability of the river shoreline is weakened.

Keywords: *environmental environment, damage analysis, environmental impact, rules violations, damage*

Giriş

Ölkəmizdə qum-çınqıl karxanalarının vurduğu zərərlər, qum-çınqıl karxanalarının ekoloji mühitə təsiri aktualdır. Qum-çınqıl karxanalarının normadan artıq dərəcədə istifadə edilməsi qurğuların ekoloji mühitə mənfi təsirini daha da çoxaldır.Bu istiqamətdə müvafiq araşdırmalar aparılır. Qum-çınqıl karxanaları yeni bina və qurğuların tikintisinin aparılmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, əhalinin və ərazilərin təhlükəsizlik problemlərinə, fövqəladə hadisələrdən etibarlı mühafizə, infrastruktur obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinə daha əhatəli yanaşmağı tələb edir. Məsələnin belə qoyuluşu qum-çınqıl karxanalarının ətraf ərazilərə və infrastruktur obyektlərinə təsirinin qarşısının alınması ilə bağlı nəzarətin həyata keçirilməsini vacib edir (Məmmədov, Xəlilov, 2005).

İllər ərzində çay hövzələrində fəaliyyət göstərən karxanaların istismar qaydalarının tələblərinə zidd olaraq normadan artıq inert materialların götürülməsi nəticəsində respublikanın ekoloji təhlükəsizliyinə və infrastruktur obyektlərinə mənfi təsirləri daima olmuşdur.

Bu cür halların qarşısının alınması üçün çay hövzələrində fəaliyyət göstərən karxanaların fəaliyyətlərinin dayandırılması və onlara torpaq sahəsinin ayrılması üçün verilmiş sərəncam və torpaq icarə müqavilələrinin ləğv olunması məqsədəuyğundur (Qəribov, 2003).

Çayların hövzəsində qum-çınqıl istismarı ilə məşğul olan karxanaların intensiv fəaliyyət göstərməsinin nəticəsində çay yatağının dərinləşməsi, çayların altından keçən kanalların dükerlərinin beton mühafizə qurğusunun (fiksatorun) özülünün yuyulması və qurğuların qəzalı vəziyyətə düşməsinə şərait yaradır (3).

2007-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən çay hövzələrində mütəmadi olaraq aidiyyəti qurumlar tərəfindən profilaktik-nəzarət işləri, monitorinq və baxışlar keçirilmişdir.

Mövcud olan karxanalarda olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması və qarşısının alınması ilə əlaqədar olaraq yerli rayon icra hakimiyyətlərinə Fövqəladə hallar nazirliyinin aidiyyəti qurumları tərəfindən müraciətlər olunmasına baxmayaraq yeni karxanaların yaranması üçün Rayon İcra Hakimiyyəti başçıları tərəfindən torpaq sahələri verilir, bununla da ekoloji tarazlığın pozulması halları və infrastruktur obyektlərinə olan təhlükə daha da artmasına şərait yaranır (4).

Ümumiyyətlə, qum-çınqıl karxanalarının istismarı zamanı ilk öncə onun mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyətinin təmin edilməsi başlayır. Eyni zamanda qum-çınqıl karxanalarının ətraf ərazilərə və infrastruktura təsirinin qarşısının alınması təmin olunmalıdır. Şimal regionu üzrə qum-çınqıl karxanalarının fəaliyyəti nəticəsində ekoloji mühitə göstərilən təsirlər bu gün üçün aktual bir məsələ olduğu üçün bu məsələnin həll olunması istiqamətində bir çox tədbirlər görülür və davamlı şəkildə monitorinqlər təşkil edilir (5)

Karxanaların normativlərin sənədlərin tələblərinə riayət etməmələri səbəbindən çaylar öz məcrasını dəyişir və nəticədə hektarlarla torpaq sahəsi yuyularaq məhv olur, ekoloji tarazlıq pozulur, çayın flora və faunasına ciddi ziyan dəyir. Qum-çınqıl karxanalarında istismar norma və qaydalarına əməl edilməməsi nəticəsində ərazinin hidrogeoloji rejiminin pozulduğu, çayın məcrasının həddindən artıq genişləndiyi, çayın sahil xəttinin dayanıqlığının zəifləməsinə gətirib çıxardır. Həmçinin ərazinin böyük bir hissəsi su altında qalır və istifadəyə yararsız hala düşür.Yataq

sahəsi karxanalarla çox yükləndiyi, istismar zamanı norma və qaydalara riayət edilmədiyi üçün ərazidə böyük göllərin əmələ gəlməsi müşahidə olunur ki, bu da ətraf ərazilərə və digər infrastruktur obyektlərinə təhlükə yaradır (6).

Ekoloji baxımdan daha ciddi hesab edilən problemlərdən biri də qum-çınqıl ehtiyatı tükənməkdə olan çay hövzələrinə inert materiallarının daxil olmasının nisbətən qarşısı alındığından və bu hövzələrdən böyük həcmdə qum-çınqıl materiallarının götürülməsi və sel sularının fəaliyyəti nəticəsində hövzədə çay yatağının səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşür və nəticədə bəzi çay sahələrində erroziya prosesi ana süxurlara qədər çatır. Bu halda çaylardan indiki qaydada inert materialı götürülməsi davam edərsə, bir neçə ildən sonra bərpa olunan və yeni tikilən qurğular da deformasiyaya məruz qala bilər (7).

Məlum olmuşdur ki, çay yataqlarından götürülən qum-çınqıl kütləsi gətirilən kütləni qat-qat üstələyir ki, bu da çay yataqlarının səviyyələrinin aşağı düşməsinə, çay məcrasında suların sürətinin nisbətən artmasına, dib və yan eroziya prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Bununla həmin sahələrdə yerləşən müxtəlif təyinatlı texniki qurğulara və ətraf mühitin ekoloji durumuna antropogen təsirlər başlayır və bu təsirlərin miqyası artmaqda davam edir.

Aparılmış müşahidələr göstərmişdir ki, əsasən körpülərin və hidrotexniki qurğuların dayanıqlığına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də onların mühafizə zonalarında yerləşən qum-çınqıl karxanaları ilə bərabər, geomorfoloji və hidrogeoloji şəraitə uyğun təbii çay eroziya prosesləri və digər texniki məsələlərdir (Eminov, 2021, 312).

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii və antropogen proseslərin təsiri əsasən beton mühafizə divarları olmayan körpülərdə və hidrotexniki qurğularda daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Respublika ərazisində nisbətən köhnə hesab olunan körpülər ətrafında yaranmış vəziyyət araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, həmin körpülər tikilən zaman müasir tipli ağır tonnajlı yük avtomobillərinin oxlarına düşən yükün təsiri nəzərə alınmamışdır. Belə ki, qeyd olunan təsirin nəzərdə tutulan təsirdən 1,5 dəfə və daha artıq olduğunu nəzərə alsaq, onda bəzi körpülərin və yolların ətrafında yaranmış xoşagəlməz halların səbəblərini müəyyənləşdirmək mütəxəssislər tərəfindən o qədər də çətin olmaz. Hal-hazırda bu tipli avtomobillərin hərəkəti zamanı yaratdığı fəsadlar özünü daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Ətraf mühitin ekoloji durumuna və texniki qurğular ətrafında yaranmış bir sıra təhlükəli vəziyyətlərin yaranmasına səbəb yalnız, bəzi karxanaların fəaliyyəti deyil, həm də təbii proseslərin çay yataqlarının fərdi xüsusiyyətləri, hövzələrin hidroloji rejimi, inert materialların hərəkətinin nisbətən qarşısını alan hidrotexniki qurğular, təbii proseslər və texniki məsələlərdir (İsmayılov, 2021: 212).

Qum-çınqıl karxanalarındakı mövcud vəziyyətlə əlaqədar Fövqəladə Hallar Nazirliyi tərəfindən araşdırmaların aparılması nəticəsində müəyyən edilib ki, onlarla qum-çınqıl karxanalarının fəaliyyəti hüquqi və normativ tələblərə cavab vermir, istismar sahələrində ekoloji norma və qaydalara riayət edilmir. Ətraf mühitə, təbiətə ziyan vurulur, böyük həcmdə toz kütləsinin ətrafa yayılmasına şərait yaradılır. Bu da ətraf ərazilərdə yaşayan sakinlərin, bütövlükdə region əhalisinin sağlamlığına, ekoloji mühitə olduqca mənfi təsir göstərir. Bütün bunlara səbəb qum-çınqıl karxanalarının elementar normalara əməl etməməsi, istifadə olunan avadanlıqların müasir tələblərə cavab verməməsidir. Karxanaların demək olar ki, əksəriyyətində 1960-1970-ci illərdən qalmış avadanlıq və texnologiyalardan istifadə olunur (Xəlilov, 2020: 488).

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, respublika ərazisində karxana təsərrüfatının yaradılmasında gözə görünməyən bir nizamsızlıq mövcuddur. Belə ki, çay yataqlarının səviyyəsi aşağı düşmüş, eroziya prosesləri sürətlənmiş, sahil mühafizə bəndləri dağılmış, suvarma sistemləri pozulmuş, körpü və hidrotexniki qurğulara mənfi təsiri artmış, yararlı torpaq sahələri yararsız torpaq sahələri ilə əvəz olunmağa başlamışdır (İmanov, 2019: 96).

Quba rayonu ərazisində olan çay yatağında 18 (on səkkiz) hüquqi və fiziki şəxsə qum-çınqıl karxanasının təşkili məqsədilə sərəncam verilmiş və istismar işlərinə başlanılmışdır. Çay yatağı karxanalarla çox yükləndiyindən istismar zamanı norma və qaydalara riayət edilmədiyindən, gətirilən materialla götürülən material arasında balans pozulduğundan, o cümlədən çayın yuxarı axarında gətirmə materialların yığılması səbəbindən çay yatağı kəskin erroziyaya məruz qalmış,

ekoloji tarazlıq pozulmuş, çayda dərin yarğanlar əmələ gəlmiş və infrastruktur obyektlərinə mənfi təsir göstərmişdir (Qənbərov, 2017: 260).

Ümumiyyətlə, bölgənin çay hövzələrində qum-çınqıl istismarı ilə məşğul olan 84 karxanadan 75-nin işlədiyi, 3-nün hidrotexniki qurğuların, mühafizə zonalarında yerləşdiyi, 8-nin fəaliyyət növünə lisenziya almadan fəaliyyət göstərdiyi və 45-nin ətraf mühitin ekoloji durumuna müxtəlif dərəcədə təsir etdiyi, əksəriyyətinin Quba rayonunun Vəlvələçay (28), Qaraçay (24), Qudyalçay (Bəhərçi, 2013: 250) və qismən Siyəzən rayonunun Gilgilçay və Ataçay (8) və s. hövzələrində fəaliyyət göstərdikləri müəyyənləşmişdir.

Bölgə üzrə 9 körpü və 3 hidrotexniki qurğu ətrafında araşdırma işləri aparılmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, 1 körpünün (Vəlvələçay, dəmir yolu) bir neçə karxananın istismar normalarına zidd fəaliyyətləri nəticəsində dayaqlarının yuyulduğu və fiziki köhnəldiyi, 1 körpünün (Quba-Qusar yolu, Xucbala kəndi) fiziki cəhətdən köhnəldiyi və bəzi elementlərinin korroziyaya uğradığı, 3 körpünün (Gəndob-Yalama yolunun 27-ci km, Quba-Mucu yolunun 8-ci km və Bakı-Quba-Rusiya Federasiyası yolunun 147-ci km) çay yatağının səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində dayaqlarının yuyulması və su istiqamətləndiçilərin dağıldığı, digər 4 körpünün isə normal vəziyyətdə olduğu (karxanaların mənfi təsirinə məruz qalmadığı) müəyyənləşdi.

Hidrotexniki qurğulardan Samur-Abşeron və Xanarx magistral kanallarına baxış zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bu obyektlərdə çay məcrasının həddindən artıq dərinləşməsi nəticəsində qəzalı vəziyyətə düşmüş qurğularında "Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı" ASC tərəfindən bərpa işləri aparıldığından normal vəziyyətdədir. Bu obyektlərin mühafizə zonasındakı karxanaların fəaliyyəti belə sürətli davam edərsə, çay məcrasında olan qurğularda daha təhlükəli vəziyyət yarana bilər.

Nəticə

1. Respublikamızda əhalinin və ərazilərin təhlükəsizliyinin təmin olunması və baş verə biləcək hadisələrin qarşısının alınması məqsədilə istehsal sahələrinin, o cümlədən qum-çınqıl karxanalarının ətraf ərazilərə və insanalara təsirinin araşdırılması və mühafizə tədbirlərinin görülməsi ən vacib məsələlərindən biridir.

2. Qum-çınqıl materiallarının yeni bina və qurğuların tikintisinin aparılmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, əhalinin və ərazilərin təhlükəsizlik problemlərinə, ekolološi mühitin pozulmasının qarşısının alınmasına, fövqəladə hadisələrdən etibarlı mühafizə, infrastruktur obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinə daha əhatəli yanaşmağı tələb edir.

3. Qum-çınqıl karxanalarının ətraf ərazilərə və infrastruktur obyektlərinə, həmçinin ekoloji mühitə təsirinin qarşısının alınması ilə bağlı nəzarətin həyata keçirilməsi vacib amilə çevrilir.

4. Müxtəlif vaxtlarda qum-çınqıl karxanalarının norma və qaydalarının tələblərinə əməl edilməməsi səbəbindən infrastruktur (körpülər, yollar və.s) obyektlərinin uçması, hava qatının tozla çirklənməsi və ekoloji mühitin ciddi şəkildə pozulması bir daha onu göstərir ki, qum-çınqıl karxanalarının istismarı zamanı norma və qaydaların tələblərinə əməl olunmalı və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün işlər görülməlidir.

5. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Şimal regionunun əhatə etdiyi ərazilərində fəaliyyət göstərən qum-çınqıl karxanalarının əksəriyyəti ətraf ərazilərə, ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə, infrastruktur obyektlərinə və insanlara ciddi təhlükə yaratmaqdadır.

6. Həmin qum-çınqıl karxanalarının fəaliyyəti zamanı mövcud norma və qaydaların tələblərinə əməl olunmasının təmin edilməsi, eləcə də təhlükəli hadisələrin baş vermə ehtimalının yüksək olan ərazilərdə mühafizə tədbirlərinin görülməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, Q., Xəlilov, M. (2005). Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: Elm.
2. Qəribov, Q. (2003). Azərbaycan respublikasının texnogen-pozulmuş torpaqlarının tədqiqi, genetik xüsusiyyətləri və onların rekulvitasiya yolları. Bakı: Elm.
3. "Magistral boru kəmərlərinin, körpülərin, hidrotexniki qurğuların və yüksəkgərginlikli elektrik hava xətlərinin mühafizəsinin gücləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı". Bakı şəhəri, 20 avqust 2008-ci il №191.
4. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-mədən Dövlət Agentliyinin Faydalı qazıntı yataqlarının açıq üsulla istismarında vahid təhlükəsizlik. (2007). Bakı.
5. "Su mühafizə zonalarının, onların sahil mühafizə zolaqlarının, ölçülərinin, sərhədlərinin və istifadəsinin müəyyən edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı". Bakı şəhəri, 24 mart 2000-ci il, № 56.
6. **"**Ümumi yayılmış faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi üçün yer təkinin verilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı", Bakı şəhəri, 27 mart 1999-cu il, № 52.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 may 2017-ci il tarixli 17/2322-31/12/10 nömrəli tapşırığının icrasının təmin edilməsi üçün Fövqəladə Hallar Nazirliyi 5 iyun 2017-ci il tarixli, 047 nömrəli əmri ilə yaradılmış, Fövqəladə Hallar, Ekologiya və Təbii Sərvətlər, Ədliyyə, İqtisadiyyat, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar, Daxili İşlər Nazirliklərinin, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin, "Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı" ASC, "Azərsu", "Azərenerji", "Azəravtoyol" Açıq Səhmdar Cəmiyyətlərinin və "Azərbaycan Dəmir Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin mütəxəssislərindən ibarət komissiya tərəfindən yerli İcra Hakimiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən qum-çınqıl karxanalarının respublikanın ekoloji təhlükəsizliyinə və infrastruktur obyektlərinə mənfi təsirinin təhlili və təkliflərin verilməsi məqsədilə qeyd olunan karxanalarında və çay hövzələrində 12 iyun 2017-ci il tarixdən 31 iyul 2017-ci il tarixədək keçirilmiş monitorinq və aparılmış araşdırma işlərinin materialları.
8. Eminov, F. (2021). Ekoloji fəaliyyətin idarə olunması: ekoloji menecment: dərs vəsaiti X.C.Məhərrəmova; elmi red. V.Z.Mehdiyeva; Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı: Elm və təhsil, 312 s.
9. İsmayılov, R. (2021). Azərbaycan çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi: Xəzər dənizinə birbaşa axan çayların timsalında: monoqrafiya. Elmi red. R.M.Məmmədov; "Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti. Bakı, 272 s.
10. Xəlilov, H. (2020). Geomorfologiya və ətraf mühit: seçilmiş əsərlər. AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Bakı: Avropa, 488 s.
11. İmanov, F.Ə. (2019). Çayların bərpası və ekoloji axımı: dərs vəsaiti. R.A.İsmayılov, A.A.Nuriyev. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: Ecoprint, 96 s.
12. Qənbərov, D. (2017). Ekologiya hüququ: xüsusi hissə: dərs vəsaiti. Ə.İ.Hüseynov; elmi red. A.M.Qasımov. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: Sabah, 260 s.
13. Bəhərçi, T. (2013). Azərbaycan Respublikasının ekoloji-coğrafi problemləri və onlara qarşı mübarizə tədbirləri: monoqrafiya. V.Mehdiyeva, N.Sadıqova; elmi red.: N.A.Babaxanov, A.Qurbanlı; Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı: Gənclik, 250 s.

Göndərilib: 29.01.2024 Qəbul edilib: 10.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/292-298

Qüdrət Zamanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
zamanov_01@mail.ru
Nihat Məmmədzadə
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
nihat.mammadzada.10@gmail.com

MÜDAFİƏ SƏNAYESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN KOMPOZİT MATERİALLAR VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Xülasə

İstənilən məqsəd üçün müəyyən nisbətlərdə və şəraitdə iki və ya daha çox materialın birləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən kompozit materiallar yüksək möhkəmlik/sıxlıq nisbətinə görə geniş istifadə olunur. Aşağı xüsusi çəkisi, yanacaq qənaəti və nəqliyyat vasitələrində sürəti ilə, kompozit materiallar, həmçinin daşınması lazım olan zireh və silahlar kimi hərbi texnikanın daşınması asanlığını və buna görə də hərəkətliliyi təmin edir. Müdafiə sənayesində kompozit materialların tətbiq sahələri getdikcə artır. Təyyarə və helikopter kimi hərbi təyyarələrdə, tank və panzer kimi zirehli maşınlarda, hərbi nəqliyyatda istifadə olunan ağır maşınlarda, gülləkeçirməz jiletlərdə və silah gövdələrində kompozit materiallar gündən-günə fərqli tətbiq formalarında daha çox istifadə olunur. Son illərdə inkişaf edən texnologiya ilə müdafiə sənayesində qabaqcıl kompozitlərin yeri və tətbiq sahələri sürətlə artır. Maye zirehlərdə, pilotsuz uçuş aparatlarında, tank və təyyarə zirehlərində, təyyarələrin qanad və quyruq hissələrində və eniş-uçuş zolaqlarında qabaqcıl kompozitlərdən istifadə müdafiə sənayesinin inkişafına mühüm töhfələr verir. Tədqiqatda müdafiə sənayesində kompozit materialların üstünlükləri və tətbiqləri ətraflı şəkildə müzakirə edilir.

Açar sözlər: *kompozit material, müdafiə sənayesi, pilotsuz uçuş aparatı, Kevlar, poliamid, karbon epoksid*

Gudrat Zamanov
Azerbaijan Technical University
master student
zamanov_01@mail.ru
Nihat Mammadzade
Azerbaijan Technical University
master student
nihat.mammadzada.10@gmail.com

Composite materials used in the defense industry and application areas

Abstract

Composites are materials that obtained by bringing together two or more different materials in a certain ratio and appropriate circumstances to gain the desired purpose. Due to the high strength/density ratio, composites are widely used. Their low density contributes fuel economy savings in vehicles and advantageously to increase speed. Also because of their low density, military equipments such as armours, weapons can be carried with less effort. The applications of composites in defence industry are increasing. The composite materials which are used in military aircrafts such as planes, helicopters; armoured vehicles such as tanks and panzers; heavy trucks for using military transportation, bullet proof vest, weapon bodies are used more and more in different applications. In recent years, with developing technology, the role and application areas of

composite materials in defence industry are increasing rapidly. The use of composite materials in liquid armour, unmanned aerial vehicle, tank and aircraft armour, aircraft tail and wing components and landing field makes significant contributions to the development of the defence industry. In this study, the benefits of composite materials in the defence industry and its applications are discussed in detail.

Keywords: *composite material, defense industry, unmanned aerial vehicle, Kevlar, polyamide, carbon epoxy*

Giriş

Kompozit materiallar forma və/yaxud kimyəvi komponentləri ilə fərqlənən və bir-birində praktiki olaraq həll olunmayan iki və ya daha çox makro komponentin birləşməsindən ibarət materiallar kimi müəyyən edilir (Akdoğan, 2014).

Kompozit material istehsalının şüurlu şəkildə idarə edilməsi və elmi yanaşmalarla yeni materialların inkişafı yalnız 1940-cı illərdə şüşə ilə gücləndirilmiş plastiklərin istifadəsi ilə başladı. Radar qübbələri mühüm ilk tətbiqlərə misal olaraq göstərilə bilər. 1950-ci illərdə təyyarə pərvanələri kompozit materiallardan hazırlanmağa başladı (Aran, 1990).

Şəkil 1. General Dynamics tərəfindən istehsal edilmiş F111C A8-131

Şəkil 2. General Dynamics tərəfindən istehsal olunan Northrop F-5E Tiger II

Bu gün aviasiya sənayesində kompozit materialların istifadəsi 30%-ə çatıb. General Dynamics tərəfindən istehsal olunan F-111-lərin gövdələrində bor-epoksi cütü (Şəkil 1), Northrop F5-lərin gövdələrində isə qrafit-epoksi cütü istifadə edilmişdir (Şəkil 2). Bundan əlavə, Grumman F-14 və McDonnellDouglas F-15-lərdə istifadə edilən bor-epoksi və General Dynamics YF-16-larda istifadə olunan karbon-epoksi əsaslı kompozitlər nümunə göstərmək olar. Alüminiumdan düzəldilmiş bor lifləri, 1000 °C-dən yuxarı temperaturda işləyən və nikel-alüminium ərintisindən əmələ gələn nikel-niobium təbəqələri ilə möhkəmləndirilmiş materiallar təyyarə sənayesində istifadə olunan digər

kompozit materiallardır. Kompozit materiallar üzərində tədqiqatlar intensiv şəkildə davam edir və bu materiallar inkişaf edən texnologiyanın maddi tələblərinə cavab verən yeganə həll yolu kimi görünür (Ərbay, 2009).

Müdafiə sənayesində istifadə üçün istehsal olunan kompozit materiallardan gözlənilən xüsusiyyətlər yüksək möhkəmlik/sıxlıq nisbəti, formalaşdırıla bilmə, elektrik xüsusiyyətləri, korroziyaya və kimyəvi təsirlərə qarşı müqavimət, rəng qabiliyyəti və vibrasiya sönümləməsidir.

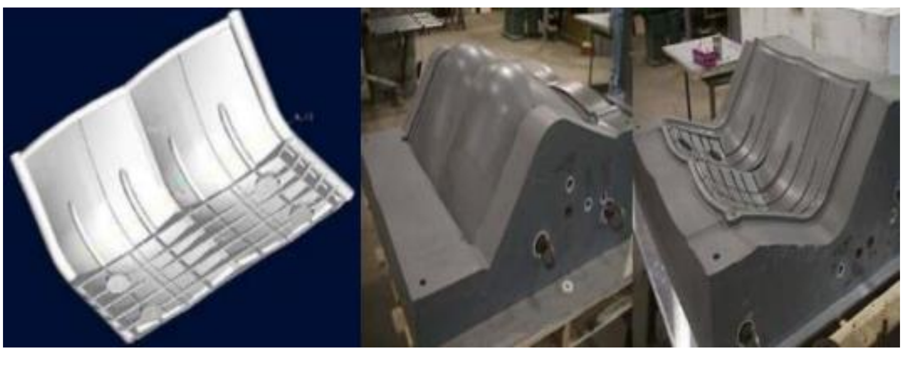
Təyyarələr və helikopterlər kimi hərbi hava təyyarələrinin qanad və quyruq elementləri, eniş və qalxma zolağı, tankların, panzerlərin və təyyarələrin zirehləri, hərbi nəqliyyatda istifadə olunan ağır maşınlar, yüngül qoruyucu zirehlər, gülləkeçirməz jiletlər, silah gövdələri, maye zireh, pilotsuz uçuş aparatları Avtomobillərdə, avtobuslarda, yük maşınlarında və digər hərbi avtomobil oturacaqlarında və odadavamlı hərbi çadırlarda kompozit materiallara üstünlük verilir.

Maye Zireh. Ənənəvi zireh bərk formadadır. Maye zireh normal şəraitdə maye formada olur, lakin vurulduqda bərkiyir. Zirehin normal şəraitdə maye olması insanın rahat hərəkət etməsinə şərait yaradır. Qoruyucu zirehlərdə istifadə edilən bu mayelər oxlar və bıçaqlar, eləcə də güllə kimi zərbələrdən qorunma təmin edir (Reinforced Plastics, 2005).

Maye zirehlərin praktiki istifadəsində ən böyük problem onun saxlama müddətidir. Bu səbəblə maye zirehlərin qoruyucu xüsusiyyətlərini itirməməsi üçün ömrünü uzatmaq üçün araşdırmalar davam edir.

Tanklar və Təyyarələr üçün Zireh. Kompozit materiallar, hərbi maşınlarda çəki azaltmaqla yanaşı, sağ qalma qabiliyyətini artırır. 30 mm qalınlığında karbon lifi ilə gücləndirilmiş kompozitdən hazırlanmış təyyarənin gövdəsi bərk poladdan hazırlanmış gövdə ilə eyni təhlükələrə cavab verir və poladdan hazırlanmış gövdədən 10% yüngüldür (Vaidyaa, Pillay, Thattai, Ning, 2012: 92-96).

Hərbi Nəqliyyat Vasitələrində Gücləndirilmiş Termoplastiklər. Müxtəlif kompozitlər hərbi nəqliyyat vasitələrində və ağır nəqliyyat vasitələrində tətbiq tapır. Bu kompozitlərdən biri də davamlı liflə gücləndirilmiş termoplastiklərdir. Döşəmə və yan panellər, baqaj, bölmələr və oturacaq hissələri kompozit materialların getdikcə daha çox istifadə edilən sahələri arasındadır. Şassi, ötürmə mexanizmi və təkərlər yük maşınının çəkisinin 40%-ni təşkil edir və kompozit materiallardan istifadə potensialı yaradır. Korpus, qapılar, dam və bamperlər kompozit istifadə üçün digər namizədlərdir. Hərbi avtomobillərdə oturacaqlar, döşəmə paneli komponentləri, möhkəmləndirici strukturlar, mühərrik qapaqları, təkər korpusları, qoruyucu barmaqlıqlar və qanadlar çəki azaltmaq üçün kompozit materialların istifadə oluna biləcəyi digər hissələrdir. Polimer matrisli kompozitlər konstruktiv olmayan gövdə hissələrində və hərbi avtomobillərdə tavan örtüklərində istifadə olunur. Şüşə lifli polipropilen (PP-GF) akkumulyator qutularında, mühərrik qapaqlarında və digər görünməz hissələrdə istifadə olunur. Şassidə poladdan istifadəyə alternativ olaraq, liflə gücləndirilmiş kompozit elementlərdən istifadə etməklə çəki 12% azalmağa nail olmaq olar (Kavrar, 2012).

Şəkil 3. Kompozit Oturacaq Dizaynı və Qəlibləri

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 299-303 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.717. 2024 / Volume: 18 Issue: 4 / 299-303 e-ISSN: 2708-986X

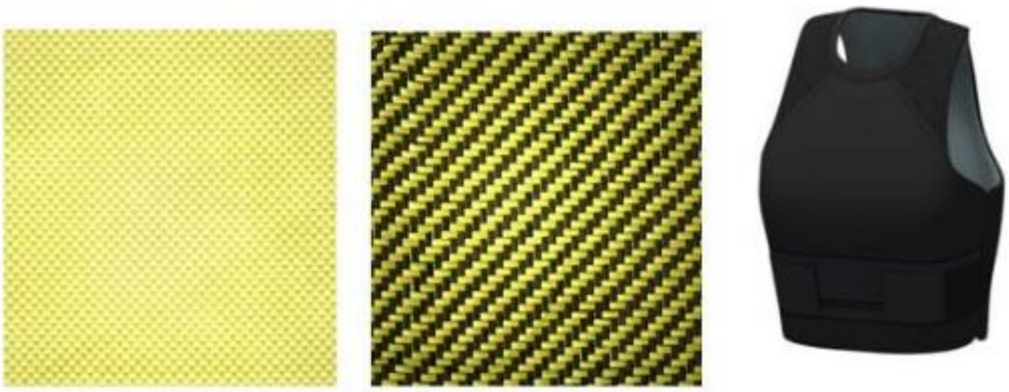
Karbon lif Kompozit Quyruq Konusu. Yüngüllük, möhkəmlik, uçuş məsafəsinin və yükgötürmə qabiliyyətinin artması, uzun xidmət müddəti, korroziyaya davamlılığı, baxım və təmir imkanları və tətbiq olunacaq texniki yeniliklər baxımından kompozit materiallardan qanadlarda, gövdə, üfüqi - şaquli stabilizatorlarda, helikopter pervanelərində daha çox istifadə olunur.

Şəkil 4. A400M Hərbi Təyyarə və Quyruq Konusu

Quyruq konusunun dizaynında optimal çəki və əyilmə xüsusiyyətləri arzu edilir. Bu səbəbdən strukturun məruz qala biləcəyi maksimum yüklər nəzərə alınır. Müvafiq olaraq, istənilən yükləmə şərtlərinə cavab verə bilən material və dizayna malik kompozit quyruq konusu istehsal olunur (Özgültekin, 2012).

Ballistik Zirehdə istifadə olunan kompozitlər. Kevlar 1972-ci ildə DuPont tərəfindən bazara təqdim edilən və eyni çəkidə olan poladdan beş qat daha möhkəm olması şüarı ilə tanınan bir lifdir. Kevlar yanmağa davamlı olmaqla yanaşı, ərimir və axmır. Bu lif yüksək elastiklik modulu, yüksək gərginlik, kimyəvi maddələrə qarşı müqavimət, üstün termal xüsusiyyətlər və ölçü sabitliyi kimi üstünlükləri sayəsində bu gün də bir çox tətbiqlərdə geniş istifadə olunur. Bu xüsusiyyətləri sayəsində Kevlar, gəmiqayırma, təzyiqli gəmilər, idman məhsulları, istilik müqaviməti tələb edən iş paltarları, yanğın yorğanları, yüksək sürətli təkərlər, konveyer kəmərləri və motosikletlər və təyyarələr kimi nəqliyyat vasitələri üçün lazım olan hidravlik şlanqlar kimi bir çox gündəlik tətbiqlə yanaşı, eləcə də gülləkeçirməz jiletlərin və dəbilqələrin istehsalında istifadə olunur. Həmçinin nəqliyyat vasitələrinin mühafizəsi və strateji avadanlıqların mühafizəsi kimi həyati mühafizə tələb edən tətbiqlərdə geniş istifadə olunur (Özgültekin, 2012).

Şəkil 5. Aramid lif, Karbon-Aramid Lif və Kompozit Zireh

Hərbi Helikopterlərdə Kompozit Tətbiqlər. Hərbi helikopterlərdə kompozit tətbiqlər 1970-ci illərdə başlamışdır. Alüminium ərintilərinə alternativ olaraq istifadə edildiyi düşünülən kompozitlərlə helikopterlərin çəkisini gücdən ödün vermədən azaltmaq hədəflənir. Bu günə qədər davam edən prosesdə hər iki material qrupundan səmərəli istifadə edildiyini görürük, çünki xərc

amili ən azı performans qədər vacibdir. V22 Osprey ordu helikopterinin hazılanmasında çəkisinin 57%-i başda karbon olmaqla gücləndirilmiş plastik materialdan istifadə edilmişdir.

Şəkil 6. Bell Boeing V22 Osprey

Gövdəsində kompozitdən istifadə edən ilk helikopterlərdən biri EH 101 Merlin modeli idi. Bu modelin korpusunda şüşə və karbon liflə gücləndirilmiş plastikdən istifadə olunub. Bu helikopter hücumlar, normal uçuş və eniş streslərinə tab gətirə bilir. Eyni gövdənin metaldan hazırlanması çoxlu əlavə və birləşdirici elementlər tələb edir.

Şəkil 7. EH 101 Merlin

NH 90 hərbi-nəqliyyat helikopterinin gövdəsinin ön hissəsində karbon-epoksid kompozitdən istifadə edilib. Ümumiyyətlə mürəkkəb formaya malik olaraq xarakterizə edilə bilən bu bölgədə metal istifadəsində lazım olacaq birləşmələr və əlavələr kompozitlərin istifadəsi ilə artıq lazım deyil (Reinforced Plastics, 2001).

Şəkil 8. NH 90

Polimer Beton Kompozitləri. Sürətli möhkəmlik təmin edən polimer beton kompozit, qumlu və sahilyanı ərazilərdə hərbi tətbiqlər üçün təbii və sintetik qatranlardan istifadə edilməklə hazırlanmışdır. Bu kompozit materialdan səhra, sahilboyu və yüksək dağlıq ərazilərdə hərbi hissələrin hərəkətliliyini artırmaq üçün magistral yolların, helikopterlərin və uçuş zolaqlarının, raket buraxılış qurğularının qoruyucularının, ordu tanklarının sınaq yataqlarının və digər hərbi tətbiqlərin tikintisi və təmirində istifadə olunur (Gopal, 2006).

Kompozit Panel Sistemləri. Əsgərləri raket və digər ballistik təhlükələrdən qorumaq üçün hərbi çadırlara tətbiq oluna bilən kompozit panel sistemləri Advanced Engineering Wood Composite Center (Maine Universiteti, ABŞ) tərəfindən hazırlanmışdır. Modul ballistik mühafizə sistemləri Amerika ordusunun çadırlarına tətbiq oluna bilər və əsgərləri müvəqqəti qərargahlarda ballistik hücumlardan qorumaq üçün nəzərdə tutulub (Reinforced Plastics, 2007).

Kompozit Hərbi Gəmilər. Bir sıra vəzifələri yerinə yetirmək üçün 11 metr uzunluğunda kompozit hərbi kater istehsal edildi. Bu qayıq güclü möhkəm tikinti üçün qabaqcıl kompozit materiallardan istifadə edilməklə istehsal edilib və onun ümumi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılıb. Çəkinin azaldılması birbaşa daha çox yük və sürət deməkdir. Eyni zamanda, korroziyaya davamlılığı yaxşılaşdıran kompozit materialların istifadəsi təmir xərclərini azaldır. Bundan əlavə, bu istehsal edilmiş qayıq hərbi nəqliyyat gəmisi və ya patrul gəmisi kimi konfiqurasiya edilə bilər. Bir sıra yerləşdirmələr üzərində tez yerləşdirilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (Reinforced Plastics, 2013).

Şəkil 9. THOR Kompozit Hərbi Gəmisi

Nəticə

Son illərdə adi materiallara alternativ olaraq kompozit materiallardan istifadə yüksək sıxlıq/güc nisbəti, qabaqcıl istehsal texnologiyası, xüsusi güc və yüksək korroziyaya davamlılıq kimi xüsusiyyətlərinə görə müdafiə sənayesində geniş istifadə olunur. Ölkəmiz həm material, həm də istehsal texnologiyalarında yeni inkişaflarla müdafiə sənayesində mühüm yer tutacaq.

Ədəbiyyat

1. Akdoğan Eker, A. (2014). "Kompozit materiallar" YTU Mühazirə materialları. İstanbul.
2. Aran, A. (1990). "Fiber Reinforced Composite Materials" İTU Elmi İnstitut, MK-575 Mühazirə qıydları. İstanbul.
3. Ərbay, K. (2009). "Polimer əsaslı kompozit material istehsalı və silah lülələrinin xüsusiyyətlərinin təhlili" magistr dissertasiyası işi. Trabzon. KTÜ Elmi İnstitutu.
4. Reinforced Plastics. (2005). “Composites Fight For Share of Military Applications”. May. Cild 49, Say 5, pp.18-22.
5. Vaidyaa, U.K., Pillay, S.B., Thattai, K.B., Ning, H. (2012). "Advanced Reinforced Thermoplastic Composites for Mass Transit and Heavy Truck Applications" International Journal of Vehicle Structures & Systems 4(3), 0975 3060, pp.92-95.

6. Vaidyaa, U.K., Pillay, S.B., Thattai, K.B., Ning, H. (2012). "Advanced Reinforced Thermoplastic Composites for Mass Transit and Heavy Truck Applications" International Journal of Vehicle Structures & Systems 4(3), 0975-3060, pp.92-95.
7. Kavrar, D. (2012). "Helikopterin kompozit quyruq konusunun istehsalı və xarakteristikası" Magistr dissertasiya işi, İTÜ, Metallurgiya ve Materiallar Mühəndisliyi. İstanbul.
8. Özgültekin, S.E. (2012). "Ballistik Zirehdə İstifadə olunan Kompozit Material Kombinasiyalarının Tədqiqi" Magistrlik dissertasiya işi. Sakarya: Sakarya Universiteti Elm və Texnologiya İnstitutu.
9. Reinforced Plastics. (2001). "Moving Into Partnership on Helicopters". İyun.
10. Gopal, R. (2006). "Polymer Concrete Composites for Enhancement of Mobilityof Troops in Desert Operations" Materials Science and Engineering B 132, pp.129-133.
11. Reinforced Plastics. (2007). "Composites Make Army Tents Safer".
12. Reinforced Plastics. (2013). "CTruk Launches Composite Multi-Purpose Military Vessel".

Göndərilib: 25.01.2024 Qəbul edilib: 12.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/299-303

Mahmud Məmmədli
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
mammadlim98@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-8745-8704
Elvin Abdurəhmanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
abdurahmanovellvin@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-2259-467X
Aydan Əhədova
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
ahadovaaydan@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-9463-9114

KİBER HÜCUMLARINA QARŞI MÜDAFİƏ VƏ FƏALLAŞDIRMA STRATEGİYALARI

Xülasə

Müasir rəqəmsal dövrdə kiberhücumlar daha çox yayılmış və təhlükəli hala gəldi. Bu hücumlar fərdlərin, təşkilatların və hətta dövlətlərin təhlükəsizliyini təhlükə altına alaraq əhəmiyyətli maliyyə və nüfuz itkisinə səbəb ola bilər. Buna görə kiberhücumlardan qorunmaq və təsirlərini azaltmaq üçün təsirli strategiyaların hazırlanması çox vacibdir. Bu araşdırmanın məqsədi kiberhücumlara qarşı təsirli müdafiə strategiyalarını araşdırmaq və hücumları azaltmaq üçün yeni yollar tapmaqdır. Bu strategiyaların əsas məqsədləri informasiya sistemlərinin və rəqəmsal aktivlərin qorunması, hücumların təsirinin minimuma endirilməsi və sürətli bərpanın təmin edilməsidir.

Onilliklər ərzində kibertəhlükəsizlik sahəsində çoxsaylı qiymətləndirmə metodları təklif edilmişdir. Bununla birlikdə, bu məqalədə təsvir olunan ədəbiyyatın sistematik axtarışı onların nəzərdən keçirilməsinin praktik olaraq olmadığını göstərir. Beləliklə, bu tədqiqatın əsas məqsədi elmi ədəbiyyatda təsvir olunan kibertəhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodlarını hərtərəfli müəyyənləşdirmək və təhlil etməklə bu boşluğu aradan qaldırmaqdır.

Açar sözlər: *Kiberhücum, Zərərli proqram (Malware), Ransomware hücumları, Şəbəkə hücumları, Xidmətdən imtina (DoS) hücumları*

Mahmud Mammadli
Azərbaycan Technical University
master student
mammadlim98@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-8745-8704
Elvin Abdurahmanov
Azərbaycan Technical University
master student
abdurahmanovellvin@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-2259-467X
Aydan Ahadova
Azərbaycan Technical University
master student
ahadovaaydan@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-9463-9114

Defense and activation strategies against cyber attacks

Abstract

In today's digital age, cyber attacks have become more common and dangerous. These attacks can threaten the security of individuals, organizations, and even nations, causing significant financial and reputational losses. Therefore, it is very important to develop effective strategies to protect against and mitigate the effects of cyber attacks.

The purpose of this research is to explore effective defense strategies against cyber attacks and find new ways to mitigate attacks. The main goals of these strategies are to protect information systems and digital assets, minimize the impact of attacks and ensure rapid recovery. Over the decades, numerous assessment methods have been proposed in the field of cybersecurity. However, a systematic search of the literature described in this article shows that their review is practically non-existent. Thus, the main goal of this study is to address this gap by comprehensively identifying and analyzing cybersecurity assessment methods described in the scientific literature.

Keywords: *Cyber attack, Malware, Ransomware Attacks, Network Attacks, Denial of Service (DoS) Attacks*

Giriş

“Kibertəhlükəsizlik” termini ağlımıza gələndə onun müasir texnologiyanın bütün istiqamətlərini əhatə etdiyini düşünməyə meyl edirik. Bu başa düşüləndir, çünki texniki cəhətdən dəqiqdir. Rəqəmsal təhlükəsizlik alətləri inanılmaz dərəcədə çevik hala gəldi - çoxsaylı dizaynların çoxsaylı sənayelərin tərəfindən qəbul edildi.Naviqasiya proqramları, oyun proqramları və sosial media daxil olmaqla əksər cihazlar həmişə internetə qoşulu olur. Eynilə, masaüstü kompüterlər də. İstər mağazaya baxırsınız, istərsə də musiqi dinləyirsiniz - çox güman ki, kibertəhlükəsizliyin müasir təriflərini tələb edən bu əhatəli mühitdə iştirak edirsiniz.Kibertəhlükəsizlik işləri, bu gün rəqəmsal cihazlar arasında göndərilən və alınan məlumatların rəqəmsal müdafiəsini idarə edir, mahiyyət etibarilə şəbəkənin və informasiyanın müdafiəsini təşkil edir. Bu, məlumatların saxlanması, qorunması, hücumların müəyyən edilməsi kiberhücumlara qarşı reaksiyanı ölçür və ən pis vəziyyətlərdə oğurlanmış qiymətli məlumatları, çox vaxt da şəxsi məlumatların bərpasını əhatə edir. Aydındır ki, kibertəhlükəsizliyin əhatə dairəsi olduqca böyükdür (Özdemir, 2023: 88-95).

Bu məqalənin əsas məqsədi, kiber hücumlara qarşı effektiv müdafiə strategiyalarının və fəallaşdırma tədbirlərinin təyin edilməsi və inkişaf etdirilməsidir. Məqsəd, kiber təhlükəsizlik prinsiplərinin və tədbirlərinin araşdırılması bu sahədəki çoxsaylı təhlükələrə qarşı cəmiyyətin müdafiəsini artırmaqdır.

Tədqiqatın predmeti, kiber hücumları və bu hücumlara qarşı mövcud olan müdafiə və fəallaşdırma strategiyalarının təhlili və qiymətləndirilməsidir. Bu predmet ətrafında, fərqli hücum növləri vardır və bu hücumlara cavab olaraq inkişaf etdirilmiş olan müdafiə tədbirləri araşdırılmalıdır.Kiber hücumlara qarşı qorunma və fəallaşdırma strategiyalarını tətbiq etməkdə məqsədimiz məsuliyyət daşıyan təşkilatların və fərdi şəxslərin məlumatların qorunmasıdır. Bu obyekt daxilində, həm dövlət təşkilatları, bank və maliyyə institutları, həm də şəxsi və müəssisələr kiber təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqinə marağ göstərən paytaxt və rəhbərliklər daxildir (Garcia, 2023: 55-70).

Kiberhücumların həcmi, tezliyi və mürəkkəbliyi artmağa davam etdikcə kibermüdafiə istənilən təşkilatın kibertəhlükəsizlik strategiyasının ən ayrılmaz və çətin hissələrindən biridir. Kibermüdafiə insidentləri müəyyən etmək, təhlil etmək və hesabat vermək üçün firewall, şəbəkənin aşkarlanması və cavablandırılması (NDR), son nöqtənin aşkarlanması və cavablandırılması (EDR) kimi qoruyucu prosedurları həyata keçirməklə məlumatı, sistemləri və şəbəkələri kiberhücumlardan qoruyan əlaqələndirilmiş müqavimət aktıdır. şəbəkə daxilində baş verənlər. Yenə də kibermüdafiə komandaları təşkilatın bütün zəifliklərini təmin etmək kimi qeyri-mümkün bir vəzifə ilə üzləşirlər və bunun böyük bir hissəsi təcavüzkarların taktikalarını, imkanlarını və motivlərini dərindən başa düşmək deməkdir (Peter, Allan, 2014: 320).

Kibertəhlükəsizliyin özü nəyi əhatə edir?

1. Şəbəkə Təhlükəsizliyi

Kibertəhlükəsizlik ilk növbədə məlumatların ötürülməsi və saxlanması ilə əlaqəli olsa da, şəbəkə təhlükəsizliyi bir qədər genişdir. Adından da göründüyü kimi, şəbəkə təhlükəsizliyi ümumi şəbəkələrin qorunması, saxlanması və bərpasını əhatə edir. Kibertəhlükəsizliyi, müəyyən bir kiberhücumun məqsədi məlumatların istifadəsi ilə əlaqəli olmasa da, bütün şəbəkə istifadəçilərini bütün rəqəmsal təhdidlərdən qoruyan bir növ müdafiə kompleksi kimi əhatə edir (Bryan, 2018: 400).

2. İnformasiya təhlükəsizliyi

Dəyərli məlumatlar həqiqətən bu trafikə əsasən təhlil edilə bilər, lakin nəticədə başqa bir xidmət üst - üstə düşür-informasiya təhlükəsizliyi mütəxəssisləri birbaşa tərəfdarlardır. Bu tədqiqat sahəsi ciddi risk qiymətləndirməsini, praktik cavab strategiyalarını və fəlakətin bərpasını planlaşdırmağı əhatə edir; bu proses xüsusi uzunmüddətli qoruma planları ilə həyata keçirilir (Abbasov, 2023: 45-60).

3. Əməliyyat təhlükəsizliyi

Opsec olaraq da bilinən əməliyyat təhlükəsizliyi, risklərin idarə edilməsi prosesi olaraq modul dizaynı ilə tez-tez qiymətləndirilir. Şirkət rəhbərliyini ümumi təhlükəsizliklə əlaqəli potensial çatışmazlıqları müəyyənləşdirmək üçün iş əməliyyatlarına xarici baxımdan baxmağa çağırır. Şirkətlər ictimaiyyətlə əlaqələri idarə etməkdə üstün olsalar da, məlumat oğruları heç bir risk olmadan alt mətn şəklində məlumat toplaya bilərlər. Bu ssenaridə məlumatların oğurlanması riski daha yüksəkdir, çünki təhlil olunan məlumatlar standart təhlükəsizlik protokollarından fərqli əməliyyat məlumatları şəklində iş divarları xaricində toplanır (Johnson, 2023: 75).

4. Proqram Təhlükəsizliyi.

Tətbiq təhlükəsizlik qrupları, proqram modifikasiyası və şifrələməyə əlavə olaraq təhlükəsizlik divarına yönəlmiş müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edərək proqram kodunun oğurlanmasının qarşısını alır. Bir çox müasir tətbiq bulud əsaslı olduğundan, şəbəkəyə giriş potensial təhlükə olaraq qalır (Yanık, 2021).

Xoşbəxtlikdən, bir çox proqram təhlükəsizliyi mütəxəssisi proqram təminatından şəbəkə səviyyəli zəiflikləri aradan qaldırmaqda mütəxəssisdir.Bu hücumlar adətən məlumat oğurluğu, məlumatların manipulyasiyası, xidmətdən imtina, zərərli proqram infeksiyası və digər məqsədlərlə həyata keçirilir. Kiberhücumların bəzi ümumi növləri bunlardır (Mövludov, 2023):

1. Zərərli proqram: viruslar, troyanlar, qurdlar, fidyə proqramı və s. Zərərli proqram hədəf sistemə necə yoluxur və zərər verir.

2. Fidyə proqramı hücumları: təcavüzkarlar qurbanın sənədlərini və sistemlərini kilidləmək və ya şifrələmək üçün fidyə proqramlarından istifadə edir və onları azad etmək üçün ödəniş edirlər.

3. "Xidmətdən imtina" (DOS) hücumları: DoS hücumu hədəfi həddindən artıq istəklərlə yükləyir, normal işi dayandırır və şəbəkə və ya sistem qaynaqlarını tükəndirir.

4. Şəxsiyyət oğurluğu: təcavüzkarlar sistemlərə və xidmətlərə icazəsiz giriş əldə etmək üçün istifadəçi məlumatlarını oğurlayırlar.

5. Sosial mühəndislik: sosial mühəndislik istifadəçiləri həssas məlumatları açıqlamağa və ya təhlükəsizlik tədbirlərini atlamağa məcbur etmək üçün psixoloji manipulyasiya üsullarından istifadə edir.

6. Məlumatların manipulyasiyası: təcavüzkarlar informasiya sistemlərinə daxil olur və zərərli məqsədlər üçün məlumatları dəyişdirir, silir və ya zədələyirlər.

7. Şəbəkə hücumları: şəbəkə hücumlarına şəbəkə trafikinin monitorinqi, Paket manipulyasiyası və şəbəkə rabitəsinin kəsilməsi kimi üsullar daxildir.

8. Fərdi hücumlar: təcavüzkarlar icazəsiz giriş əldə etmək üçün sistemlərə girirlər və çox vaxt uzun müddət gözə dəymədən gizli qalırlar. Bu hücumlar ümumiyyətlə casusluq və ya uzunmüddətli məlumat oğurluğu məqsədi ilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, biz proqram səviyyəsində təhlükəsizlik prosesinə nəzər olunacaq və bu da şirkətin rəqəmsal təhlükəsizliyinin bütün sahələrinə faydalı olur. Tətbiq təhlükəsizliyinin əksəriyyəti proqram

identifikasiyası, mərkəzləşdirilmiş giriş və müntəzəm icazə yoxlamaları ilə əlaqədardır. Kibertəhlükəsizliyin idarə edilməsi şəbəkədən şəbəkəyə dəyişir. Bununla birlikdə, iş vaxtı, xüsusən ümumi məlumatların qorunması qaydalarının yenilənməsini dəstəkləmək üçün etibarlı və uyğun təhlükəsizlik tədbirlərinin inkişaf etdirilə biləcəyi sabit bir əsasdır (Smith, 2023: 40-55).

C# dilində e-ticarət kibertəhlükəsizliyinin həyata keçirilməsi həssas məlumatları qorumaq, icazəsiz girişin qarşısını almaq və e-ticarət tətbiqinizin ümumi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif təhlükəsizlik təcrübələrindən və texnikalarından istifadə etməyi əhatə edir. Aşağıda C#-da e-ticarət kibertəhlükəsizliyini həyata keçirmək üçün bəzi əsas sahələr və mülahizələr verilmişdir (10):

1. Təhlükəsiz Doğrulama və Avtorizasiya (Secure Authentication and Authorization):

İstifadəçi şəxsiyyətlərini yoxlamaq üçün çox faktorlu autentifikasiya (MFA) kimi güclü autentifikasiya mexanizmlərini tətbiq edin.İstifadəçi rolları və icazələri əsasında e-ticarət platformanızın müxtəlif hissələrinə girişi idarə etmək üçün təhlükəsiz avtorizasiya üsullarından istifadə edin.

2. Məlumat Şifrələmə:

Həssas məlumatları həm VBS-də (məsələn, verilənlər bazası yaddaşı), həm də tranzitdə (məsələn, ünsiyyət üçün HTTPS/TLS istifadə edərək) şifrələyin. Şifrələmə və şifrələmə əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün C# dilində System. Security. Cryptography kimi kitabxanalardan istifadə edin.

3. Giriş Təsdiqləmə (Input Validation):

SQL inyeksiya, cross-site scripting (XSS) və cross-site request saxtakarlığı (CSRF) kimi ümumi veb zəifliklərinin qarşısını almaq üçün istifadəçi daxiletmələrini təsdiq edin və təmizləyin.SQL inyeksiya hücumlarının qarşısını almaq üçün Parametrləşdirilmiş sorğular və ya Entity Framework kimi ORM (Obyekt-Relational Xəritəçəkmə) kimi çərçivələrindən istifadə edin.

4. Təhlükəsiz Sessiya İdarəetmə:

İstifadəçi sessiyalarını qorumaq və sessiyanın oğurlanmasının qarşısını almaq üçün təhlükəsiz seans idarəetmə təcrübələrindən istifadə edin. Sessiyanın bitməsini həyata keçirin, uğurlu girişdən sonra sessiya identifikatorlarını bərpa edin və təhlükəsiz atributları olan kukilərdən istifadə edin.

5. Təhlükəsizlik səhvlərinin qarşısının alınması:

Təhlükəsizlik risklərini minimuma endirmək üçün veb serverlərin, verilənlər bazalarının və digər komponentlərin düzgün konfiqurasiyasını təmin edin.Məlum zəiflikləri aradan qaldırmaq üçün proqram təminatından asılılıqları və kitabxanaları mütəmadi olaraq yeniləyin.

6. HTTPS/TLS tətbiq edilir:

Müştərilər və e-ticarət tətbiqiniz arasında ötürülən məlumatları şifrələmək üçün güclü TLS konfiqurasiyası ilə HTTPS-dən istifadə edin.Server tərəfi sertifikatları konfiqurasiya edin və gücləndirilmiş təhlükəsizlik üçün HSTS (HTTP Strict Transport Security) funksiyasını aktivləşdirin.

7. Ümumi Hücumlardan Müdafiə:

Kobud güc hücumlarının və avtomatlaşdırılmış bot fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün sürət məhdudiyyətini və CAPTCHA tətbiq edin.Müxtəlif hücum vektorlarını azaltmaq üçün təhlükəsizlik başlıqlarından istifadə edin (məsələn, Məzmun Təhlükəsizlik Siyasəti, X-Məzmun Tipi Seçimləri, X-Çərçivə Seçimləri).

8. Müntəzəm Təhlükəsizlik Testi və Monitorinqi:

Təhlükəsizlik zəifliklərini müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün müntəzəm təhlükəsizlik qiymətləndirmələri (məsələn, nüfuz testi, zəifliyin skan edilməsi) aparın.Şübhəli fəaliyyətləri və təhlükəsizlik insidentlərini aşkar etmək üçün giriş və monitorinqi həyata keçirin.

9. Təhlükəsizlik Standartlarına uyğunluq:

Müvafiq təhlükəsizlik standartlarına və qaydalarına (məsələn, ödəniş kartı məlumatlarının təhlükəsizliyi üçün PCI DSS) uyğunluğu təmin edin.Ən yaxşı sənaye təcrübələri və təhlükəsizlik qaydalarından xəbərdar olun (11).

10. İstifadəçilərin və İşçilərin Maarifləndirilməsi:

Yaxşı təhlükəsizlik təcrübələrini təşviq etmək və sosial mühəndislik hücumları riskini azaltmaq üçün istifadəçilərə və işçilərə təhlükəsizlik məlumatlılığı üzrə təlimlər keçirin.

C#-da e-ticarət kibertəhlükəsizliyini həyata keçirərkən, tətbiqinizin təhlükəsizlik vəziyyətini gücləndirmək üçün. NET çərçivəsinin və üçüncü tərəf kitabxanalarının daxili xüsusiyyətlərindən istifadə edin. Əlavə olaraq, təhlükəsizliyin inkişaf dövrünə (DevSecOps) inteqrasiyasını və kibertəhlükəsizliyə proaktiv yanaşmanı qəbul etməyi düşünün (Lock, 2021: 150-155).

Nəticə

Bu məqalədə kiberhücumlara qarşı müdafiə və təsirin azaldılması strategiyalarını müzakirə etdik. Birincisi, biz güclü təhlükəsizlik infrastrukturunun yaradılmasının vacibliyini vurğuladıq. Bu infrastruktura təhlükəsizlik divarları, güclü parollar və müntəzəm təhlükəsizlik yeniləmələri kimi tədbirlər daxil olmalıdır.

İkinci olaraq, təhlükəsizlik məsələlərinə qarşı fəal monitorinq və müdafiə strategiyalarını təşkil etmək əhəmiyyətli bir addımdır. Potensial təhlükələri aşkar etmək üçün şəbəkəni yaxından izləmək və bu təhlükələrə cavab vermək əhəmiyyətlidir.

Üçüncü olaraq, proqram təhlükəsizliyi tədbirləri əhəmiyyətli rol oynayır. Proqram təhlükəsizliyində qurulmuş proqramdan aslı olaraq şirkətin və ya fərdi şəxsin məlumatlarının qorunması, potensial təhlükələri müəyyən edilməsi həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, kibertəhlükəsizlik strategiyasının bütövlüyü etibarlı təhlükəsizlik infrastrukturu, qabaqlayıcı monitorinq və mühafizə tədbirləri, əməliyyat təhlükəsizliyinin və proqram təhlükəsizliyinin yaradılması ilə təmin edilməlidir. Bu tədbirlər birlikdə kibertəhlükəsizlik sahəsində yaxşı nəticələr əldə etməyə kömək edəcək.

Ədəbiyyat

1. Özdemir, A. (2023). Kiber Ədəbiyyat: Texnologiya ilə Yenidən Yazılan Hekayələr. İstanbul: İthaki Yayınları, s.88-95.
2. Garcia, L. (2023). Ciberliteratura: La Revolución Tecnológica en la Literatura. Madrid: Editorial Planeta, pp.55-70.
3. Peter, W.S., Allan, F. (2014). "Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know", California: O'Reilly Media, 320 p.
4. Bryan, S. (2018). "Web Application Security: A Beginner's Guide". California: O'Reilly Media, 400 p.
5. Abbasov, F. (2023). Kibernetik ədəbiyyat: texnologiya və yaradıcılıq. Bakı: Azərbaycan Kitabları, s.45-60.
6. Johnson, M. (2023). Literature in the Virtual Age: Reflections on Cybernetics, Chicago: University of Chicago Press, 75 p.
7. Yanık, M. (2021). C# 9.0 .Net 4.8 ve .Net 5.0. Ankara: Seçgin nəşrlər, 604 s.
8. Mövludov, N. (2023). Kibernetik Romanlar: Texnologiya ilə Əlaqəli İdeyalar. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat, s.30-45
9. Smith, J. (2023). Cybernetic Literature: A New Frontier. New York: Penguin Books, pp.40-55.
10. https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-cyber-security
11. https://www.upguard.com/blog/how-cybersecurity-protects-ecommerce-companies
12. Lock, A. (2021). ASP.NET Core in Action. Shelter Island, NY: Manning Publications, pp.150-155.

Göndərilib: 21.01.2024 Qəbul edilib: 27.03.2024

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

MATHEMATICS AND MECHANICS

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/304-310

Ramazan Eyyubov
Odlar Yurdu Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
eyyubov54@mail.ru
Sevda Abulova
Bakı, Azərbaycan
seva-abulova@mail.ru
Həqiqət Əşirova
Odlar Yurdu Universiteti
haqiqatashirova@gmail.com
Rasim Nərmanov
ADPU, Şamaxı filialı
nermanov_rasim63@mail.ru

RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN BURAXDIĞI TİPİK SƏHVLƏR

Xülasə

Məlumdur ki, bir qaydan dərk etmək, düsturu öyrənmək müəyyən çətinliklər yaradır, onlar tətbiq etmək yaddan çıxır. Bu mənada həllin taplması və əsaslandırılması üçün qaydanı bilmək lazımdır. Lakin şagirdlərin əksəriyyəti məsələni həll etmək üçün tətbiq edilməli olan düstur və qaydaları formal olaraq öyrənməklə əlaqəli olmayan qaydalar toplusu kimi qəbul edirlər. Odur ki, şagirdlərə qaydalarn formal mənimsənilməsi nəticəsində buraxlan səhvlərin qarşısını almaq və səhvləri düzəltmək üçün xüsusi modeldən istifadə etmək lazım gəlir. Müəllimin rəhbərliyi altnda agirdlərin özləri tərəfindən səhvlərin tapılması və düzəldilməsi, öyrənilməsi və təhlili, riyaziyyatın öyrənilməsinə idrak marağının formalaşmasında təsirli vasitəyə çevrilir.

Şagirdlərin özləri bu səhvlərin nədən irəli gəldiyini, nədən qaynaqlandığını izah edə bilmirlər. Səhvlərin əksəriyyəti biliyin olması və ya olmaması ilə birbaşa əlaqəli deyil, hansı ki, yaxşı oxuyan şagird səhvlər edə bilər. Bəzi dərin hesablama əməliyyatlarnn aparan zaman şagird səhvləri bir qədər azalda bilər, amma aradan qaldra bilməz. Belə səhvlərdən xilas olmaq mümkündürmü?. Şagird diqqətlə qərar verməli, nələr olduğunu bilir, amma özünə kömək edə bilmir.Riyaziyyatı şagirdin öyrənilməsi, ona xas olan nəticəyə ən vicdanlı və məsuliyyətli münasibəti deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, ona yoxlamaq bacarığını öyrətmək lazımdır.

Qeyd edilən məsələni həll etmək üçün araşdırılması buraxlan səhvlərin qarşısını almaq və səhvləri düzəltmək üçün xüsusi modeldən istifadə etmək lazım gəldiyi əsasən nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *səhv, öyrənmək, şagird, riyaziyyat,düstur, qayda, öyrənmək*

Ramazan Eyyubov
Odlar Yurdu University
Doctor of philosophy in mathematics
eyyubov54@mail.ru
Sevda Abulova
Baku, Azerbaijan
seva-abulova@mail.ru

Hagigat Ashirova
Odlar Yurdu University
haqiqatashirova@gmail.com
Rasim Narmanov
ADPU, Shamakhi branch
nermanov_rasim63@mail.ru

Typical errors made by pupils in mathematics lessons

Abstract

It is known that understanding a rule, learning a formula creates certain difficulties, they are forgotten to apply. In this sense, it is necessary to know the rule in order to find and justify the solution. However, most students perceive the formulas and rules to be applied to solve the problem as a set of rules that are not formally related to learning. Therefore, students need to use a special model to prevent and correct mistakes made as a result of formal learning of rules. Under the guidance of the teacher, finding and correcting mistakes by the students themselves, studying and analyzing them becomes an effective tool in the formation of cognitive interest in learning mathematics.

The students themselves cannot explain why these mistakes come from and what they are caused by. Most of the errors are not directly related to the presence or absence of knowledge, which a good student can make. When performing some deep calculation operations, the student can reduce the errors somewhat, but not eliminate them. Is it possible to get rid of such mistakes? The student must make careful decisions, he knows what is going on, but he cannot help himself. The student's study of mathematics means the most honest and responsible attitude towards the result that is characteristic of him. This means that he needs to be taught the ability to check.

In order to solve the mentioned issue, it was mainly considered that it is necessary to use a special model to prevent and correct the errors that were left to be investigated.

Keywords: *error, learning, student, mathematics, formula, rule, learning*

Giriş

Ağıllı insanlar öz səhvlərindən öyrənir, müdrik insan başqalarının səhvindən öyrənir, axmaqlar isə heç bir vaxt öyrənmir. Biz bütün qüvvəmizlə çalışıriq ki, ağıllı olaq amma bu heç də ilk dəfədən alınmır, tarix göstərir ki, bu məsələ ilə məşğul olmağa dəyər. Səhvlərlə bağlı sualları araşdırmaq hər zaman mühüm olmuşdur. Əlbəttə ki, biz səhvlərdən, başqalarından və özümüzdən öyrənirik. Bunu etmək üçün səhvin başa düşülməsi, əvvəlcə müəyyən edilməsi və bir şəkildə ixtisaslı olması lazımdır. Amma əgər şagirdin səhvi tapıb sonra onu dərk etməsini istəyiriksə, bununla da müəyyən fəaliyyət növünə, yəni kritik fəaliyyətə daxil oluruq (Asanov, 1978: 70-77). O, havadan görünə bilməz və belə bir fəaliyyətin öyrədilməli olduğu ortaya çıxır.

Riyaziyyatda isə siz səhv edərək öz səhvlərinizdən öyrənməlisiniz. Qeyd edək ki, şagird səhv etmirsə, deməli o öyrənmir. Səhv etmək çox lazmlı və faydalı bir şeydir. Əsas odur ki, səhvi düzgün aradrmaq və ondan düzgün istifadə etmək lazmdır. Elə səhvlər etmək olar ki, həmin səhvlərə görə yoxlama işlərində pis qiymət almaq çox ayıbdır. Şagird elə kobud səhv edə bilər ki, bir çox şagirdlər üçün həmin səhv problemdir: işarə səhvi, lazım və lazım olmayan mötərizələrin qoyulmas, rəqəmlərdə səhv köçürmə və bu kimi əsassz dəyişikliklər, dəyişənlərin yerində yazlmamas və hər cür kobud səhvlər. Şagirdlərin özləri bu səhvlərin nədən irəli gəldiyini, qaynaqlandın izah edə bilmirlər (Dalinger, 1991).

Aydındır ki, qoyulan mövzu haqqında düşünmək ümumi ifadəni anlamaqla bağlıdır: "Səhvlərdən öyrənirsən". Hansı səhvlərə görə? Necə oxuyurlar? Niyə "Səhvlərdən öyrənirsən" demirlər? şagirdin səhv etmək hüququ varmı? Nə vaxt? Nə haqqında? Səhvlərin qarşısının alınması nədir? Buraya mümkün səhvlərin xüsusi ekranı daxildirmi?

Aydındır ki, "Səhvlərdən öyrənirsən" ifadəsi ilə razılaşmadan əvvəl, yəqin ki, "Səhvlərdən öyrənirsən" deməlisən. Səhvlər haqqında, böyük alim V.Arnold qeyd edirdi, səhvlərin məlum olması çox mühümdür, o riyaziyyatda isbatdan az rol oynamır: səhvlərin səbəblərini və aradan qaldırılması yollarını təhlil etməklə, biz az öyrənilmiş istiqamətdən daha sürətlə irəliləyə bilərik". "Nümunələr qaydalardan az öyrədir, səhvlər isə düzgün, lakin anlaşılmaz dəlilləri daha çox öyrədir və yenə də öyrədir!". Yeri gəlmişkən, səhvlərə peşəkar riyaziyyatçıların əsərlərində də rast gəlinir və ən yüksək səviyyədə qiymətləndirilir. Akademik L.S.Pontryaqin "Tərcümeyi-hal"ında bu barədə danışmaqdan çəkinmir. O, buna parlaq misal gətirir - Amerika riyaziyyatçılarına verdiyi müsahibələrində bir səhv aşkar etdi. "Özümü bədbəxt və rüsvay olmuş hiss etdim" deyə yazır. Bunu kəşf edəndən cəmi üç ay sonra düzəltdim.

Səhvləri tam olaraq necə öyrənmək olar?. Düşünürəm ki, səhvləri şagirdlərin etməsini göstərmək lazımdır. Adətən biz bu və ya digər tapşırığı necə həll etmək barədə danışırıq (Veksler, 1985: 129). Eyni nümunənin həllini yoxlayanda ilk növbədə həlldə səhv ehtimalının ən böyük olduğu yerə baxırıq. Bəs həll yolunu izah edərkən niyə bunlardan danışmırıq?.

Səhvləri göstərməyin müxtəlif üsulları var. Əsasən üç üsulu xüsusi olaraq qeyd edək. Bunu $-x>-1$ bərabərsizliyini həllndə göstərək. Məlumdur ki, şagirdlər çox vaxt bərabərsizliyin hər iki tərəfini -1-ə vurduqdan sonra bərabərsizliyin işarəsini dəyişməyi unudurlar.

Birinci üsul "frontal"dır. Bu fikri $-x>-1 \Leftrightarrow x>1$ yazırıq və onun niyə görə yanlış olduğunu izah edirik.

İkinci üsul "sorğu-sualdır". Eyni sətri yazıram, sonra sual verirəm: doğrudurmu?

Üçüncü yol "sofistik"dir. Orijinal bərabərsizliyi yazıram: $-x>-1$. Onda bərabərsizliyin işarəsini dəyişmədən bundan əldə edilə bilən bərabərsizliyi yazıram: $x>1$. İndi hər iki bərabərsizliyi toplayıram və doğru olmayan: $0>0$ alırıq. Bundan sonra səhv aydın olur (Samusenko, Kazachenko, 1991).

Mən üçüncü yolu daha çox bəyənirəm. Şagirdin "sofistik" şəkildə təəccüblənməsi xüsusi bir duyğu da ola bilər. Mənfi işarə ilə, şagird etdiyi səhvə görə aşağı qiymət aldıqda qıcıqlana və ya inciyə bilər. Bu o deməkdir ki, eyni səhvə fərqli emosional reaksiyalar təşkil edilə bilər. Mən sürpriz təşkil etməyə üstünlük verirəm. Budur "sürpriz təşkil etmək" nümunəsi:

Çox vaxt aşağıdakı qeydlərə rast gəlirik: $\sqrt{a^2} = \pm a;$ buradan alırıq ki, $\sqrt{a^2} = a$ və ya $\sqrt{a^2} = -a$. Birinci bərabərlikdən ikincini çıxsaq $0=2a$ alarıq və ya $a=0$ olur. a-nın qiymətindən asılı olaraq müxtəlif doğru olmayan bərabərliklər alarıq; $a=2$ olduqda $0=4$, $a=3$ olduqda $0=6$ və s. alırıq. Sonra radikal işarəsinin mənasını və ya "hesabi kök" termini izah edilir.

Məlumdur ki, pedaqoyi sistemlə işləməyin iki əsas yolu var. Birincisi intensiv yəni səmərəliliyi artırmaq, ikincisi isə ekstensivdir yəni genişləndirməkdir. Hər bir müəllim bilir ki, işi planlı və sistemli təkrarlama boşluqların və nəticədə səhvlərin aradan qaldırılmasında əsas köməkçidir. Riyaziyyatda, da hər bir elmdə olduğu kimi, materialın qarşılıqlı əlaqəsi daha güclüdür. Sonrası dərsi öyrənmək və başa düşmək əvvəlki mövzuları bilmədən mümkün deyil, buna görə də hər dərsdə təkrarlama qaçılmazdır. Yeni materialı izah edərkən əvvəllər öyrənilmiş bir sıra tərif və teoremlərdən istifadə etməlisiniz (Littsman, 1962: 34). Məsələn "Toplama teoremləri" mövzusunu öyrənməzdən əvvəl aşağıdakı nəzəri sualları nəzərdən keçirməliyik:

1. Cüt və tək funksiyalar. a)$y=-\cos x+x^2$; b) $y=\sin^2 x$;
2. Arqument artdıqca və azaldıqca triqonometrik funksiyaların dəyişməsi:

Funksiyanın təyin oblastını tapın, $y=x^2-6x+10$.

3. Triqonometrik funksiyalarının işarələrinin, x-in hansı qiymətində $y = \sin x$ və $y = \cos x$ funksiyaları eyni işarəli qiymət alır.
4. Triqonometrik funksiyaların qiymət cədvəli.

Sadəlik üçün aşağıdakı misala baxaq, arcsin(sink) və arctg(tgx) ifadəsinin dəqiq qiymətini tapın. Bəzi şagirdlər arcsin(sink)=k yazırlar, kobud səhv edirlər. Analoji olaraq $\mathrm{arctg}(\mathrm{tg}130^o) = 130^o$ yazırlar, kobud səhv edirlər. Bu prosesi əsasən şagirdlərin hamısına şamil etmək olmaz. Əsasən şagirdlər hesablama apardıqda sürətli hesablama apardıqları üçün kifayət qədər səhv edirlər. Misal üçün arctgx ilə bağlı səhvi izah edək: I üsul. $\mathrm{arctg}(\mathrm{tg}130^o)=\mathrm{arctg}(\mathrm{tg}(180^o-50^o)=\mathrm{arctg}(\mathrm{tg}(-50^o))=-$

50°. II üsul. Tutaq ki, arctg(tg130^o)=x, alırıq ki, tgx=tg(arctg(tg130^o)) və ya tg x= =tg130^o. İki tangens funksiyasının bərabərlik şərtinə görə yaza bilərik: x=130° +180^ok, k϶Z. y=arctgx funksiyasının təyin oblastı x϶(-90°;90°) intervalı olduğuna görə k=1 olur, x=130° -180° =- 50° (Pardala, Svoboda, 1994: 189).

Əksər səhvlər bilavasitə biliyin az olması və ya olmaması ilə əlaqəli deyil, baxmayaraq ki, bəzi hesablama əməliyyatlarının avtomatik edilməsi onların belə səhv etmə ehtimalını bir qədər azaldır, amma aradan qaldırmır. Belə səhvlərdən xilas olmaq mümkündürmü?. Şagird diqqətlə fikirləşib qərar verməli olduğunu bilir, amma özünə kömək edə bilmir. Məlumdur ki, qaydanı bilmək nə hərəkətləri müəyyən edir, nə də onlara nəzarət edir. Nəticənin yoxlanılması və onun əsaslandırılması üçün qaydanı bilmək lazımdır. Müasir məktəbin əsas vəzifəsi-təlim prosesi zamanı şagirdlərin inkişaf etdirilməsidir. Təfəkkür prosesi biliklərlə birbaşa əlaqədardır. Ancaq təfəkkürün inkişafı yalnız biliklər toplamaqla bitmir. Şagirdin əqli fəaliyyətinin inkişafında təfəkkürün hökmü və əqli nəticə formaları da çox mühüm yer tutur. Elə buna əsasən də onların əqli fəaliyyətləri praktika və induktiv mühakimə ilə sıx surətdə bağlıdır. Tədris prosesi zamanı şagirdin intelektual inkişafında irəlləyiş baş verir, lakin bu proses zamanı müəyyən səhvlar baş verir və bu səhvlərin necə buraxıldığını araşdıraq (7):

Riyazi səhvlərin səbəbələri nələrdir?

- **Dərslərin buraxılması,** yəni şagirdin dərsə davamiyyətinin laqeyidliyi materialdan xəbərsizliyə, bilik boşluğununun yaranmasına səbəb olur.
- **Yeni materialın şərhi,** düşünülməmiş qavranılma onun səhv başa düşülməsinə gətirib çıxarır.
- **Beyin fəaliyyəti** lazım olan prosesi qavraya bilmir; odur ki, qaydaları, tərifləri və düsturları tətbiq edə bilməməyə gətirib çıxarır.
- **Şagirdin səliqəsiz yazısı** utanverici səhvlərə yol açır. Şagirdlər həmişə yazdıqlarını başa düşmürlər.
- **Yorğunluq.** Həddindən artıq məşğul olmaq və qeyri-kafi yuxu diqqətin, düşünmə sürətinin azalmasına və nəticədə çoxsaylı səhvlərə səbəb olur.

Məlumdur ki, bir qaydanı dərk etmək, düsturu öyrənmək müğyyən çətinliklər yaradır, onlara nəzarəti yaddan çıxarır. Bu mənada həllin tapılması, yoxlanılması və əsaslandırılması üçün qaydanı bilmək lazımdır. Lakin şagirdlərin əksəriyyəti məsələni həll etmək üçün tətbiq edilməli olan düstur və qaydaları formal olaraq öyrənməklə, əlaqəli olmayan qaydalar toplusu kimi qəbul edirlər. Odur ki, şagirdlərə qaydaların formal mənimsənilməsi nəticəsində buraxılan səhvlərin qarşısını almaq və səhvləri düzəltmək üçün xüsusi modeldən istifadə etmək lazım gəlir. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər üçün çox vacibdir. Bunun nəticəsində səhvlərin öyrənilməsi və təhlili, riyaziyyatın öyrənilməsinə idrak marağının formalaşmasında təsirli vasitəyə çevrilir. Tədris zamanı müəllimin və şagirdlərin səhvləri var (Tarasenkova, 1997: 130). Bu səhvlərin necə yarandığını necə aradan qaldırılması yollarını araşdıraq:

I. Evə verilən riyazi tapşırıqları yerinə yetirərkən şagirdlər aşağıdakı kimi səhvlərə yol verirlər: 1. Qaydalar, tərifləri, düsturları bilməmək. 2. Qaydaların, təriflərin, düsturların səthi başa düşülməsi. 3. Qaydaları, tərifləri, düsturları tətbiq edə bilməmək. 4. Düsturların düzgün tətbiq edilməməsi. 5. Tapşırığın tam izahı və sualları diqqətsiz oxumağı. 6. Hesablamada səhvlər etmək. 7. Həndəsi məsələləri həll edərkən fiqurların xassələrindən istifadə etməmək. 8. Mətnli məsələlərin həllində məntiqi səhvlər. 9. Mötərzənin atılması və müxtəsər vurma düsturlarının tətbiqi.

II. Riyaziyyatla məşğul olduqda buraxılan səhvlərın səbəblərini izah edək: 1. Dərslərin buraxılması, yəni şagirdin dərsə davamiyyətinin laqeyidliliyi, bilik boşluqlarına səbəb olur. 2. Yeni materialın səthi başa düşülməsi. 3. Tərifləri və düsturları tətbiq edə bilməməsi. 4. Əksər şagirdlər həmişə yazdıqlarını başa düşmür. 5. Yorğunluq. Həddindən çox tədris yükü və qeyri-kafi yuxu.

III. Şagirdlərin buraxdığı səhvlər. 1.Şagird tapşırığı yazdıqda işarə səhvləri edir. Yəni plyus(toplama) əvəzinə minus (çıxma) yazır və tərsinə. 2. Ədədləri yazarkən yazıda səhvlər edirlər. 3.Toplama və çıxma zamanı rəqəmləri yazarkən ədədləri alt-altda düzgün yazmır. Beləliklə də təklik, onluq, yüzlük və s. rəqəmlərin yerini dəyişik salır və cavab tapmaqda səhv edir. 4. Şagird vurma əməlinə uyğun tapşırıq yazdıqda onunla göstərilən ədədi vurarkən, vurmadan sonra yazılan

ədədləri düzgün yazmırlar; təkliyi göstərən ədədi, onluğu göstərən ədədin altında yazır və s. 5. Bir qədər böyük ədəddən təklik, onluq, və s. çıxmaq. 6. Vurma zamanı qiymətli rəqəmdən sonra gələn sıfırdan düzgün istifadə edə bilmir. 7.Şagird vurma əməlini yerinə yetirərkən toplama əməlindən düzgün istifadə edə bilmir. 8.10, 100, 1000 və s. vurmada 1-ə vurur 0-ları unudur. 9. Bölmə zamanı tam bölmədə rəqəmləri bölmək üçün bölmə zamanı rəqəmləri endirdikdə qismətin yanına 0 yazmaqla çətinlik yaranır. 10. Qalıqlı bölmə zamanı qalıqböləndən kiçik olmasını nəzərə almamaqla buraxılan səhvlər. 11. Şagird tapşırığı yerinə yetirərkən pillə əməlləri düzgün tətbiq edə bilmir, yekunda kobud səhvlər edir və yekunda kobud səhvlər edir (Yarskiy, 1998: 139; 12).

Pilləəməllərin tətbiqinə aid misallara baxaq:

1) 4(6+2):4 mısalının həlli zamanı mötərizəni atır və belə hesablama aparır: 4(6+2):4=24+8:4 = 24 + 2=26. Əgər mötərizəni açmayıb hesablama aparsaydıq, başqa sözlə düzgün hesablama aparsaq: 4·8:4=32:4=8olar. 2)2 üstə gəl 3 vur 2 böl 2. Şagird eşiddiyini riyazi olaraq 2+3·2:2 yazır və 2-ni 3-lə toplayır və 2-yə vurur, sonra 2-yə bölür və 5 alır. Lakin yazılış qaydası aşağıdakı kimi olmalıdır: (2+3·2):2 = 8:2=4. Burada deyiliş qaydasında səhv edilir. 3)20:2(5+4) misalının həlli zamanı mötərizəni atır və 20:10+8 kimi yazır və misalı həll edib 10 ədədi qiymətini alır, əslində misalın həlli zamanı 2-yə bölüb nəticəni 9-a vurmaq lazımdır, bu halda hesablama ardıcıllığında səhv edir, cavab 90 ədədinə bərabər olmalıdır. 4) 84:2(6-3) misalının həlli zamanı mötərizəni atır və 84:12-6 kimi yazır və misalı həll edib 1 ədədi qiymətini alır, əslində misalın həlli zamanı 2-yə bölüb və nəticəni 3-ə vurmaq lazımdır, bu halda cavab 123 ədədinə bərabər olur. 5)4+40:2·(4+1) misalının həlli zamanı mötərizəni atır və 4+40:8+2 kimi yazır və misalı həll edib 11 ədədi qiymətini alır, əslində misalın həlli zamanı 40-ı 2-yə bölüb və nəticəni 5-ə vurmaq lazımdır və sonda üzərinə 4 əlavə etməkməklə 104 ədədini alırıq. 6)7+5·3-1 misalının həlli zamanı 7-nin üzərinə 5 əlavə edir, alınan 12 ədədini 3-ə vurub 1 çıxır və misalı belə həll edib 35 ədədi qiymətini alır, əslində misalın həlli zamanı 5-i 3-ə vurub 15 alırıq, üzərinə 7 əlavə edib 1 ədədini çıxırıq nəticədə 21 ədədini alırıq. 7)3+5-2·3 mlsalının həlli zaman 3-ün üzərinə 5 əlavə edir, alınan ədəddən 2-ni çıxır, alınan nəticəni 3-ə vurur və 18 alır. Doğru həll yolu isə belədir: 2-ni 3-ə vurub, 3 ilə 5-in cəmindən çıxaraq 2 ədədi qiymətini alırıq. 8)Şagird 2+2·2-2+2 misalının həlli zamanı 2-nin üzərinə 2 əlavə edir, alnan 4 ədədini 2-yə vurub 2-ni çıxır, üzərinə 2 əlavə edir və 8 alır. Lakin misal belə həll edilməlidir: 2 ədədini 2-yə vururuq (əvvəlcə II pillə əməlləri edirik), nəticənin üzərinə 2 əlavə edib, 2 çıxrıq və 2 əlavə edib 6 ədədini alırıq. 9) Şagird 9-3:1/3+1 misalının həlli zamanı 9 ədədindən 3 vahid çıxıb, 1/3-ə vurur və üzərinə 1 əlavə edir və nəticədə 3 alır. Lakin misal belə həll edilməlidir: 3 ədədini 1/3-ə bölüb alnan nəticəni 9-dan çıxrıq (əvvəlcə II pillə əməlləri edirik), nəticənin üzərinə 1 əlavə edirik, başqa sözlə alnan sıfır ədədinin üzərinə 1 vahid əlavə edərək 1 alırıq. 10)Şagird 6·6+6-6:6 misalının həlli zamanı 6-nı 6-ya vurur, üzərinə 6 əlavə edir, alınan 42 ədədindən 6-nı çıxır və alnan 36 ədədini 6-ya bölüb 6 alırıq. Lakin misal belə həll edilməlidir: 6 ədədini 6-ya vururuq, 6 ədədini 6-ya bölürük (əvvəlcə II pillə əməlləri edirik), birinci nəticənin üzərinə 6 əlavə edib, 2-ci qisməti çıxıb 41 ədədini alırıq (Chursin, 2000: 97).

IV.Dərsi tədris edərkən müəllimin buraxdığı səhvlər: 1. Dərsin məqsəd və vəzifələrinin qoyulmasında qeyri-səlistlik. Məqsəd və vəzifələr dəqiq formalaşmır belə ki “iki rəqəmli ədədi bir rəqəmli ədədə qalıqlı bölmək”. 2. Həmişə şagirdi dərsin planı ilə tanış etməli, mövzular nə olacaq və sonda hansı nəticə alınacaq dəqiq bilməlidir. 3. Dərsin mərhələlərində mövzu əvvəlki mövzu ilə əlaqələndirilir. 4. Dərsə gecikmə varsa ona 5 dəqiqədən çox vaxt ayırmamaq. Bütün bunlarla şagirdləri gözləməyin-ən aktiv olanlardan cavab almaq kifayətdir. Mərhələ olaraq “Əsas biliklərin yenilənməsi”. 5. Biliyin məntiqsiz yenilənməsi: riyaziyyatın müxtəlif bölmələrindən verilən tapşırıqlar. Yeni biliklərin əsaslanacağı əsas anlayışları yadda saxlamaq üçün xüsusi şəkilli suallar vermək lazımdır. 6. Hesablamada şifahi hesablama bacarıqlarının tətbiqi üçün zəmin yaratmaq lazımdır, bununlada real vəziyyəti modelləşdirmə yaranır. 7. Xüsusi suallardan istifadə etməklə problem istifadəsinin aradan qaldırılması və tapşırıqlar verməklə uşaqlarla müzakirə etməyinizə əmin olmalı və lakin problemi uşaqların ixtiyarına vermək olmaz. 8. Müəllim hər şeyi şifahi şəkildə izah edirsə, şagirdlər dərsi yaxşı mənimsəyə bilmirlər. Lövhədə vacib olan hər şeyi təkrarlamaqla, məsələ həllinin nümunələrini ətraflı şəkildə yazmalı. 9. Pedaqoqlar çox zaman bütün təşəbbüsü

əllərinə alır və şagirdlər təhlillərini apara bilmir. Şagirdləri yeni materialları anlamağa cəlb etmək lazımdır. 10. Sinifdə şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar verdikdə onların yoxlanılması çox vaxt tələb etdiyi üçün mövzu ilə bağlı bütün sinfə eyni tapşırıq vermək və onun həllini müzakirə etmək daha yaxşıdır (Yudina, 1985: 87).

V.Dərsin tədrisi zamanı şagirdin buraxdığı səhvlər: 1.Riyaziyyatda tipik səhvlərə, məsələn tənliklərin və bərabərsizliklərin həlli üsulları, tənliklərin və bərabərsizliklərin həllinin yoxlanılması, onların yerinə yetirilməsi zamanı həllərin itirilməsi, həndəsi fiqurun tipinin düzgün təyin edilməməsi daxildir. 2. Şagirdlər tənlikləri həll edərkən həmişə "iki vuruğun hasilinin ən azı biri sıfra bərabər olduqda ifadə sıfra bərabər olur" xassəsindən istifadə olunur. Lakin onların hər ikisinin sıfr olması heç də məcburi deyil. 3. Səhvlər əsasən şagirdin biliyindəki formalizmlə əlaqələndirilir, belə ki, formalizm məzmundan ayrılır. Nəzəriyyəni praktikaya tətbiq edə bilmirlər, şablonun tətbiqindəki səhv, güclü yaddaşa üstünlük yaradır. 4. Müasir didaktika "Səhvlərdən öyrənirlər" və buraxılan səhvlərdən gələcək işlər üçün istifadə olunur. Əsasən analiz etmə, teorem və s.-nin mahiyyətini başa düşmək. 5. Araşdırma zamanı işdə səhvin məzmununu və onun baş vermə səbəbini bilmək lazımdır. Səhvin yaranma səbəbini araşdırmaq. 6. Şagirdin hərəkətlərinin zahiri ifadəsi ilə səhvin məzmunu asan müəyyən edilir (məvhumun əhatə dairəsini daraldır və ya genişləndirilir, səhv tələffüz edilir, yazılır, bəzi hərəkətlər səhv yerinə yetrir və s.). Səhvin səbəbi, bir qayda olaraq zahirən özünü göstərmir (12).

Müəllimin vəzifəsi buraxılan səhvin ilkin köklərini müəyyən etməkdir ki, bu da ona müxtəlif növ səhvlərin aradan qaldırılması və qaldırılmasının alınması üzrə işin düzgün qurulmasına imkan verəcəkdir. Qəribə səslənsə də öyrənmə prosesindəki səhvlər zərərli deyil, faydalıdır. Onlar xəstəliyin əlamətlərinə bənzəyir. Bu simptomlara əsaslanaraq həkim diaqnoz qoyur. Eyni şəkildə şagird səhvləri də şagirdin anlamadığı şeyi müəllimə xəbər verir. Müəllimdən tələb olunur ki, niyə belə nəticəyə gəldiyini izah edə bilməyən şagirdin nə düşündüyünü anlaya bilsin. Müəllim sadəcə səhvləri düzəltməli deyil, kökünü kəsməlidir. Bunun üçün o, şagirdin buraxdığı səhvləri başa düşməlidir. Səhvlərin əksəriyyəti biliyin olması və ya olmaması ilə birbaşa əlaqəli deyil, hansı ki, yaxşı oxuyan şagird də səhvlər edə bilər. bəzən dərin hesablama aparan zaman şagird səhvləri bir qədər azalda bilər, amma aradan qaldıra bilməz, belə səhvlərdən xilas olmaq mümkündürmü?. Şagird şərh edilən dərsə necə fikir verdiyini müəllim tam araşdırmalıdır. Onların suala cavab verməsini gözləyir cavab onu qane etmirsə, problemin səbəbi nədədir?. Sualda ifadəni bir qədər dəyişməklə problemin necə həll olunduğuna nəzər yetirməlidir. Məsələn sualı elə vermək olar ki, tədris olunan dərsdə verilən düsturlardan biri dərslikdə təklif olunan formada təqdim olunsun. Belə ki, şagird düsturları əyani şəkildə tətbiq etməyə çox ciddi şəkildə fikir verməlidir. Məsələn, tənliyi həll edin: sinx=1,2; şagird sinx funksiyasının qiymətlər çoxluğuna məhəl qoymayaraq, məlum düsturlardan istifadə edərək avtomatik onun köklərini axtarır. Şagird triqonometrik tənliyin həllini axtarmazdan əvvəl onun mühüm xassəsi olan qiymətlər çoxluğunun məhdudluğunu öyrənmək daha faydalıdır (Treshin, 2000: 18-22; 14).

Nəticə

Tipik səhvlərin araşdırılması şagirdlərin, tədris prosesində həmişə aktual olmuş və aktualdır. Şagirdlərin tədris prosesində riyazi səhvlərinin üzərində yeni iş formalarının axtarışı yeni olmasa da, proses zamanı buraxdığı səhvləri araşdırıb, öyrənməlidir.

Məqalədə riyaziyyatın tədrisi zamanı şagirdlərin buraxdıqları bəzi tipik səhvlərin öyrənilməsi araşdırılır. Bu işdə müəllimlərin üzərinə çox məsuliyyətl düşür və onların tipik səhvlər üzərində işləməsi yaxşı təşkil olunmalı, riyaziyyatın tədrisinin nəticəsinin yaxşılaşmasına kömək etməlidir. Bununla da gələcək işlərdə bir qədər az səhvlərin edilməsinə, şagirdlərin yaradıcılıq və öyrənmə inkişafına səbəb olmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Asanov, R.A. (1978). Rabota nad oshibkami pri obuchenii matematike. Prosv.
2. Dalinger, V.A. (1991). Tipichnyye oshibki po matematike na vstupitel'nykh ekzamenakh i kak ikh ne dopuskat'. Omsk.
3. Veksler, S.I. (1985). Sovremennyye trebovaniya k uroku: M.: Prosveshcheniye.
4. Samusenko, A.V., Kazachenko, V.V. (1991). Matematika: Tipichnyye oshibki abituriyentov: Minsk.
5. Littsman, V. (1962). Gde oshibka? M.
6. Pardala, A.Ib., Svoboda, E. (1994). Ob oshibkakh pri vypolnenii i ispol'zovaniya geometricheskikh chertezhey. Matematika v shkole.
7. Vy aktiviziruyete refleksivnuyu deyatel'nost' uchashchikhsya:a) v nachale izucheniya novogo materiala; b) v kontse izucheniya novogo materiala;v) v kontse uroka;g) v protsesse resheniya kazhdoy zadachi; d) pri rabote nad oshibkami; ye) svoy variant.
8. Tarasenkova, N.A. (1997). Nayti oshibku. Matematika v shkole. № 2.
9. Yarskiy, A.S. (1998). Chto delat' s oshibkami. Matematika v shkole. № 2.
10. Chursin, A.V. (2000). Funktsii zadach v razlichnykh tipakh obucheniya.Omsk.
11. Yudina, O.N. (1985). Kak nauchit' shkol'nikov rabotat' nad oshibkami. M.
12. Soderzhat li uchebniki algebry dostatochnoye kolichestvo teoreticheskogo i prakticheskogo uchebnogo materiala, kotoryy napravlen na aktualizatsiyu refleksivnoy deyatel'nosti uchashchikhsya:a) da; b) net.
13. Treshin, D.A. (2000). Ispravlyayem oshibku. Matematika v shkole. № 6.
14. Provodite li Vy rabotu s oshibkami shkol'nikov: a) epizodicheski, po mere neobkhodimosti; b) regulyarno, na kazhdom uroke.

Göndərilib: 24.01.2024 Qəbul edilib: 16.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/311-316

Telli Səmədova
Xəzər Universiteti
magistrant
telli.askerova2772@gmail.com

İNVESTİSİYA AKTİVLİYİ VƏ ONUN TƏHLİLİ

Xülasə

İnvestisiya fəaliyyəti kapitaldan gəlir əldə etməyə yönəlmiş geniş maliyyə fəaliyyətini əhatə edir. Buraya səhmlərin, istiqrazların, daşınmaz əmlakın və gəlir əldə etmək və ya kapitalın bahalaşması gözləməsi ilə digər aktivlərin alınması daxildir. İnvestisiya fəaliyyətinin təhlili risk, gəlir potensialı, bazar meylləri və iqtisadi şərait kimi müxtəlif amillərin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

İnvestisiya təhlilinin əsas aspektlərindən biri risk-gəlir nisbətinin qiymətləndirilməsidir, burada daha yüksək gəlirlər adətən daha yüksək risk səviyyələri ilə əlaqələndirilir. İnvestorlar investisiya imkanının cəlbediciliyini ölçmək üçün maliyyə əmsalları, endirimli pul vəsaitlərinin hərəkəti modelləri və texniki təhlil kimi alətlərdən istifadə edirlər. Bundan əlavə, bazar tendensiyalarını və iqtisadi göstəriciləri anlamaq investorlara aktivlərin bölüşdürülməsi və investisiyaların vaxtı ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

İnvestisiya təhlili həmçinin likvidlik, diversifikasiya və vergi təsirləri kimi amilləri nəzərə alır. Diversifikasiya, məsələn, investisiyaları müxtəlif aktiv sinifləri və sənayelər üzrə yaymaqla ümumi portfel riskini azalda bilər. Likvidlik, onun qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədən bir aktivin alınması və ya satılmasının asanlığına aiddir.

Bütövlükdə, effektiv investisiya təhlili məlumatlı investisiya qərarları qəbul etmək və portfel fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün maliyyə bazarları, risklərin idarə edilməsi strategiyaları və iqtisadi prinsiplərin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir.

Açar sözlər: *investiya, iqtisadi sistem, analiz, investisiyanın mahiyyəti, aktivlik*

Telli Samadova
Khazar University
master student
telli.askerova2772@gmail.com

Investment activity and its analysis

Abstract

Investment activity includes a wide range of financial activities aimed at generating income from capital. This includes buying stocks, bonds, real estate, and other assets with the expectation of generating income or capital appreciation. Analyzing investment performance involves evaluating various factors such as risk, return potential, market trends and economic conditions.

One of the key aspects of investment analysis is assessing the risk-return ratio, where higher returns are usually associated with higher levels of risk. Investors use tools such as financial ratios, discounted cash flow models, and technical analysis to measure the attractiveness of an investment opportunity. Additionally, understanding market trends and economic indicators helps investors make informed decisions about asset allocation and timing of investments.

Investment analysis also considers factors such as liquidity, diversification and tax implications. Diversification, for example, can reduce overall portfolio risk by spreading investments across different asset classes and industries. Liquidity refers to the ease with which an asset can be bought or sold without significantly affecting its price.

Overall, effective investment analysis requires a thorough understanding of financial markets, risk management strategies, and economic principles to make informed investment decisions and optimize portfolio performance.

Keywords: *investment, economic system, analysis, nature of investment, activity*

Giriş

İnvestisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatda resursların bölüşdürülməsində, sərvətin yaradılmasında və risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayan iqtisadi artımın və maliyyə sabitliyinin əsas sütunudur. Fərdi şəxslər, korporasiyalar və ya qurumlar tərəfindən öhdəsindən gəlməsindən asılı olmayaraq, investisiyalar zamanla gəlir əldə etməyə, risk və mükafatı tarazlaşdırmağa və xüsusi maliyyə məqsədlərinə nail olmağa yönəlmiş strateji qərarlardır.

İnvestisiya fəaliyyəti sahəsi səhmlər, istiqrazlar, daşınmaz əmlak, əmtəələr və kriptovalyutalar və vençur kapitalı kimi alternativ investisiyalar da daxil olmaqla geniş çeşidli aktiv siniflərini əhatə edir. Hər bir aktiv sinfi özünəməxsus xüsusiyyətlərini, risk profillərini və potensial gəlirləri daşıyır və investorlara risk dözümlülüyü, investisiya üfüqü və maliyyə məqsədləri ilə uyğun gələn portfel yaratmaq üçün müxtəlif imkanlar təklif edir (Quaglia, 2022: 63).

İnvestisiya fəaliyyətinin təhlili maliyyə təhlili, bazar araşdırması, iqtisadi göstəricilər və risklərin qiymətləndirilməsini birləşdirən çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir. Fundamental təhlil gəlir artımı, gəlirlilik, borc səviyyələri və rəqabətli mövqeləşdirmə kimi amilləri qiymətləndirərək ayrı-ayrı şirkətlərin və ya aktivlərin maliyyə sağlamlığını və fəaliyyətini araşdırır. Digər tərəfdən, texniki təhlil, tarixi qiymət hərəkətləri əsasında potensial alış və ya satış imkanlarını müəyyən etmək üçün qiymət meyllərinə, ticarət həcminə və bazar nümunələrinə diqqət yetirir (Pala, 2017: 56).

Bundan əlavə, makroiqtisadi təhlil daha geniş bazar tendensiyalarını, faiz dərəcəsi dinamikasını, geosiyasi hadisələri və investisiya qərarlarına və aktivlərin qiymətləndirilməsinə təsir edə biləcək tənzimləyici dəyişiklikləri başa düşməkdə mühüm rol oynayır (Shevchuk, 2020: 7). ÜDM artımı, inflyasiya dərəcələri, işsizlik rəqəmləri və istehlakçı əhval-ruhiyyəsi sorğuları kimi iqtisadi göstəricilər iqtisadiyyatın ümumi sağlamlığı və onun investisiya strategiyaları üçün potensial təsirləri haqqında dəyərli fikirlər təmin edir.

Risklərin idarə edilməsi aşağı riskləri azaltmaq və kapitalı qorumaq üçün diversifikasiya, hedcinq və portfelin optimallaşdırılması kimi müxtəlif üsulları əhatə edən investisiya təhlilinin tərkib hissəsidir. Harry Markowitz tərəfindən irəli sürülən müasir portfel nəzəriyyəsi portfelin dəyişkənliyini azaltmaq və riskə uyğunlaşdırılmış gəlirləri artırmaq üçün aşağı korrelyasiya ilə aktiv sinifləri arasında diversifikasiyanın vacibliyini vurğulayır (Mamedova, 2018: 11).

Son illərdə texnologiya və məlumat analitikasındakı irəliləyişlər alqoritmik ticarətin, maşın öyrənmə modellərinin və böyük məlumat analitikasının yayılması ilə investisiya təhlili mənzərəsini dəyişdirdi, bu da investorlara məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul etməyə və böyük həcmdə məlumatdan təsirli anlayışları ortaya çıxarmağa imkan verdi (Subriadi, 2019: 6).

Yekun olaraq, investisiya fəaliyyəti və onun təhlili maliyyə bazarları, iqtisadi meyllər, risklərin idarə edilməsi strategiyaları və texnoloji irəliləyişlərin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edən dinamik proseslərdir. Analitik alətlərdən, bazar kəşfiyyatından və nizam-intizamlı yanaşmadan istifadə etməklə investorlar mürəkkəb bazar mühitlərində hərəkət edə, fürsətlərdən yararlana və uzunmüddətli maliyyə məqsədlərinə nail ola bilərlər.

İnvestisiya təhlilinin əsasları.

İnvestisiya təhlilinin mənşəyini investorların aktivlərin dəyərini qiymətləndirmək üçün fundamental prinsiplərə istinad etdikləri maliyyə bazarlarının ilk günlərinə aid etmək olar. Çox vaxt dəyərli investisiyaların atası hesab edilən Benjamin Graham, hərtərəfli maliyyə təhlilinin və ehtiyatlı risklərin idarə edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq, daxili dəyər və təhlükəsizlik marjası kimi anlayışları təqdim etdi (Li, 2011: 19).

Zaman keçdikcə investisiya təhlili Harry Markowitz tərəfindən müasir portfel nəzəriyyəsinin (MPT) inkişafı ilə inkişaf etdi. MPT, gəlirləri itirmədən portfel riskini azaltmaq üçün aşağı korrelyasiya ilə aktivlərin birləşməsinin üstünlüklərini vurğulayaraq diversifikasiya və səmərəli

sərhəd konsepsiyasını təqdim etdi. Bu, fərdi təhlükəsizlik təhlilindən portfelin optimallaşdırılmasına yönəlmiş daha vahid yanaşmaya keçərək investisiya strategiyasında əhəmiyyətli bir dəyişikliyi qeyd etdi (Hu, 2011: 7).

İnvestisiya təhlilində texnoloji irəliləyişlər

Texnologiyanın gəlişi investisiya təhlilində inqilab etdi, investorlara böyük həcmdə məlumatlara, mürəkkəb analitik alətlərə və real vaxt bazar məlumatlarına çıxış təmin etdi. Kompüterləşdirilmiş ticarət platformalarının, alqoritmik ticarət alqoritmlərinin və süni intellektin (AI) yüksəlişi investisiya qərarlarının qəbulu sürətini və səmərəliliyini dəyişdirdi.

Məsələn, alqoritmik ticarət, qiymət hərəkətləri, həcm nümunələri və bazar siqnalları kimi əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq ticarəti avtomatik həyata keçirmək üçün riyazi modellərdən və alqoritmlərdən istifadə edir. Bu, həm institusional, həm də pərakəndə investorlara fayda gətirərək, ticarət xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı, likvidliyi yaxşılaşdırdı və bazarın səmərəliliyini artırdı (Hickey, 2011: 7).

Maşın öyrənməsi (ML) və böyük verilənlər analitikası da investisiya təhlilinə əhəmiyyətli töhfələr verib. ML alqoritmləri insan analitiklərinin nəzərdən qaçıra biləcəyi nümunələri, korrelyasiyaları və anomaliyaları müəyyən etmək üçün böyük məlumat dəstlərini təhlil edə bilər. Bu, investorlara dəyərli fikirləri üzə çıxarmağa, risklərin idarə edilməsi strategiyalarını təkmilləşdirməyə və daha məlumatlı investisiya qərarları qəbul etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, məlumatların vizuallaşdırılması alətlərindəki irəliləyişlər investorların mürəkkəb maliyyə məlumatlarını şərh etmələrini və fikirləri effektiv şəkildə çatdırmağı asanlaşdırdı. İnteraktiv tablolar, qrafiklər və qrafiklər investorlara portfelin performansını izləməyə, əsas göstəriciləri izləməyə və real vaxt rejimində yaranan tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verir (Zavyalov, 2022: 3).

Çağırışlar və İmkanlar

Texnoloji irəliləyişlər investisiya təhlili imkanlarını artırsa da, onlar həmçinin məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar, alqoritmik qərəzlər və kibertəhlükəsizlik riskləri kimi problemlər yaradır. Məlumatların düzgünlüyünün, etibarlılığının və bütövlüyünün təmin edilməsi investorlar və maliyyə institutları üçün mühüm prioritet olaraq qalır (Hacioğlu, 2022: 17).

Bundan əlavə, qlobal maliyyə bazarlarının artan mürəkkəbliyi və qarşılıqlı əlaqəsi investorlardan investisiya təhlilinə multidissiplinar yanaşmanı tələb edir. Buraya iqtisadi təhlilin, geosiyasi risklərin qiymətləndirilməsinin və ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) amillərinin investisiya qərarlarının qəbulu proseslərinə inteqrasiyası daxildir.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, investisiya təhlilinin təkamülü investorlar üçün maliyyə məqsədlərinə nail olmaq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Kəmiyyət strategiyaları və faktora əsaslanan investisiyalardan dayanıqlı investisiya və təsirli investisiyalara qədər, investorlar öz dəyərlərinə, risk üstünlüklərinə və uzunmüddətli hədəflərinə uyğun gələn portfel yaratmaq üçün müxtəlif seçimlərə malikdirlər (Gu, 2010: 3).

İnvestisiya təhlili təməl prinsiplər, texnoloji yeniliklər və bazar dinamikasının birləşməsindən irəli gələn ilk gündən çox uzun bir yol keçmişdir. Məlumat analitikasının, AI və maşın öyrənməsinin inteqrasiyası investorlara verilənlərə əsaslanan qərarlar qəbul etmək, portfelləri optimallaşdırmaq və mürəkkəb bazar mühitlərində daha dəqiqlik və çevikliklə naviqasiya etmək imkanı verib.

Gələcəyə baxsaq, investisiya təhlilinin davamlı təkamülü çox güman ki, süni intellekt, blokçeyn texnologiyası və proqnozlaşdırıcı analitikada irəliləyişlərlə formalaşacaq. Bu inkişaflar maliyyə bazarlarına çıxışı daha da demokratikləşdirəcək, şəffaflığı artıracaq və investorlara dəyər yaratmaq və qlobal iqtisadiyyatda müsbət dəyişikliklərə təkan vermək imkanı verəcək (Chahyati, 2011: 12).

İndi isə gəlin, investisiya fəaliyyətinə nümunə göstərək. Məsələn, bir fərdin fond bazarına investisiya qoyduğu hipotetik ssenarini nəzərdən keçirək...

İnvestisiya fəaliyyəti:

$$İlkin\ investisiya: \$10,000$$

$$İnvestisiya\ müddəti: 1\ il$$

$$\text{İ}nvestisiya\ növü: Səhmlər$$
$$Alınan\ səhm: XYZ\ şirkəti$$
$$Alınan\ Səhmlərin\ Sayı: Bir\ səhm\ \text{üçün}\ 100\ dollardan\ 100\ səhm$$
$$Dividend\ gəliri: illik\ 2\%$$

İlin sonunda səhm qiyməti: hər səhm üçün 120 dollar

Təhlil:

$$\text{Ü}mumi\ \text{İ}nvestisiya\ Dəyəri:$$
$$\text{İ}lkin\ \text{İ}nvestisiya\ =\ 10.000\ ABŞ\ dolları$$
$$Alınan\ \text{Ü}mumi\ Səhmlər\ =\ 100\ səhm$$
$$\text{İ}lin\ Sonunda\ Səhm\ Qiyməti\ =\ hər\ səhm\ \text{üçün}\ \$120$$
$$\text{Ü}mumi\ \text{İ}nvestisiya\ Dəyəri\ =\ 100\ səhm\ *\ \$120\ =\ \$12{,}000$$

Qazanılan dividendlər:

$$Dividend\ gəliri\ =\ 2\%$$
$$\text{Ü}mumi\ \text{İ}nvestisiya\ Dəyəri\ =\ \$12{,}000$$
$$Qazanılan\ dividendlər\ =\ 2\%\ *\ \$12{,}000\ =\ \$240$$

Ümumi gəlir:

$$\text{Ü}mumi\ \text{İ}nvestisiya\ Dəyəri\ =\ \$12{,}000$$
$$\text{İ}lkin\ \text{İ}nvestisiya\ =\ 10.000\ ABŞ\ dolları$$
$$\text{Ü}mumi\ gəlirlər\ =\ \$12{,}000\ -\ \$10{,}000\ =\ \$2{,}000$$

İnvestisiya gəliri (ROI):

$$ROI\ =\ (\text{Ü}mumi\ Gəlir\ /\ \text{İ}lkin\ \text{İ}nvestisiya)\ *\ 100$$
$$ROI\ =\ (\$2{,}000\ /\ \$10{,}000)\ *\ 100\ =\ 20\%$$

İllik gəlir:

$$\text{İ}llik\ Gəlir\ =\ ((1\ +\ ROI)\text{^}(1/\text{İ}nvestisiya\ Dövr\text{ü})\ -\ 1)\ *\ 100$$
$$\text{İ}llik\ gəlir\ =\ ((1\ +\ 0{,}20)\text{^}(1/1)\ -\ 1)\ *\ 100\ =\ 20\%$$

Mənfəət/Zərər:

$$Mənfəət/Zərər\ =\ \text{Ü}mumi\ gəlir\ -\ \text{İ}lkin\ investisiya$$
$$Mənfəət/Zərər\ =\ \$2{,}000\ -\ \$10{,}000\ =\ \$2{,}000\ (Mənfəət)$$

Bu təhlil bir il ərzində XYZ şirkətinin səhmlərinə investisiyanın necə həyata keçirildiyini nümayiş etdirir. İnvestor 2000 ABŞ dolları mənfəət əldə etdi, nəticədə investisiyanın gəlirliliyi (ROI) 20% oldu. Əlavə olaraq, illik gəlir də investisiya dövrü ərzində orta illik gəliri göstərən 20% olaraq hesablanır.

Qısacası, investisiya fəaliyyəti XYZ şirkətinin səhmlərinə 10.000 ABŞ dolları məbləğində sərmayə qoymaqdan, illik dividend gəliri 2% olmaqla hər bir səhm üçün 100 ABŞ dollarına 100 səhm almaqdan ibarət idi. Bir ilin sonunda bir səhmin qiyməti 120 dollara yüksəldi.

Təhlil göstərir ki, ümumi investisiya dəyəri 240 ABŞ dolları dividendlər daxil olmaqla 12.000 ABŞ dollarına yüksəlib. Bu, 2000 ABŞ dolları məbləğində ümumi gəlir yaratdı, nəticədə 20% investisiya gəliri (ROI) və illik 20% gəlir. İnvestor 2000 dollar mənfəət əldə etdi (Andjelic, 2012: 44).

Ümumilikdə, XYZ şirkətinin səhmlərinə investisiya uğurlu oldu, möhkəm gəlir gətirdi və strateji səhm investisiyalarının potensialını nümayiş etdirdi.

Nəticə

Yekun olaraq, investisiya fəaliyyəti və onun təhlili maliyyə idarəçiliyinin həlledici komponentləridir. Müvafiq təhlil vasitəsilə investorlar müxtəlif investisiya imkanları ilə bağlı potensial riskləri və gəlirləri qiymətləndirə bilərlər. Bu təhlil adətən məlumatlı investisiya qərarları qəbul etmək üçün maliyyə hesabatlarının, bazar tendensiyalarının, iqtisadi göstəricilərin və digər müvafiq amillərin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Bundan əlavə, diversifikasiya investisiyaları müxtəlif aktiv sinifləri, sənayelər və coğrafi bölgələr arasında yaymaqla riski azaltmağa kömək edə biləcək mühüm strategiyadır. İnvestorların

uyğun investisiya strategiyası hazırlamaq üçün investisiya məqsədləri, risklərə dözümlülük və vaxt üfüqünü aydın şəkildə başa düşmələri də vacibdir.

Ümumiyyətlə, uğurlu investisiya fəaliyyəti dəyişən bazar şərtlərinə və fərdi maliyyə məqsədlərinə uyğunlaşmaq üçün davamlı monitorinq, təhlil və düzəliş tələb edir. İntizamlı bir yanaşma tətbiq etməklə və mövcud alətlərdən və resurslardan istifadə etməklə, investorlar riski effektiv idarə edərkən uzunmüddətli maliyyə məqsədlərinə nail olmaq üçün işləyə bilərlər.

Üstəlik, faiz dərəcələri, inflyasiya dərəcələri, geosiyasi hadisələr və tənzimləmə dəyişiklikləri kimi makroiqtisadi amillərdən xəbərdar olmaq məlumatlı investisiya qərarları qəbul etmək üçün çox vacibdir. Bu amillər investisiyaların risk və gəlir profillərinə təsir edərək müxtəlif aktiv siniflərinə və bazar şərtlərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Bundan əlavə, risklərin idarə edilməsi investisiya fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. İnvestorlar öz üzərinə götürməyə hazır olduqları risk səviyyəsini diqqətlə nəzərdən keçirməli və potensial itkiləri minimuma endirmək üçün aktivlərin bölüşdürülməsi, portfelin diversifikasiyası və hedcinq üsulları kimi strategiyaları həyata keçirməlidirlər.

Nəhayət, investorların investisiya fəaliyyətini müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməsi və təhlil etməsi vacibdir. Bu, investisiyaların gedişatını izləmək, faktiki gəlirləri gözlənilən gəlirlərlə müqayisə etmək, təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etmək və lazım gəldikdə investisiya strategiyasına lazımi düzəlişlər etməkdən ibarətdir.

Hərtərəfli tədqiqatı, effektiv risklərin idarə edilməsini, davamlı monitorinqi və nizam-intizamlı yanaşmanı birləşdirərək, investorlar zamanla öz maliyyə məqsədlərinə nail olmaq və uğurlu investisiya portfeli yaratmaq şanslarını artıra bilərlər.

Bu araşdırma gələcək tədqiqatçılar üçün bəzi vacib təkliflər təklif edir:

Gələcək tədqiqatçılar daha böyük məlumat dəstlərindən istifadə edərək dərin təhlillər apara bilərlər. Gələcək tədqiqatçılar müxtəlif risklərin idarə edilməsi strategiyalarını müqayisə edərək daha effektiv metodlar hazırlaya bilərlər. Gələcək tədqiqatçılar uzunmüddətli performans ölçülərini daha dərindən araşdıra bilərlər. Gələcək tədqiqatçılar daha mürəkkəb analiz metodlarından istifadə etməklə daha sürətli və daha dəqiq nəticələr əldə edə bilərlər. Gələcək tədqiqatçılar müxtəlif məsləhət modellərini qiymətləndirərək daha məhsuldar əməkdaşlıq qura bilərlər. Gələcək tədqiqatçılar emosional və psixoloji amillərin investisiya qərarlarına təsirini daha ətraflı araşdıra bilərlər. Gələcək tədqiqatçılar yeni maliyyə alətləri və texnikalarını öyrənərək daha uğurlu investisiya strategiyaları hazırlaya bilərlər.

Bu təkliflər gələcək tədqiqatçıların bu sahədə işi üçün daha möhkəm əsas yaratmaq üçün təqdim olunur. Bu tədqiqatın nəticələri gələcək tədqiqatlar üçün mühüm başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Quaglia, R. (2022). The mediating role of R&D investments in the relationship between awarded grants and ESG performance. In 2022 IEEE International Conference on Technology Management, Operations and Decisions (ICTMOD). IEEE.
2. Pala, A.N. (2017). An analysis on the security perception of Italian cyberspace. In 2017 5th IEEE International Conference on Models and Technologies for Intelligent Transportation Systems (MT-IS). IEEE.
3. Shevchuk, Y. (2020). Tool Development for the Assessment of the Favorable Environment in the Framework of the Investment Policy Formation for the Electrotechnical Industry Enterprises. In 2020 IEEE Problems of Automated Electrodrive. Theory and Practice (PAEP). IEEE.
4. Mamedova, N. (2018). Enterprise Investments for Transition from Automation to Digitization. In 2018 International Russian Automation Conference (RusAutoCon). IEEE.
5. Subriadi, A.P. (2019). Prioritization Framework of Information Technology Investment at Regional Banks (Case Study: Indonesia). In 2019 5th International Conference on New Media Studies (CONMEDIA). IEEE.

6. Li, J.F. (2011). An analysis on the relation between socially responsible investment and firm value. In 2011 International Conference on Electronics, Communications and Control (ICECC). IEEE.
7. Hu, X. (2011). The Tension of the Concept of Human Capital and the Evolution of Its Scope of Investment in the Creative Economy Times. In 2011 International Conference on Management and Service Science. IEEE.
8. Hickey, M. (2011). Prioritizing Information Technology Service Investments under Uncertainty. IEEE Transactions on Network and Service Management, 8(3).
9. Zavyalov, S. (2022). Digitalization of Education and Private Law Issues of Investment in Construction in the Context of Economic Sanctions. In 2022 2nd International Conference on Technology Enhanced Learning in Higher Education (TELE). IEEE.
10. Hacioğlu, U. (2022). Analysis of Environmental Priorities for Green Project Investments Using an Integrated q-Rung Orthopair Fuzzy Modeling. IEEE Access, 10.
11. Gu, Z. (2010). Multi-linear regression model of Fixed Assets Investment in Heilongjiang Province in China. In 2010 Chinese Control and Decision Conference. IEEE.
12. Chahyati, D. (2011). Compliance analysis of IT investment governance practices to Val IT 2.0 framework in Indonesian commercial bank: The XYZ Bank case study. In 2011 International Conference on Advanced Computer Science and Information Systems. IEEE.
13. Andjelic, G.B. (2012). Fuzzy uncertainty analysis in the investment processes. In 2012 IEEE 10th Jubilee International Symposium on Intelligent Systems and Informatics. IEEE.

Göndərilib: 16.01.2024 Qəbul edilib: 20.03.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/317-323

Aytac Məmmədova
Bakı, Azərbaycan
amamedova0209@mail.ru

SİMİN RƏQSİ TƏNLİYİ ÜÇÜN OPTİMAL İDARƏETMƏ MƏSƏLƏSİNİN FƏRQ APROKSİMASİYASI

Xülasə

Təqdim olunan işdə simin rəqsi tənliyi üçün sərhəddə idarəedici funksiya olan halda optimal idarəetmə məsələsinə baxılmışdır. Məsələnin həllinin varlığı isbat olunmuş, məqsəd funksiyasının qradiyenti üçün ifadə tapılmış, optimallıq üçün zəruri şərt göstərilmiş, məsələnin təqribi həlli üçün qradiyentin proyeksiyası üsulu izah olunmuşdur.

Açar sözlər: *simin rəqsi tənliyi, idarəedici funksiya, optimal idarəetmə, funksional, diskretləşdirmə*

Aytac Mammadova
Baku, Azerbaijan
amamedova0209@mail.ru

A difference approximation of an optimal control problem for the string oscillation equation

Abstract

In the presented work, the issue of optimal control in the case of a control function on the boundary for the string oscillation equation was considered. The existence of the solution of the problem was proved, the expression for the gradient of the objective function was found, the necessary condition for optimality was indicated, and the gradient projection method for the approximate solution of the problem was explained.

Keywords: *string oscillation equation, control function, optimal control, functional, discretization*

Giriş

Fərz edək ki, bircins elastiki sim vardır. Onun sol və sağ ucu sərbəstdir. Bundan başqa, simin hər bir daxili nöqtəsinə müəyyən xarici qüvvə təsir edir. Göstərilən xarici qüvvəni elə seçmək tələb olunur ki, verilmiş $T > 0$ anında simin vəziyyəti əvvəlcədən verilmiş vəziyyətə kifayət qədər yaxın olsun. Bu məsələni riyazi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar (Tağıyev, Həşimov, 2021; Ladyzhenskaya, 1973: 409):

$$\mathcal{J}(v) = \int_0^l [\, |u(x,T,v) - y_0(x)|^2 + |u_t(x,T,v) - y_1(x)|^2] \, dx \qquad (1)$$

funksionalını aşağıdakı şərtlər ödənməklə, minimallaşdırmaq tələb olunur:

$$u_{tt} = a^2 u_{xx} + v(x,t), \ (x,t) \in Q, \qquad (2)$$

$$u|_{t=0} = \varphi_0(x), \ u_t|_{t=0} = \varphi_1(x), \ 0 \le x \le l, \qquad (3)$$

$$u_x|_{x=0} = 0, \ u_x|_{x=l} = 0, \ 0 < t \le T, \qquad (4)$$

$$V = \left\{ v = v(x,t) \in L_2(Q) : \ \|v\|_{L_2(Q)} = \left(\iint_Q v^2(x,t) dxdt \right)^{1/2} \le R \right\}. \ (5)$$

Burada $Q=\{(x,t): 0<x<l,\ 0<t\le T\}$, $a^2, l, T>0$ – verilmiş ədədlər, $\varphi_0(x)\in W_2^1(0,l)$, $y_0(x), y_1(x), \varphi_1(x)\in L_2(0,l)$ – verilmiş funksiyalar, $V\subseteq L_2(Q)$ verilmiş çoxluq, $v(x,t)-$ idarəedici funksiya, $u=u(x,t,v)-$(2)−(5) məsələsinin $v=v(x,t)$ idarəedicisinə uyğun həlldir (Tagiyev, Gabibov, 2017: 27). Riyazi fizika tənlikləri kursundan məlumdur ki, hər bir qeyd olunmuş $v=v(x,t)$ idarəedicisi üçün (2) − (4) şərtləri $u=u(x,t,v)$ funksiyasını birqiymətli təyin edir. Lakin $v(x,t)$ kəsilən funksiyalar olduqda (2) − (4) sərhəd məsələsinin klassik həlli olmaya bilər. Ona görə də bu məsələnin həlli ümumiləşmiş mənada başa düşülür (Самарский, Лазарев, Макаров, 1987). (2)−(4) sərhəd məsələsinin ümumiləşmiş həlli $W_2^1(Q)$ fəzasına daxil olan elə $u=u(x,t,v)$ funksiyasına deyilir ki, onun $t=0$ olduqda izi $\varphi_0(x)$ ilə üst-üstə düşsün və

$$\forall\eta=\eta(x,t)\in W_2^1(Q),\ \ \eta(x,T)=0$$

funksiyası üçün aşağıdakı eyniliyi ödəsin:

$$\iint\limits_Q(-u_t\eta_t+a^2u_x\eta_x-v\,\eta)dxdt-\int\limits_0^l\varphi_1(x)\,\eta(x,0)dx=0.$$

Xüsusi tərtibli diferensial tənliklər nəzəriyyəsində isbat olunur ki, hər bir qeyd olunmuş $v=v(x,t)\in L_2(Q)$ idarəedicisi üçün (2)−(4) sərhəd məsələsinin $W_2^1(Q)$ fəzasından ümumiləşmiş həlli var, bu həll yeganədir və aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur (Самарский, Андреев, 1976):

$$\max_{0\le t\le T}\|u(x,t,v)\|_{L_2[0,l]}+\max_{0\le t\le T}\|u_t(x,t,v)\|_{L_2[0,l]}+\|u_x\|_{L_2(Q)}\le$$

$$\le C_1\left[\|v\|_{L_2(Q)}+\|\varphi_0\|_{W_2^1[0,l]}+\|\varphi_1\|_{L_2[0,l]}\right],\quad (6)$$
$$C_1=const\ge 0.$$

(6) qiymətləndirməsindən istifadə etməklə göstərmək olar ki, əgər

$$\{v_n=v_n(x,t)\}\subset L_2(Q)$$

idarəedicilər ardıcıllığı $v=v(x,t)\in L_2(Q)$ idarəedicisinə zəif yığılan ixtiyari ardıcıllıq olarsa, onda $\mathcal{J}(v_n)\to\mathcal{J}(v)$ münasibəti doğrudur. Başqa sözlə, (1) funksionalı (2)−(4) şərtləri daxilində $L_2(Q)$ fəzasında zəif kəsilməz funksionaldır. Ona görə də, Veyerştras teoremindən alınır ki, (Васильев, 1981) əgər V çoxluğu $L_2(Q)$ fəzasında zəif kompakt çoxluq olarsa, onda (1)−(5) məsələsinin optimal idarəedicilər çoxluğu boş deyil, yəni, $\exists v_*\in V$ idarəedicisi vardır ki, $\mathcal{J}(v_*)=inf\{\mathcal{J}(v):\ v\in V\}$

Optimal idarəetmə məsələsinin fərqlər aproksimasiyası.

Əvvəlcə optimal idarəetmə məsələsinə aid olan sərhəd məsələsi üçün fərqlər aproksimasiyasını quraq:

$$\frac{\partial^2u}{\partial t^2}=a^2\frac{\partial^2u}{\partial x^2}+v(x,t),\qquad (x,t)\in Q,\qquad (7)$$
$$u(x,0)=\varphi_0(x),\qquad u_t(x,0)=\varphi_1(x),\ \ 0\le x\le l,\qquad (8)$$
$$\frac{\partial u(x,0)}{\partial x}=0,\qquad \frac{\partial u(l,0)}{\partial x}=0,\ \ 0<t\le T,\qquad (9)$$
$$Q=\{(x,t): 0<x<l,\qquad 0<t\le T\}.$$

(7) tənliyinin fərqlər aproksimasiyasını aşağıdakı şəkildədir (Тагиев, Габибов, 2017):

$$u_{\bar tt}=\frac{a^2}{2}(\hat u_{\bar xx}+\check u_{\bar xx})+v_{h\tau}(x,t),\qquad (x,t)\in\omega_T\,.\qquad (10)$$

Burada

$$u_{\bar{t}t}=\frac{u(x,t+\tau)-2u(x,t)+u(x,t-\tau)}{\tau^2},$$
$$v_{h\tau}(x,t)=\frac{1}{h\tau}\iint\limits_{e(x,t)} v(\xi,\theta)d\xi d\theta\,, \qquad (x,t)\epsilon\omega_T,$$
$$\hat{u}_{\bar{x}x}=\frac{u(x+h,t+\tau)-2u(x,t+\tau)+u(x-h,t+\tau)}{h^2},$$
$$\check{u}_{\bar{x}x}=\frac{u(x+h,t-\tau)-2u(x,t-\tau)+u(x-h,t-\tau)}{h^2}.$$

(8) başlanğıc şərtlərinin fərqlər aproksimasiyası:

$$u(x,0)=\ \varphi_{0h}(x), \qquad x\in\overline{\omega}_h, \tag{11}$$
$$\frac{u(x,\tau)-u(x,0)}{\tau}=\varphi_{1h}(x), \quad x\in\overline{\omega}_h. \tag{12}$$

Burada

$$\varphi_{ih}(x)=\frac{1}{mes\ e_1(x)}\int\limits_{e_1(x)}\varphi_i(\xi)d\xi\,, \quad i=0{,}1.$$

(9) sərhəd şərtlərindən birincisinin $\left(\frac{\partial u(x,0)}{\partial x}=0\right)$ aproksimasiyası:

$$u_{\bar{t}t}=\frac{a^2}{h}(\hat{u}_x+\check{u}_x)+v_{h\tau}(x,t), \qquad x=0,\ \ t\ \epsilon\ \omega_\tau. \tag{13}$$

(9) sərhəd şərtlərindən ikincisinin $\left(\frac{\partial u(l,0)}{\partial x}=0\right)$ aproksimasiyası

$$u_{\bar{t}t}=-\frac{a^2}{h}(\hat{u}_x+\check{u}_x)+v_{h\tau}(x,t), \qquad x=l,\ \ t\ \epsilon\ \omega_\tau. \tag{14}$$

(5) ilə təyin olunan V çoxluğunu aşağıdakı $V_{h\tau}$ çoxluğu kimi aproksimasiya edək:

$$v_{h\tau}\in V_{h\tau}=\left\{v_{h\tau}=v_{h\tau}(x,t)\in L_2(\overline{\omega}_T):\sum_{x\epsilon\omega_h^+}\sum_{t\epsilon\omega_T}|v_{h\tau}(x,t)|^2\,h\tau\le R^2\right\}, \tag{15}$$

burada $L_2(\omega_\tau)$, $L_2(\overline{\omega}_T)$ ilə uyğun olaraq $L_2(0,T)$, $L_2(Q)$ fəzalarının diskret analoqları işarə olunmuşdur.

(1) funksionalını düzbucaqlılar düsturu ilə aproksimasiya edək:

$$\mathcal{J}_{h\tau}(v_{h\tau})=\sum_{x\in\omega_h^+}h[|u(x,T,v_\tau)-y_{0h}(x)|^2+|u_{\bar{t}}(x,T,v)-y_1(x)|^2], \tag{16}$$

burada

$$y_{ih}(x)=\frac{1}{h}\int\limits_{x-h}^{x}y_i(\xi)d\xi \quad t\epsilon\omega_h^+, i=0{,}1.$$

Beləliklə, (1)-(5) məsələsinin fərqlər aproksimasiyası belə ifadə olunur: (16) funksionalını (15) ilə təyin olunan $V_{h\tau}$ çoxluğunda (10)−(14) şərtləri daxilində minimallaşdırmaq tələb olunur.

İndi isə (7)-(9) qoşma məsələsinin fərqlər aproksimasiyasına baxaq (İsgəndərov, Tağıyev, Yaqubov, 2002: 400).

(7) tənliyinin fərqlər aproksimasiyası:

$$\psi_{\bar{t}t}=\frac{a^2}{2}\left(\hat{\psi}_{\bar{x}x}+\check{\psi}_{\bar{x}x}\right), \quad (x,t)\in\omega_T. \tag{17}$$

(8) başlanğıc şərtlərinin fərqlər aproksimasiyası:

$$\psi(x,T) = 2[u_{\bar{t}}(x,T) - y_{1h}(x)], \quad x \in \overline{\omega}_h, \tag{18}$$

$$\frac{\psi(x,\tau) - \psi(x,T-\tau)}{\tau} = -2[u(x,T) - y_{0h}(x)], \quad x \in \overline{\omega}_h. \tag{19}$$

(9) sərhəd şərtlərindən birincisinin $\left(\frac{\partial\psi(0,t)}{\partial x} = 0\right)$ aproksimasiyası:

$$\psi_{\bar{t}t} = \frac{a^2}{h}\left(\hat{\psi}_x + \check{\psi}_x\right), \qquad x = 0, \ \ t \epsilon\, \omega_\tau. \tag{20}$$

(9) sərhəd şərtlərindən ikincisinin $\left(\frac{\partial\psi(l,t)}{\partial x} = 0\right)$ aproksimasiyası:

$$\psi_{\bar{t}t} = -\frac{a^2}{h}\left(\hat{\psi}_x + \check{\psi}_x\right), \qquad x = l, \ \ t \epsilon\, \omega_\tau. \tag{21}$$

(10) - (14) məsələsinin verilmiş diskret idarəetməsi üçün qovma üsulu ilə ədədi həll etmək üçün əvvəlcə qovma əmsallarını tapaq (Tağıyev, Həşimov, 2021). Bu məqsədlə (10) münasibətini aşağıdakı kimi yazaq.

$$\frac{u_i^{j+1} - 2u_i^j + u_i^{j-1}}{\tau^2} = \frac{a^2}{2}\left[\frac{u_{i+1}^{j+1} - 2u_i^{j+1} + u_{i-1}^{j+1}}{h^2} + \frac{u_{i+1}^{j-1} - 2u_i^{j-1} + u_{i-1}^{j-1}}{h^2}\right] + v_i^j,$$
$$i = \overline{1, N-1}, \qquad j = \overline{1, M-1}.$$

Bu tənliyi aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$u_{i-1}^{j+1} - 2\left(\frac{h^2 + a^2\tau^2}{a^2\tau^2}\right)u_i^{j+1} + u_{i+1}^{j+1} = \frac{-4h^2}{a^2\tau^2}u_i^j + 2\left(\frac{h^2 + a^2\tau^2}{a^2\tau^2}\right)u_i^{j-1} -$$
$$-u_{i+1}^{j-1} - u_{i-1}^{j-1} - \frac{2h^2}{a^2\tau^2}\tau^2 v_i^j, \qquad i = \overline{1, N-1}, \qquad j = \overline{1, M-1}.$$
$$A_i = 1, \qquad C_i = 2\left(\frac{h^2 + a^2\tau^2}{a^2\tau^2}\right), \qquad B_i = 1,$$
$$F_i^j = \frac{-4h^2}{a^2\tau^2}u_i^j + 2\left(\frac{h^2 - a^2\tau^2}{a^2\tau^2}\right)u_i^{j-1} + u_{i+1}^{j-1} - u_{i-1}^{j-1} - \frac{2h^2}{a^2\tau^2}\tau^2 v_i^j.$$

Bu işarələmələri nəzərə alsaq:

$$A_i u_{i-1}^{j+1} - C_i u_i^{j+1} + B_i u_{i+1}^{j+1} = -F_i^j\ , i = \overline{1, N-1}\ , j = \overline{1, M-1}.$$

$x = 0$ sərhəd şərtini aşağıdakı kimi yazaq:

$$\frac{u_0^{j+1} - 2u_0^j + u_0^{j-1}}{\tau^2} = \frac{a^2}{h}\left[\frac{u_1^{j+1} - u_0^{j+1}}{h} + \frac{u_1^{j-1} - u_0^{j-1}}{h}\right] + v_0^j, j = \overline{1, M-1}.$$

Bu tənliyi aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$u_0^{j+1} = \frac{1}{h^2 + a^2\tau^2}\left(a^2\tau^2 u_1^{j+1} + 2h^2 u_0^j + a^2\tau^2 u_1^{j-1} + \tau^2 h^2 v_0^j\right) - u_0^{j-1},$$
$$j = \overline{1, M-1},$$
$$\varkappa_1^j = \frac{a^2\tau^2}{h^2 + a^2\tau^2},$$
$$\mu_1^j = \frac{1}{h^2 + a^2\tau^2}\left(2h^2 u_0^j + a^2\tau^2 u_1^{j-1} + \tau^2 h^2 v_0^j\right) - u_0^{j-1}.$$

Bu işarələmələri nəzərə alsaq, $u_0^{j+1} = \varkappa_1^j u_1^{j+1} + \mu_1^j,\ j = \overline{1, M-1}$ ifadəsini alarıq.
$x = l$ sərhəd şərtini aşağıdakı kimi yazaq:

$$\frac{u_N^{j+1} - 2u_N^j + u_N^{j-1}}{\tau^2} = -\frac{a^2}{h}\left[\frac{u_N^{j+1} - u_{N-1}^{j+1}}{h} + \frac{u_N^{j-1} - u_{N-1}^{j-1}}{h}\right] + v_N^j, \qquad j = \overline{1, M-1}.$$

Bu tənliyi aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar (İsgəndərov, Tağıyev, Həşimov, 2016):

$$u_N^{j+1} = \frac{1}{h^2 + a^2\tau^2}\left(a^2\tau^2 u_{N-1}^{j+1} + 2h^2 u_N^j + a^2\tau^2 u_{N-1}^{j-1} + \tau^2 h^2 v_N^j\right) - u_N^{j-1},$$
$$j = \overline{1, M-1},$$
$$\varkappa_2^j = \frac{a^2\tau^2}{h^2 + a^2\tau^2}, \qquad \mu_2^j = \frac{1}{h^2 + a^2\tau^2}\left(2h^2 u_N^j + a^2\tau^2 u_{N-1}^{j-1} + \tau^2 h^2 v_N^j\right) - u_N^{j-1},$$
$$\vec{\alpha}_{i+1} = \frac{B_i}{C_i - \alpha_i A_i}, \qquad \vec{\beta}_{i+1} = \frac{A_i\beta_i + F_i^j}{C_i - \alpha_i A_i}, \quad i = \overline{1, N-1}, \quad \alpha_1 = \varkappa_1^j, \qquad \beta_1 = \mu_1^j,$$
$$u_N^j = \frac{\mu_2^j + \varkappa_2\beta_N}{1 - \alpha_N\varkappa_2}, \qquad \overleftarrow{u}_i^{j+1} = \alpha_{i+1}u_{i+1}^{j+1} + \beta_{i+1}, \qquad j = \overline{0, M-1}, i = \overline{0, N-1}.$$

Yuxarıda göstərdiyimiz qayda ilə (1)−(4) optimal idarəetmə məsələsinə qoşma olan sərhəd məsələsinə qovma üsulunu tətbiq edək (Vasilyev, 1978: 118-143.):

$$\frac{\psi_i^{j+1} - 2\psi_i^j + \psi_i^{j-1}}{\tau^2} = \frac{a^2}{2}\left[\frac{\psi_{i+1}^{j+1} - 2\psi_i^{j+1} + \psi_{i-1}^{j+1}}{h^2} + \frac{\psi_{i+1}^{j-1} - 2\psi_i^{j+1} + \psi_{i-1}^{j-1}}{h^2}\right],$$
$$i = \overline{1, N-1}, \qquad j = \overline{1, M-1}.$$

Uyğun hədləri qruplaşdırdıqdan sonra alarıq:

$$\psi_{i-1}^{j-1} - 2\left(\frac{a^2\tau^2 - h^2}{a^2\tau^2}\right)\psi_i^{j-1} + \psi_{i+1}^{j-1} = \frac{-4h^2}{a^2\tau^2}\psi_i^j + 2\left(\frac{h^2 + a^2\tau^2}{a^2\tau^2}\right)\psi_i^{j+1} -$$
$$- \psi_{i-1}^{j+1} - \psi_{i+1}^{j+1}, \qquad i = \overline{1, N-1}, \qquad j = \overline{1, M-1}.$$

Aşağıdakı işarələmələri qəbul edək:

$$A_i = 1, \qquad C_i = 2\left(\frac{a^2\tau^2 - h^2}{a^2\tau^2}\right), \qquad B_i = 1,$$
$$F_i^j = \frac{-4h^2}{a^2\tau^2}\psi_i^j + 2\left(\frac{h^2 + a^2\tau^2}{a^2\tau^2}\right)\psi_i^{j+1} - \psi_{i-1}^{j+1} - \psi_{i+1}^{j+1}.$$

Bu işarələmələri nəzərə alsaq:

$$A_i\psi_{i-1}^{j-1} - C_i\psi_i^{j-1} + B_i\psi_{i+1}^{j-1} = -F_i^j, \qquad i = \overline{1, N-1}, \qquad j = \overline{1, M-1}.$$

Başlanğıc və sərhəd şərtləri aşağıdakılar olar:

$$\psi_i^M = 2\left[\frac{u_i^M - u_i^{M-1}}{\tau} - y_{1hi}\right], \qquad \frac{\psi_i^M - \psi_i^{M-1}}{\tau} = -2[u_i^M - y_{0hi}], \qquad i = \overline{0, N}.$$

$x = 0$ sərhəd şərti:

$$\frac{\psi_0^{j+1} - 2\psi_0^j + \psi_0^{j-1}}{\tau^2} = \frac{a^2}{h}\left[\frac{\psi_1^{j+1} - \psi_0^{j+1}}{h} + \frac{\psi_1^{j-1} - \psi_0^{j-1}}{h}\right], \qquad j = \overline{1, M-1}.$$

Uyğun hədləri qruplaşdırdıqdan sonra alarıq:

$$\psi_0^{j-1}=\frac{1}{h^2+a^2\tau^2}\left(a^2\tau^2\psi_1^{j+1}+2h^2\psi_0^j+a^2\tau^2\psi_1^{j-1}\right)-\psi_0^{j+1},$$

$$\varkappa_1^j=\frac{a^2\tau^2}{h^2+a^2\tau^2},\qquad \mu_1^j=\frac{1}{h^2+a^2\tau^2}\left(2h^2\psi_0^j+a^2\tau^2\psi_1^{j-1}\right)-\psi_0^{j+1}.$$

Bu işarələmələri nəzərə alsaq, $\psi_0^{j-1}=\varkappa_1^j\psi_1^{j-1}+\mu_1^j,\ j=\overline{1,M-1}$ ifadəsini alarıq. $x=l$ sərhəd şərtini aşağıdakı kimi yazaq (Lubyshev, 1999: 243):

$$\frac{\psi_N^{j+1}-2\psi_N^j+\psi_N^{j-1}}{\tau^2}=-\frac{a^2}{h}\left[\frac{\psi_N^{j+1}-\psi_{N-1}^{j+1}}{h}+\frac{\psi_N^{j-1}-\psi_{N-1}^{j-1}}{h}\right],\ j=\overline{1,M-1}$$

Uyğun hədləri qruplaşdırdıdan sonra alarıq:

$$\psi_N^{j-1}=\frac{1}{h^2+a^2\tau^2}\left(a^2\tau^2\psi_{N-1}^{j+1}+2h^2\psi_N^j+a^2\tau^2\psi_{N-1}^{j-1}\right)-\psi_N^{j+1},j=\overline{1,M-1},$$

$$\varkappa_2^j=\frac{a^2\tau^2}{h^2+a^2\tau^2},\qquad \mu_2^j=\frac{1}{h^2+a^2\tau^2}\left(2h^2\psi_N^j+a^2\tau^2\psi_{N-1}^{j-1}\right)-\psi_N^{j+1}.$$

Bu işarələmələri nəzərə alsaq, aşağıdakı ifadəni alarıq.

$$\psi_N^{j-1}=\varkappa_2\psi_{N-1}^{j-1}+\mu_2,\qquad j=\overline{1,M-1}$$

Həll alqoritmi aşağıdakı kimidir:

$$\vec{\alpha}_{i+1}=\frac{B_i}{C_i-\alpha_iA_i},\quad \vec{\beta}_{i+1}=\frac{A_i\beta_i+F_i^j}{C_i-\alpha_iA_i},\quad i=\overline{1,N-1},\quad \alpha_1=\varkappa_1^j,\quad \beta_1=\mu_1^j,$$

$$\psi_N^j=\frac{\mu_2^j+\varkappa_2^j\beta_N}{1-\alpha_N\varkappa_2^j},\qquad \overleftarrow{\psi}_i^{j-1}=\alpha_{i+1}\psi_{i+1}^{j-1}+\beta_{i+1},\qquad i=\overline{0,N-1},j=\overline{1,M-1}.$$

Yuxarıda (→) işarəsi hesablamaların soldan sağa, (←) işarəsi isə hesablamaların sağdan sola yerinə yetirildiyini göstərir (Tagiyev, Maharramli, 2020: 362-364.).

Nəticə

Nəticə etibarı ilə simin rəqsi tənliyi üçün sərhəd şərtində və sərbəst həddə idarəedici olduğu hallarda optimal idarəetmə məsələlərinin korrektliyi öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, məsələlərin fərq aproksimasiyaları qurulmuş, hər bir qeyd olunmuş idarəedici üçün şəbəkə sərhəd məsələlərinin həllinə qovma üsulu tətbiq olunmuş və sərhəd məsələsinin təqribi həlli üçün ədədi nəticələr alınmışdır. Son olaraq, diskret halda optimal idarəetmə məsələlərinin təqribi həllinə qradiyent üsulları tətbiq olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Tağıyev, R.Q., Həşimov, S.A. (2021). Optimallaşdırma və idarəetmənin riyazi əsasları. Bakı: “Turxan ” NPB, 184 s.
2. Ladyzhenskaya, O.A. (1973). Krayevyye zadachi matematicheskoy fiziki. M.: Nauka, 409 s.
3. Tagiyev, R.K., Gabibov, V.M. (2017). Skhodimost' raznostnykh approksimatsiy i regulyarizatsiya zadachi optimal'nogo upravleniya dlya uravneniya teploprovodnosti s integral'nym granichnym usloviyem. Bakı Universitetinin Xəbərləri jurnalının Fizika-riyaziyyat elmləri seriyası, №2, s.27-43.
4. Samarskiy, A.A., Lazarev, R.D., Makarov, V.L. (1987). Raz nostnyye skhemy dlya differentsial'nykh uravneniy s obobshchennymi resheniyami. M.: Vysshaya Shkola, 296 s.
5. Samarskiy, A.A., Andreyev, V. B. (1976). Raznostnyye metody dlya ellipticheskikh uravneniy. M.: Nauka, 352 s.
6. Vasilyev, F.P. (1981). Metody resheniya ekstremal'nykh zadach. M.: Nauka, 400 s.

7. Tagiyev, R.K., Gabibov, V.M. (2017). Raznostnaya approksimatsiya i regulyarizatsiya zadachi optimal'nogo upravleniya dlya parabolicheskogo uravneniya s integral'nym usloviyem. Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Matematika i mekhanika, №50, s.30-44.
8. İsgəndərov, A.D., Tağıyev, R.Q., Yaqubov, Q.Y. (2002). Optimallaşdırma üsulları. Bakı: Çaşıoğlu, 400 s.
9. Tağıyev, R.Q., Həşimov, S.A. (2021). Optimallaşdırma və idarəetmənin riyazi əsasları. Bakı: "Turxan" NPB, 184 s.
10. İsgəndərov, A.D., Tağıyev, R.Q., Həşimov, S.A. (2016). Optimallaşdırma üsulları məsələ və misallarla. Bakı: Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 273 s.
11. Vasilyev, F.P. (1978). O gradiyentnykh metodakh resheniya zadach optimal'nogo upravleniya sistemami, opisyvayemymi parabolicheskimi uravneniyami. V sb. Optimal'noye upravleniye. M.: Znaniye, s.118-143.
12. Lubyshev, F.V. (1999). Raznostnyye approksimatsii zadach optimal'nogo upravleniya sistemami, opisyvayemymi uravneniyami v chastnykh proizvodnykh. Ufa: Ufimskiy gosudarstvennyy universitet, 243 s
13. Tagiyev, R.G., Maharramli, Sh.I. (2020). Inverse control type problem of determining highest coefficient for a one-dimensional parabolic equation. Proceedings of the "7th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications", Volume 2. Baku, Azerbaijan, pp.362-364.

Göndərilib: 01.01.2024 Qəbul edilib: 28.02.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Rafail Əhmədli, Lalə Əhmədova
Mirzə Kazımbəyin İslam dininə dair elmi tədqiqatları 8
Məlahət Ağayeva
Sabit Rəhmanın yaradıcılığında cəmiyyət və şəxsiyyət problemi 15
Zənfira Quliyeva
"Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında ictimai məsələlər" 22
Ramilə Nəsirova
Müxtəlifsistemli dillərdə fonetik anomaliyalar 27
Tuqay Əsədli, Erhan Yoska
Sovetləşdirmə siyasəti daxilində Türküstan coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər 33
Telli İbrahimova, İradə Zamanova
Ümumtəhsil məktəblərində distant təhsilin idarəolunmasında yeni perspektivlər 40
Tural Dadashov
Azerbaijan's military reconstruction: triumphs, resilience and strategic vision 46
Tural Dadashov
A comprehensive analysis of security dynamics in the South Caucasus 54
Firədun İbrahimov, Sevil İbrahimova
Təhsilalanın idraki həkət məntiqinə görə təlim sisteminin fərqləndirilən altsistemləri 64
Anar Hacızadə
Ölkəmizin bank sənayesinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində Mərkəzi Bankın monetar siyasəti 76
Yuxuan Tang
Azərbaycan dilindəki yiyəlik halın Çin dilində ifadə vasitəsi 83
Yunis Əvəzov
Heydər Əliyevin iqtisadi siyasi xəttində biznesin inkişafı və bu istiqamətdə şəffaflığın təmin olunması 98
Ağacəfər Məmmədov
KOB-ların təsnifləşdirilməsi meyarlarının və qlobal iqtisadiyyatda rolunun təhlili 107
Fatma Sultanova
Nağıllar təlim-tərbiyə vasitəsi kimi 115
Azer Haziyev
Hybrid warfare: how to define and counter? 121
Nərmin İbrahimli
Autentik dialoqların diskursiv xüsusiyyətləri 126
Afərim Həmzəyeva
İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin ümumi xarakteristikası 131
Aytaj Gurbanova
Imitation in entrepreneurial activity practice in the context of unfair competition: concept and elements 138
Kamilə Quliyeva
Hüquqi şəxsin müflis olmasının və ödəmə qabiliyyətsizliyinin anlayışı və məzmunu 143

Nərmin Məhərrəmli
Orta məktəbdə funksiya anlayışının tədrisi haqqında 149
Jalə Orucova
Cənubi Qafqaz türklərinin məişət həyatında xalça məmulatlarının yeri 154
Elmar İsgəndərov
Müstəqillik dönəmindən sonra regional iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri 160
Elkhan Salmanov
Digital banking and financial performance: unveiling the interplay with macroeconomic and bank-specific factors 165
Azər Kərimov
Azərbaycanda elektron ticarətin müsbət və mənfi cəhətləri 170
Azar Haziyev
Analysis of the Lisbon treaty: how does the Lisbon treaty reform EU institutions 176
Anar Hacızadə
Azərbaycanda turizm sənayesi perspektivində dövlət siyasəti 181
Aygul Khalilova
Abbreviations in English 187
Eynəddin Həbibov
İnzibati aktların hüquqi aktlar sistemində yeri və onların qəbul edilməsi qaydası 199
Nuriyyə Bağıyeva
Məişət zorakılığı qurbanlarına yardım zamanı konfidensiallığın təmin edilməsi: beynəlxalq normalar əsasında araşdırma 206
Ayxan Abbaslı
Daxili turizm bazarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən dövlət tədbirləri və proqramları 212
Gülsu Əsədli
Konstitusiyaya düzəlişlər edilməsində referendumun rolu 220
Səmənnaz Yusifli
Bələdiyyələrin yerli əhaliyə göstərdiyi xidmətlərin əhəmiyyəti 227
Aysel Mürşüdlü
İnternet provayderlərinin yerləşdirilən məzmuna nəzarətlə bağlı əsas hüquq və azadlıqlarla əlaqəsi 234
Nərmin Məhərrəmli
Elementar funksiyalar haqqında 241
Elvin Hüseynov
İlkin hərbi qeydiyyat və hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırmaya görə məsuliyyət 246

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Nigar Əliyeva
Kök hüceyrə ilə müalicə. Orqanizmdə tətbiq sahələri. Bu sahədə olan yeniliklər 251

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Asad Rustamov, Tofiq Azimov, Majid Mahmudlu
Basic principles of radio communication 256
Vagif Maharramov, Elnur Babayev, Elmar Ovchiyev
Determining the coordinate of the radio radiation source under interference conditions . . . 262
Hakim Məhsimov, Sima Musayeva, Gülyanaq Əfqanlı, Hünər Ağayev,
Zöhrə Duşdurova
81 mm tüstü qumbaralarının təsnifatı və təsirləri 269
Zərif İbrahimova
Metallurgiya: kateqoriyaları, növləri və Azərbaycanda metallurgiya sənayesi 276
Qüdrət Zamanov
Pilotsuz uçuş aparatlarının silahlanması prinsipləri 281
Musa Hüseynov
Şimal regionu üzrə fəaliyyət göstərən qum-çınqıl karxanalarının ekoloji mühitə
təsirinin qiymətləndirilməsi 287
Qüdrət Zamanov, Nihat Məmmədzadə
Müdafiə sənayesində istifadə olunan kompozit materiallar və tətbiq sahələri 292

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA
MATHEMATICS AND MECHANICS

Ramazan Eyyubov, Sevda Abulova, Həqiqət Əşirova, Rasim Nərmanov
Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin buraxdığı tipik səhvlər 299
Mahmud Məmmədli, Elvin Abdurəhmanov, Aydan Əhədova
Kiber hücumlarına qarşı müdafiə və fəallaşdırma strategiyaları 304
Telli Səmədova
İnvestisiya aktivliyi və onun təhlili 311
Aytac Məmmədova
Simin rəqsi tənliyi üçün optimal idarəetmə məsələsinin fərq aproksimasiyası 317

İmzalandı: 17.04.2024
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 41 ç.v.
Sifariş: 747

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru